કેળવણી ખાતા આરૂ સરકારે મંજુર કરેલો

भारतखंडनो सरळ इतिहास.

રચનાર તથા પ્રસિદ્ધ કરનાર,

વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઇ પટેલ.

નડિયાદ

આવૃત્તિ ૨૨ મી.

નકલ ૧૦૦૦૦.

સંવત ૧૯૬૯. ઇ. સ. ૧૯૧૩.

કિંમત ળા આના.

શ્રી જૈન "વિદ્યાવિજય" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
શા. ચુનીલાલ અમથાશાએ છાપ્યો.
રીચીરોડ,—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

નાનાં બાળકોને માફક આવે એવો સરળ ઇતિહાસ તૈયાર ક-રવાનુ કામ વડોદરા રાજ્યના દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી મને સુપરત થતાં, મેં તેવો ઇતિહાસ તૈયાર કરી મોકલ્યો; તે ત્યાંની કમિટીને તપાસવા માટે મોકલવામાં આવ્યો. કમિટીએ કરેલી સૂ-ચનાઓ પ્રમાણે તેમાં સુધારો વધારો કરીને ફરીથી રજુ કર્યો. એ ખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબે તેને જાતે તપાસી કેટલીક સૂચનાઓ કરી, તથા તેમને યોગ્ય લાગ્યો તે ફેરફાર કરી આ પુસ્તક છ-પાવવામાં આવ્યુ.

તે પછી સરકારી શાળામાં ચલાવવાની માગણી કરવા ઉપરથી મે. ડિરેકટર સાહેબે પણ એ પુસ્તક પસંદ કરી મજુર કર્યું છે.

આ પુસ્તક લખવામાં એલફીન્સ્ટન, મોરીસ, હંટર, મોરીસન, મરે, ટેલર, સિંકલેર, દત્ત, વગેરે કૃત અંગ્રેજી ઇતિહાસો, મરેઠી બખ્ખર, ભરતખંડનો ઇતિહાસ વગેરે પુસ્તકોની મદદ લીધી છે.

કર્તા.

ઇતિહાસ શીખવવાની સૂચના.

વખતના ક્રમ પ્રમાણે બનેલા ખરા બનાવોનું વર્ણન કરવું એજ કાંઇ ઇતિહાસ નથી, પરંતુ એ બનાવો શા સંબંધે કયા કારણથી બન્યા, કયાં કયાં સારાં માઠાં કર્મોનાં ફળરૂપ એ બનાવો નીપજ્યા, એ શોધી કાઢવાનું જ્ઞાન આપનાર ઇતિહાસ છે. ઇતિહાસમાં રાજ્યકીય, ધર્મ, વેપાર–રોજગાર, દેશસ્થિતિ વગેરે વિષયો સંબંધી બનેલા બનાવોનું ચિત્ર આપવામાં આવેછે. એ ઉપરથી સારા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીને દૃષ્ટાંતિક નીતિ ને સાંસારિક જ્ઞાન આપી શકેછે.

ક્રમવાર બનાવો ગોખાવવા અને વિદ્યાર્થીને જુદા જુદા પ્રકારની નોટો, તારણો, કોષ્ટકો ને મુકાબલા વગેરે તૈયાર કરી આપી તેઓ પોપટીઆ જ્ઞાન મેળવી પરીક્ષામાં પાસ થાય એવા કરવા, એ ઇતિહાસ શીખવવાની ખરી મતલબ નથી. એ પ્રમાણે કરવાથી તો નાનાં બાળકોને ચાલણગાડી આપી ચલાવવાને બદલે કમરે બેસાડી લેઈ જવા જેવું થાયછે; અને પરિણામે ઐતિહાસિક શિક્ષણની મતલબ ઉંધી વળી શિક્ષકની ને શીખનારની મહેનત અફળ જાયછે.

નાનાં બાળકોને વાતો સાંભળવાનું મન વધારે હોયછે. રસિક લાગે એવી વાતો તેઓ ધ્યાન દેઇને સાંભળેછે, અને ધ્યાન આપી સાંભળેલાની તેમના કોમળ અંતઃકરણ ઉપર મજબુત છાપ પડેછે, તે છાપ મરણ પર્યંત જતી નથી. ઇતિહાસ એ ખરી બનેલી વાર્તાનો ભંડાર છે, એ ભંડારમાંથી શિક્ષકે નાના વિદ્યાર્થીઓને રસિક લાગે એવી રીતે એક એક વાત અનુક્રમે કહી જવી. આ પ્રમાણે થવાથી ઇતિહાસનું શિક્ષણ શીખનારના મન ઉપર બોજારૂપ થવાને બદલે તેના મન ઉપર બીજા વિષયોના બોજાથી થએલા થાકને ખસેડી વિશ્રાંતિ આપેછે. ઇતિહાસનું પુસ્તક તો માત્ર મહેતાજીએ કહેલી વાર્તાની સાંકળની એકાદ કડી ગુંચવાઈ ગઈ હોય તે ગુંચને બરાબર ઉકેલી ગોઠવવાનુ સાધન છે. બાળકોની સ્મરણશક્તિને સહાયભૂત થનારૂં છે.

પરંતુ બાળકોનાં મન તાજાં કરવાં, એજ ઇતિહાસ શીખવવાની મતલબ છે, એમ નથી. ઇતિહાસના સત્ય બનાવો ઉપરથી દૃષ્ટાંતિક નીતિ ને સાંસારિક જ્ઞાન પણ તેમાંથી આપવાનું છે. આ કામ શીખવતી વખતે બાળકોને સૂચક સવાલો પૂછવાથી પાર પાડી શકાયછે

ઘણી અરસિક વાતો ને બનાવો તથા ઘણાં કઠિણ નામો ને તારીખો, એ ઇતિહાસને લૂખો બનાવી વિદ્યાર્થીને અરૂચી ઉત્પન્ન કરનાર બોજારૂપ થઈ પડેછે. માટે શિક્ષકે થોડું શીખવવું પણ તે સાર્થક થાય એમ કરવું જોઇએ.

શીખવવામાં મહેતાજીને સહાયભૂત થાય તથા દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડે, તેટલા માટે કેટલેક ઠેકાણે આ પુસ્તકમાં રાજાપ્રજાની ચઢતી પડતીનાં કારણ, રાજાઓની રાજ્યરીતિની સ્તુતિ કે નિંદા કરેલીછે. કેટલેક ઠેકાણે બનેલા બનાવો ઉપરથી નીતિ ને ઉપદેશ પણ કાઢી બતાવ્યાં છે. એ બધુ શીખવતી વખતે શિક્ષકે, દૃષ્ટાંતરૂપ લઇને આ પુસ્તકમાં નહિ આપેલા સમયની, રાજા ને રાજ્યની, વ્યાપાર ને લોકોની, ચઢતી પડતી થવાનાં કારણ, રાજ્યનીતિ ને બનાવો ઉપરથી નીકળતાં નીતિ ને ઉપદેશ બાળકો પાસે કઢાવવાં. રાજાઓ, મહાપુરુષો, ગવર્નરો, રાજ્યનીતિ, લોકસ્થિતિ, વિદ્યાકળા, વગેરેનો મુકાબલો કરાવવો. બાળકો બરાબર સમજ્યાં છે કે નહિ તે જાણુવા માટે આખા પ્રકરણનુ કે સમયનુ તેમની પાસે તારણ કઢાવવું, જન્મચરિત્ર લખાવવું; મતલબ કે બાળકને ઇતિહાસના સર્વ બનાવો માત્ર ગોખીને યાદ રાખવાની જરૂર નથી; પરંતુ તે તેમને એવી રીતે શીખવવા કે શાળા છોડયા પછી પણ ઐતિહાસિક બનાવો વાંચવાનો ને તે ઉપરથી શિક્ષા લેવાનો તેમને શોખ થાય. અગત્યનો બનાવ વાંચ્યાથી તેની તારીખ તો આપોઆપ યાદ રહેછે જ. ઇતિહાસ એ માટી સહિત સોનું છે. તેમાંથી માટી ટાળી ચોખ્ખું સોનું જુદુ પાડતાં બાળકોને શીખવવું એ શિક્ષકનું કામ છે.

ઉપલા વર્ગના પુખ્ત વિદ્યાર્થીને અમુક બનાવ વિષે વિશેષ જ્ઞાન આપવાની શિક્ષકને જરૂર જણાય તો તેણે બીજાં પુસ્તકોમાંથી વાંચી લાવી વાર્તારૂપે આપવું, અગર તે વાંચી જઈ વાર્તારૂપ લ-

ખી લાવવાને તેમને કહેવું. પણ એમ કરતાં શિક્ષકે યાદ રાખવું કે એ વાર્તા બાળકોએ કોઈ પુસ્તકની નકલ કરીને તો આણી નથી? વિદ્યાર્થીએ લખી આણેલી વાર્તા વંચાવી, તેમાંની ખામીઓ સકારણ સમજાવી સુધારવી. વળી કોઈ કોઈ વાર એ વાત બાળકોને એકઠા કરી શિક્ષકે વાંચી બતાવવી. શિક્ષક પોતાના ખાનગી વાંચનમાંથી શિક્ષણ સંબંધી ઉપયોગી લાગે તેની નોંધ કે ટિપ્પણ કરી લેવું; એમ કરવાથી તેની પાસે જ્ઞાનનો મોટો ભંડોળ એકઠો થશે, ને તે પાઠ શીખવવામાં બહુ મદદગાર ને રસિક થઈ પડશે. શિક્ષકે બાળકોના મન ઉપર ઘણા લૂખા બનાવેનો બોજો નહિ ભરતાં રસિક ને ઉપયોગી થોડા બનાવો ઉપરથી શિખામણ આપી એવા બનાવો વાંચવાની હોંસ ઉત્પન્ન થાય, એવીરીતે તેમને તૈયાર કરવા જોઇએ.

આ પ્રમાણે કરવાથી વિદ્યાર્થીને ઇતિહાસ સંબંધી ઉંચી પ્રતિનુ જ્ઞાન મળેછે. તેમની તર્ક, કારણ, મુકાબલો ને અનુમાન કરવાની શક્તિ કસાય છે, નીતિ ને સંસાર ઉપયોગી જ્ઞાન મળેછે, સારાસાર સમજાઇ સુકૃત્યનુ સારૂં ને દુષ્કૃત્યનુ બુરૂં ફળ મળેછે, એવું સત્ય તેમના મન ઉપર ઠસવાથી પરમ કૃપાળુ પરમાત્માના ન્યાયીપણાની તેમને ખાતરી થાયછે. આ પ્રમાણે બને ત્યારેજ ઐતિહાસિક શિક્ષણ સફળ થયુ સમજવું.

નાનપણમાં વ્યાસ, પુરાણી વગેરે કથા કહેનાર પાસેથી સાભળેલાં, રામાયણ, મહાભારત, આદિનાં નામ, ઠામ, બનાવ વગેરે યાદ રહેછે ને શાળામાં શિક્ષકે શીખવેલો ઇતિહાસ શાળામાંજ કે શાળા છોડયા પછી થોડી મુદતમાંજ ભૂલી જવાય છે, તેનુ કારણ શું? અયોધ્યા, જનક, રામ, દશરથ, કૌશલ્યા, સીતા, વાળી, મંદોદરી, કુંભકર્ણ, હસ્તિનાપુર, ઇંદ્રપ્રસ્થ, ભીષ્મ, કર્ણ, દ્રુપદ, દ્રૌપદી, વૈરાટ વગેરે નામો ને તેમનો ઇતિહાસ સાથેનો સંબંધ એક વાર સાંભળ્યા પછી મરણ પર્યંત ભૂલાતો નથી અને શાળામાં સેંકડોવાર બોલાયલાં નામો ભૂલી કેમ જવાય છે? મહાભારત ને રામાયણ વગેરે ગ્રંથો જેવા લખાયા છે, તેવા ઇતિહાસ લખાયા નથી. તેથી વ્યાસનાં કથન કરતાં શિક્ષકના શિક્ષણની અસર ઓ-

ખી થાયછે. હજારો વર્ષ ઉપર થઈ ગએલાં નામો ભૂલાતાં નથી, ને થોડા સૈકાની અંદરનાં નામો મગજમાંથ કેમ ભૂસાઇ જાયછે? મને તો એનુ કારણ એટલુંજ સમજાય છે કે બાળકોના મુખ આગળ સાલવાર લૂખા બનાવોનો ખીચડો ધરવ કરતાં મહાત્માઓના મહાન, જરૂરી ને રસિક બનાવોનુ પકવાન ધરવાથી તેમને તે રૂચિકર થાયછે એટલે તે વિના પ્રયાસે યાદ રહી જાયછે.

ત્યારે સવાલ એ થાયછે કે વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસ કેમ શીખવવો? ઇતિહાસની શરૂઆતમાં ક્રમ સાચવવાની ખાસ જરૂર નથી. તે જેટલા ધોરણમાં શીખવવો હોય તેટલા વખતના ક્રમ પ્રમાણે ભાગ પાડવા. એ રીતે ભરતખંડનો ઇતિહાસ શીખવતાં જો તે ત્રણ ધોરણમાં શીખવાતો હોય તો હિંદુ, મુસલમાન ને અંગ્રેજીરાજ્ય એવા તેના ત્રણ ભાગ પાડવા. કદી બે પાડવા હોય તો હિંદુમુસલમાનયુગ ને અંગ્રેજીયુગ એવા બે ભાગ પાડવા. હિંદુ ભાગ શરૂ કરતાં હિંદુઓ આ દેશમાં ક્યાંથી આવ્યા ને આવીને તેઓ ક્યા વસ્યા, તે વખતે આ દેશમાં ક્યા લોકો હતા, એ વાત શીખવવા કરતાં શરૂઆતમાં હરિશ્ચંદ્ર, રામ, કૃષ્ણ, પાંડવ, કૌરવ, ઇત્યાદિની રસમય વાર્તાઓજ કહેવી, જેથી ઇતિહાસનુ પગરણ રસભર્યું મડાય. એ વખતે વધારે ઉંડુ, પુખ્ત ને વિચાર કરવા યોગ્ય ગુઢ જ્ઞાન ન આપતા માત્ર ઇતિહાસનુ ખોખું તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થાય, એવી રીતે શીખવવુ. મોટી મોટી વાતો વિગતવાર પ્રથમ શીખવવી ને થોડી જરૂરની મૂકી દેવી એ પ્રમાણે જે યુગ શીખવવાનો હોય, તે યુગ પૂરો કર્યા પછી વચમાં પડતા મૂકેલા જરૂરી બનાવોનો શીખેલા બનાવો સાથેનો સંબંધ જોડવો; તથા તે વખતના લોકોનો સ્થિતિ, વેપાર, હુન્નર, રાજ્યનીતિરીતિ વગેરે શીખવવું. આપણા ઇતિહાસના પ્રથમ યુગની તારીખો થોડીજ જાણવામાં આવેલી છે. પરતુ પાછલા યુગની તારીખોમાં પણ એવો નિયમ રાખવો ન જોઇએ કે સર્વ તારીખો જાણવી જોઇએ. મોટા બનાવોની હકીકત જાણ્યા સિવાય તારીખો યાદ રાખવી એ બિલકુલ નકામું છે. આપણા ઐતિહાસિક જ્ઞાનને ક્રમવાર ગો-

ઠવવામાં તારીખો માત્ર મદદગાર થાયછે. તારીખો પંડે તે બનાવો જેટલી ઉપયોગી નથી. મહાભારતનું યુદ્ધ, બૌદ્ધ, સિકંદરની સ્વારી, અશોક વગેરેની તારીખો બનાવના જ્ઞાનની સાથે યાદ કરાવવી. પરંતુ સિકંદર કોણ હતો, ક્યાંથી, શા માટે ને શી રીતે આવ્યો, ને આવીને શુ કર્યું, એ જાણ્યા સિવાય "સિકંદરે ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭માં હિંદ ઉપર સ્વારી કરી" એટલુજ માત્ર ગોખાવવું, એ નિરૂપયોગીછે.

એ પ્રમાણે ઇતિહાસનો પ્રથમ યુગ બે કે ત્રણ વખતે થઇને પુરો કરાવવો. પહેલી વખતે મુખ્ય પુરુષોનાં ચરિત્ર ને સાલ, બીજી વખતે તેથી વધારે હકીકત, મોટા બનાવોનો સંબંધ ને સાલ, અને ત્રીજી વખતે ઇતિહાસમા કહ્યા પ્રમાણે ને ઉપર કહેલી રીતિએ જેટલુ જ્ઞાન આપવું જોઇએ તેટલુ આપવું.

બીજા યુગમાં પણ પ્રથમ મહમદ, શાહાબુદ્દીન, બાબર, અકબર, ઔરંગજેબ વગેરેની વાતો ને સાલ કહેવી, અને પાછળથી ઇતિહાસની પૂરી મતલબ સરે એ રીતે જ્ઞાન આપવું. વળી ત્રીજી વખતે પાઠ આપતી વેળા શિક્ષકે એકલાં જન્મચરિત્રજ નહિ, પણ રાજ્યબંધારણ, રાજ્યનીતિરીતિ, લોકસ્થિતિ, વિદ્યા, હુન્નર, વેપાર, રોજગાર, રાજ્યની ચડતી પડતીનાં કારણ, વગેરે બાબતો ઉપર જુદા જુદા ગ્રંથો ઉપરથી જ્ઞાન મેળવી પાઠ આપવા; એટલે બૌદ્ધધર્મની ચડતી પડતી થવાનાં કારણ, મુસલમાની ધર્મની ચઢતી પડતીનાં કારણ, હિંદુ મુસલમાનની રાજ્યનીતિરીતિનો મુકાબલો, અકબર ને ઔરંગજેબની રાજ્યનીતિનો મુકાબલો, શિવાજીની ચઢતી ને મરેઠાની પડતીનાં કારણ, અંગ્રેજી રાજ્યોદય થવાનાં કારણ, અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિથી દેશને લાભાલાભ વગેરે વિષે મુખ્ય પાઠ આપી સહાયકારી પાઠ વડે ઇતિહાસને પુષ્ટિ આપવી, એ શિક્ષકની મોટી ફરજ છે. કેટલીક વખત તેમની વાતો ને બનાવ શીખવ્યા પછી તેનુ તારણ કાઢી લાવવાને છોકરાને કહેવું.

આ ઇતિહાસ શીખવતી વખતે શિક્ષકે હંમેશાં ભરતખંડનો નકશો પાસે રાખવો, અને તેમાં જે જે સ્થળો આવે તે વિદ્યાર્થીને બતાવવાં તથા પૂછવાં.

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ.

ઉપોદ્ઘાત.

ઇતિહાસનો પાયો ભૂગોળ છે. ભૂગોળના જ્ઞાન વગર ઈતિહાસ સમજાય નહિ, જે જગાનો ઈતિહાસ વાંચતા હોઇએ તે જગાનુ ભૂગોળનું જ્ઞાન ન હોય તો તે સમજાશે નહિ, માટે ભરતખડનો ઇતિહાસ શીખતા પહેલાં ભરતખડનુ ભૂગોળજ્ઞાન આવશ્યક છે. ભરતખડના હાલના નકશામાં બ્રહ્મદેશ, સીલોન (લંકા) ને અફઘાનિસ્તાનને લગતો કવેટાનો ભાગ હોયછે, પરંતુ એ ત્રણેનો હિંદુસ્તાનમાં સમાવેશ નથી. લકાં તો ભરતખડના વાયસરાયના તાબામાં પણ નથી. બાકીના વાયસરાયના તાબામાં છે. પણ તે આ દેશના ભાગ ગણાતા નથી. તેથી એ ત્રણે ભરતખંડમાં ગણ્યા નથી.

હદ. ૧ ભરતખડની ઉત્તરે હિમાલય ને કારાકોરમ પર્વતો, પશ્ચિમોત્તરે સિંધુની પશ્ચિમના ડુગરો, પૂર્વોત્તરે આશામ ને કાચરના ડુગરા અને બીજી બધી બાજુએ સમુદ્ર છે. એની ઉત્તર દક્ષિણ લબાઇ સુમારે ૧૯૦૦ મૈલ ને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ પણ તેટલીજ છે. એનુ ક્ષેત્રફળ સુમારે ૧૫ લાખ ચોરસ મૈલ ને વસ્તી ૩૧ કરોડ માણસની છે. એના દરિયા કાંઠાની લબાઈ આશરે ૩૦૦૦ મૈલ છે.

આ દેશમાં આવવાના માર્ગ. ૨ ઉત્તરના હિમાલય ને કારાકોરમ તથા આસામના ડુંગરામાથી આ દેશમાં આવવાના માર્ગ બહુ વિકટ છે; પણ સિંધુની પશ્ચિમના ડુગરામાંથી આદેશમાં આવવાના માર્ગ છે. એ માર્ગે હજારો વરસથી પરદેશી લોકો આ દેશમાં આવતા. કેમકે બીજી બધી તરફ દરિયો આવેલો છે, પણ પાછલાં ચારસો વરસથી દરિયા ઉપરની સત્તા પ્રથમ પોર્તુગીજોન

ને છેવટે અંગ્રેજોના હાથમાં આવી, ત્યારથી આ દેશમાં પેસવાનો દરિયામાર્ગ પણ ખુલ્લો થયો. એટલે દરિયા કાંઠા પરનાં બંદરોએ ભરતખંડમાં પેસવાના દરવાજા થયા. પ્રાચીન કાળમાં રાજ્યધાનીનાં વેપારનાં મોટાં સ્થળો નદીઓના કાંઠા પર હતાં, ને અર્વાચીન કાળમા દરિયા કાંઠાનાં મોટા બંદરો મોટાં વેપારનાં મથકો થઇ પડયાં છે. પૂર્વ કાઠા પર મોટાં બંદરો થઇ શકે એવી ખાડીઓ ન હોવાથી મોટી આગબોટો ને વહાણો રહી શકે એવી સારી ખાડીઓ પશ્ચિમ કાંઠે હોવાથી પશ્ચિમ કાંઠે મોટાં બંદરો છે.

સ્વાભાવિક ભાગ. ૩ ખંભાતના અખાતથી તે મહા નદીના મુખ સુધી મોટા પોહોળા વિધ્યાચળ પર્વતની હારો ને ઘાટાં જંગલો આવ્યાથી હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ને દક્ષિણ એવા બે સ્વાભાવિક ભાગ પડેછે. ઉત્તર ભાગમા સિધુ ને ગગા તથા તેમને મળનારી નદીઓ વહેછે. એ બે નદીઓના જળપ્રદેશની વચ્ચે અરવલી પર્વત આવેલોછે. એ ઉત્તર ભાગ સમસિતોષ્ણકટિબંધમા છે ને દક્ષિણ ભાગ ઉષ્ણકટિબંધમાં છે. એ બે ભાગોની વચ્ચમાં નર્મદા નદી આવેલી છે. ઉત્તરભાગને આ દેશના લોક આર્યાવર્ત અને દક્ષિણ ભાગને દક્ષિણ કહેતા. મુસલમાનો આર્યાવર્તને હિંદુસ્તાન કહેતા ને આજે આખા દેશને હિંદુસ્તાન કહેછે. સિધુના જળપ્રદેશમાં પંજાબ, સિંધ, કચ્છ ને રજપૂતસ્થાન અને ગગાના જળપ્રદેશમાં દિલ્લી, આગ્રા, અયોધ્યા, બહાર ને બંગાળા છે. માળવા ને ગુજરાત પણ ઉત્તર ભાગમાંજ ગણાયછે. ઇતિહાસકારો દક્ષિણ ભાગના પણ બે ભાગ પાડે છે. ઉત્તરે તાપી ને દક્ષિણે કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રાની વચ્ચેનો ને બીજો કન્યાકુમારી સુધીનો તામીલ ભાષા બોલનારો ભાગ. દક્ષિણ ભાગમાં પૂર્વ ને પશ્ચિમઘાટ (સંહ્યાદ્રિ) ના ડુગરા દક્ષિણોત્તર પડેલાછે. પશ્ચિમઘાટ ને દરિયાની વચેની પટીને કોકણ કહેછે.

મરેઠીરાજ્યના વારામાં પશ્ચિમઘાટનાં સપાટ શિખરો ઉપર પહાડી કિલ્લા ઘણા બાંધેલાછે.

લોક. * ૪. જુદે જુદે વખતે આ દેશમાં જુદી જુદી જાતના લોક આવીને વશેલા છે. પ્રથમ આ દેશમાં અનાર્ય લોક રહેતા હતા. એ લોક છૂટાછવાયા ડુંગરાની ગુફાઓમાં ને જંગલોમાં રહેતા. તેઓ જગલી, કાળા ને ઠીંગણા હતા. જંગલમાંથી ફળફળાદિ વીણી લાવી કે શિકાર કરીને ખાતા ને નાગા ફરતા. આગળ જતા તેઓ છુટા છુટાં છાપરાં બાધી રહેવા લાગ્યા ને માટીનાં વાસણોમાં રાંધીને ખાવા લાગ્યા, તીરકામઠાં ને ભાલા વાપરવા લાગ્યા, તથા છાલ ને ચામડાં ઓઢવા લાગ્યા. એ લોક પ્રથમ આ દેશના સપાટ મુલકમા રહેતા, પણ પરદેશીઓએ આ દેશમાં આવી તેમને ડુંગરામાં નસાડી મૂક્યા. બગાળાના સંતાલ, ઓરીસાના કોલ ને કધ, રજપૂતાના ને પુર્વ ગુજરાતના ભીલ ને નાયકડા, તથા દક્ષિણના તોડા, એ અનાર્ય લોકના વશજો છે. અનાર્ય લોક ઉપર પ્રથમ ભરતખંડના વાયવ્ય ખૂણાને માર્ગે મધ્ય એશિઆમાંથી દ્રાવિડ લોક આવ્યા, તેમણે પ્રથમના જગલી લોકોને નસાડી જગલો કાપી વસાયત કરી. તેમની વસ્તી જેમ જેમ વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ આગળ વધતા ગયા ને ફલદ્રુપ મૂલકના ધણી થઇ પડયા તેમની પછી તુરાની લોક તાતારમાંથી આસામને માર્ગે હિમાલય ઓળંગી આ દેશમાં આવ્યા. તુરાની લોક ઘોડા ઉપર બેસતા, બખ્તર પહેરતા ને દ્રાવિડ લોક કરતાં વધારે મજબુત ને વિકાળ હવા. એમના વંશજો હાલમાં બંગાળાના ઇશાન ખૂણામાં જોવામાં આવેછે. તેમણે દ્રાવિડ લોકને મારી નસાડી મૂક્યા ને તેમનો મુલક પોતે બથાવી પડયા, તેથી કેટલાક ઓઢીઆને માર્ગે દક્ષિણમાં જઇ વસ્યા. એ લોક ઢોર પાળતા, જગલો કાપી ખેતી કરતા, કુટુંબના વડાની આજ્ઞા પાળતા, ગામ બાંધી રહેતા ને તેઓ સર્પની ને વૃક્ષની પૂજા કરતા. તેમના વંશજો હાલ દક્ષિણમાં ને લકામાં રહેછે, અને તેઓ તામિલ, તેલુગુ, મલયાલમ, ને કા-

* આ મત પાશ્ચાત્ય લોકોના ગ્રથોને આધારે લખેલોછે

નદી બોલી બોલેછે. તુરાની લોક પછી આર્યલોક ખૈબરઘાટને માર્ગે આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યા. *તેમનું રહેઠાણ મધ્ય એશિઆમાં ઓકસસ નદીના કાંઠાના મુલકમાં હતું, એમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ધારેછે. ત્યાં તેમની વસ્તી વધી ત્યારે તેઓ આસપાસનાં ફળદ્રુપ દેશોમાં જઈ વસવા લાગ્યા. તેમની એક ટોળી પશ્ચિમમાં જઇ યૂરોપમાં વસી. તેમના વંશજો યૂરોપની હાલની પ્રજાઓ છે. બીજી એક ઇરાનમાં ગઇ, તેમના વંશજો હાલના પારસીઓ છે. ત્રીજી ટોળી પ્રથમ સિંધુ નદી ઉપર આવી વસી. કેટલાક વિદ્વાનો એવું ધારે છે કે ઇરાનમાં જે ટોળી ગઇ તે મધ્ય એશિયામાંથી બારોબાર નહિ, પણ સિંધુને કાંઠે આવ્યા પછી તેમને માંહોમાંહે અણબનાવ થવાથી તેમાંના કેટલાક ઇરાન તરફ ગયા ને કેટલાક આ દેશમાં રહ્યા. સિંધુ ઉપરથી આ દેશના આર્યલોકોનું નામ હિંદુ પડયુ, એવું કેટલાક અનુમાન કરેછે. કેમકે હિંદુ એ શબ્દનો ઉલ્લેખ સંસ્કૃતમાં છેજ નહિ. સિંધુની આ પાર આવી એ લોકો આગળ વધ્યા ને ધીમે ધીમે આખા દેશમાં પ્રસર્યા. આર્યલોકો પ્રથમ હિમાલય ને વિંધ્યાચળની વચ્ચેના પ્રદેશમાં વસ્યા, ને તે ભાગનું નામ આર્યાવર્ત પાડયું. આર્ય લોક પછી ઇરાની, ગ્રીક ને શક લોક આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યા. પણ તેઓ દેશમાં સ્થાયી વસ્યા નહિ. તેમનામાંના જેઓ આ દેશમાં વસ્યા તેમણે આર્ય લોકનો ધર્મ ને આચારવિચાર સ્વીકાર્યાથી તેઓ આર્ય લોકો ભેગા ભળી ગયા. પાછળથી મુસલમાનોના ડરથી નાસીને ઇરાનથી પારસી લોકો આ દેશને પશ્ચિમકાંઠે આવી વસ્યા. તેમના પછી કેટલાંક વર્ષે મુસલમાનો આવ્યા, ને આ દેશમાં તેમનું રાજ્ય થયા પછી સ્થાયી વસ્યા. એ મુસલમાનો અર્બસ્તાન, ઇરાન, અફગાનિસ્તાન ને તુર્કસ્તાનમાંથી આવેલાછે. એ સિવાયના તેમણે આ દેશના વતનીઓને જૂલમથી વટાળેલા મોલેસલામ મુસલમાનો છે.

---

* આ દેશના આર્યલોકનું કહેવું એવું છે કે આર્ય લોક આ દેશના અસલથીજ વતની હતા. તેઓ પરદેશથી આ દેશમાં આવ્યા નથી.

છેલ્લે યૂરોપી લોકમાંના ફિરંગી (પોર્તુગીજ), ફ્રેંચ, વલંદા (ડચ) ને અંગ્રેજ આ દેશમાં આવ્યા.

ધર્મ. ૫. પારસી લોક આવ્યા તે પહેલાં જે લોક આ દેશમાં રહેતા હતા, તે સર્વનો અરસ્પરસ સંબંધ થવાથી તેમનો ધર્મ, રીતભાત ને વ્યવહાર એક જાતનાં થઈ ગયાં, ને તે સર્વે હિંદુના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. પારસીઓ પોતાનો અગ્નિ પૂજવાનો ધર્મ સાચવીને જુદા પડયા. પારસી પછી મુસલમાનો આવ્યા. વહોરા, મેમણ વગેરે હિંદુમાંથી થયેલા મુસલમાન છે. તેમના પછી પોર્તુગીજ લોક આવ્યા. તેમણે ને તે પછી અંગ્રેજ વગેરે યૂરોપી પ્રજાએ ધર્મ સંબંધી બળાત્કાર ન કરતાં પોતાના ખ્રિસ્તિ ધર્મના પાદરીઓ મારફત ઉપદેશ કરાવી હિંદુના ખ્રિસ્તિ કર્યા તે વિશ્વાસી કહેવાયછે. એ પ્રમાણે આ દેશમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી ને ખ્રિસ્તિ, એ ચાર મુખ્ય ધર્મો છે.

ભાષા. ૬. આ દેશના અસલી રહેવાસી અનાર્ય લોકની ભાષા આર્ય લોકની ભાષાથી જુદી છે, તે છતાં તેમનો આર્ય સાથે ઘણાં વર્ષથી સંસર્ગ થવાથી તેમની ભાષામાં આર્યભાષાના શબ્દો મળેલાછે. પ્રથમ આવેલા દ્રાવિડ લોકમાં ચાર ભાષા બોલાય છે તેનાં નામ ઉપર ચોથી કલમમાં આપેલાં છે. આર્ય લોક પ્રથમ સંસ્કૃત ભાષા બોલતા પણ પાછળથી તેમાં વિકાર થતાં હાલમાં બોલાતી ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી, હિંદી વગેરે પ્રાકૃત ભાષા થઇ. મુસલમાનો પોતપોતાના દેશની પિસ્તુ, ફારસી ને અરબી ભાષા આ દેશમાં લાવ્યા. મુસલમાની રાજ્યમાં રાજ્ય દરબારી ભાષા ફારસી હોવાથી આર્ય લોકની બોલીમાં ફારસી શબ્દો ભળ્યા. તે પછી યૂરોપીઅન પ્રજાઓ આવી, તેમની પોર્તુગીજ, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજી બોલી આ દેશમાં ચાલી. અંગ્રેજી રાજ્યને લીધે હાલમાં સર્વત્ર અંગ્રેજી ભાષા શિખાયછે.

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૪ થો. મરેઠીરાજ્ય.

ભાગ ૫ મો. બ્રિટિશરાજ્ય.

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ.

ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

આર્ય રાજ્ય.

आर्य लोक पंजाबमां.

૧. આર્ય ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન. ૨. આર્ય લોક પંજાબમાં. ૩. તે વખતે આર્ય ધર્મ. ૪. આર્ય લોકની તે સમયની સ્થિતિ. ૫. આર્ય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ. ૬. અનાર્યો સાથે લઢાઇઓ.

આર્ય ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન. ૧. ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવાનુ સાધન વેદમત્રો અને આર્ય ગ્રંથો છે. તેમાં આર્ય રાજ્યની હકીકત, લઢાઈઓ વગેરે યથાસ્થિત નોધેલા નથી, પરતુ એ વેદમત્રો ને ગ્રથો ઉપરથી પ્રાચીન આર્યો વિચાર અને ધર્મજ્ઞાનમાં શી રીતે વધતા ગયા તથા તે સમયે તેમની સ્થિતિ કેવી હતી, તેનો ઇતિહાસ બરાબર મળેછે. વળી આર્યોના સબધમાં આવેલા પરદેશીઓનાં લખાણ, તામ્રપટ, શિલાલેખ વગેરે ઉપરથી પણ આ દેશના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડેછે.

આર્ય લોક પંજાબમાં. ૨. હાલના યૂરોપી વિદ્વાનોનું એવું મત છે કે આર્ય લોકોનુ મૂળ રહેઠાણ મધ્ય એશિયામાં હતું. ત્યાંથી એક ટોળી પશ્ચિમ તરફ યૂરોપમાં ગઈ અને બીજી દક્ષિણ તરફ કાબુલને માર્ગે ખૈબરઘાટ ઓળગી સિધુ નદીને કાઠે આવી વસી. ત્યાં તેમને માહોમાંહે કજીઓ થવાથી તેમાંના કેટલાક પશ્ચિમ તરફ

ઇરાનમાં ગયા ને કેટલાક ત્યાંજ રહ્યા. ઇરાનમાં ગયા તેમના વંશજો હાલના પારસીઓ છે, અને સિંધુને કાઠે રહ્યા તેમના વંશજો આ દેશના આર્ય લોકો છે.

તે વખતનો આર્ય ધર્મ ૩. પંજાબમાં રહીને તેમણે ઋગ્વેદ મંત્રો રચ્યા હોય એમ જણાયછે એ મંત્રો ઉપરથી પ્રાચીન કાળમા આર્યો કેવા સુધરેલા હતા અને તેમનો ધર્મ કેવો હતો તેનું અનુમાન થાયછે શરૂઆતમા માણસનુ મન કુદરતમા જે પ્રકાશિત, ભવ્ય, ઉપયોગી, બળવાન અને આશ્ચર્યકારક હોય તે પૂજવાને પ્રેરાયછે તે પ્રમાણે આર્ય લોકોએ સુદર આકાશ, ખૂશનુમા પ્રભાત, ઉગતો સૂર્ય ને પ્રકાશિત અગ્નિની સ્તુતિના ને પૂજાના મંત્રો બનાવ્યાછે આર્ય ગ્રથોમા ઋગવેદના મંત્રો જૂનામા જૂના છે એ લોકનો આધાર ખેતી ઉપર હતો, ને ખેતીનો આધાર વરસાદ ઉપર હોવાથી વરસાદની સ્તુતિના ને વરસાદના દેવ ઇદ્રની સ્તુતિના પણ મંત્રો છે તે વખતે મૂર્તિપૂજા નહોતી

આર્ય લોકોની તે સમયની સ્થિતિ. ૪ ઋગ્વેદના મંત્રો ઉપરથી આર્ય લોકની તે વખતે કેવી સ્થિતિ હતી તે પણ માલમ પડેછે. તે વખતે તેઓ ખેતી કરતા ને ઢોર પાળતા. ખેતી કરવામા ઘોડા વાપરતા. ગાય, બળદ, ભેંસ, ઘોડા, ઘેટા, બકરાં વગેરે જનાવરો પાળતા, કૂવા ખોદી, રેટ ફેરવીને ખેતીને પાણી પાતા, અને ઘઉ, જવ વગેરે ધાન્ય પકવતા ઘર બાંધીને ગામમાં રહેતા, રસ્તા બનાવતા ને વહાણ બાંધતા. તેમને વણવાનુ, કાંતવાનુ, ગુથવાનુ, રગવાનુ ને સુતાર લુહારનુ કામ આવડતું હતું. તેઓ રૂ, ચામડાં ને ઊનના કપડાં બનાવતા ને અનાજ દળી, ખાડી, રાધીને ખાતા. સોનુ, રૂપુ, લોઢુ વગેરે ધાતુ તેમને માલમ હતી તેઓ લઢાઇમાં તીરકામઠા, તરવાર, કટાર, ભાલા ને ફરસી વાપરતા ને કવચ પહેરતા. તે વખતે ચારે વર્ણ બધાઈ નહોતી. ઘરનો વૃદ્ધ પુરુષ ઘરનો વડીલ ગણાતો ને બધા તેની આમન્યા પાળતા. એ વડીલજ પુરોહિત, ગોર કે શિક્ષાગુરૂનુ કામ કરતો ધર્મક્રિયા

સઘળા પોતાની મેળે પોતાના ઘરમાં કરતા. સઘળા આર્યો સરખા હતા તેઓજ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી ને વૈશ્યનુ કામ કરતા. જે વેદમંત્રો ભણી ધર્મક્રિયા કરતા ને કરાવતા તેજ જરૂર પડે યુદ્ધમાં જતા ને ખેતી કરતા ને લૂગડાં વણતા. નાનાં બાળકો ઢોર ચારતાં. એ સમયે મડદાને દાટવાનો ને બાળવાનો બન્ને રિવાજ ચાલતા હતા. બાપનો વારસ છોકરો હતો, પણ છોકરો ન હોય તો છોકરીનો છોકરો વારસ થતો. એ સમયે દત્તક લેવાનો ચાલ હતો.

આર્ય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ. ૫ આજની પેઠે બાપ પોતાની દીકરીને પરણાવતો ને ઘરેણાં ગાંઠાંથી શણગારીને તથા તેને ઉત્તમ પ્રકારની શિખામણ આપીને સાસરે વળાવતો. પરણાવવાની ક્રિયા આજના જેવી થતી, પણ તે સમયે છેક નાના બાળકને પરણાવતા નહિ દીકરીની સ્ત્રીના ધર્મમાં આવવાની શરૂઆત થાય, એટલી ઉમરે તેને પરણાવતા. એ વખત દીકરીઓને ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી આપવાનો ચાલ હતો તેથી ઘરમાં તેઓ સાસુ સસરાની આમન્યા પાળતી, ને નણંદ, દેરાણી, જેઠાણી સાથે હળીમળીને રહેતી. તેઓ હમેશાં હસમુખી રહી તપી જતી નહિ, કે કોઇને કડવા વેણ કહેતી નહિ. પતિવ્રત ધર્મ પાળી, પતિની સેવા કરી તેને પ્રસન્ન રાખતી, પુરુષો સાથે સ્ત્રીઓ પણ દેવપૂજામા સામેલ રહેતી. ઘરની, ઘરના સામાનની, નોકર ચાકરની ને બાળકોની સંભાળ રાખતી, ને બાળકોને ઉત્તમ પ્રકારે કેળવતી. વળી તેઓ ગાયો દોહવાનુ ને રૂ કાંતવાનુ કામ પણ કરતી. એ રીતે આર્યોનો ઘરસંસાર સુખી ને શાંત હતો.

અનાર્યો સાથે લઢાઇઓ. ૬. આર્યો પંજાબમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં કાળા રગના ને બળવાન જંગલીઓ રહેતા હતા. આર્યો તેમને અસુર, રાક્ષસ, દસ્યુ, ઈત્યાદિ નામથી બોલાવતા. એ લોકનો સપાટ ફળદ્રુપ પ્રદેશ આર્ય લોકે જીતી લીધાથી તેઓ પાસેના ડુંગરામાં ભરાયા. ત્યાં રહીને તેઓ આર્ય લોકોનો માર્ગ રોકતા, જનાવરો ચોરી જતા, આર્યોની ધર્મક્રિયાનો ભંગ કરતા, ને ઘણી-

વાર તેમનાં ગામો ઉપર હુમલા કરતા, ધાડ પાડતા ને તેમની દોલત લૂટી જતા. એ પ્રમાણે આર્ય ને અનાર્યો વચ્ચે ઘણીવાર યુદ્ધ થયાં. પરતુ છેવટે આર્યો વિજયી થયા ને તેમનાં સંસ્થાનો વધતાં ગયાં. તેઓ જંગલો કાપીને તથા બાળીને અને અનાર્યોને ડુંગરામાં નસાડીને સપાટ મૂલકમાં વસાયત કરવા લાગ્યા. એ રીતે પંજાબમાં આર્ય રાજ્ય થયુ ને અનાર્યો ડુંગરામાં ભરાયા. ત્યાં આજે પણ તેમના વશજો છે. એ અનાર્યોમાંના કેટલાક આર્યોના ગામોમાં રહી તાબેદારીનાં કામ કરવા લાગ્યા, તે દાસ–શૂદ્ર થયા. એ શૂદ્રો આર્યોનો ધર્મ સ્વીકારી તેમની ખેતી કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨ જું.

આર્ય રાજ્ય.

आर्योनो उत्तर भरतखंडमां प्रसार.

૧. આર્યોના ચાર વેદ. ૨. બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ્. ૩. આર્યોનો પ્રસાર અને રાજ્ય. ૪. આર્યાવર્તના આર્યોની સ્થિતિ. ૫. એ સમયની સ્ત્રીઓની હાલત. ૬. રાજ્યપદ્ધતિ.

આર્યોના ચાર વેદ. ૧. પંજાબમાથી વધીને આર્ય લોક ગંગા ને જમનાના કાઠા ઉપર ને ત્યાથી પૂર્વ તરફ કાશી, અયોધ્યા ને બહાર તરફ આગળ વધ્યા. પજાબમાં તેઓ સૂર્ય, આકાશ, વરૂણ, વરસાદ, ઇંદ્ર, અગ્નિ, ઈત્યાદિ દેવોની મત્રોવડે પ્રાર્થના કરતા. એ મત્રોનો ગગા, જમનાના કાઠા ઉપર આવ્યા પછી સંગ્રહ કર્યો. તેમને ઋવેગ્વેદ સંહિતા કહે છે. એ વગર સામ, યજુર્ ને અથર્વ એ ત્રણ વેદ પણ આજ સમયે થયા. યજુર્વેદના કૃષ્ણ ને શુકલ એવા બે ભાગ છે. યજ્ઞ કરાવવામાં જમીન માપીને વેદી બનાવવી, વાસણ, પાણી ને લાકડાં તૈયાર કરવાં, અને યજ્ઞના પશુનો વધ કરવો, એ કામ કરનારને અધ્વર્યુ કહેતા.

નિયમ પ્રમાણે યજ્ઞ વખતે કેટલીક ક્રિયામાં ગાયન કરવાનું હોય છે, એ કામ કરનારને ઉદ્ગાતા કહેતા. એ બને કામને લાયક બનાવવાને વાસ્તે ખાસ કેળવણી આપવી પડતી, તેથી ઋગ્વેદમાંથી એ બને કામને ઉપયોગી ભાગ જુદા પાડી બે વેદ કર્યા. અધ્વર્યુના કામનો યજુર્ અને ઉદ્ગાતાના કામનો સામવેદ થયો. એ સમયે અથર્વ ચોથા વેદ તરીકે ગણાતો નહોતો. માત્ર ત્રણજ વેદ ગણાતા. છેક પાછલા વખતમાં અથર્વની વેદમાં ગણના થઈ. એમાં રોગથી, ઘાતક પશુઓથી અને દુશ્મનના શાપથી બચવાના વિધિઓ આપેલા છે; તથા દેવને પ્રસન્ન કરવાના, આયુષ્ય વધારવાના, રોગ મટાડવાના ને ધન મેળવવાના મંત્રો છે.

બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ્. ૨. વેદના મંત્રોના સંગ્રહને સંહિતા કહેછે, અને એ સંહિતા ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કરેલા ગ્રંથોને બ્રાહ્મણ કહેછે. એ રીતે ઋગ્વેદ ઉપર બે, સામવેદ ઉપર ચાર, યજુર્વેદ ઉપર બે અને અથર્વ ઉપર એક, એટલા બ્રાહ્મણ ગ્રંથો છે. ગામમાં રહી યજ્ઞ, હોમ વગેરે ક્રિયા કરવાનો વિધિ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલો છે. એ સમયે કેટલાક ઋષિઓ જંગલમાં રહી શાસ્ત્રનુ અધ્યયન કરતા ને શિષ્યોને કરાવતા. એ જંગલમાં હોમ કરવાનો વિધિ બતાવવાને આરણ્યક ગ્રંથો થયા. એ ગ્રંથો પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંજ ગણાયા. ઋગ્વેદ ઉપર બે અને યજુર્વેદ ઉપર બે આરણ્યક ગ્રંથો થયા છે. બાકીના બે વેદ ઉપર આરણ્યક ગ્રંથ થયા નથી. જંગલોમાં રહી ઋષિઓ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર વિચાર કરતા. જીવ ઇશ્વર શું છે, જીવનુ કર્ત્તવ્ય અને પ્રાપ્તવ્ય શું છે, જીવ શાથી થયો ને મુવા પછી એનુ શું થાયછે, મોક્ષ શાને કહેવો અને તે કેમ મેળવવો, વગેરે બાબતો ઉપર ચિંતન કરતા. એ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોને ઉપનિષદ્ કહેછે. એ સમયે ઉપનિષદ્ના દશ ગ્રંથો થયા હતા. ઉપર કહેલા વેદ, સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ્ના ગ્રંથોને આર્યો ઇશ્વરદત્ત માનેછે, અને તે પવિત્ર અને સર્વમાન્ય ગણાયછે. મહાભારત અને રામાયણના ગ્રંથો પણ એજ સમયે થયા હોય એમ જણાયછે.

આર્યોનો પ્રસાર અને રાજ્ય. ૩. પંજાબમાંથી આર્યો આગળ વધી ગંગા ને જમનાના પ્રદેશમાં વસ્યા, ને ત્યાંથી દક્ષિણે વિંધ્યાચળ ને પૂર્વે બંગાળા સુધી વધ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાના રાજ્ય સ્થાપી અનાર્યોને ડુંગરોમાં હાંકી કાઢ્યા. આર્યોને અનાર્યો સાથે વારંવાર લડાઇમાં રોકાવું પડવાથી વેદાધ્યયન કરવાનું, ખેતી કરવાનું વગેરે કામ થતાં નહિ, તેથી તેમણે સૌથી વધારે બળવાન, વભાદાર ને જથાવાળાને રાજા ઠરાવી તેની સરદારી નીચે બીજા બળવાન ને ઉત્સાહી યોદ્ધાઓ સોંપી તેમનો વર્ગ જુદો ઠરાવ્યો. તે લડાઇઓ લડી રાજ્ય સંભાળે એવું ઠર્યું તે ક્ષત્રી કહેવાયા. તેજ પ્રમાણે વેદાધ્યયન કરે ને કરાવે તે બ્રાહ્મણ, ને ખેતી ને વેપાર કરે તે વૈશ્ય, એ પ્રમાણે ત્રણ જાતિ થઈ અને જે અનાર્યો તાબે રહી હલકાં કામ—ચાકરી કરવા લાગ્યા તેમની ચોથી શૂદ્ર જાતિ થઇ. એ ચારે વર્ણે પાળવાના ધર્મોના કાયદા પણ તેજ સમયે થએલા છે ઉપર કહેલા ગ્રંથો ઉપરથી જણાયછે કે તે સમયે આર્યોના જુદાં જુદા ટોળાના રાજાઓના નાના મોટાં ઘણાં રાજ્યો હતા તેમાં દિલ્લીની આસપાસ હસ્તિનાપુરનું, કનોજની આસપાસ પંચાળનું, ઉત્તર બહારમાં વિદેહનું, અયોધ્યામાં કૌશલનું ને બનારસની આસપાસ કાશીનું રાજ્ય હતું. અયોધ્યાનું રાજ્ય સૂર્યવંશી ને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોને તાબે હતું. ક્ષત્રિય રાજ્યનો વિસ્તાર પૂર્વમાં બંગાળા, ઉત્તરે હિમાલય, પશ્ચિમે સિંધુ નદી ને દક્ષિણે વિંધ્યાચળ સુધી હતો એ ભાગને આર્યાવર્ત કહેતા એ રાજ્યોમાં ભવ્ય યજ્ઞક્રિયાઓ થવા લાગી એ સમયમાં રાજાઓ વિદ્વાન્ હોઇને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારા હતા. તેમણે રાજ્યધાનીમાં ને બીજાં મોટાં ગામોમાં પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી, એમ બ્રાહ્મણ ગ્રંથો ઉપરથી જણાયછે.

આર્યાવર્તના આર્યોની સ્થિતિ. ૪. રાજાઓ ગામને કિલ્લા બાંધતા, રસ્તા પહોળા ને સીધા રાખતા, મધ્યે રાજ્યમહેલ બનાવતા ને આસપાસ પ્રજાજનો ભવ્ય મકાનો બંધાવી ગામને શોભા-

વતા. પ્રજાજનોની દોલતમાં સોનુ, રૂપુ, જવાહીર, ગાડી, રથ, ઘોડા, ગુલામો અને શહેરની આસપાસની જમીન હતી. દરેક ગૃહસ્થ ઘરમા પવિત્ર અગ્નિ રાખતો, અતિથિનો સત્કાર કરતો ને દેશના કાયદા પ્રમાણે ચાલી રાજાને માન આપતો. બ્રાહ્મણ મારફત તે હોમ ને ધર્મક્રિયા કરાવતો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી ને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણના બાળક નાનપણથી ગુરુ પાસે જઈ સાથે અભ્યાસ કરતા ને ધર્મજ્ઞાન મેળવતા એ વખતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શુદ્ર એ ચારે વર્ણ હતી શુદ્ર સિવાયની ત્રણે વર્ણમા કઇક અપવાદ સાથે માહોમાહે પરણતા, અને સાથે ખાવા પીવામા બાધ ગણતા નહિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના કારીગર લોકોની જરૂરીઆત પૂરી પાડવાને વંશપરપરાથી ઉતરતો આવેલો ધધો કરતા ને ખેડુતો પોતાના ઢોર સાથે ગામની આસપાસ ઘર બાધી રહેતા કેટલાક ઋષિઓ જગલમા રહી તત્ત્વજ્ઞાનનુ ચિતન કરતા ને જે શિષ્યો આવે તેમને વેદમત્રો પાઠ કરાવતા. એ સમયે ઇનસાફ આપવાના ને ગુન્હેગારને સજા કરવાના કાયદા થયા હતા વળી રાજાપ્રજાને ચાલવાના ધારા ઘડાયા હતા. લોકોને જ્યોતિષ ને ખગોળ વિદ્યાનુ પણ જ્ઞાન હતું વળી બ્રાહ્મણગ્રથમા વેદી બનાવવાના નિયમો આપ્યાછે, તે ઉપરથી એ સમયમા ભૂમિતિના મૂળતત્ત્વોની પણ શોધ કહાડી હતી, એમ માલમ પડેછે. એ મૂળતત્ત્વો કલ્પસૂત્રમા આપેલાછે.

એ સમયની સ્ત્રીઓની હાલત. ૫ એ સમયની સ્ત્રીઓ પડદાનશીન નહોતી. તેમને માન આપવામાં આવતુ ને તેઓ ધર્મક્રિયાઓમા સાથે રહેતી. તેઓ ભણેલી હોઇને ઘણીવાર ધર્મશાસ્ત્રોના વાદવિવાદની સભાઓમાં ભાગ લેતી. તેઓ આજની યુરોપી સ્ત્રીઓની માફક જનસમાજમાં છૂટથી ફરી શકતી નહોતી, તોપણ મુસલમાનો આવતા સુધી જનાનાની રીત તો આર્ય લોકમાં બીલકૂલ દાખલ થઈ નહોતી; અને મરેઠા વગેરે જાતિમાં જ્યાં મુસલમાની રાજ્ય થોડાજ વખત ટક્યુ હતું, ત્યાં હજુ પણ

નથી. પ્રાચીનકાળમાં આર્ય સ્ત્રીઓને જેટલું માન મળતું, તેટલું બીજી કોઇપણ પ્રજામાં તે સમયે મળતું નહોતું. સીતા, તારા, દ્રૌપદી, મૈત્રેયી, ગાર્ગી, અનસુયા, અરૂંધતી ઇત્યાદિ ઘણી સ્ત્રીઓ વિદુષી હતી. તેઓ પતિવ્રતા ને સ્વધર્માચરણી હોઇને પોતાના પતિને અને વડીલોને માન આપતી. તેઓ ઘરની ને પશુઓની સંભાળ રાખતી ને બાળકોને યોગ્ય કેળવણી આપી ઉછેરતી.

રાજ્યપદ્ધતિ. ૬. રાજા રાજ્યનું કામકાજ કરતા ને બ્રાહ્મણો મંત્રિનુ કામ કરી તેમને રાજ્ય ચલાવવામાં ને ઇનિસાફ આપવામાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે સલાહ આપતા. રાજ્યના મોટા મોટા ભાગ પાડી તે ઉપર સૂબા નીમેલા હતા. તે દરેકના તાબામા હજાર હજાર ગામ હતાં. સૂબાના હાથ નીચે સો સો ગામના વહીવટદાર અને તેના હાથ નીચે દશ દશ ગામના કામદાર નીમેલા હતા. તેથી ઉતરતા એક એક ગામના ઉપરી હતા. તે સર્વે પોતાના કામકાજ સંબધે રાજાને જવાબદાર હતા. જમીનનુ મહેસુલ એ રાજ્યની ઉપજનુ મુખ્ય સાધન હતું. તે વગર માલની આયાત નિકાશ ઉપર પણ દાણ લેવાતું હતું. ગરીબ લોકો વેરો આપી શકતા નહિ, તેના બદલામા મહીનામા એક દિવસ રાજ્યવેઠ કરતા. ગામનો પટેલ ગામનો જમીનવેરો કેટલો આપવો તે આકડો રાજા સાથે નક્કી કરી તેનો જવાબદાર થતો વેરો ગામના લોકોમાં વ્હેંચવામાં આવતો. ગામના લોકની ચાલચલગતનો જવાબદાર પણ એ પટેલજ હતો. ગામલોકના માહોમાહેના ટટા તે પચની મારફત ચુકવતો, તેના બદલામાં તેને રાજા તરફથી પસાયતાની જમીન મળતી; તેમ તે વેઠ વેરાથી મુક્ત હતા. પટેલના હાથ નીચે બીજા ગામનોકરો હતા, તેમને પણ રાજ્ય તરફથી પસાયતાં મળતાં. એ સમયે રાજ્યના સઘળા અમલદારોને પગારને બદલે પસાયતાની જમીન આપવાનો ધારો હતો.

પ્રકરણ ૩ જું.
સૂર્યવંશી રાજ્ય.
रामायण.+

૧. હરિશ્ચંદ્ર રાજા. ૨. રામચંદ્રનો જન્મ. ૩. રામ યુદ્ધકળા શીખે છે. ૪. સીતાસ્વયંવર. ૫. રામચંદ્રના રાજ્યાભિષેકમાં ભંગ. ૬. રામચંદ્રનો વનવાસ. ૭ સીતાનું હરણ. ૮. સીતાની શોધ. ૯. લંકા ઉપર રામની સ્વારી. ૧૦. સીતાનો પુનઃ વનવાસ. ૧૧. સીતાનો રામ સાથે મેળાપ. ૧૨. રામરાજ્ય.

હરિશ્ચંદ્ર રાજા. ૧. અયોધ્યામાં સૂર્યવંશી રાજ્ય સ્થાપનાર ઇક્ષ્વાકુ થયો તેના વંશમાં ૧૦ મી પેઢીએ હરિશ્ચંદ્ર નામે સત્યવાદી રાજા થયો. એનુ સત્યવ્રત તજાવવાને વિશ્વામિત્ર નામે ઋષિએ ઘણો યત્ન કર્યો, પણ તેણે પોતાનું સત્યવ્રત તજ્યુ નહિ. તેણે પોતાનું વ્રત પાળવાને રાજ્ય ખોયુ, અસહ્ય સંકટ વેઠયુ, પોતાની સ્ત્રી અને છોકરો વેચ્યાં તથા તેમને નીચ કામ કરતાં નજરે જોયાં, પણ પોતાના વ્રતથી ડગ્યો નહિ. તેની પત્ની તારામતિ પોતાના પતિનું વ્રત પાળવાને રાજ્યસુખ તજી તેના દુઃખમાં ખુશીની સાથે ભાગીએણુ થઈ અને ગણિકાને ઘેર વેચાઈ. તેનો પુત્ર રોહિતાશ્વ પણ એજ રીતે રાજ્ય છોડી પોતાના પિતાની સાથે કષ્ટ વેઠતાં છેવટ વેચાયો ને નહિ થાય એવું નીચ કામ કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ત્રણે

+ રામાયણ અને મહાભારતની ભાષા ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો મહાભારત પ્રથમ ને રામાયણ પાછળથી થયેલુ ધારે છે. વળી કેટલાક ધારે છે કે એ બને ગ્રંથનાં મુખ્ય પાત્ર પાંચ પાડવ, દ્રૌપદી, રામ, સીતા એ કોઈ થયાજ નથી, એ માત્ર કાલ્પનિક નામો છે. પરતુ આ દેશી આર્ય મત પ્રમાણે એ બને ગ્રંથોની કથા ખરી બનેલી છે, ને રામાયણ પ્રથમ ને મહાભારત પાછળથી થયુ છે. એ ગમે તેમ હોય તોપણ આર્યો એ નામો પૂજ્ય ભાવથી સભારે છે ને એમની કથા પ્રેમથી સાભળેછે. તેથી તથા એ બને કથામાથી વિદ્યાર્થીને ઘણું ઉપયોગી જ્ઞાન અને ઉપદેશ મળેછે, તેથી એ બને વાર્તાનો સાર અત્રે આપ્યો છે.

જણાએ અસહ્ય કષ્ટ વેઠ્યુ, પણ સત્ય ન તજ્યુ ત્યારે પરિણામે પરમેશ્વરે સહાય કરી, ને તેમને મૂળ સ્થિતિમા આણી મૂક્યા એ હરિશ્ચંદ્ર રાજા સત્યવાદીને નામે, તેની સ્ત્રી તારામતિ સતીને નામે ને તેનો પુત્ર રોહિતાશ્વ સુપુત્રને નામે આજે પણ આર્યોમા પૂજાય છે આ ઉપરથી આપણને શિખામણ મળેછે કે ગમે તેવા કષ્ટ પડે તોપણ તે આપણી કસોટીને માટેછે એમ માની ધીરજ રાખી સહન કર્યાથી પરિણામે પરમેશ્વર આપણને સારૂ ફળ આપેછે.

રામચંદ્રનો જન્મ ૨ હરિશ્ચંદ્ર પછી કેટલીક પેઢીએ દશરથ રાજા થયો તેને ત્રણ રાણી હતી. તેમાની પટરાણી કૌશલ્યાને પેટે રામાયણની કથાના નાયક રામચંદ્રનો જન્મ થયો બીજી સુમિત્રાને પેટ લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્નનો ને નાની કૈકયીને પેટ ભરતનો જન્મ થયો.

રામ લક્ષ્મણ યુદ્ધકળા શીખે છે ૩ તે સમયે વિશ્વામિત્ર નામે ઋષિ હતા આસપાસના રાક્ષસો આવી તેમના યજ્ઞનો ભંગ કરતા હતા એ રાક્ષસોથી યજ્ઞ રક્ષણ થવા ઋષિએ દશરથ રાજા પાસે રામ લક્ષ્મણ માગ્યા ઋષિને નારાજ કરવા ઠીક ન લાગ્યાથી તેણે રામ લક્ષ્મણને મોકલ્યા વિશ્વામિત્રે પોતાના આશ્રમપર આવી રામ લક્ષ્મણને યુદ્ધકળા શીખવી અને રાક્ષસોથી પોતાના યજ્ઞનું રક્ષણ કરાવ્યુ

સીતાસ્વયંવર ૪ એ સમયે અયોધ્યાની પૂર્વે વિદેહનુ રાજ્ય હતું ત્યા જનક નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેને સીતા નામે ગુણવાન ને રૂપવાન પુત્રી હતી એ સીતાને પરણાવવા માટે જનકે સ્વયવર રચ્યો દેશદેશના રાજાઓને નોતર્યા જનકને મહાદેવે અતિ મોટુ ધનુષ્ય આપેલુ હતું તે ધનુષ્ય જે તોડે તેને સીતા પરણાવવી એવી શરત હતી. સ્વયવરમા ઘણા રાજા આવ્યા હતા. રામચંદ્ર પણ વિશ્વામિત્ર ઋષિની સાથે ત્યા ગયા. શિવજીનુ આપેલું ધનુષ્ય કોઈ રાજાથી કે લંકાના રાક્ષસ રાજા રાવણથી પણ ન તૂટ્યુ, ત્યારે ઋષિની આજ્ઞા લેઈ રામે તે તોડ્યુ તેથી જનકે સીતાને રામ વેરે પરણાવી.

રામચંદ્રના રાજ્યાભિષેકમાં ભંગ. ૫. દશરથ રાજા વૃદ્ધ

થયો, ત્યારે તેણે પોતાના પાટવી પુત્ર રામને રાજ્યાભિષક કરવાનો ઠરાવ કર્યો. એ વાત રામની સાવકી માતા કૈકેયીને રૂચી નહિ. એક સમયે દશરથે કેકયીને વચન આપ્યુ હતું કે "તું માગીશ તે આપીશ." એ વચન પ્રમાણે કૈકેયીએ માગ્યુ કે "રામને ચૌદ વરસ વનવાસ મોકલો ને ભરતને રાજ્ય આપો." આ સાંભળી દશરથ ખિન્ન થયો, પણ પોતાનું વચન કેમ તોડાય? તેમ પોતાના વહાલા પુત્ર રામને દેશવટો દેવો, એ પણ દશરથને કારી ઘા જેવું લાગ્યુ. વચન ભંગ થવાય નહિ ને રામને દેશવટો દેવાય નહિ તે સારૂ તેણે કૈકેયીને બહુ સમજાવી, પણ તે એકની બે થઈ નહિ. છેવટે એ વાત રામના જાણવામાં આવી, ત્યારે પોતાના પિતાનું વચન પાળવાની ખાતર પોતાને વનમાં જવાની રજા આપવા દશરથને વિનતિ કરી, તથા રાજ્યાભિષેક કરવા ભરતને એને મોસાળથી બોલાવ્યો. ભરત ઓરમાયો પણ તે સદ્દગુણી રામનો ભાઈ હતો. તેણે રાજ્ય લેવાની ના પાડી; અને પોતાના પિતાને તથા રામચંદ્રને એ પ્રમાણે દુઃખી કર્યા તે માટે પોતાની માતાને બહુ ઠપકો દીધો. તેમણે રામને ગાદીપતિ થવાને કાલાવાલા કર્યા, પણ રામે કહ્યું કે આપણા પિતાનુ વચન વ્યર્થ જવું ન જોઇએ. પુત્રનો ધર્મ છે કે પિતાનુ વચન પાળવું. આપણે પિતાનુ વચન લોપનાર પાપી પુત્ર થવું ન જોઇએ. એ પ્રમાણે ઘણો બોધ દીધો ત્યારે રામ વનવાસથી પાછા આવે ત્યાં સુધી રામની વતી રાજ્ય ચલાવવાનુ ભરતે માથે લીધું. આ ઉપરથી હાલના રાજાઓને અને રાજ્યબંધુઓને કેટલી બધી શિખામણ લેવાની છે! રાજ્યલોભથી પુત્રો પિતાને કેદ કરે છે, બંધુઓ દ્વેષબુદ્ધિથી માહોમાંહે લઢી મરે છે, તેમણે રામ અને ભરતના દાખલાથી અવશ્ય ઉપદેશ લેવો જોઇએ.

રામચંદ્રનો વનવાસ. ૬. રામ વનવાસ જવાને તૈયાર થયા ત્યારે તેમની પતિવ્રતા સ્ત્રી સીતા ને તેમનો ઓરમાઈ ભાઈ લક્ષ્મણ તેમની સાથે જવાને તૈયાર થયાં. રાજ્યસુખ તજી જંગલનાં અસહ્ય દુઃખ ખમવાને તત્પર થવાથી સીતાનુ કેવું પાતિવ્રત્ય અને લક્ષ્મણનો બંધુપ્રેમ જણાયછે! દશરથની વૃદ્ધાવસ્થામાં યોગ્ય રીતે

રાજ્ય ચલાવી રામે પ્રજાપ્યાર એટલો સંપાદન કર્યો હતો કે સમસ્ત પ્રજા રામની સાથે વનમાં જવાને તૈયાર થઈ. પ્રજાને પાછી વળવાને અને શોક નહિ કરવાને રામે ઉપદેશ કર્યો, તેમાં પુત્રધર્મ અને રાજાપ્રજાના ધર્મ સારી રીતે બતાવ્યાછે. રામના ઉપદેશથી અને આગ્રહથી શોકમાં ડુબેલી પ્રજા પાછી ગઈ. રામ વનવાસ ગયાની ખબર સાંભળી દશરથે પણ પુત્રવિયોગના દુઃખમાં દેહ છોડયો.

સીતાનું હરણ. ૭. રામ, લક્ષ્મણ ને સીતા વનમાં ભટકતાં ભટકતાં ગોદાવરીને તીરે હાલ જ્યાં નાસીક ગામ છે, ત્યાં એક મઢી બાંધીને રહ્યા. તે વખતે આસપાસ સઘળે જંગલ હતું. અયોધ્યાથી નાસીક આવતાં સુધી રસ્તામાં જંગલ, ડુગરા ને નદી સિવાય કાંઈ નહોતું. જગલમાંથી ફળફળાદિ વીણી લાવી ત્રણે જણ ગુજારો ચલાવતાં હતાં. સીતાના સૌંદર્યથી મોહિત થએલો લંકાનો રાજા રાવણ સ્વયવરમાંથી નાઉમેદ થઈ પાછો ગયો હતો, તેણે લાગ સાધી સીતાને એકલી જોઈ તેનુ હરણ કર્યું.

સીતાની શોધ. ૮. સીતાનુ હરણ થયુ ત્યારે રામ ને લક્ષ્મણ શિકારે ગયા હતા, ત્યાથી આવ્યા ત્યારે સીતાને દીઠી નહિ, તેથી બને ભાઈ સીતાની શોધ કરવાને દક્ષિણમાં ચાલ્યા. ત્યાં પુષ્કળ જંગલો હતાં ને તેમાં છુટાછવાયા જગલી અનાર્ય લોક રહેતા હતા. આગળ ચાલતાં જંગલી લોકોનુ કિસ્કિંધા નામે ગામ આવ્યુ. ત્યાં વાલી નામે રાજા હતો. એ વાલીને તેના ભાઈ સુગ્રીવ સાથે અણબનાવ હતો. સુગ્રીવે રાજ્ય મળવાની શરતે રામને મદદ કરવાનું કબૂલ કર્યું, તેથી રામે વાલીને માર્યો ને સુગ્રીવને ગાદી આપી. સુગ્રીવના પ્રધાન હનુમાનને રામે નિશાની આપી સીતાની શોધ માટે મોકલ્યો. તેણે લંકામાં જઈ સીતાની ભાળ કહાડીને તે સંદેશો લઇ પાછો આવ્યો.

લંકા ઉપર રામની સ્વારી. ૯. સીતાની ભાળ મળ્યા પછી રામે સુગ્રીવ અને તેના સહાયકારીઓનું સૈન્ય જમાવ્યું ને સેતુબંધ +રામેશ્વર આવી ત્યાં રામેશ્વરની સ્થાપના કરી તથા લંકામાં જવાને

+ જ્યાં આગળ રામે સેતુ (પુલ) બાંધ્યો તે જગા.

વચમાં દરિઓ છે તેના ઉપર પૂલ બધાવ્યો, એ ઉપર થઈ સઘળા લંકામા આવ્યા ત્યાથી વાલીના પુત્ર અગદને વિષ્ટી કરવાને મોકલ્યો. તેણે, રાવણની સ્ત્રી મદોદરીએ, ને રાવણના ભાઈ વિભીષણે સીતાને પાછી આપવાને રાવણને બહુ સમજાવ્યો, પણ તેણે કોઈનું માન્યુ નહિ. વિભીષણ તો પોતાના ભાઈનો દુરાગ્રહ જોઈ રામને જઈ મળ્યો, તોપણ રાવણ ડર્યો નહિ, ત્યારે રામે લડાઈ કરી. એ યુદ્ધમા રાવણ, તેનો પુત્ર ઇંદ્રજીત ને ભાઈ કુંભકર્ણ વગેરે સર્વે મરાયા રામે લકાની ગાદી વિભીષણને આપી ને વનવાસની મુદત પૂરી થવાથી પોતે સીતાને લઈ લક્ષ્મણ સાથે અયોધ્યે પાછા આવ્યાં.

સીતાને પુનઃ વનવાસ ૧૦ રામના આવ્યાથી ભરત ને પ્રજાજન આદિ પ્રસન્ન થયા રામને રાજ્યાભિષેક થયા પછી તે નગરચર્ગા જોવાને નીકળતા ને લોકવાયકા સાભળતા એક સમયે સીતાના પતિવ્રત ઉપર શક પડતી લોકવાયકા તેમણે સાભળી સીતાના સત ઉપર રામને પૂર્ણ વિશ્વાસ છતા લોકનિંદા થતી અટકાવવા સારૂ સીતાને ખબર આપ્યા વગર લક્ષ્મણ સાથે વનમા મોકલી દીધી તે વખતે સીતા સગર્ભા હતી તે લક્ષ્મણના પાછા ગયા પછી હૈયાફાટ શોક કરતી ને વનમા એકલી ભટકતી કેટલેક દિવસે વાલ્મિક* મુનિને આશ્રમે આવી તેમણે સીતાને ઓળખી પોતાની સભાળ નીચે આશ્રમમા રાખી ત્યા સીતાને બે પુત્ર અવતર્યા મુનિએ તેમની બરદાશ કરીને ઉછેર્યા ને તેમને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવી.

સીતાનો રામ સાથે મેળાપ ૧૧ આગળ જતા રામે અશ્વમેધ કર્યો અશ્વમેધ કરનાર ઘોડાને છૂટો મૂકે છે, ને તેનુ રક્ષણ કરવાને સૈન્ય જાય છે જો કોઈ એ ઘોડો બાધે તો તેનુ રક્ષકસૈન્ય, અશ્વ બાધનારને હરાવી તાબે કરે છે, ને ઘોડાને છોડાવે છે તે પ્રમાણે સર્વત્ર વિજય કરી ઘોડો પાછો લાવે છે એ અશ્વમેધ કરનાર રાજા ચક્રવર્તિ રાજા કહેવાય છે રામનો અશ્વ ફરતો ફરતો વાલ્મિક મુનિને આશ્રમે આવ્યો, ત્યાં સીતાના બંને પુત્ર લવ ને કુશ હતા તેમણે તે બાંધ્યો રામ આ પુત્રોને કે પુત્રો

* આ વાલ્મિક રૂષિએ રામાયણનો ગ્રંથ કર્યો છે.

રામને ઓળખતા નહોતા, તેથી યુદ્ધ થયુ. આ નાના બાળકોએ બતાવેલા પરાક્રમથી રામ બહુ ખુશી થયા એવામાં યુદ્ધના સમાચાર સાભળી વાલ્મિક ઋષિ ત્યા આવ્યા. તેમણે આ પુત્રો તમારાજ છે એવુ રામને ઓળખાણ કરાવ્યુ ઋષિના ઉપદેશથી રામ સીતાને તથા બન્ને છોકરાને લઈ અયોધ્યે ગયા.

રામરાજ્ય. ૧૧ સીતાને લાવ્યા પછી રામે સુખશાતિમાં રાજ્ય ચલાવ્યુ ને દરરોજ રાત્રે વેશ પાલટી નગરમા ચર્ચા જોતા, લોકવાયકા સાભળતા ને રૈયતનુ દુઃખ ટાળતા, તથા રાજ્યનો બદોબસ્ત રાખતા તેમણે રાજ્યનીતિ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવીને અને ન્યાયશાસ્ત્ર પ્રમાણે ન્યાય કરીને રૈયતને આબાદ ને સુખી કરી; તથા પોતાના સતાનની પેઠે પાળીપોષી તેનો પ્રેમ સપાદન કર્યો. તેથીજ સલાહ શાતિવાળા સુખી ને આબાદ રાજ્યને "રામરાજ્ય"-ની ઉપમા આજે પણ આપવામા આવે છે એવા રાજા ઈશ્વરના અવતાર તરીકે પૂજાય એમા શુ આશ્ચર્ય છે? રામે રાજા છતાં તથા લાબી મુદત સુધી સીતાનો વિયોગ પડ્યા છતાં છેવટ સુધી પોતાનુ એકપત્નીવ્રત પાળ્યુ, તેમજ સીતાએ પણ પોતાનુ પતિવ્રત સાચવ્યુ. રામચદ્ર પછી એમના પુત્રો ગાદીએ બેઠા ને લાબી મુદત સુધી એમના વશમા અયોધ્યાનુ રાજ્ય ચાલ્યુ.

પ્રકરણ ૪ થું.

महाभारत.

૧ ચંદ્રવંશી રાજ્ય. ૨ હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય. ૩ રાજ્યના ભાગ ૪ દ્રૌપદી સ્વયંવર. ૫ પાંડવોને પુનઃ રાજ્ય-પ્રાપ્તિ અને પુનઃ વનવાસ. ૬ મહાભારતનું યુદ્ધ. ૭ યાદવ રાજ્ય. ૮ પાંડવોનો રાજ્ય ત્યાગ ૯ મહાભારત, ભગવદ્‌ગીતા ને વિદુરનીતિ. ૧૦ હસ્તિનાપુરના રાજ્યની આખર. ૧૧ મગધનું.રાજ્ય.

ચંદ્રવંશી રાજ્ય. ૧. રામાયણના સમયે સૂર્યવંશી આર્યોનાં રાજ્ય બળવાન હતાં, અને મહાભારતના સમયે આર્યાવર્તમાં ચંદ્ર-

વંશી આર્યોનાં રાજ્ય બળવાન હતાં. તેમાં દિલ્લીની પૂર્વે ગંગાને કાંઠે હસ્તિનાપુરમાં પાંડવ કૌરવોનુ, મથુરામાં કંસનુ, મગધમાં જરાસંધનું, પંચાળમાં દ્રુપદનું, દ્રવિડમાં શિશુપાળનુ[1], વૈરાટ (ધોળકા) માં[1] વૈરાટ રાજાનું અને કુંતલપુર (કુતીઆણા) માં[1] ભીમકનું રાજ્ય એ મુખ્ય હતાં. વળી પોતાના મામા કસને મારીને કૃષ્ણે દ્વારિકામાં યાદવોનુ રાજ્ય એ સમયે સ્થાપ્યુ.

હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય. ૨ કાલિદાસના કરેલા શકુંતલા નાટકમાં આવેલા દુષ્યત રાજાનો કુંવર ભરત મહા પરાક્રમી રાજા થયો. તેના નામ ઉપરથી આ દેશનુ નામ ભરતખંડ પડયુ[2]. તેના વંશમાં ધૃતરાષ્ટ્ર કરીને એક આધળો રાજા હસ્તિનાપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને સો દીકરા હતા. ધૃતરાષ્ટ્રની પૂર્વે કેટલીએક પેઢી ઉપર કુરુ કરીને રાજા થઈ ગયો હતો; તેના નામ ઉપરથી એ સો ભાઈ કૌરવ કહેવાતા. તેમાં સૌથા મોટો દુર્યોધન હતો. એની મા ગાંધારી (કંદહારી) કંદહારની રાજ્યપુત્રી હતી. ધૃતરાષ્ટ્રનો ભાઈ પાંડુ મરી ગયો હતો, તેને બે સ્ત્રી હતી. કુંતા અને માદ્રી. કુતા એ કૃષ્ણના બાપ વાસુદવની બેન હતી. તેને યુધિષ્ઠિર, ભીમ ને અર્જુન એ ત્રણ દીકરા હતા, અને માદ્રીને નકુલ ને સહદેવ એ બે હતા. એ પાચે પાંડુના નામ ઉપરથી પાંડવ કહેવાતા. પાંડુ મરણ પામ્યાથી એ પાચે કાકાના દરબારમાં ઉછરી મોટા થયા. એ કૌરવો તથા પાંડવોને દ્રોણ નામે ગુરુએ રાજ્યનીતિ ને શસ્ત્રવિદ્યા સારી રીતે શીખવીને હોંશીઆર બનાવ્યા.

રાજ્યના ભાગ. ૩. પાંડવો રાજ્યના ભાગીઆ હોવાથી દુર્યોધન તેમના ઉપર દ્વેષ કરતો હતો. બન્ને પક્ષને સમજાવ્યાથી અતે રાજ્યના બે ભાગ પાડી હસ્તિનાપુર દુર્યોધનને અને વારણાવતી (અલાહાબાદ) પાંડવોને આપ્યાં. પરતુ દુર્યોધને દ્વેષબુદ્ધિથી પાંડ-

---

૧ શિશુપાળ ખરેખર કયાનો રાજા અને વૈરાટ ને કુંતલપુર કયા છે તે વિષે મતભેદ છે.

૨. કેટલાક વૃષભદેવના દીકરા ભરતના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ભરતખંડ પડયું કહે છે.

વોનો રાજ્યમહેલ સળગાવી મૂકાવ્યો, તેમાંથી પાંડવો **મુશ્કેલીથી** જીવતા રહ્યા ને વનમાં ભટકવા લાગ્યા.

દ્રૌપદી સ્વયંવર. ૪. એવામાં પંચાળ દેશના રાજા દ્રુપદે પોતાની પુત્રીને પરણાવવા સ્વયંવર રચ્યો. ત્યાં સઘળા રાજારાણા એકઠા થયા. પાણીના કુંડમાં થાંભલા ઉપર ઉંચે ગોળ ફરતું એક મચ્છ લટકાવેલુ હતું, તે મચ્છનુ કુડના પાણીમાં પ્રતિબિંબ પડતું હતું. તે પ્રતિબિંબ જોઈને થાંભલે બાંધેલાં બે શીંકામાં પગ રાખી જે પુરુષ મચ્છને વિંધે તેને દ્રૌપદી પરણે એવી શરત હતી. પાંડવો વનમાં બ્રાહ્મણને વેષે રહેતા હતા. તે સ્વયવરની વાત સાંભળી ત્યાં આવ્યા. કોઈ રાજાથી મચ્છવેધ ન થયો, ત્યારે અર્જુને ઉઠીને મચ્છવેધ કર્યો, તેથી દ્રુપદે પોતાની કુંવરી તેને પરણાવી. ચૂકથી માતાએ આપેલી આશિષને તાબે થતાં પાંચે પાડવોએ તેને સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારી.

પાંડવોને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ અને પુનઃ વનવાસ. ૫. કૌરવોને પાંડવ પક્ષવાળાએ સમજાવ્યાથી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને હસ્તિનાપુર બોલાવી અર્ધુ રાજ્ય આપ્યુ, તેથી પાડવો જમનાને કાંઠે ઈંદ્રપ્રસ્થ (દિલ્લી) વસાવી રાજ્ય કરવા લાગ્યા. દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને જૂગટું રમવાને બોલાવ્યા, તેમાં યુધિષ્ઠિર રાજ્યપાટ, પત્ની. ને ભાઈઓ સર્વસ્વ હાર્યા. પણ ધૃતરાષ્ટ્રે ફરીને તેમનુ રાજ્ય તેમને પાછુ સોંપ્યુ. પરતુ દુર્યોધને તેમને બીજી વાર જૂગટામાં હરાવ્યા. આ વખતે જે હારે તે બાર વરસ વનમાં રહી તેરમે વરસ છૂપા રહે એવી શરત હતી. તેથી જૂગટાનાં માઠાં ફળ ભોગવવાને સત્યવાદી પાડવો વનમાં ગયા. દ્રૌપદી સાથે તેઓ બાર વરસ વનમાં રખડયા. એ સમયનો ઘણો ભાગ તેમણે બાગલાણનાં જંગલોમાં કહાડયો. ખાનદેશ ને નાસીકમાં તે વખતે વસ્તી નહોતી, માત્ર જંગલો હતાં. બાર વરસ પૂરાં થયાં ત્યારે પાંડવો તેરમે વરસે વેશ પાલટી વૈરાટનગરના રાજાને ત્યાં છૂપા રહ્યા. એ પૂર્વે અર્જુને કૃષ્ણની બેન સુભદ્રાનુ હરણ કરી લગ્ન કર્યું હતું. એ સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુને વૈરાટ રાજાની કુંવરી ઉત્રા વેરે પરણાવ્યો. સ્નેહ અને સમપણને લીધે દ્વારિકાના યાદવરાજા કૃષ્ણ પાંડવોના પક્ષમાં હતા. તેથી

કૃષ્ણ, વૈરાટ ને દ્રુપદ એઓ પાંડવોની પક્ષે થયાથી તેઓ બળવાન થયા.

મહાભારતનું યુદ્ધ. ૬ વનમા રહેવાના તેર વરસ પૂરા થતાજ કૃષ્ણ દુર્યોધન પાસે પાંડવોની વતી વિષ્ટી કરવા ગયા. તેમણે પાંડવોને અર્ધુ રાજ્ય આપવા માટે તેને સમજાવ્યો, પણ તેણે કાંઈ માન્યુ નહિ તેથી કૃષ્ણ, વૈરાટરાજા, દ્રુપદરાજા ને બીજા સગા સ્નેહીની મદદ લેઈ પાંડવો યુદ્ધે ચડ્યા કૌરવોએ પણ પોતાના સગા વહાલાને મદદે બોલાવ્યા અને કુરુક્ષેત્ર (પાણીપત)ના રણમા રાજ્યલોભથી ભાઈ ભાઇના ગળા કાપવાને તેઓ સામે થયા ભરતખંડમા રાજ્યલોભથી ભાઈ ભાઇને મારવાને રણમા ચઢેલાનો આ પહેલ વહેલોજ દાખલો હતો. અને તેથી એજ વખતથી ભરતખંડમાં કળિયુગ બેઠો એમ કહેવાય છે.

અઢાર [1]અક્ષોહિણી સૈન્ય કુરુક્ષેત્રમા એકઠુ થયુ ને અઢાર દિવસ સુધી આ નાશકારક યુદ્ધ ચાલ્યુ પાંડવ કૌરવોના ગુરુ દ્રોણ, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા, ગુરુ કૃપાચાર્ય, ગાંધારીના ભાઈ શકુનિ, પિતામહ ભીષ્મ, પાંડવોનો દૂધભાઇ કર્ણ અને ઘણા રાજા કૌરવોને પક્ષે આવ્યા હતા. એ યુદ્ધમા સો કૌરવ, દ્રોણ, કર્ણ, ભીષ્મ, ઈત્યાદિ સર્વ મરાયા માત્ર અશ્વત્થામા ને કૃપાચાર્ય જીવતા રહ્યા અને પાંડવોમા પાંચ ભાઈ ને કૃષ્ણ જીવતા રહ્યા ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના ભત્રિજાઓને રાજ્ય સોંપ્યુ જ્યેષ્ઠ પાંડવ યુધિષ્ઠિર ગાદીએ બેઠા ને અશ્વમેધ કરી ભરતખંડના ચક્રવર્તિ રાજા થયા

---

૧. એક અક્ષોહિણીનુ પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે,-

૨૧૮૭૦	રથમા બેશી લડનાર
૨૧૮૭૦	હાથી ઉપર બેસી લડનાર
૬૫૬૧૦	ઘોડેસ્વાર
૧૦૯૩૫૦	પાયદળ
૨૧૮૭૦૦	
×૧૮	
૩૯૩૬૬૦૦	મહાભારતના યુદ્ધમા બ ને પક્ષનું સૈન્ય. તેમાથી સાત અક્ષોહિણી પાંડવોનું અને અગીઆર અક્ષોહિણી કૌરવોનું સૈન્ય હતુ.

યાદવ રાજ્ય. ૭. મહાભારતનુ યુદ્ધ પત્યા પછી કૃષ્ણ દ્વારિકામાં ગયા. ત્યાથી સર્વે યાદવો પ્રભાસપાટણની જાત્રા કરવા ગયા, ને દારૂ પી માહોમાહે લઢીને કપાઈ મુઆ. દારૂ પીવાના આ બુરા પરિણામથી થએલા શોકમાં કૃષ્ણે પણ દેહ મૂકી તે પછી કેટલીક મુદતે યાદવો દ્વારિકા છોડી સિંધ તરફ ગયા ને ત્યાથી આગળ વધી અફ્ઘાનિસ્તાનમા વસ્યા. એ દેશમા જ્યારે મુસલમાનોનુ પ્રબળ થયુ ત્યારે તેમના વશજો પજાબમા આવ્યા ત્યાથી કેટલેક વરસે જેસલમેર વસાવી ત્યા ગાદી કરી. ગુજરાત ને કચ્છના જાડેજા સિંધમાથી આવલા યાદવ જાતના રજપુતો છે

પાંડવોનો રાજ્યત્યાગ ૮ પોતાના ભાઈ ભત્રિજાના મોતથી પાંડવો શોકાતુર હતા, તેમાં કૃષ્ણના સ્વર્ગવાસથી ઉમેરો થયો. તેથી અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુના કુવર પરિક્ષિતને હસ્તિનાપુરનુ રાજ્ય સોપી પાચે પાડવ ને દ્રૌપદી હિમાલય પર્વત ઉપર ચઢ્યા ને ત્યાથી દેવલોક પામ્યા. એ રીતે મહાભારતના મુખ્ય યુદ્ધની સમાપ્તિ થઈ. યુધિષ્ઠિર મહા ધર્મનિષ્ટ ને સત્યવાદી રાજા હતા. તેથી લોકો આજે પણ એને ધર્મરાજાને નામે ઓળખે છે, ને એજ કારણથી એમનો સંવત્ ચાલ્યો માળવામા વિક્રમાદિત્ય રાજા થયો ત્યા સુધી એ સવત્ ચાલુ રહ્યો. આ દેશના આર્ય લોકના કહેવા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરના સવતને આજે ૫૦૧૨ વરસ થયા, એટલે એ રાજા ઈ. સ. પૂ ૩૧૦૦ ઉપર થયા.

૯. **મહાભારત**મા પાડવ કૌરવોના યુદ્ધના વર્ણન સિવાય બીજી રસિક અને સુબોધકારક આડકથાઓનો ખજાનો છે. તેમા રાજાપ્રજાના ધર્મ તથા જ્ઞાનોપદેશ આપ્યો છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ સમયે અર્જુને પોતાના ભાઇઓને, ગુરુને તથા સગા સ્નેહીઓને મારવાની ના કહી, ત્યારે કૃષ્ણે અર્જુનને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેથી તો હદ વળી છે. એ ઉપદેશના ગ્રથને **ભગવદ્ગીતા** કહેછે. વળી વિદુર પાંડવોને રાજ્યભાગ આપવા માટે દુર્યોધનને જે ઉપદેશ કર્યોછે, તેમા રાજ્યનીતિ બતાવી છે. એને **વિદુરનીતિ** કહે છે. **મહાભારત** ઉપરથી તે સમયના લોકની સ્થિતિ, રીતિ, જ્ઞાન, સ્વભાવ વગેરે માલમ પડે છે.

હસ્તિનાપુરના રાજ્યની આખર. ૧૦. યુધિષ્ઠિરના વંશમાં આઠમી પેઢીએ નીમી નામે રાજાના વખતમાં હસ્તિનાપુર ગંગામાં તણાઈ ગયુ. તેથી એ રાજાઓએ બીજી રાજ્યધાની કરી ત્યાં રાજ્ય કર્યું. એ રાજ્ય મગધના રાજા જરાસંધના વંશજ સહદેવે જીતી લીધુ.

મગધનું રાજ્ય. ૧૧. સહદેવના વશમાં કેટલીક પેઢી સુધી રાજ્ય ચાલ્યા પછી તક્ષક વંશ થયો. એ લોક સિથિયન જાતના હશે એમ અનુમાન થાય છે. તેમની ધ્વજા ઉપર સર્પચિહ્ન હોવાથી આર્યો તેમને તક્ષક કહેતા. તક્ષક રાજ્ય દશ પેઢી સુધી ચાલ્યા પછી નદવંશના રાજા થયા. છેલ્લા નદરાજા પાસેથી એ રાજ્ય તેના અનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્તે જીતી લીધુ. ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યની હકીકત આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

आर्य राज्यनो फेलावो ने ग्रंथो.

૧. આર્ય રાજ્યવિસ્તાર ૨. સૂત્રગ્રંથો. ૩. વેદાંગ. ૪. શાસ્ત્રગ્રંથો. ૫ જાતિ. ૬. ચાર આશ્રમ.

આર્ય રાજ્યવિસ્તાર. ૧ આર્યાવર્તમા વસ્તીનો વધારો થવાથી આર્ય લોકો પૂર્વમા બગાળા ને ઓડીઆમાં પેઠા, ને ત્યા તેમણે પોતાના રાજ્ય સ્થાપ્યા. દક્ષિણ તરફ વિંધ્યાચળ ઓળગી ગોદાવરી, કૃષ્ણા ને કાવરી નદી ઉપર તેમણે મોટા રાજ્ય સ્થાપ્યા એ રાજ્યોની હદ હિંદી મહાસાગર સુધી પહોચી. પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતનુ રાજ્ય બળવાન થયુ. એ રાજ્યે આરબી સમુદ્ર સુધી પોતાના રાજ્યની હદ વધારી. એ પ્રમાણે આર્ય લોકે હાલના આખા ભરતખડમા વસાયત કરી રાજ્ય સ્થાપ્યા, ને ત્યાં પોતાની વિદ્યા, હુન્નર ને સુધારા દાખલ કર્યા.

સૂત્ર ગ્રંથો. ૨. આ પ્રમાણે રાજ્યનો વધારો થયો તે સાથે આર્ય લોકના મન ઉપર પણ કાંઈક વિલક્ષણ અસર થઈ. તેઓ વધારે વ્યાવહારિક અને સાહસિક થયા. ને તેમના વિચારો વધારે વિસ્તર્યા. તેમણે દરેક વિદ્યામાં દઢતાથી નવીન શોધ કરવા માંડી

અને સઘળી વિદ્યાના તથા ધર્મના ગ્રંથો સંક્ષિપ્ત પણ ઉપયોગી બનાવ્યા. એ ગ્રથોને સૂત્રગ્રથો કહેછે. બ્રાહ્મણગ્રથોમાં વિસ્તારથી સમજાવેલું હતું, ત્યારે સૂત્રોમાં ટૂકામાં સમજાવ્યુ. તેમણે વિસ્તીર્ણ લખાણને બદલે ટૂકાં કહેવત જેવા વાક્યોનાં સૂત્ર રચ્યાં. એ સમયે નાના બાળકો ગુરુને ત્યાં અભ્યાસ કરવાને જતા, ને બાર વરસ કે તેથી વધારે મુદત ગુરુને ઘેર રહી અભ્યાસ કરતા. તેઓ ગુરુના ઘરનુ કામ કરતા, ભિક્ષા માગીને ખાતા ને ધર્મશાસ્ત્રો પાઠે કરતા. કેમકે તે વખતે લખવાની વિદ્યા નીકળી નહોતી. બ્રાહ્મણગ્રંથોનું વિસ્તારવાળુ લખાણ સક્ષિપ્ત હોય તો સહેલાઇથી શીખવાય અને પાઠે થાય, માટે સૂત્રો રચાયાં. દરેક શાખા માટે તે શાખાના ગુરુએ સૂત્રો રચ્યા હતા. એ સૂત્રો રચનારનાં નામ માલૂમ પડેછે, તેથી તે ઇશ્વરદત્ત મનાતાં નથી. ઋગ્વેદની પાંચ, કૃષ્ણયજુરની સત્તાવીશ, શુક્લયજુરની પદર, સામવેદની બાર અને અથર્વની નવ શાખા હતી.

વેદાંગ. ૩. વૈદિક યજ્ઞક્રિયા કરવાની વિસ્તીર્ણ રીતને સક્ષિપ્ત સૂત્રોમાં કરી તેને શ્રૌતસૂત્ર કહેછે. એવાં ઋગ્વેદનાં બે, સામવેદનાં ત્રણ, કૃષ્ણયજુરના ચાર, ને શુક્લયજુરનુ એક, એમ દશ સૂત્ર થયાછે. એ સિવાય ધર્મસૂત્ર થયાં. એ ઉપરથી તે વખતના લોકોની રીતભાત, રિવાજ, ને કાયદા કેવા હતા તે જણાયછે. ધર્મસૂત્રો પણ વિદ્યાર્થીઓને પાઠશાળામા શિખવતા હતા, કે જેથી ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી તેમણે કેમ ચાલવું તે જાણવામા આવે. વળી પુત્ર તરીકે, ભ્રાતા તરીકે, પિતા તરીકે, ને પતિ તરીકે મનુષ્યના શા શા ધર્મ છે તે શિખવવાને ગૃહસૂત્ર થયાં. આ શ્રૌતસૂત્ર ને ગૃહસૂત્રનુ એકઠુ નામ કલ્પસૂત્ર છે. એ ૧ કલ્પસૂત્ર ઉપરાત, ૨ સ્વરશાસ્ત્ર અથવા શિક્ષા, ૩ છદ, ૪ વ્યાકરણ, ૫ નિરૂક્ત ને ૬ જ્યોતિષ વિષે પણ સૂત્રો થયા. એ છને વેદાંગ કહેછે.

છ શાસ્ત્રગ્રંથો. ૪. પાછળ કહેલા ઉપનિષદ્મા બતાવેલા વિચારો ઉપર આ સમયમાં સૂક્ષ્મ વિચારો ચાલ્યા, ને તે ઉપર ગ્રથો રચાયા. કપિલ મુનિએ સાખ્ય શાસ્ત્ર રચ્યુ, તેમાં જીવને જીવત્વથી છૂટી

શાશ્વત્ સુખ પામવાને જ્ઞાનમાર્ગ બતાવ્યોછે. પતંજલિએ યોગશાસ્ત્ર રચ્યુ. તેમા યોગની ક્રિયાથી ઇંદ્રિયો ને મન વશ કરી શાશ્વત્ સુખ પામવાને ક્રિયામાર્ગ બતાવ્યોછે. તેજ પ્રમાણે ગૌતમે ન્યાયશાસ્ત્ર ને કણાદે વૈશેષિક શાસ્ત્ર રચ્યુછે. એ ગ્રથોમા પણ વિશેષે કરીને તત્વજ્ઞાન ઉપર તર્કો કરેલાછે એ સિવાય પણ જુના વિચારોને વળગી રહેનારી પાઠશાળાઓ હતી. તેમને પુર્વ ને ઉત્તરમીમાસા કહેછે પુર્વમીમાસા જૂની વૈદિક ક્રિયાને અનુસરનારી અને ઉત્તરમીમાસા ઉપનિષદને અનુસરનારી હતી ઉત્તરમીમાસાને વદાત પણ કહેછે.

જાતિ ૫ આર્યો આર્યાવર્તમા હતા ત્યા સુધી તેમનામા જાતિબધન નહોતુ જે ધર્મજ્ઞાન મેળવે તે બ્રાહ્મણ થતો, ક્ષાત્રકર્મ કરે તે ક્ષત્રી, ને ખેતી કરે તે વૈશ્ય થતો પરતુ હવે તો બ્રાહ્મણનો વશજ હોય તે બ્રાહ્મણ એવુ બધન થયુ વેદ ભણવા, હોમ કરવા ને દાન આપવુ એ ત્રણે વર્ણના સાધારણ ધર્મ હતા પરતુ વેદ ભણાવવા ને હોમ કરવાનુ કામ બ્રાહ્મણનુ થયુ, રાજ્યનો બદોબસ્ત રાખવો, યુદ્ધ કરી રાજ્યનુ રક્ષણ કરવુ ને મલકો જીતવા એ ક્ષત્રીનુ કામ થયુ, અને વેપાર, ખેતી, પશુપાલન, ધીરધાર ઇત્યાદિ કામ વૈસ્યનુ થયુ તે છતા સુતાર, લુહાર, સોનાર, વણકર વગેરે કારીગરો પણ હજુ જુદા પડ્યા નહોતા. તેઓ વૈસ્યમાજ ગણાતા. શૂદ્રને ધર્મજ્ઞાન આપવાની મના હતી. તેઓ માત્ર ત્રૈવર્ણિક પ્રજાની ચાકરી કરતા

ચાર આશ્રમ. ૬. દ્વિજ (ત્રણે વર્ણો) ની જીદગીના ચાર આશ્રમ ઠરાવેલા હતા બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યસ્થ. જનોઈ દીધા પછી ગુરુને ત્યા બાર કે વધારે વરસ રહી અભ્યાસ કરવો તે બ્રહ્મચર્ય. બીજા આશ્રમમા માણસ ભણી રહ્યા પછી પરણીને ઘરસસાર માડતો, ને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ પાળતો. ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવ્યા પછી વૃદ્ધ વયે સસારનો ત્યાગ કરી સ્ત્રી હયાત હોય, ને તેની ખુશી હોય તો સ્ત્રી સહ, નહિ તો એકલો વનમાં જઈ એકાતમા તત્વચિતન અને તત્વાભ્યાસ કરતો, એ રીતે બાર વરસ વાનપ્રસ્થ ભોગવ્યા પછી છેલ્લો સન્યસ્થાશ્રમ ધારણ કરતો.

એ આશ્રમમાં વેદાભ્યાસ કરવો, ભિક્ષા માગી અન્ન ખાવું, ગામમાં રહેવુ નહિ, કોપિન, કમડલુ, દંડ (લાકડી) ને કામળી સિવાય બીજુ કાંઈ રાખવું નહિ, એવો નિયમ છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

परदेशी लोकनी स्वारी.

૧. સેમિરામિસ. ૨. સેસોસ્ત્રિસ. ૩. દરવેશ ગુસ્તાસ્પ. ૪: સિકંદર ૫ સેલ્યુકસ ૬ મેધાસ્થિનિસ. ૭. બાકત્રિ-ચાના ગ્રીક ૮ શક કે સીથિયન લોક.

સેમિરામિસ ૧ યુધિષ્ઠિરના વશજોના સમયમાં આસિરિઆ દેશની સેમિરામિસ નામે રાણીએ આ દેશ ઉપર સ્વારી કરી હોય એમ જણાયછે પજાબનો રાજા યુદ્ધમા હાથી લાવી તેની સામો થયો તેથી સેમિરામિસનુ સૈન્ય ભયભીત થઈ નાસી ગયું ને રાણી પણ નિરાશ થઈ પાછી ગઈ એ સ્વારી ઈ. સ. પૂ. સુમારે ૧૮૦૦ વરસ ઉપર થઈ હતી

સેસોસ્ત્રિસ ૨ મિસર દેશનો સેસોસ્ત્રિસ રાજા પણ આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. તે વખતે ભરતખડમા મગધમા સહદેવ-ના વશજ રાજા બળવાન હતા. સેસોસ્ત્રિસની સ્વારીની કંઈ પણ નિશાની આ દેશમાં રહી નથી.

દરવેશ ગુસ્તાસ્પ. ૩. મગધના તક્ષક રાજાઓના સમયમાં દરવેશ ગુસ્તાસ્પ નામે ઈરાનના પારસી રાજાએ પજાબ ઉપર ચઢાઈ કરીને કેટલોક ભાગ જીતી લીધો. ઈ. સ. પૂ ૫૧૮. તે આ દેશમાથી પુષ્કળ સોનુ લઈ પાછો ગયો. એ દરવેશે ગ્રીસ દેશ ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે એની સાથે ભરતખંડી સિપાઈઓ હતા. તે ઉપરથી આ દેશ ઉપરની સ્વારીની વાતને ટેકો મળેછે.

સિકંદર. ૪. ઉપર કહેલા રાજાની સ્વારીઓ કરતાં વધારે ખાત્રી લાયક સ્વારી સિકદરની હતી. એ રાજા ગ્રીસ દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ઈરાનનુ પારસી રાજ્ય જીતીને પજાબ ઉપર ઈ. સ.

પૂ. ૩૨૭ માં સ્વારી કરી. ઝેલમ નદી સુધી સિકંદરની સામે કોઈ થયુ નહિ. ઝેલમની પૂર્વમા દિલ્લી સુધી પૌરવ નામે ક્ષત્રી રાજા રાજ્ય કરતો હતો; તે પોતાની સેના લઈ સ્વદેશરક્ષણાર્થે સિકંદર સામો યુદ્ધ કરવાને ઉભો. પૌરવ ને તેની સેના બહુ બહાદુરીથી લઢી; પણ તેના બે પુત્રો લઢાઈમા પડ્યા ને પોતે કેદ પકડાયો, તેથી સિકદર જય પામ્યો. પૌરવે બતાવેલા પરાક્રમથી સિકદર મોહિત થયો ને મોટા દિલથી તેને માન આપી તેનુ રાજ્ય પાછું સોંપ્યુ. ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭. આ વખતે મગધમા નંદ વશનો છેલ્લો રાજા નવમો નંદ રાજ્ય કરતો હતો. તેનો અનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત રાજ્યખટપટથી નાસીને પૌરવને આશ્રયે આવ્યો હતો, તેણે મગધ સુધીનો મુલક જીતી લેવાની સિકંદરને સલાહ આપી. સિકદરને પણ એવી ઇચ્છા થઈ, પરતુ તેનુ સૈન્ય પોતાના મુલકથી ઘણે દૂર આવ્યુ હતું તેથી તથા પૌરવના સૈન્યના પરાક્રમથી ડરી ગયુ હતું તેથી તેમણે આગળ જવાની ના પાડી, તેમજ ભરતખડની ભીતરમાં એકજ હાર થાય તો આખું ગ્રીક સૈન્ય નાશ પામે એવુ હોવાથી ચતુર સિકદર પાછો ફર્યો પૌરવ હાર્યો તોપણ એના પરાક્રમથી ભરતખડ સિકદરનો ભોગ થતો બચ્યો. બીઆ નદી આગળથી સિકંદર પાછો ફર્યો. તે સતલજ નદી ઓળગી વહાણો બધાવી તેમાં બેસી મુલતાન ગયો. ત્યા પણ ભરતખંડના આર્યો સાથે તેને લઢવું પડ્યુ. સિકદર જય પામ્યો પણ તે જખમી થયો. આગળ ચાલતા તે પાતાળનગર [હૈદરાબાદ] આવ્યો ને તે જીત્યુ. ત્યાથી પોતે બલુચિસ્તાન ને ઈરાનને માર્ગે બાબીલોન [એશિઆઈ તુર્કસ્તાનમાં હિલ્લાની પાસે હતું ત્યાં] ગયો. એ મહાન્ પાદશાહ ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩ માં મરણ પામ્યો. તેને પુત્ર ન હોવાથી તેનુ વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એના સરદારોએ વહેંચી લીધુ. તેમા ભરતખડનો જે ભાગ સિકદરે જીત્યો હતો, તે ભાગ તેના સરદાર સેલ્યુકસ નિકેટરના તાબામા હતો.

સેલ્યુકસ. ૫. સેલ્યુકસ નિકેટરના રાજ્યની શરૂઆતનાં વર્ષે પોતાના રાજ્યનો બદોબસ્ત કરવામા ગયા. ત્યા સુધીમા સિકંદરને

ઉશ્કેરનાર ચંદ્રગુપ્ત મગધમાં રાજા થયો હતો. તેણે આસપાસનાં નાનાં રાજ્યો જીતીને પોતાના રાજ્યની મજબૂતી કરી. એટલામાં સેલ્યુકસ પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરી આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ ચંદ્રગુપ્ત આગળ તેનુ કાંઈ ન ચાલ્યાથી બંને વચ્ચે સલાહ થઈ, તેથી સેલ્યુકસે પોતાની કુંવરી ચંદ્રગુપ્તને દીધી, તથા સિંધુની પૂર્વનો સિકંદરે જીતેલો સર્વ મુલક આપી સિંધુ નદી બનેના રાજ્યની હદ નક્કી કરી.

મેઘાસ્થિનિસ. ૬. સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મેઘાસ્થિનિસ નામે એક એલચી રાખ્યો હતો. તે ઈ. સ. પૃ. ૩૦૬ થી ઇ. સ. પૃ. ૨૯૮ સુધી મગધની રાજ્યધાની પાટલીપુત્ર [પટણા] માં રહેતો હતો. એ ગ્રીક એલચીએ, તે વખતના આ દેશના આર્યોની રીતભાત, સંસારસ્થિતિ, વિદ્યાકળા, ગ્રંથો ને સદ્‌ગુણોનુ વર્ણન કર્યું છે તેમાં એણે આ દેશના આર્ય લોકનાં બહુ વખાણ કર્યાછે.

બાક્ત્રિયાના ગ્રીક. ૭. બાક્ત્રિયા [બલ્ખ] સિકંદરે જીતી લીધુ હતું. ત્યા સેલ્યુકસના રાજ્યની પડતીમા એક સ્વતંત્ર ગ્રીક રાજ્ય થયુહતું. ત્યાંના રાજાઓએ ભરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરી પંજાબનો કેટલોક ભાગ જીત્યો હતો પણ બસેં વરસમાં એ રાજ્ય નબળું થઈ પડી ભાગ્યુ.

શક કે સિથિયન લોક. ૮ બલ્ખનુ ગ્રીક રાજ્ય તાર્તર જાતના શક લોકે ડુબાવ્યુ. એ શક લોક પ્રથમ મધ્ય એશિઆમા રહેતા હતા. તેમણે ભરતખંડની વાવ્ય કોણમા એક જબરૂ રાજ્ય સ્થાપ્યુ, ને સિંધ ને ગુજરાત સુધીનો મુલક જીતી લીધો. કાઠીઆવાડની લડાયક કાઠી પ્રજા એ શક જાતનો અવશેષ હોય એવું અનુમાન થાયછે. શક લોકોનો બળવાન રાજા કનિસ્ક નામે થયો. તેણે બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપ્યો, એ વાત આગળ આવશે. કનિસ્કના તાબામાં કાશ્મિર, પંજાબ, સિંધ, ગુજરાત, કાબુલ, યાર્કંદ ને ખોકાન સુધીનો મુલક હતો.

પ્રકરણ ૭ મું

મગધનું મૌર્ય રાજ્ય.

૧. ચંદ્રગુપ્ત. ૨. ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૩. બિંદુસાર. ૪ અશોક. ૫. અશોકના ગુણ. ૬. મગધના રાજ્યનો અંત.

ચંદ્રગુપ્ત. ૧ મગધના નવમા નંદ રાજાના અનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્તે પંજાબમાં બળવો કરી ગ્રીક થાણાં ઉઠાડી મૂક્યાં, તે પૌરવને રાજ્યભ્રષ્ટ કરી પોતે રાજા થયો તે પછી મગધમાં બળવો થયો. તેમાં રાજ્યકુટુંબની કતલ થઈ. લાગ સાધી ચંદ્રગુપ્તે પોતાના પ્રધાન ચાણાક્યની સહાયથી રાજ્યનો કબજો લીધો ને પોતે ગાદીએ બેઠો ઈ સ. પૂ ૩૧૫ ચંદ્રગુપ્તને તેના પ્રધાન ચાણાક્યે રાજ્યનીતિ ને રાજ્યકૌશલ્ય શીખવી પ્રવીણ બનાવ્યો હતો ચંદ્રગુપ્તના વંશજો એની મા મુરાના નામ પરથી મૌર્યવંશી કહેવાય છે. એ સમયે નર્મદાની ઉત્તરે નાના નાના ઘણા રાજ્યો સ્વતંત્ર હતા તે સર્વ એ પ્રતાપી રાજાએ જીતીને તાબે કર્યા. એ મહારાજા ૨૪ વરસ રાજ્ય કરી ઈ સ પૂ. ૨૯૧ માં મરણ પામ્યો.

ચંદ્રગુપ્તની રાજ્ય વ્યવસ્થા. ૨ ચંદ્રગુપ્તે મુસાફરોની સુગમતા સારૂ રસ્તા અને ધર્મશાળાઓ બંધાવી તથા લોકોના જાનમાલની સલામતી માટે ઠામ ઠામ થાણા બેસાડયાં. એ સમયે સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રષ્ટ થયેલી પાલી ભાષા બોલાતી હતી. તેમાં ચંદ્રગુપ્તે સંસ્કૃત પુસ્તકોના તરજુમા કરાવી સંસ્કૃત જ્ઞાનભંડાર પોતાની પ્રજાની આગળ ખુલ્લો મૂક્યો વળી એના સમયમા પશ્ચિમની પ્રજા સાથે હિંદનો વ્યાપાર વધ્યો તથા પૂર્વના મુલકમાં જાવા, શિઆમ વગેરે ઠેકાણે આર્યો વ્યાપારાર્થે જઇ વસ્યા ને ત્યાં પોતાનો ધર્મ લેતા ગયા.

બિંદુસાર. ૩. ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર બિંદુસાર ગાદીએ બેઠો. એ રાજા પણ એના બાપ જેવોજ પ્રતાપી હતો. ઉત્તર ભરતખંડનાં જે રાજ્યો ચંદ્રગુપ્તે જીતવાં બાકી મૂક્યાં હતાં, તે એણે જીત્યાં.

૨૮ વરસ રાજ્ય કરી બિંદુસાર ઇ. સ. પૂ ૨૬૩ માં મરણ પામ્યો. તેથી તેનો કુવર અશોક મગધની ગાદીએ બેઠો.

અશોક. ૪ અશોકનું બીજુ નામ પ્રિયદર્શી હતું એણે ૪૦ વરસ રાજ્ય કર્યુ. એ મુદતમા એણે બાકીનો ભરતખડ અને અફ્ઘાનીસ્તાનનો મુલક જીતી લીધો. એ બહુ પરાક્રમી અને ધર્મિષ્ઠ મહારાજાધિરાજ હતો. અત્યાર સુધી બ્રાહ્મણધર્મ એ રાજ્યધર્મ હતો. અશોકે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો તેણે ખુલ્લી રીતે બૌદ્ધધર્મ પાળ્યો, એટલુજ નહિ, પણ એ ધર્મને રાજ્યધનથી ઉત્તેજન આપ્યું. એણે બૌદ્ધધર્મનો નિર્ણય કરવાને સભા બોલાવી. એ સભાએ પ્રમાણ કર્યા પછી એ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વોનાં જાહેરનામા પ્રસિદ્ધ કરી જુદે જુદે સ્થળે સ્થભો ઉપર ને શિલા ઉપર કોતરાવ્યા, અને એ ધર્મ પવિત્ર રહે તે સારૂ તેની દેખરેખ રાખનારા ઠરાવ્યા. એણે ધર્મોપદેશ કરવાને દેશ પરદેશ યતિઓ મોકલ્યા બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રોનો માગધી ભાષામાં સગ્રહ કરાવ્યો. આવા આવા ઉપાયોથી એ ધર્મ અશોકના આખા રાજ્યમાં પ્રસર્યો, એટલુજ નહિ, પણ યતિઓએ તિબેટ, ચીન, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, જાવા, જાપાન, કેમ્બોડિયા, લકા વગેરે દૂર દેશોમા પણ એ ધર્મ ફેલાવ્યો ગુજરાતમાં પણ અશોકનુ રાજ્ય હતું. તેની કોતરાવેલી બૌદ્ધધર્મની આજ્ઞાઓ જુનાગઢ પાસેના ગીરનાર ઉપર હજુ પણ છે.

અશોકના ગુણ. ૫ અશોક શાણો ને પરોપકારી રાજા હતો. એણે બૌદ્ધધર્મ રાજ્યધર્મ બનાવ્યો તથા ઉપદેશકો મોકલી ઉપદેશ કરાવી, એ ધર્મ પોતાની ને બહારની પ્રજામાં ફેલાવ્યો, એ વાત ખરી, પરતુ ધર્મને બહાને કોઇ ઉપર જુલમ કે પક્ષપાત કર્યો નહિ. લંકામાં એણે બૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશ કરવાને પોતાના કુંવરને મોકલ્યો. તેણે ઉપદેશ કરી ત્યાંના રાજાને તથા લોકોને બૌદ્ધધર્મમાં આણ્યા. મગધના રાજ્યનો સર્વથી વધારે વિસ્તાર અશોકના વખતમાં હતો. એ રાજા પ્રજાનો સુધારો કરવાને આતુર ને તેનુ પાલન કરવામાં ઉત્સુક હતો. એણે રાજ્યમાં પ્રજાને ઉપયોગી ન્યાયકોર્ટો સ્થાપી, તથા દેહાંતદંડની શિક્ષા બધ પાડી. વળી રસ્તા વધાર્યા અને

વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું, તથા ધર્મનાં મોટાં મોટાં મદિરો બંધાવ્યાં. એ રાજા ઇ. સ. પૂ. ૨૨૩ માં મરણ પામ્યો.

મગધના રાજ્યનો અંત. ૬. અશોકના મુઆ પછી મગધનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એના ત્રણ દીકરાઓએ વહેંચી લીધુ. ૨૮ વરસમાં એના વંશમાં સાત રાજા થયા. એ રાજાઓના વખતમાં અશોકના બળવાન રાજ્યની પડતી થઈ. મૌર્ય વશના છેલ્લા રાજા પછી ઇ. સ. પૂ ૧૮૫માં સંગાકુળના રાજા થયા. આશરે સો વરસ એ રાજ્ય ચાલ્યા પછી ઇ સ. પૂ. ૮૬માં કન્વાકુળનું રાજ્ય થયું. એ રાજ્ય ઇ સ. ૩૧ સુધી ચાલ્યુ. અને માળવાના પરમાર રાજાઓએ એ રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધુ.

પ્રકરણ ૮ મું.

બૌદ્ધધર્મ.

૧. ગૌતમ બુદ્ધ. ૨. બૌદ્ધમત. ૩. બૌદ્ધમતનો પ્રસાર. ૪. બૌદ્ધશિષ્યો. ૫. મહારાજા કનિસ્ક. ૬. મહારાજા શિલાદિત્ય. ૭. બૌદ્ધધર્મની પડતી. ૮. બૌદ્ધધર્મનો અવશેષ. ૯. જૈનધર્મ.

ગૌતમ બુદ્ધ. ૧. બૌદ્ધધર્મના સ્થાપનાર ગૌતમ ઇ સ. પૂ. ૬૨૩માં શુદ્ધોદન નામે રાજાને ત્યાં જન્મ્યો હતો. એ રાજાનું રાજ્ય કાશીની ઉત્તરે સો મેલ ઉપર હતું. અને તેની રાજ્યધાની કપિલવસ્તુ હતી નાનપણમાંથી બુદ્ધની ધર્મ ઉપર આસ્થા વધારે હતી ત્રીસ વરસનો થતા સુધી તે પોતાના પિતાને ત્યાં રહ્યો એટલામાં એને એક કુવર થયો. તેથી બુદ્ધે વિચાર કર્યો કે હવે વધારે વખત સસારમાં રહ્યાથી માયાની જાળમાં વધારે સપડાઇશુ, ને તેથી ધર્મસાધના થશે નહિ. એવા વિચારથી તે એક રાત્રે છાનોમાનો પોતાનો બાળક પુત્ર, જુવાન સ્ત્રી અને વૃદ્ધ માબાપને

* કેટલાક બુદ્ધનો જન્મ ઈ, સ, પૂ ૫૫૭મા અને મરણ ઈ. સ પૂ. ૪૭૭માં થયાનું કહેછે,

તજીને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. એ ઉપરથી બુદ્ધની જબરી આસ્થા, દૃઢતા ને આત્મસંયમતા માલમ પડેછે. વનમાં જઈ એણે પોતાનાં રાજ્યવસ્ત્ર ફેંકી દેઈ સાધુનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં. છ વરસ સુધી બહાર રખડીને એણે ધર્મશાસ્ત્રોનુ અધ્યયન કર્યું. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૮૭ થી પોતાની છત્રીસ વરસની ઉમરે તે જાહેર ઉપદેશ કરવા લાગ્યો.

બૌદ્ધમત. ૨. બૌદ્ધમતમાં મુખ્ય વાત સસાર સુધારણા ને નીતિ ઉપદેશ હતો. તે કહેતો હતો કે સર્વે મનુષ્ય સરખાં છે. તેમાં ઊંચો નીચો કોઈ નથી. સર્વે પોતાનાં સુકૃત્યોથી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામી શકે છે, માટે દરેક જણે સદ્‌ગુણી થઈ પાપ તજવું ને અન્તઃકરણ નિર્મળ રાખવું. માણસ મન, વાણી ને કર્મથી શુદ્ધ હોય તો ઉત્તમ ગતિ પામે. જેવાં કર્મ કરે તેવી ગતિ થાય. જો મનુષ્ય દરેક જાતની તૃષ્ણા તજીને માયાથી છુટે, ને દેહદમન કરી આત્મસંયમતા મેળવે તો તે પુનર્જન્મથી છુટી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામે. એ સદ્‌ગતિ થવાના સાધન તરીકે એના ઉપદેશમા મુખ્ય ત્રણ વાત હતી. દેહદમન, મનુષ્યપર હેત ને સર્વે જીવ સરખા ગણી હલકા જીવનુ પાલન કરવું. ત્રીજા ઉપદેશનો અમલ કરવાને એણે બ્રાહ્મણધર્મ પ્રમાણે થતા અજામેધ, અશ્વમેધ વગેરે હોમ અટકાવ્યા તથા લોકોને માંસાહાર તજાવી વનસ્પતિના આહારી કર્યા. એ ચાલ આ દેશમાંથી બૌદ્ધધર્મ નાબુદ થયો. તોપણ હજુ ચાલેછે.

બૌદ્ધમતનો પ્રસાર. ૩ એણે પ્રથમ કાશીમાં જઈ હિમ્મતથી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માડ્યો, ને ત્યાંથી તે મગધ ગયો. ત્યાં તે સમયે બિંબિસાર નામે તક્ષક રાજા હતો, તેને ઉપદેશ કરી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. આગળ થોડે વર્ષે તે કપિલવસ્તુ ગયો ને પોતાનાં માતપિતા ને સ્ત્રી પુત્રને ઉપદેશ કરી પોતાના ધર્મમાં આણ્યાં. તેની સ્ત્રી તો તેજ વખતે સાધ્વી થઈ. એનો જાતિસ્વભાવ ઘણો દયાળુ હોવાથી એના દરેક ઉપદેશમાં દયાનુ તત્વ હતું. ધીરે ધીરે એના ઉપદેશથી એના ઘણા શિષ્યો થયા, ને ધર્મનો પ્રસાર થતો ગયો. વરસના આઠ કોરા માસમાં તે ગામ પરગામ રખડીને ઉપદેશ કરતો, ને ચોમાસાના ચાર માસ એક જગાએ રહેતો. એજ

પ્રમાણે એના શિષ્યોને પણ તે દેશપરદેશ ઉપદેશ કરવાને મોકલતો. એણે ૪૪ વરસ સુધી દેશમાં રખડીને ઉપદેશ કર્યાથી ઈ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં એના મરણ સમયે ઘણા જણ બૌદ્ધ સંપ્રદાયી થયા હતા.

બૌદ્ધ શિષ્યો. ૪. બૌદ્ધે ચલાવેલો ધર્મ એના મરણ પછી પણ પ્રસરતો ગયો. એણે પોતાના ધર્મનો પાયો એવો મજબૂત રચ્યો હતો કે એના મુઆ પછી પણ તે દઢ થતો ગયો. ધર્મ ફેલાવવાની જે પદ્ધતિ એણે રચી હતી, તેજ એના શિષ્યોએ પણ ચાલુ રાખી. એના ઉપદેશના સૂત્રો માણસના મનને રૂચતાં હોવાથી ધીમે ધીમે એ ધર્મમાં ઘણા રાજા રાણા ભળ્યા. મહારાજા અશોકે બ્રાહ્મણ-ધર્મને બદલે બૌદ્ધ ધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવી તેને આશ્રય આપ્યો તે વાત પાછળ આવી ગઈછે. અશોક પછીના માગધી રાજાઓ એજ ધર્મના ને તેને આશ્રય આપનારા હતા.

મહારાજા કનિસ્ક. ૫. અશોક જેવો એ ધર્મને આશ્રય આપનારો મહારાજા કનિસ્ક હતો એ રાજા સિથિયન જાતનો હતો. એનુ રાજ્ય ભરતખડના વાયવ્ય ને પશ્ચિમ ભાગમાં તથા તિબેટ, કાબુલ ને ખોકાન સુધી હતું. એ રાજા ઈ. સ. ૪૦ માં થઈ ગયો. એણે બૌદ્ધધર્મના પુસ્તકોનુ ફરીને સશોધન કરાવ્યુ અશોક પછીના નબળા રાજાના સમયમા એ ધર્મ ઉપર દેખરેખ રાખનારી સભા નિર્માલ્ય થઈ હતી, તેથી એણે બીજી સભા ઠરાવી તથા રાજ્ય-ધનથી આશ્રય આપી દેશપરદેશ ઉપદેશકો મોકલ્યા. કનિસ્કના સ-શોધન પ્રમાણે તિબેટ, ચીન, તાર્તરી ને જાપાનમા, ને અશોકના સશોધન પ્રમાણે લકા, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ ને જાવા વગેરે ઠેકાણે આજે એ ધર્મ ચાલેછે તેથી કનિસ્કનો ઉત્તર ને અશોકનો દક્ષિણ સપ્રદાય કહેવાયછે.

મહારાજા શિલાદિત્ય. ૬. બૌદ્ધમતને આશ્રય આપનારામાં કનોજનો મહારાજા શિલાદિત્ય છેલ્લો હતો. એ રાઠોડ રાજા ઇ. સ. ૬૩૪ માં થઈ ગયો. એણે અશોકની પેઠે રાજ્યધન વડે એ ધર્મને બહુ આશ્રય આપ્યો. એ રાજા પાંચ પાંચ વર્ષે એકઠુ થએલુ સર્વ રાજ્યધન ધર્મદાનમાં ખર્ચતો. એણે ધનવડે યતિઓને આશ્રય આપી

બૌદ્ધધર્મ ઉત્તેજ્યો, એમ છતાં બ્રાહ્મણધર્મનો અવરોધ કર્યો નહોતો.

બૌદ્ધધર્મની પડતી. ૭. બૌદ્ધધર્મની પૂર ચઢતીના વખતમાં પણ બ્રાહ્મણધર્મ નાબુદ થયો નહોતો. રાખ વળેલા અગારામાં રહેલા અગ્નિની માફક તે ઢકાઇ રહ્યો હતો. એ અગારાને પવન ફુંકનારા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ મળવાથી તેને જાગૃત થતા વાર લાગી નહિ. અશોક પછીના માગધી રાજાઓ નબળા થયા ને બૌદ્ધ-ધર્મને આશ્રય મળતો ઘટ્યો, એટલે બ્રાહ્મણો પોતાના ધર્મ માટે મથમ કરવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોએ વખતને અનુસરી પોતાના મૂળના વેદધર્મમાં કેટલોક ફેરફાર ને સુધારો કરી ઉપદેશ કરવા માડ્યો એ ઉપદેશથી કેટલેક વર્ષે કેટલાક રાજારાણા એ ધર્મમાં આવ્યા એ પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મીઓની પડતી ને બ્રાહ્મણધર્મની ચઢતી થતી જોઇ મહારાજા કનિષ્કે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો પરતુ તેના મુઆ પછી ફરી બ્રાહ્મણોએ પોતાનો ઉદ્યોગ જારી રાખ્યો, તેથી તેમના નવા સુધારેલા ધર્મમાં રાજારાણા દાખલ થવા લાગ્યા. એ રાજા-ઓમાં અગ્નિકુળના રજપૂતો મુખ્ય છે તેમના મગધ, માળવા ને વરગુળમાં જોરાવર રાજ્યો હતા. બ્રાહ્મણોના સતત ઉદ્યોગથી ને રાજાઓના આશ્રયથી એ રાજ્યોમાથી બૌદ્ધધર્મ નાબુદ થયો ચીના જાત્રાળુઓએ જુદે જુદે વખતે આવીને એ સમયની બૌદ્ધ-ધર્મની સ્થિતિનુ જે વર્ણન કર્યુ છે તે પરથી જણાય છે કે ઇ સ.ના છટ્ઠા ને સાતમા સૈકામાં બૌદ્ધ ને બ્રાહ્મણધર્મી મદિરો દરેક મોટા સ્થળમાં સરખાં હતાં પરતુ આઠમા ને નવમા સૈકામા તો બૌદ્ધમઠ ઉજ્જડ પડી ગયા ને બ્રાહ્મણોના દેવમદિરો સર્વત્ર દીસવા લાગ્યાં. દશમા સૈકા સુધીમાં તો આ દેશમા બૌદ્ધધર્મનુ વૃક્ષ કેવળ સૂકાઇ ગયુ.

બૌદ્ધધર્મનો અવશેષ. ૮. બ્રાહ્મણ ધર્મના ઉદયથી બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાંથી નાબુદ થયો. હાલમાં એ ધર્મ તિબેટ, ચીન, તાર્તરી જાપાન, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, જાવા, લકા વગેરે ઠેકાણે ચાલે છે એ ધર્મ માનનારાની સખ્યા દુનીઆના બીજા કોઇપણ ધર્મ કરતા વધારે છે. પરતુ આ દેશમાં તો એ ધર્મના લેખો, ગુફાઓ ને મં-

દિરો સિવાય બીજુ કાંઇ નથી.

જેન ધર્મ. ૯. જૈનધર્મને કેટલાક બૌદ્ધધર્મનો એક પંથ કિંવા શાખા માને છે, ને કેટલાક એને જુદોજ ધર્મ ગણેછે. જૈનધર્મ માનનારાને શ્રાવક કહેછે. એ પથમાં જાતિભેદ નથી, તથા નિર્વાણ પામેલા તીર્થંકરો, વેદ ને પુરાણના દેવોથી શ્રેષ્ઠ મનાયછે. અહિંસા એ એમના ધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે તેઓ જગતને અનાદિ માને છે, ને જગતકર્ત્તાનો ઇનિકાર કરે છે. બૌદ્ધધર્મીની પેઠે જૈનધર્મી પણ આત્મા નિર્વાણ પામે, એવુ માનેછે તેઓ ઉપવાસ કરેછે ને ધર્મનિયમો પાળેછે એ લોક નિર્વાણ પામેલા ૨૪ તીર્થંકરોને એ-ટલે જીનોને પૂજેછે, તે ઉપરથી એ ધર્મનુ નામ જેન (જીન) પડ્યુ છે. ગુજરાતના સોલકી રાજાઓના વખતમા, તેમાં વિશેષે કુમાર-પાળના વખતમાં એ ધર્મનુ જોર વધારે હતું. એ ધર્મમા સારા સારા વિદ્વાનો ઘણા થઇ ગયાછે તેમા હેમાચાર્ય ને મેરૂતુંગ મુખ્ય છે. જેન-ધર્મનાં પુસ્તકોનો સગ્રહ પાટણ, ખભાત ને જેસલમેરમાં ઘણો છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

ब्राह्मणधर्मनी पुनः स्थापना.

૧. બૌદ્ધધર્મનો નાશ. ૨. નવા બ્રાહ્મણધર્મનું બંધારણ. ૩. નવા ધર્મના ગ્રંથો. ૪. વિદ્યાના ગ્રંથો. ૫. વાર્તિક ગ્રંથો. ૬. વર્ણ વ્યવસ્થા. ૭. કુમારિલભટ્ટ. ૮ શંકરાચાર્ય.

બૌદ્ધધર્મનો નાશ. ૧ આ દેશમાંથી બૌદ્ધધર્મનુ મૂળ કાઢી બ્રાહ્મણધર્મ પુન. સ્થાપવા માટે બ્રાહ્મણોએ વિક્રમ સવતની શરૂ-આતથી એક હજાર વરસ સુધી મહા મહેનત કરી. તેમણે આગ્ર-હથી નિરતર પોતાનો ઉદ્યોગ ચાલુ રાખ્યો મૂળમાંથી ખવાઇ ગએલુ ઝાડ બીજાના આશ્રય વગર પવનના ઝપાટાથી જેમ જમીન ઉપર પડી જાયછે, તેમ બૌદ્ધધર્મરૂપી વૃક્ષ મૂળમાંથી ખવાવા માંડ્યું, ને રાજ્યાશ્રય મળતો બધ પડ્યો, ત્યારે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના સપા-ટાને લીધે એ વૃક્ષ આ દેશમાંથી જડમૂળથી ઉખડી ગયુ.

નવા બ્રાહ્મણધર્મનું બંધારણ. ૨. એક હજાર વરસમાં ઘણા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો થયા. તેમણે પ્રાચીન વેદધર્મમાં વખતને અનુકૂળ ફેરફાર કરીને નવા ધર્મનું બંધારણ રચ્યુ. એ નવો ધર્મ લોકરૂચીને અનુસરતો થયો. વેદધર્મમાં બતાવેલાં અહિંસા પરમધર્મને બૌધધર્મવાળાએ પોતાના ધર્મનુ એક મૂળતત્ત્વ માન્યુ હતું. તેનો બ્રાહ્મણોએ સ્વીકાર કરી પશ્વાદિ હોમ-યજ્ઞની બંધી કરી. બૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે નિર્વાણ મેળવવા માટે ઉપવાસ, દેહદમન અને આત્મસંયમ કરવાં, એ ઘણું વિકટ હતું, તેથી બ્રાહ્મણોએ આ નવા ધર્મમા મોક્ષનો માર્ગ સહેલો બતાવ્યો. સત્કર્મ, સદાચાર, ઇશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ ને ઇશ્વરભક્તિ, એ મોક્ષના સાધન બતાવ્યાં. વળી તેમણે અજાન લોકોને ઇશ્વર ઉપર આસ્થા બેસવાને પરમેશ્વરની મૂર્તિઓ દાખલ કરી. બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કરનાર, વિષ્ણુ પાલન કરી મોક્ષ આપનાર ને શિવ સંહાર કરનાર, એ ત્રણ દેવ સિવાય પણ ઘણા દેવ દેવીઓની મૂર્તિઓ ને વ્રત, ઉપવાસ દાખલ કર્યા. દેવની મૂર્તિને પૂજવાથી દેવ રાજી થઇ મોક્ષસુખ આપેછે, એવું શિખવ્યાથી મૂર્તિપૂજા ચાલુ થઇ, ને મોટા મોટા દેવાલયો બંધાવી તેમા તેમણે દેવોની સ્થાપના કરી.

નવા ધર્મના ગ્રંથો. ૩ આ સમયે નવા દેવોનુ પૂજન શરૂ થવાથી તે દેવો ઉપર આસ્થા બેસવાને તેમના મહાત્મ્ય બતાવનારા ઘણા ગ્રંથો થયા તેમા અઢાર પુરાણ ને અઢાર ઉપપુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્રના સ્મૃતિના ગ્રંથો મુખ્ય છે પુરાણમા દેવોનુ મહાત્મ્ય બતાવનાર કથાઓ ને રાજ્યવંશાવળી વગેરે છે, ને ધર્મશાસ્ત્રોમાં લોકોને ચાલવા પાળવાના નિયમો બતાવ્યાછે

વિદ્યાના ગ્રંથો. ૪. વૈદિક કાળથી આર્ય લોકોને ખગોળ ને ગણિતનુ જ્ઞાન હતું, તેમાં આ સમયે વધારો થયો. બીજગણિત ને ખગોળ સંબંધી પ્રથમ લખનાર આર્યભટ્ટ આ સમયે થયો. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરેછે તેનાં તથા સૂર્ય ને ચંદ્રનાં ગ્રહણ થવાનાં ખરાં કારણ એણે લખ્યાછે. તે પછી વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે વિદ્વાનો થયા, તેમણે પણ ખગોળ ને

ગણિતનાં પુસ્તકો લખ્યાંછે. વળી રોગ, રોગનાં કારણ, ચિકિત્સા, ઉપચાર, શસ્ત્રવિદ્યા વગેરે ઉપર ચરક, સુશ્રુત વગેરેએ વૈદ્યકના ગ્રંથો લખ્યાછે તેમજ શિલ્પશાસ્ત્ર ને ગાયનના પણ ઘણા ગ્રંથો થયાછે.

વાર્તિક ગ્રંથો. આ સમયમાં કાલિદાસ, ભવભૂતિ, ભારવી, ભર્તૃહરિ, બાણભટ્ટ, સોમદેવ વગેરે ઘણા કવિઓ ને વાર્તિકકાર થયા. તેમણે નાટક, કાવ્ય ને વાર્તાના ઘણા ગ્રંથો લખ્યા તેમા શાકુતલ, વિક્રમોર્વશી, કાદબરી, કથાસરિતસાગર, મેઘદૂત, પચતત્ર વગેરે મુખ્ય છે એમાનાં ઘણાખરા પુસ્તકો એટલાં રસિક ને સુબોધકારક છે કે તેમના તરજુમા આજે દુનીઆની ઘણીખરી ભાષામાં થયાછે.

વર્ણવ્યવસ્થા. ૬ પાછલા સમયમા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શુદ્ર એ ચાર જાતિ હતી, પરતુ બૌદ્ધ સમયમા એ વર્ણવ્યવસ્થા અવ્યવસ્થિત થઇ. તેથી આ સમયે બ્રાહ્મણોએ વર્ણવ્યવસ્થા ફરીને બાધી પ્રથમ જુદા જુદા કારીગરોની ગણના વૈશ્યમા હતી, હવે કારીગરી પ્રમાણે જુદી જુદી વર્ણ થઈ વળી દેશ ને સ્થળ પરત્વે એક જાતિમાથી બીજી પેટા જાતિ થઇ એ વર્ણોનુ દઢ બધન એવુ થયુ કે તેમા બહારથી અન્ય જાતિનો કોઇ દાખલ થવા પામે નહિ એ વર્ણોને પાળવાના આચાર અને એ આચાર તોડનારને કરાવવાના પ્રાયશ્ચિત બતાવનારા ગ્રથો સમયને અનુસરીને બ્રાહ્મણોએ બનાવ્યા. એ વ્યવસ્થા પ્રમાણે આજ સુધી વહીવટ ચાલેછે.

કુમારિલભટ્ટ. ૭ બૌદ્ધધર્મનુ મૂળ કાઢનારામાં અને બ્રાહ્મણધર્મની પુન: સ્થાપના કરનારાઓમા અગ્રેસર બગાળાની અદર કુમારિલભટ્ટ નામે બ્રાહ્મણ થયો તેમણે ત્યાના રાજાને બ્રાહ્મણધર્મમા લાવી તેની મારફત બૌદ્ધધર્મનુ બળ તોડયુ એ રાજાએ ફરમાવ્યુ કે જે શખ્સ બ્રાહ્મણધર્મમાં ન આવે તેને મારીકૂટીને લાવવો આવા સખત ઉપાયથી ક્ષય પામેલા બૌદ્ધધર્મનો એના રાજ્યમાંથી જલદી નાશ થયો.

શંકરાચાર્ય. ૮. કુમારિલસ્વામીનુ બાકીનું કામ શકરાચાર્યે પૂરૂં કર્યું. એમનો જન્મ મલબારમાં થયો હતો એમણે સેતબધ્ધ રામેશ્વરથી તે હિમાલય સુધી આખા દેશમાં ફરી ફરીને બ્રાહ્મણ-

ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો, તથા મોટા મોટા રાજારાણાને એ ધર્મમાં આણ્યા. એ મહા પુરુષે પોતાની ૩૨ વરસની કાચી વયે પોતે ઉઠાવેલા અથાક શ્રમને લીધે કેદારનાથમાં દેહ છોડી, પરતુ એટલી ટૂકી મુદતમાં પણ એમનુ ધારેલુ કામ પૂરૂ થયુ એ મહાન્ કાર્યને લીધે સર્વ વેદધર્મી આર્યો આજે પણ એમને પૂજ્યભાવથી સંભારેછે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

माळवानुं परमार राज्य.

૧. વિક્રમાદિત્ય. ૨. વિક્રમ સંવત. ૩. વિક્રમના ગુણ. ૪. ભોજ રાજા. ૫. માળવી રાજ્યની આખર.

વિક્રમાદિત્ય. ૧. અશોકના વંશજોનુ રાજ્ય નબળું પડ્યા પછી અગ્નિકુળની આંધ્ર નામે શાખાનુ રાજ્ય બળવાન થયુ. એ જાતના રાજ્ય મગધ, માળવા ને વરગુળમા જોરાવર હતાં. માળવામાં આંધ્ર જાતની પરમાર શાખાનુ રાજ્ય હતું આપણા દેશમાં ભરથરી રાજાની જે વાત ચાલેછે, તે માળવાનો પરમાર રાજા હતો એની રાજ્યધાની ઉજ્જૈનમાં હતી ભરથરી રાજાએ રાજપાટ તજી વૈરાગ્ય લીધો, એ વાત તેના ભાઈ વિક્રમાદિત્યને માલમ પડતાજ તેણે ઉજ્જૈનમાં આવીને રાજ્યનો કબજો લીધો ઈ સ. પૃ ૫૭.

વિક્રમ સંવત. ૨. વિક્રમ ગાદીએ બેઠો તેવામાં ભરતખડની વાયવ્ય કોણમાં શક લોકોનુ રાજ્ય હતું તે શક લોકોના ધાડાં ભરતખડ ઉપર ચઢી આવી લૂટફાટ કરી મુલક જીતી લેવા લાગ્યાં. તેમને અટકાવવાને ભરતખડના રાજાઓ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એમાં સૌથી વધારે યત્ન કરનાર માળવાનો રાજા વિક્રમાદિત્ય હતો. એણે એ લોકોને હરાવીને ઘણીવાર મારી કાઢ્યા. એ ઉપરથી એ મહારાજા શકારિ (શક લોકોનો શત્રુ) એવું ઉપનામ પામ્યો, તેથી એનું નામ રાખવાને એ ગાદીએ બેઠો ત્યારથી (ઈ. સ પૂ ૫૭ થી) લોકો એનો શક ગણવા લાગ્યા. તેથી તે વખતે યુધિષ્ઠિરનો શક ચાલતો હતો તે બધ પડ્યો.

વિક્રમના ગુણ. ૩. એ મહારાજા તે સમયનાં ભરતખંડનાં નાનાં રાજ્યો જીતીને ચક્રવર્તિ થયો. એ રાજા દયાળુ ને પરોપકારી હતો. કોઈનુ પણ દુઃખ મટાડવાને તે પોતાનુ તન, મન ને ધન ખર્ચતો, તેથી આપણા લોકો એને પરદુઃખભંજનને નામે આજે પણ ઓળખેછે. વળી તે રૈયતનુ સુખદુઃખ જાણવાને મહારાજા રામચદ્રની પેઠે વેષ બદલીને રાત્રે નગરચર્ચા જોતો. વળી તે રાજ્ય ચલાવવામાં નિપુણ ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો એ રાજા બ્રાહ્મણધર્મી હતો એના દરબારમા ૯ પડિતરત્નો હતાં, તેમા શાકુંતલ નાટકનો કર્ત્તા કાલિદાસ એ મુખ્ય હતો એ પંડિતોનાં કરેલાં ઘણા સસ્કૃત પુસ્તકો ને નાટકો છે. વિક્રમના વખતમાં પ્રજા વિદ્વાન, આબાદ ને સુખી હતી

ભોજરાજા ૪. વિક્રમ પછી ઘણા કાળ સુધી ઉજ્જનની ગાદીએ કોઈ પરાક્રમી રાજા થયો નથી. ગુજરાતમા જે વખતે ભીમ બાણાવળી રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે માળવામા ભોજરાજા રાજ્ય કરતો હતો એની રાજ્યગાદી ધારાનગરીમા હતી. એ ભોજરાજા પણ પરાક્રમી ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો. ભોજના વખતમા કેળવણી આપવા માટ કન્યાશાળાઓ સ્થાપેલી હતી. એવું કહેવાય છે કે એના વખતમાં ખેડુતો પણ સંસ્કૃત ભાષા બોલી જાણતા

માળવી રાજ્યની આખર ૫ ભોજના પૌત્ર યશોવરમા નામે રાજાને ગુજરાતના મહારાજા સિદ્ધરાજે જીતીને માળવાનુ પરમાર રાજ્ય ખડીઉ બનાવ્યુ એ સમયે યશોવરમાનો કુંવર જગદેવ ને તેની સ્ત્રી વીરમતી સિદ્ધરાજને આશ્રયે આવ્યાં હતા. એ જગદેવ બહાદુર, પરાક્રમી ને રાજ્યભક્ત હતો. સિદ્ધરાજ પછી માળવા ફરીને સ્વતત્ર થયુ. તે દિલ્લીના ગુલામવશના પાદશાહ અલ્તમશે ઈ. સ ૧૨૩૧ મા જીત્યુ ત્યાં સુધી ચાલ્યુ.

કાશ્મિરનું રાજ્ય. ૧. કાશ્મિરના રાજ્યનો ઈ સ પૂ. ૧૪૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધીનો ઇતિહાસ રાજ્યતરગિણિ નામે ગ્રથમાં આપેલો છે. એ રાજ્ય ભરતખડના બીજાં રાજ્યોના સબધમાં

કોઇકોઇ વાર આવતું. ત્યાં ઘણા કુળના રાજા થયા. તેમાં ગોનાર્દ કુળનો મેઘવાહન નામે રાજા ચક્રવર્તિ થયો. તેણે દક્ષિણ ભરતખંડપર સ્વારી કરી આખો દેશ તાબે કર્યો હતો.

પંજાબનું રાજ્ય. ૨. સિકંદરે પૌરવને પંજાબનો રાજા ઠરાવ્યો ત્યારથી તે મુસલમાનોએ ઈ સ. ૧૨૦૫ માં પંજાબ જીત્યું ત્યાં સુધી એ રાજ્ય અશ્વનદી રાજાઓને તાબે હતું એ રાજ્યના સિક્કા ઉપર એક તરફ અશ્વ ને બીજી તરફ નદી હોવાથી એ રાજ્યને અશ્વનદી કહેછે.

ગુજરાતનું રાજ્ય. ૩. યાદવો ગયા પછી ઘણા વખત સુધી એ રાજ્યનો ઇતિહાસ અંધારામા છે તે પછી ગુજરાત અશોકના તાબામાં ગયું. ને તેના વશજો પાસેથી શક લોક જીત્યુ એ શક લોકના સિક્કા ઉપર સૂર્ય હોવાથી તેઓ સૂર્યપૂજક હશે, ને સિંધ તરફથી કે સમુદ્રમાર્ગે કાઠીઆવાડ જીતીને ત્યા તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યુ હશે એમ ધરાયછે કાઠીઆવાડમા તેઓ બૌદ્ધધર્મી થયા. તેમની રાજ્યધાની સિંહોરમાં હતી તેમના તાબામા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો કોલ્હાપુર ને સતારા સુધીનો મૂલક હતો એ રાજ્યને શાહકુળનુ રાજ્ય કહેછે કાઠી લોક એ શક જાતનો અવશેષ હોય એમ ધરાયછે. શક રાજ્ય પછી ઇ. સ. ૧૪૪ થી તે ઇ. સ. ૩૮૪ સુધીમા સેન કે ગુપ્ત કુળનુ રાજ્ય થયુ. તેમની રાજ્યધાની વલ્લભીપુરમા હતી તેમના વખતમા ગુજરાતમા બૌદ્ધધર્મનુ પ્રબળ હતું. એ શક ને ગુપ્ત રાજાઓના વખતમા વપારનો ફેલાવો થયો ને ઇજીપ્ત સાથે વેપાર ચાલ્યો ગુપ્ત પછી ચૌરા કે ચાવડા રજપૂતો જોરાવર થયા. તેમની રાજ્યધાની પંચાસરમાં હતી. ઇ. સ. ૬૯૬ માં ચાલુક્ય રાજા ભુવડે જયશિખરનુ રાજ્ય જીત્યુ, પછી તેના ઉપર વનરાજે ઇ. સ. ૭૪૬ માં અણહિલવાડ બાંધી ત્યાં ગાદી કરી. ચાવડા પછી ઇ. સ. ૯૪૨ મા ચાલુક્ય કે સોલંકી કુળનુ રાજ્ય થયુ. મહારાજા સિદ્ધરાજ ને જૈનધર્મી કુમારપાળ એ સોલંકી રાજા હતા. તેમના પછીના વાઘેલા રાજાના સમયમાં

દિલ્હીના પાદશાહ અલ્લાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૩૦૪ માં ગુજરાત જીત્યું ત્યા સુધી ગુજરાતમા રજપૂત રાજ્ય હતું.

કનોજનું રાઠોડ રાજ્ય. ૪. કનોજમાં રાઠોડનુ રાજ્ય હતું. એ રાજ્યમા મહારાજા શિલાદિત્ય બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપનાર થયો, એ વાત પાછળ આવી ગઇ છે. એ રાજ્ય જયચદ્ર પાસેથી મુસલમાનોએ શી રીતે જીત્યુ, એ વાત આગળ આવશે

બગાળાનું રાજ્ય. ૫. મહાભારતના યુદ્ધ પછી તે બગાળા ઇ. સ. ૧૨૦૩ મા મુસલમાનોએ જીત્યુ ત્યા સુધીમા ત્યા ચાર કુળના રાજા થયા તેમાના ત્રીજા પાળકુળનો બૌદ્ધધર્મી રાજા દેવપાળ ચક્રવર્તિ રાજા થયો, તેણે લકા સુધીનો ભરતખડ જીતી લીધો હતો.

બીજાં રાજ્યો. ૬ એ સિવાય દિલ્હી, કલિંજર, અજમેર ને ગ્વાલિયરના રજપૂત રાજ્યો પણ હયાતીમા હતા એ રાજ્યો મુસલમાનોએ ક્યારે ને શી રીતે જીત્યા, એ વાત આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

दक्षिणनां आर्य राज्यो.

૧ દક્ષિણમાં આર્ય વસાયત. ૨ કલ્યાણીનું ચાલુક્ય રાજ્ય. ૩ શાલિવાહન. ૪ વરંગુળનું રાજ્ય. ૫ ઓઢીયા પ્રાંતનું રાજ્ય. ૬ ચેરા રાજ્ય. ૭ બલ્લાળ રાજ્ય. ૮ ચોલ રાજ્ય. ૯ પાંડ્ય રાજ્ય.

દક્ષિણમાં આર્ય વસાયત. ૧. આર્ય લોક ઉત્તરમાં ફેલાયા પછી તેઓ ધીરે ધીરે નર્મદાની દક્ષિણના દેશમા પણ વસવા લાગ્યા. તે વખતે ત્યાં અનાર્ય કે અસુર લોકો રહેતા હતા. દક્ષિણ ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગને દ્રાવિડ દેશ કહેછે તે ભાગમા વિદ્યા હુન્નરાદિ આર્ય સુધારા અગસ્ત્ય ઋષિએ દાખલ કર્યા એમ કહેવાયછે. જ્યારે રામચંદ્રજી સીતાની શોધ માટે દક્ષિણમાં ગયા, ત્યારે ત્યાં ઘણાં જંગલો હતાં ને તેમાં જંગલી લોક રહેતા હતા, તેમને આર્ય લોકો ત્યાં વસ્યા પછી બ્રાહ્મણધર્મમાં લીધા. પાછળથી અશોકના

વખતમાં તેઓ બૌદ્ધધર્મી થયા, પણ ફરી શંકરાચાર્યે તેમને પાછા બ્રાહ્મણધર્મમાં આણ્યા. દક્ષિણ દેશ જીતવાને પણ ભરતખંડના ચક્રવર્તિ રાજાઓ આવ્યા હતા. રામચંદ્ર ને યુધિષ્ઠિર પછી ચદ્રગુપ્ત, અશોક, મેઘવાહન ને દેવપાળદેવે સ્વારીઓ કરી એ દેશ જીત્યો હતો.

કલ્યાણીનું ચાલુક્ય રાજ્ય. ૨ એ ચાલુક્ય કે સોલકી રજપૂતો સૂર્યવંશી છે. તેઓએ અયોધ્યેથી દક્ષિણમાં આવી ઇ. સ. ૨૫૦ ને સુમારે કલ્યાણીમા રાજ્ય સ્થાપ્યુ એ રાજ્ય આગળ જતાં બહુ બળવાન થયુ ત્યાંના રાજાઓએ દક્ષિણનાં ઘણાં રાજ્યો ઉપર ઉપરીપણુ મેળવ્યુ જયશિખર પાસેથી ગુજરાત જીતનારો ભુવડ પણ એજ ચાલુક્યોનો રાજા હતો બારમા સૈકાની આખરે એ રાજ્ય દેવગઢના જાદવ રાજાઓએ જીતી લીધુ ચાલુક્ય રાજાઓ પ્રથમ શિવમાર્ગી હતા, પણ પાછળથી તેઓ જૈનધર્મી થયા હતા. બારમા સૈકાની આખરે એટલે એ રાજ્યની પડતીના વખતમાં એક બસાપા નામે બ્રાહ્મણે નવો શિવમાર્ગ કાઢયો, તેમાં વચલા વર્ગના ઘણા લોક મળ્યા. એ પથને લિગાયત કહેછે, ને તે હજુ પણ દક્ષિણમાં ઘણો ચાલેછે.

શાલિવાહન. ૩. ગોદાવરીને તીરે પૈઠણ નગરીમાં શાલિવાહન નામે એક જોરાવર રાજા થયો. ઇ સ ૭૮. એ રાજા કુંભારનો છોકરો હતો એમ કહેવાયછે તેણે શકલોકના લૂટારૂ ટોળાને હરાવીને કાઢી મૂક્યાં, તથા માળવાના વિક્રમાદિત્યના વશજ પાસેથી નર્મદા સુધીનુ રાજ્ય જીતી લીધુ તેથી લોકો એનો પણ શક ગણવા લાગ્યા. એ શક નર્મદાની દક્ષિણમાં આજે પણ ચાલેછે, ને વિક્રમનો શક સંવતના નામથી નર્મદાની ઉત્તરમાં ચાલેછે. શાલિવાહન પછી એના રાજ્યનુ શુ થયુ તેનો ખાતરી લાયક હેવાલ કાઇ મળતો નથી.

વરંગુળનું રાજ્ય. ૪. વરગુળમાં આંધ્ર જાતના રજપૂતોનુ રાજ્ય હતું. તેમનુ રાજ્ય હાલના નિજામના રાજ્યના પૂર્વ ભાગમાં હતું. ત્યાં ગણપતિ વશના રાજા બહુ જોરાવર થઈ ગયા, ને તેમણે ગોદાવરીની દક્ષિણનો ઘણો ભાગ તાબે કર્યો. પણ એજ રાજ્યકુળ પાસેથી ઇ. સ. ૧૩૨૨ માં વરંગુળ જીતીને મુસલમાનોએ એ રા-

જ્ય નબળું કર્યું. તે આગળ જતાં ગોવળકોંડાના પાદશાહોએ મુસલમાની રાજ્યમાં જોડી દીધું.

ઓઢીઆ પ્રાંતનું રાજ્ય. ૫. ઓઢીઆ પ્રાંતમાં કેસરી કુળના રાજાઓનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૧૩૪ સુધી હતું. પછી ત્યાં ગંગાવંશના ને તેની પછી સૂર્યવંશના ગજપતિ રાજા થયા. એમનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૫૭૮ માં અકબરે જીતી લીધું.

ચેરા રાજ્ય. ૬. ઉપર કહેલાં સર્વ રાજ્યો કૃષ્ણા નદીની ઉત્તરમાં હતાં. એ નદીની દક્ષિણમા મલબાર કાંઠા ઉપર ચેરા કુળનું રજપૂત રાજ્ય હતું. એને તાબે ત્રાવણકોરથી કાનડા સૂધીનો સઘળો મલબાર કાંઠો હતો એ રાજ્ય ઇ. સ. ના દશમા સૈકડામાં આસપાસના રાજ્યોએ જીતી લીધું.

બલ્લાળ રાજ્ય. ૭. ચેરા રાજ્યના નાશ પછી તરત બલ્લાળ રજપૂતોનું રાજ્ય થયું. તેમની રાજ્યધાની મહીસૂરની ઉત્તરમાં દ્વારસમુદ્રમા હતી. ત્યાંના રાજાઓ જૈનધર્મી હતા. પણ ઇ સ. ૧૧૩૦ માં ત્યાના વિષ્ણુવર્ધમાન નામે રાજાને રામાનુજ સ્વામીએ વૈષ્ણવ ધર્મમા આણ્યો એ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૩૧૦ મા મુસલમાનોએ જીત્યું.

ચોલ રાજ્ય. ૮ કાંજીવરમમાં ચોલ જાતનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યનો મૂળ પુરુષ ઉત્તર ભરતખંડમાંથી આવ્યો હતો એ રાજ્ય ઇ. સ. પૂ. સુમારે ૩૫૦ વરસ ઉપર લગ્ન સબંધથી પાંડ્ય રાજ્ય સાથે જોડાઇ ગયું ફરીને ઇ સ. ૨૦૪ મા એ રાજ્ય છૂટું પડ્યું, ને તેમણે પોતાની રાજ્યધાની તજાવરમા કરી. ઇ. સ. ના ચૌદમા સૈકડાથી એ રાજ્ય પડતીમા આવ્યું, ને છેવટે શિવાજીના ભાઈ વ્યંકાજીએ તજાવરમા મરાઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું

પાંડ્ય રાજ્ય. ૯ છેક દક્ષિણમાં મધુરામાં પાંડ્યવંશના રાજાઓનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યનો સ્થાપનાર પાંડ્ય નામે વૈશ્ય જાતિનો પુરુષ હતો તેણે અયોધ્યેથી આવી ઇ. સ. પૂ. નવમા સૈકડામા રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ ના આરંભમા પાંડ્ય રાજાએ રોમના આગસ્ટસ પાદશાહ પાસે વકીલ મોકલ્યો હતો. આગળ જતાં એ રાજ્ય નબળું પડ્યું ને ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં અર્કાટના ન-

પાએ જીતી લીધું. એકજ વશમાં છવીસેં વરસ સુધી ચાલેલું રાજ્ય દુનિયામાં એ એકજ છે. પાંડય ને ચૌલ રાજા પ્રથમ શિવમાર્ગી હતા, તે આગળ જતાં જૈનમાર્ગી થયા, પરતુ ફરીને પાછા તેઓ શિવમાર્ગમાં આવ્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ब्राह्मणधमनी पुनः स्थापना थई ते वखते भरतखंडनी स्थिति.

૧ જાતિબંધન. ૨ બ્રાહ્મણો. ૩ ક્ષત્રી. ૪ યુદ્ધસાધન. ૫ ક્ષત્રીકર્મ. ૬ વેશ્ય. ૭ હુન્નર ને કારીગરી. ૮ વેપાર રોજગાર. ૯ તે સમયની સ્ત્રીઓ. ૧૦ દક્ષિણના આર્ય રાજાઓએ કરેલાં કામ. ૧૧ રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૨ ધર્મ.

જાતિબંધન. ૧ શક લોકોની સ્વારીઓને લીધે તથા આ દેશમાં તેમનાં રાજ્યો થયાથી તે લોકો ભરતખડમા પુશ્કળ આવી વસ્યા હતા, તેથી આ દેશમા અનાર્ય, આર્ય અને શક એ ત્રણ પ્રકારના લોક થયા. શક અને અનાર્ય લોકોને બૌદ્ધધર્મીઓએ પોતાના ધર્મમાં લેઈ આર્યોના સંસર્ગમા આણ્યા, તેથી બીજી સકરજાતિ પણ ઘણી થઈ. એ કારણથી બ્રાહ્મણોએ બૌદ્ધધર્મ તોડવા સારૂ મથન કર્યું, ત્યારે તેમણે બધી વર્ણોની ફરીને વ્યવસ્થા કરી. પ્રથમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈસ્ય ને શુદ્ર એ ચાર જાતિ હતી; પણ આ વખતે તેમાથી ધધા ને ગામ પરત્વે સેંકડો જાતિ થઇ, એટલુજ નહિ પણ આગળ જતાં એ જાતિનુ દૃઢ બધન થયુ, તોપણ એ બધનથી આર્ય ધર્મનુ ઐક્ય મુસલમાનોના અસહ્ય જુલમ છતાં પણ તૂટયુ નહિ.

બ્રાહ્મણો. ૨. અસલના બ્રાહ્મણોની પેઠે એ વખતના બ્રાહ્મણો પણ શાસ્ત્ર ભણતા. જપ તપ કરતા, તત્વજ્ઞાન શોધતા, ન્યાય શીખવતા ને ધર્મોપદેશ કરતા. તેઓ સસાર વ્યવહારની ખટપટમાં

ઝાઝા પડતા નહિ, તોપણ રાજ્યદરબારમા ને અન્ય વર્ણ ઉપર એ લોકોની સત્તા ઘણી હતી. તેમણે જ્યોતિષમાં ને ગણિતમાં સર્વથી વધારે કુશળતા મેળવી હતી.

ક્ષત્રી. ૩ જેમ બ્રાહ્મણોએ આર્ય ધર્મનુ મહાત્મ્ય સાચવ્યુ તેમ ક્ષત્રીઓએ પણ પોતાની મોટાઇ ખોઇ નહોતી ભરતખડમાં નાનાં નાના રાજ્યો ઘણા હતાં, તેમનો ઉપરી ચક્રવર્તિ રાજા તો કોઇ-કજ વાર થતો, તે છતા તેઓ પરદેશીઓના હુમલાથી બચવાને સપ કરી સામા થતા ને તેમને થકવીને પાછા કાઢતા. આર્યોના આવ્યા પછી ગ્રીક ને શક લોકે ઘણું મથન કયુ, તોપણ તેઓ આ દેશમા રાજ્યકર્ત્તા તરીકે સ્થાયી રહી શક્યા નહિ, એવુ તે વખતનાં આર્ય રાજ્યોનુ ઐક્ય હતું

યુદ્ધસાધન. ૪ એ સમયે યુદ્ધમાં રથ, હાથી, ઘોડા ને પ્યાદલ હતા, તથા તરવાર, ઢાલ, તીરકામઠા, ભાલા, બરછી, કટાર વગેરે હથિયારો વપરાતા હતા. બદુકો વાપરવાને તે વખતે દારૂની શોધ લાગી નહોતી, એમ ધરાયછે

ક્ષત્રીકર્મ ૫. રાજાઓ રૈયતને પોતાનાં છોકરા પ્રમાણે ગણીને પાળતા, રક્ષણ કરતા, ને વ્યાજબી ઇનસાફ આપતા. મુસાફરો માટે રસ્તા, કૂવા, ધર્મશાળા, વગેરે બધાવતા, ગરીઓ માટે અન્નછત્ર માંડતા, હુન્નર, કળા, વેપાર રોજગાર તથા વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતા, તેઓ શૂરા, પરાક્રમી, સ્વદેશાભિમાની ને સ્વધર્માભિમાની હતા તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા પાછળ કહેલી રાજ્યપદ્ધતિ પ્રમાણેજ હતી.

વૈશ્ય. ૬. વૈશ્ય લોકો પણ ખેતી, વેપાર ને કારીગરીનાં કામ કરવા કરાવવામા તથા સુધારો વધારો કરવામાં ખંતીલા હતા. તેઓ નમ્ર સ્વભાવના, વિવેકી, બુદ્ધિશાળી, કાયદા પાળનારા, સાદા, પ્રમાણિક, સાચા, શાંત, ઉત્સાહી ને ઉદ્યોગી હતા. વળી તેઓ ધધા રોજગારમાં દગો ફટકો નહિ કરનારા ને વ્યસન વગરના હતા. બાપનું દેવુ આપવાની દીકરો પોતાની ફરજ અને ધર્મ સમજતો. તેથી લેણા દેણાની ફર્યાદ સરકારમાં થતી નહિ. લોક ઉદ્યોગી હોવાથી તે સમયે આજના જેટલા ભીખારીઓ પણ નહોતા.

હુન્નર અને કારીગરી. ૭. એ સમયે વિદ્યા હુન્નર સારાં ખીલ્યાં હતાં. જુદી જુદી જાતનો રેશમી ને કસબી વણાટ તથા ઉન ને સુતરાઉ વણાટ સુંદર થતો હતો. સારા સારા સોના રૂપાના તથા હીરા ને રત્નજડિત દાગીના ને નમૂના થતા હતા. હાથીદાંત, સુખડ, સાગ, સીસમ ઉપર નકસીદાર કામ ઘણું થતું, તાંબા પીતળના વાસણ સુંદર થતા હતા. શિલ્પવિદ્યામાં પણ તેઓ બહુ આગળ વધ્યા હતા, એ તેમના તે વખતના કરેલા કામો– ગુફા, દેવાલયો ને મકાનો ઉપરથી સાબિત થાયછે.

વેપાર રોજગાર. ૮. સિકંદરની સ્વારીથી અને તે પછી ગ્રીક લોકોને આ દેશ સાથે સંબંધ થવાથી આપણી વિદ્યા ને માલ તે દેશોમા જવા લાગ્યો. સિકંદરની સ્વારીની મતલબ પણ આ દેશ સાથે યૂરોપનો વેપાર માર્ગ ખુલ્લો કરવાની હતી, તે મતલબ એ રીતે સરી. પરદેશના હજારો વેપારીઓ હજારો મૈલથી આ દેશમાં આવી વહાણોમા માલ ભરીને લેઈ જવા લાગ્યા, તથા વસવા લાગ્યા, એટલુંજ નહિ, પણ આ દેશના બ્રાહ્મણધર્મ માનનાર ને બૌદ્ધધર્મીઓ ચીન, જાવા, જંગબાર, મોખા ને બસરા સુધી જઈ વેપાર અર્થે વસ્યા હતા. પગ રસ્તે પણ આ દેશનો માલ ઘણા દૂરના પરદેશોમાં જતો હતો. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તે વખતનો ભરતખંડ વિદ્યા, હુન્નર, વેપાર રોજગાર ને દોલતમાં ઘણો ચઢીઆતો હતો.

તે સમયની સ્ત્રીઓ. ૯. તે વખતની સ્ત્રીઓ ભણેલી ગણેલી ને શાસ્ત્રજ્ઞાન ધરાવનારી હતી. સ્ત્રીઓમા ઓઝલ પડદાનો ધારો નહોતો ને સતી થવાનો ચાલ નવો દાખલ થયો હતો. તે વખતે બાળલગ્ન કરવાનો રિવાજ નહિ હતો. સ્ત્રી પુરુષ સદ્ગુણી ને સદાચારી હોઈ એક બીજા સાથે હળીમળીને ચાલી સુખી રહેતા. જો કે સ્ત્રીઓ ધણીની કે ધણીની ગેરહાજરીમાં બીજા વડીલની આજ્ઞામાં રહેતી, તોપણ તેમને યોગ્ય છૂટ ને માન મળતાં. સાસુ વહુ એક બીજા સાથે યોગ્ય મર્યાદામાં રહી સંપસંપીને ચાલતાં, તેથી તે વખતના આર્યોનો ઘરસંસાર સલાહ શાંતિવાળો ને સુખદાયક હતો.

દક્ષિણના આર્ય રાજાઓએ કરેલાં કામ. ૧૦. ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ આર્ય લોકે ઈ. સ. પૂર્વના કેટલાક સૈકડાથી સુધારો દાખલ કર્યો હતો. દક્ષિણના રાજ્યોએ ને તેમાં મુખ્યત્વે ચોલ રાજાઓએ ઘણાં મકાનો, મંદિરો ને ગુફાઓ કરાવ્યાં હતાં. તે સુંદર કારીગરીનાં, ભવ્ય ને શોભાયમાન હતાં. દક્ષિણના રાજાઓએ પોતાની રૈયતનું કલ્યાણ કરવા તરફ થોડી કાળજી બતાવી નથી. તેમણે નાની મોટી નદીઓમાં બંધ બાંધી નહેરો કરી તેનું પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવી યોજનાઓ કરી હતી. વળી નાની નદીઓ સુકાઈ જતાં ખેતીમાં કામ લાગે નહિ, માટે તેવી નદીઓનું પાણી મોટા મોટાં તળાવો ખોદાવી તેમાં વાળી લીધું હતું, ને તે તળાવનું પાણી ખેતીમાં કામ લાગે એવી યુક્તિઓ કરી હતી. એ રાજાઓએ એવા ખેતીને ઉપયોગી જે કામ કર્યાં હતાં, તેમાંનાં પચાસ હજાર તો મદ્રાસ ઇલાકામાં હજુ પણ કામ આવે એવી સ્થિતિમાં છે વળી એ રાજાઓએ રૈયતને કેળવવાને પાઠશાળાઓ પણ સ્થાપી હતી દક્ષિણ દેશને દરિયા સાથે ઘણો સંબંધ હોવાથી એ દેશ સાથે છજીપ્ત, અરબસ્તાન વગેરે પરદેશના લોક વેપાર કરવાને આવતા, તેમનું રક્ષણ કરીને તથા તેમને સહાય આપીને વેપારને પણ એ રાજાઓએ ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૧. ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ ગામનો પટેલ મુખ્ય હતો. તે ગામની પોલીસનું કામ કરતો ને બંદોબસ્ત રાખતો, તેને પગારના બદલામાં જમીન આપેલી હતી. તે ગામની ઉપજ ઉઘરાવી સરકારમાં ભરતો, ગામમાં ગુન્હાનો બંદોબસ્ત રાખતો ને તેમનો ઇનસાફ પંચની મારફતે કરતો. એવા સો સો ગામના તાલુકા કરેલા હતા ને તાલુકાનું મહેસુલ ઉઘરાવવાને તથા ઇનસાફ કરવાને અમલદારો નીમેલા હતા એ અમલદારો વંશપરંપરાના હતા. એ રીતે ખેતીના પાકનું ને જાનમાલનું રક્ષણ થવાથી દક્ષિણના લોકો પણ આબાદ ને સુખી હતા.

ધર્મ. ૧૨. બ્રાહ્મણધર્મ દક્ષિણમાં પ્રથમ દાખલ થયો હતો ને બદલાઈને અશોકના સમયમાં બૌદ્ધધર્મ ચાલ્યો. પણ બૌદ્ધધર્મની

પડતીના વખતમાં ફરીને બ્રાહ્મણધર્મ પ્રસર્યો. ગુજરાતમાંથી જૈનધર્મ દક્ષિણમાં જતાં કેટલાક રાજા જૈનધર્મી થયા. સાતમા સૈકડા સુધી જૈનધર્મનું ત્યાં પ્રબળ હતું. આગળ શંકરાચાર્યને રામાનુજસ્વામીએ કેટલાક રાજાને ફરીને શિવમાર્ગી ને વિષ્ણુમાર્ગી કરી બ્રાહ્મણધર્મમાં આણ્યા. બસાપ્પાના લિંગાયત નામે શિવમાર્ગની વાત પાછળ આવી ગઇ છે.

भाग २ जो.

મુસલમાની પઠાણ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લું.

मुसलमानोनी भरतखंड उपर स्वारी.

૧ હજરત મહમદ. ૨ મુસલમાની ધર્મનો ઉદય. ૩ મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર. ૪ મુસલમાનોનો જળમાર્ગે સ્વારીઓ. ૫ સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૬ સિંધમાં પુનઃ રજપુત રાજ્ય. ૭ ગીજનીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૮ સબક્તગીન.

હજરત મહમદ. ૧. મુસલમાની ધર્મના સ્થાપનાર હજરત મહમદ પેગંબરનો જન્મ મક્કામાં થયો. ઇ. સ. ૫૬૯. તેમણે પોતાની ૪૦ વરસની ઉમરે ઈ. સ. ૬૦૯ માં નવો ધર્મ સ્થાપીને લોકોને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તે સમયના આરબ લોક ઘણા દેવને માનનારા ને મૂર્તિપૂજકો હતા. હજરત મહમદે ઉપદેશ કર્યો કે પરમેશ્વર એક છે, ઘણા નથી. પરમેશ્વરનો પેગંબર એટલે સદેશો લાવનાર મહમદ છે. એણે મૂર્તિપૂજવાની મના કરી, તથા બધા મુસલમાનો ભાઇ છે, ધર્મને માટે લઢી મરનાર સ્વર્ગે જાયછે, ને મૂર્તિપૂજકોને મુસલમાની ધર્મમાં લાવવાથી પુણ્ય થાયછે, એમ શીખવ્યું.

મુસલમાની ધર્મનો ઉદય. ૨. મહમદનો ઉપદેશ આરબ ધર્મની વિરૂદ્ધ હોવાથી તેઓ તેની સામા ઉઠયા. ને તેમને મારી નાંખવાનો વિચાર કર્યો, તેથી હજરત મહમદ નાસીને મદીને ગયા. ઇ. સ. ૬૨૨. નાસવાને અરબી ભાષામાં હીજરી કહેછે, તેથી મુસલમાનો એ વર્ષથી સન ગણવા લાગ્યા, તેનુ નામ હીજરી પડયુ મદીને નાસી ગયા પછી હજરત પેગંબરે પોતાની હિંમત છોડી નહિ આગ્રહથી ને ઉત્સાહથી પોતાના નવા ધર્મનો ઉપદેશ જારી રાખ્યો, તેથી તેમના સામાવાળીઆ લઢવાને ઉઠયા; પણ મહમદે પોતાના શિષ્યોમાં ધર્મનો જુસ્સો ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેથી તેમણે દુસ્મનોને મારી હઠાવ્યા. એ રીતે થોડી મુદ્દતમાં આખા અરબસ્તાનમા મુસલમાની ધર્મ ફેલાગો. પેગંબર જેવોજ જુસ્સો ને આગ્રહ તેમના શિષ્યોમા આવ્યો હતો, તેથી તેઓ સઘળા એક સરખા ઝનુનથી પરધર્મીઓના સામા થયા ને તેમને વશ કર્યા. મહમદ પેગંબરનો કાળ ઈ. સ. ૬૩૨ માં થયો.

મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર. ૩ પેગંબરનો કાળ થયા પછી પણ તેમના શિષ્યોનો જુસ્સો નરમ પડયો નહિ. તેમણે આસપાસના દેશોમા પણ એ ધર્મ જોરાવરીથી મનાવી મુસલમાન કરવાનો ઉદ્યોગ જારી રાખ્યો. મહમદ પછી તેમની ગાદીએ તેમના શિષ્યો બેઠા, તે ખલીફા કહેવાતા મુસલમાની ધર્મ ફેલાવવાને પરદેશોમાં તેમણે સૈન્ય મોકલ્યાં અરબસ્તાનની પાસેના ઇરાન દેશ ઉપર પહેલી ધાડ આવી. તે વખતે ઈરાનમાં પારસી લોકોનુ રાજ્ય હતું, પણ તે પહેલાંના જેવું બળવાન નહોતું. પોતાનો ધર્મ અને રાજ્ય સાચવવાને પારસીઓ ઘણું લઢયા, પણ મુસલમાની જુસ્સાના પૂરને તેઓ રોકી શકયા નહિ. મુસલમાનોએ પારસી રાજ્ય જીતી લીધુ, અને અગ્નિપૂજક પારસીઓને જૂલમથી વટાળીને મુસલમાન કર્યા. કેટલાક ખરા ધર્મચૂસ્ત પારસીઓ નાસીને ડુંગરોમાં સતાઈ બેઠા, કેટલાક આતસ બહેરામને લેઈ વહાણમાં બેસી ભરતખડમાં નાસી આવ્યા. તે વખતે મુબઈની ઉત્તરમાં સંજાણમાં એક રજપુત રાજ્ય હતું. તેની સાથે કેટલીક શરતો કરીને તથા

ભરતખંડના આર્ય રાજાને દગો નહિ દેવાનું કબૂલ કરીને તેની રૈયત થઇને તેઓ ત્યાં વસ્યા. ત્યાંથી થોડી મુદ્દતમાં ગુજરાતની દક્ષિણમાં દમણની પાસે ઉદવાડામાં આવી તેમના આતસ બેહેરામની સ્થાપના કરી, ને ખેતીનો શાન ધધો કરવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે તેઓ વેપાર રોજગારમાં પડી આજે સુખી થયાછે.

ઈરાન જીત્યુ તેવામાં અરબસ્તાનની ઉત્તરનો મુલક તૂર્કસ્તાન જીતીને ખલીફાએ બસરામાં ગાદી કરી. ત્યાંથી તેમણે ઉત્તરમાં એશિયામૈનર જીતી યૂરોપી તૂર્કસ્તાન જીત્યુ પશ્ચિમમાં તેમણે મિસરથી મોરોક્કો સુધીનો આખો ઉત્તર આફ્રિકા જીતીને મુસલમાની ધર્મમાં આણ્યો. મોરોક્કોથી જીબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની ઓળગીને તેઓ સ્પેનમાં પેઠા ને ગ્રાનેડામાં રાજ્યધાની કરી ત્યા આરબ રાજ્ય સ્થાપ્યુ.

ઈરાનની પૂર્વમાં પણ મુસલમાનો આગળ વધ્યા ને તાર્તરી, અફઘાનિસ્તાન ને બલુચિસ્તાનના લોકો બસરાના ખલીફાને તાબે થયા, તથા મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો. ભરતખંડના વેપાર રોજગાર ને વૈભવથી લોભાઇને આરબોએ ભરતખંડમાં પણ મુસલમાની ધર્મ સ્થાપન કરવાનુ તકાવ્યુ, પરતુ હિદુકુશ આગળ તેમને અટકવું પડયુ. બીજા દેશો મુસલમાનો ઝનુનને જેવી સહેલાઈથી તાબે થયા હતા, તેવી સહેલાઇથી આર્યો તાબે થાય તેવું ન હોવાથી ત્રણસેં વરસ સુધી તેઓ હિંદુકુશની આ પાર આવી શક્યા નહિ. પણ બીજી તરફ તાર્તરીના મોટા ગોબીના રણ સુધી ધુસ્યા, ત્યાં બૌદ્ધધર્મી ચીનાઓએ તેમને ચીનની ઉત્તરમાં મોટો કોટ કરી ચીનમાં આવતા અટકાવ્યા એ કોટ દુનિયાની હસ્તકૃત કારીગરીના ચમત્કારનો એક મોટો નમુનો છે.

મુસલમાનોની જળમાર્ગે સ્વારીઓ. ૪ મુસલમાનો જમીન માર્ગે ભરતખડમાં આવી ન શકયા, ત્યારે તેમણે દરિયામાર્ગે ભરતખંડ ઉપર આવવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે પ્રથમ ઇ સ. ૬૩૬ માં મુંબાઇની પાસેના બદરો ઉપર, ને ભરૂચ ઉપર નૌકાસૈન્ય મોકલ્યું, પણ તેમાં તેમનું કાંઇ ન વળવાથી તેઓ પાછા ગયા. થોડા

વરસ પછી ઇ. સ. ૬૬૪ માં સિંધ ઉપર નૌકાસૈન્ય આવ્યું, પરંતુ તેમાં ન ફાવ્યાથી તેઓ પાછા વળ્યા.

સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૫. ઈ. સ. ૭૧૨ માં ભરતખંડના બંદરમાં એક અરબી વહાણ પકડયુ હશે, તેની નુકશાની ભરી લેવા વાલીદ નામે ખલીફાની કારકીર્દિમાં મહમદ કાસમ નામે એક સરદાર સિંધ ઉપર મોકલ્યો. તે વખતે કરાંચીની પાસે દેવળગ્રામ કરીને એક મોટું નગર હતું, ત્યા દાહીર નામે રજપૂત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આખો સિધ પ્રાંત ને ઉત્તરમાં મુલતાન સુધીનો મુલક એના તાબામાં હતો. દાહીર રાજાએ પરધર્મિઓને અટકાવવા માટે જબરૂં યુદ્ધ કર્યું, પણ તેમાં તે મરાયો ને તેનુ સઘળું રજપૂત સૈન્ય કેસરીયાં કરીને મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડયુ. એકેએક રજપૂત મરાયો, પણ દુશ્મનને તાબે થયો નહિ. રજપૂત સ્ત્રીઓ પણ ચિતા ખડકી પોતાની મેળે બળીને મરણ પામી. એ વખતની સ્ત્રીઓને પોતાની આબરૂ એટલી વહાલી હતી કે દુશ્મનને હાથ નહિ જવા માટે તેઓ જીવથી બળી મરતી. જીત મેળવ્યા પછી કાસમે દેવળગામને લૂટી લીધુ, તથા ત્યાંના વતનીઓની કતલ કરી. તાબે થયેલી નિર્દોષ પ્રજાને હણવા જેવી નીચ ને નિર્દય વૃત્તિનો એ કાસમ હતો. એણે દાહીરના તાબાના બીજા મોટાં મોટાં નગરો પણ જીતીને લૂટી લીધા ને આખા રાજ્યની પાયમાલી કરી. કાસમે ૪૦ વરસ સુધી સિધમા મુસલમાની રાજ્ય ટકાવ્યુ, પણ ત્યાંના લોકોની લડાઇમાં દૃઢતા ને બહાદુરી તથા સ્વધર્મ ઉપર આસ્થા જોઇને તેનાથી આગળ વધાયુ નહિ. સિધ દેશ પણ માત્ર તેના પરાક્રમથીજ ટકી રહ્યો હતો.

સિંધમાં પુન: રજપૂત રાજ્ય. ૬. કાસમને મોકલનાર હાકેમ મરી ગયાથી તેની જગાએ બીજો ખલીફા થયો, તેની કાસમ ઉપર અપ્રીતિ થઇ. તેણે કાસમને બરતરફ કરીને તેની જગાએ બીજા હાકેમને મોકલ્યો. મુસલમાનોમાં આ પ્રમાણે કુસંપ પેઠેલો જોઈ, રજપૂતો તેનો લાભ લેવા ચૂક્યા નહિ. તેમણે એકઠા થઇ સંપ કરી કાસમ ઉપર હુમલો કરીને તેને પકડીને મારી નાંખ્યો.

તથા તેનુ માથુ ગધાતા ચામડામાં સીવી બસરાના સુબાને મોકલી દીધુ. એ રીતે કુસંપથી સિંધના મુસલમાની રાજ્યનો આખર આવી, ને સિંધ ઉપર ફરીને રજપૂત રાજ્યનો વાવટો ઉડવા લાગ્યો

ગીજનીમાં મુસલમાની રાજ્ય ૭. ખલીફાનુ રાજ્ય બહુ વિસ્તીર્ણ થયાથી તથા તેઓ નબળા થવાથી તેમના દૂરના મુલકોના સુબા સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે બુખારામા એક સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય થયુ હતું. ત્યાના કોઈ સુલતાનનો અલપ્તગીન નામે ગુલામ હતો તેણે ઈ. સ. ૯૬૨ માં ગીજનીમા સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યુ પદર વરસ રાજ્ય કરીને તે મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીએ તેનો જમાઈ સબક્તગીન સુલતાન થયો.

સુલતાન સબક્તગીન. ૮. એ સુલતાન બહુ બહાદુર ને ચતુર લડવૈયો હતો એણે અફઘાનીસ્તાનની ઉત્તરનો મુલક તથા બલુચિસ્તાન જીતીને રાજ્યનો વધારો કર્યો. એ સુલતાનના માણસો ભરતખંડમાં આવી વારવાર લટપાટ કરતાં હતા તેમને અટકાવી સજા કરવા સારૂ લાહોરનો રાજા જયપાળ લશ્કર લેઈ અફઘાનિસ્તાન ઉપર ચઢ્યો. સબક્તગીન પણ તેની સામે લડવા આવ્યો બને જણા વચ્ચે રણસગ્રામ ચાલતો હતો તેવામાં ભારે વાવાઝુડ ને વરસાદ થયો આ તકનો લાભ લેઈ સબક્તગીને લાહોરના રાજાનો પાછા જવાનો માર્ગ રોક્યો રજપુત સેના આ રીતે અંતરાયાથી જયપાળે સુલતાનને ૫૦ હાથી આપ્યા, તથા અઢી લાખ રૂપિયા દડના પાછળથી મોકલવા કબુલ્યા જયપાળે લાહોર આવ્યા પછી દરબાર ભરી દડ આપવો કે નહિ તે બાબત સલાહ પૂછી. રજપૂતોએ કહ્યુ કે એક વાર વચન આપ્યુ તે પાળ્યા વગર ચાલે નહિ, માટે દંડ આપવો. બ્રાહ્મણોએ કહ્યુ કે ક્ષત્રી રાજાએ મ્લેચ્છને દડ આપવો ઉચિત નથી. જયપાળે બ્રાહ્મણોની સલાહ માનીને દડ ન આપ્યો, તેથી એ દંડ વસુલ કરવાને સબક્તગીને ચઢાઈ કરી. લાહોરના રાજાએ પણ અજમેર, દિલ્લી, કલિંજર ને કનોજના રાજાને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. એ રાજાઓ પોતાના દેશનુ ને ધર્મનું રક્ષણ કરવાને પોતપોતાનાં સૈન્ય લેઈ આવ્યા.

પેશાવર આગળ રજપૂત ને મુસલમાનો વચ્ચે જબરો જંગ મચ્યો, પણ તેમાં જયપાળ હાર્યો, તેથી સુલતાન એ મૂલક લૂટીને પાછો ગયો ને પેશાવરમાં દશ હજાર પઠાણોનુ તેણે થાણું બેસાડયું. એ પછી સબક્તગીનને મધ્ય એશીઆમાં રોકાવું પડ્યાથી તેણે ભરત-ખંડને યાદ કર્યો નહિ. એ ઈ. સ. ૯૯૭ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો દાસીપુત્ર મહમદ ગાદીએ બેઠો.

પ્રકરણ ૨ જું.

सुलतान महमद.

૧. મહમદની પહેલી સ્વારી. ૨. બીજી ને ત્રીજી સ્વારી. ૩. ચોથી સ્વારીઓ. ૪. નગરકોટ ઉપર સ્વારી. ૫. મહમદની બીજી સ્વારી. ૬. સોમનાથ ઉપર સ્વારી. ૭. મહમદે સ્વારીઓ કરી તેની મતલબ.

મહમદની ૧ લી સ્વારી. ૧. સુલતાન મહમદ બહાદુર ને ચતુર પણ ધર્માધ ને નિર્દય હતો એણે પરાક્રમ વડે પોતાના બાપના રાજ્યમાં ઉમેરો કર્યો ચાર વરસ પોતાના રાજ્યનો બદોબસ્ત કરવામા ગાળ્યા પછી ઇ સ ૧૦૦૧ માં એણે પજાબના રાજા જયપાળ ઉપર સ્વારી કરીને તેને હરાવ્યો. એ રીતે જયપાળ બે વાર હાર્યાથી શરમીંદો થઈ પોતાના પુત્ર અનગપાળને રાજ્ય સોંપી ચિતા ખડકાવી બળી મૂઓ. એવી એ વખતના રજપૂત રાજાઓની લાગણી હતી.

બીજી અને ત્રીજી સ્વારી. ૨ પંજાબની દક્ષિણે તે વખતે ભાટી રજપૂતોનુ રાજ્ય હતું. એ રજપૂતો જાદવોના વંશના છે, ને તેમનુ રાજ્ય હાલ જેસલમેરમાં છે. એ લોકોનો તે સમગ્રે વિજયરાય કરીને રાજા હતો. તેણે ખંડણી ન આપ્યાથી મહમદે ઈ. સ. ૧૦૦૪ માં તેના ઉપર સ્વારી કરી. વિજયરાય બહુ બહાદુરીથી લઢયો ને મુસલમાનોના ઘણા હુમલા પાછા વાળ્યા; પણ છેવટે તે હાર્યો. મુલતાનના મુસલમાન સુબાએ બડ કર્યાથી મહમદે ત્રીજી સ્વારી કરી તેને વશ કર્યો.

ચોથી સ્વારી. ૩ આ પ્રમાણે મુસલમાનોની જીત થયાથી તથા તેમનુ રાજ્ય પડોશમાં આવ્યાથી હિંદુ ધર્મને ભય પેઠુ. લાહોરનુ રાજ્ય નજીકમાં હોવાથી અનગપાળને વધારે દહેશત લાગી, તેથી તેણે નર્મદાની ઉત્તરના સઘળા હિંદુરાજાઓને મુસલમાનોનું બળ તોડવાને પોતાની સહાયે બોલાવ્યા. ઉજ્જૈન, કલિંજર, ગ્વાલિયર, અજમેર, દિલ્હી ને કનોજના રાજાઓ પોતપોતાનુ સૈન્ય લઈ હિંદુધર્મની વારે ધાયા એ સમયે ભરતખડના લોકોમાં ધર્મ રક્ષણનો જુસ્સો એટલો પ્રસર્યો હતો કે ડુંગરના જંગલી લોકો પણ પોતાનાં તીરકામઠાં લઇ અનંગપાળની મદદે આવ્યા હતા. એ ધર્મયુદ્ધમાં મદદ કરવાને સ્ત્રીઓએ પોતાનાં ઘરેણાંગાંઠાં વેચીને ધન મોકલ્યું હતું. મુસલમાનો પણ તેટલાજ જુસ્સાથી ઉશ્કેરાઈ લઢવા આવ્યા હતા. અટક પાસે વૈહિંદગઢ આગળ રણસગ્રામ થયો. ઈ. સ. ૧૦૦૮. રજપૂતોએ જુસ્સાબંધ હલ્લો કરી, ઘણા મુસલમાનોને કાપી નાંખ્યા, ને ભરતખંડવાસીઓની ચઢતી કરી; પણ એટલામાં અનગપાળના હાથીને તીર વાગ્યાથી તે હાથી ઉપરથી ઉતરીને ઘોડા ઉપર બેઠો. રજપૂત સૈન્યે પોતાના રાજાને હાથી ઉપર નહિ દીઠાથી નિરાશ થઈ નાસવા માડયુ. આર્ય સૈન્યમાં ભંગાણ પડયુ. એ ગરબડનો લાભ મળ્યા છતાં પણ મહમદે મહા મુશ્કેલીથી જય મેળવ્યો.

નગરકોટ ઉપર સ્વારી. ૪. આ મોટી જીત મેળવ્યાથી મુસલમાનો વધારે જોસપર આવ્યા ને રજપૂતો નિરાશ થયા. હવે મહમદે આર્યોનાં દેવળો લૂટવાને તથા તોડવાને સ્વારીઓ કરવા માંડી. અનંગપાળને હરાવી તે નગરકોટ (બીઆ નદીને કાંઠે હિમાલયના ડુંગરમાં હાલ કાંગ્રહગઢ છે તે) નુ દહેરૂં લૂટવાને ગયો. ત્યાંથી તેને ૭ લાખ સોનાના સીક્કા, બસેં મણ સોનુ, બે હજાર મણ રૂપુ તથા વીશ મણ જવાહીર એટલુ ધન મળ્યુ.

મહમદની બીજી સ્વારીઓ. ૫. ઈ. સ. ૧૦૧૦માં તેણે મુલતાન ઉપર ફરીને સ્વારી કરી તેનો બદોબસ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૦૧૧ માં જમના ને સરસ્વતી નદીની વચ્ચે સ્થાનેશ્વરનુ દેવસ્થાન લૂટીને ત્યાંથી પુષ્કળ ધન તથા બે લાખ કેદી લઈ ગયો. પછી તે

કાસ્મીર ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાંથી હારીને પાછો ગયો. એ હારથી નિરાશ નહિ થતાં થોડી મુદ્દતમાં એક બળવાન સૈન્ય લઈ તે કનોજ ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાંનો તથા મીરતનો રાજા લઢયા વગર જ તાબે થયા. એ બન્ને રાજા પાસેથી ધન લેઇ તેમને કાંઇ પણ ઉપદ્રવ કર્યા વગર તે મથુરા ઉપર ચઢ્યો. ત્યા વૈષ્ણવોએ મોટાં મોટા સુદર મદિરો બધાવેલા હતા, ને તેમા સોના રૂપાની મૂર્તિઓ એસાડેલી હતી, તે મૂર્તિઓના ઘરેણા ગાંઠા પણ પુષ્કળ હતાં. મહમદે તે સઘળું લૂટી લીધુ. તેણે વીશ દિવસ સુધી એ શહેર લૂટાવ્યુ, ઘણા મંદિરો તોડી નાખ્યા ને હજારો ગુલામ પકડી લીધા. મથુરાની કેટલીક ઇમારતો એને પસદ પડી તેથી તે સલામત રહેવા દીધી, તથા એવી ઇમારતો ગીજનીમા બધાવી ગીજની શહેર શોભાવ્યુ મથુરાથી પાછા ગયા પછી મહમદે ફરીથી આવીને પજાબ ખાલસા કર્યું ઇ. સ. ૧૦૨૨. કાસ્મીર જીતવાને તે બીજી વાર ચઢ્યો. એ લડાઇમાં પણ હારીને તેને પાછા જવુ પડયુ કનોજનો રાજા વગર લઢ મહમદને તાબે થયો, માટે કલિજરના રાજાએ તેના પર ચઢાઈ કરીને માર્યો એ કારણથી મહમદે કલિજર જીત્યુ, અને તેની પાસેથી તથા ગ્વાલિયરના રાજા પાસેથી ખડણી લીધી.

સોમનાથ ઉપર સ્વારી. ૬ અણે ભરતખંડ ઉપર મુખ્ય બાર સ્વારીઓ કરી, તેમા સૌથી મોટી અને છેલ્લી ગુજરાત ઉપરની હતી ગુજરાતના દક્ષિણકાંઠા ઉપર કાઠિયાવાડમા સોમનાથ મહાદેવનુ પ્રખ્યાત દેવળ છે. શિવના બાર જ્યોતિર્લિંગમા સોમનાથનુ ઘણુ પ્રસિદ્ધ છે તેથી એ દેવળ તોડવાને મહમદ ધર્માંધ મુસલમાનોનું જોરાવર લસ્કર લેઇને મુલતાનની વાટે મોટા રણમા થઇ અણહિલવાડ આવ્યો. તે વખતે ત્યા ભીમ બાણાવળી નામે જોરાવર રાજા રાજ્ય કરતો હતો પણ મહમદ અણધાર્યો આવી પહોચ્યાથી તે નાસી ગયો. અણહિલવાડથી મહમદ સોમનાથ ઉપર ચડ્યો. ઈ સ. ૧૦૨૪. કાઠિયાવાડના ઘણા રાજા રાણા ને જગલી લોકો સોમનાથના રક્ષણાર્થે પ્રભાસપાટણમાં એકઠા થયા હતા તેમણે મુસલમાનોના હુમલાને ત્રણ દિવસ સુધી પાછા વાળ્યા. એવામાં ગુર્જર રાજા ભી-

મદેવ પોતાનુ લશ્કર જમાવી સોમનાથના રક્ષણાર્થે આવી પહોં-ચ્યો. તેણે બહુ બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું. પણ તે હાર્યાથી જે લોકોએ ત્રણ દિવસ સુધી મહમદને હશાવ્યો હતો, તે લોકો હિંમત હારી ગયા. ઘણા ભરતખંડીઓ રણમાં પડયા ને કેટલાક મછવામાં બેસી નાસી ગયા. મહમદે દહેરામાં જઈ મૂર્તિ ભાગવા માંડી, ત્યારે બ્રાહ્મણોએ ઘણા કાલાવાલા કરીને મૂર્તિ નહિ ભાગવાને કહ્યું, તથા તેના બદલામાં પાચ કરોડ રૂપિયા આપવા માંડયા, પણ મહમદે કહ્યુ, કે મૂર્તિ વેચવા કરતાં તોડવાની કીર્તિ મને બહુ ગમે છે. એમ બોલી તેણે મૂર્તિ તોડી નાખી, તથા ગામ ને દેવળ લૂટી લીધાં. ત્યાંથી સુમારે આઠ કરોડ રૂપિયાની કીંમત જેટલું એને ધન મળ્યુ, તે લઈ અણહિલવાડ આવ્યો. ત્યાની હવા તેને બહુ પસંદ પડી, પણ એના સરદારોની સલાહ માની રણમા થઈ સિંધને માર્ગે તે પાછો ગયો. પાછા જતા રણમાં પાણીની તંગીથી એના લશ્કરને ઘણી આપદા વેઠવી પડી. પાણી વગર તરફડીને કેટલાક જણ મરણ પામ્યા. પછી તેણે ઇરાન જીત્યુ. ઈ. સ. ૧૦૩૦માં ૩૩ વરસ રાજ્ય કરી ને મરણ પામ્યો.

મહમદે સ્વારીઓ કરી તેની મતલબ. ૰૭. મહમદની મતલબ આર્ય ધર્મનાં દેવળો તોડવા, મૂર્તિઓ ભાગવી, લોકોને વટાળી મુસલમાન કરવા ને ગુલામ કરીને વેચવા, તથા મૂલકો ને દેવળો લૂટી ધન લેઈ જવુ, એ હતી એ મતલબ સરી. એણે ગીજની શહેર ભરતખડની લૂટથી ભરી કાઢ્યુ પણ આર્યધર્મ તોડવાની તેની મતલબ સરી નહિ. એણે ભરતખડનો પજાબ પ્રાંત એકલો માત્ર ખાલસા કર્યો હતો. મહમદના સ્વધર્મી ને સ્વદેશી ઇતિહાસકર્ત્તા એને ઘણો વખાણે છે. લડાઇઓ કરી મલક લૂટી પ્રજાને પાયમાલ કરનારને વખાણવો એ વાજબી નથી. એવા રાજા મોટી ધાડ પાડનારા કે લૂટારા કહેવાય. લોકોને મારવા, લૂટવા, ગુલામ કરવા ને મૂલક ઉજડ કરવામા પોતાની શક્તિ વાપર્યાને બદલે જે રાજા પ્રજાનુ કલ્યાણ કરવામાં પોતાની શક્તિ વાપરેછે તે રાજા સ્તુતિપાત્ર છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

ઘોરી રાજ્ય.

૧. મહમદના રાજ્યની પડતી. ૨. શાહબુદ્દીન ઘોરી. ૩. ઘોરીશાહની ગુજરાત ને અજમેર ઉપર સ્વારી. ૪. શાહની દિલ્લી ઉપર ચઢાઇ. ૫. દિલ્લીમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય. ૬. કનોજના રાજ્યની આખર. ૭. શાહબુદ્દીનને ગાદી મળવી. ૮. શાહબુદ્દીનનો નાશ. ૯. ઘોરી રાજ્યની આખર. ૧૦ કુતુબુદ્દીન. ૧૧ બખ્તીઆર ખીલજી. ૧૨ નાસરૂદ્દીન.

મહમદના રાજ્યની પડતી. ૧. મહમદ ગીઝનીના મૂઆ પછી એની ગાદીએ નબળા સુલતાનો થયા. દ્વેષબુદ્ધિથી ને રાજ્ય-લોભથી તેઓ માહેમાહે લઢી મૂઆ, તેથી એ રાજ્યના સરદારો સ્વતંત્ર થઈ બેઠા. પંજાબપ્રાંત પણ તેના વંશજો પાસેથી પાછો જીતી લેવા સારૂ દિલ્લીના છત્રપતિઓએ પ્રયત્ન કર્યો, ને તેનો થો-ડોક ભાગ જીતી પણ લીધો, તોપણ એ બધો પ્રાંત મુસલમાનોના કબજામાથી રજપૂતો લેઈ શક્યા નહિ. ગીજની સિવાયના બાકીના ઘણા પ્રાંતો ત્યાના મુસલમાન હાકેમો પચાવી પડયા. મહમદનો વંશજ બહેરામ સન ૧૧૧૮ માં ગાદીએ બેઠો. તેને ગીજની ને હેરાતની વચ્ચે આવેલા ઘોર પ્રાંતના સુલતાન સાથે ટંટા થવાથી ઘોરી સુલતાન અલ્લાઉદ્દીને બહેરામને હરાવી નસાડી મૂક્યો, ને ગી-જની લૂટીને ઉજડ કર્યું, તથા આગ લગાડીને સાત દિવસ સુધી બાળ્યુ ને મોટી કબરો ને ઇમારતો ખોદાવી નાંખી. આ ઉપરથી એને દુનીઆ બાળનારો એવું અપકીર્તિદર્શક વિશેષણ જોડાયુ. ગી-જનીની માઠી દશા થયાના સમાચાર બહેરામે સાંભળ્યા. તેથી થાક ને વિપત્તિથી તે રસ્તામાંજ મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૧૫૨. એ બ-હેરામનો છોકરો ખુશરૂ લાહોર ગયો ને ત્યાંજ રાજધાની કરી. તેણે સાત વર્ષ રાજ્ય કર્યુ. એના મૂઆ પછી એનો દીકરો ખુશરૂમલેક ઈ. સ. ૧૧૫૯ માં ગાદીએ બેઠો. એની પાસેથી ઈ. સ. ૧૧૮૬માં

ઘોરી વંશના સુલતાને પંજાબ જીતીને ગીજનીના રાજ્યની સમાપ્તિ કરી.

શાહબુદ્દીન ઘોરી. ૨. હવે ગીજનીમાં ઘોરી વંશનુ રાજ્ય થયુ. સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન પછી તેનો ભત્રીજો ગ્યાસુદ્દીન ઘોરી સુલતાન થયો. તેનો ભાઇ મહમદ ઘોરી બહુ પરાક્રમી પણ નિર્દય હતો. એ મહમદને શાહબુદ્દીન પણ કહેછે. ગ્યાસુદ્દીન રાજ્યનુ કામ કરતો ને શાહબુદ્દીન લઢાઇનુ કામ કરતો. મહમદ ગીજનીની પેઠે એણે પણ ભરતખંડ ઉપર નવ સ્વારીઓ કરી. સુલતાન મહમદની મતલબ માત્ર લૂટફાટ કરવાની કે દેવળો તોડવાની હતી, પણ મહમદ ઘોરીની મતલબ તો મૂલક જીતવાની હતી. સુલતાન મહમદની સ્વારીઓને આ વખતે લગભગ બસેં વરસ થવા આવ્યાં હતાં. તે મુદતમાં કોઈ સુલતાને ભરતખડનુ નામ દીધુ નહોતું તેથી ભરતખડના રાજા મુસલમાનોના બળથી ગાફલ રહ્યા. ગીજનીમાં શુ બને છે તેની તેમણે દરકાર રાખી નહિ. તેથી ત્યાંના સુલતાનોના કુસપનો ને નબળાઇનો લાભ લઇ તેઓ સપ કરી ચેતી શકયા નહિ, એટલુજ નહિ, પણ મુસલમાનો પાસેથી પજાબ જીતી લેવાને સાધારણ યત્ન કર્યાં ઉપરાંત ઝાઝી મહેનત લીધી નહિ. એ બેદરકારી ને કુસંપનાં ફળ તેમને ભૂડા મળ્યાં. ઘોરી સુલતાને ભરતખંડનો ઘણો ભાગ જીતીને ખાલસા કર્યો.

ઘોરીશાહની ગુજરાત ને અજમેરપર સ્વારી. ૩. એણે પહેલી સ્વારી ગુજરાત ઉપર કરી, તે વખતે ત્યા ભોળોભીમદેવ રાજા હતો. તેણે સુલતાનને હરાવીને નસાડયો. તે પછી શાહ અજમેર ઉપર ચઢયો. અજમેરમાં ચોહાણ રાજા સોમેશ્વર હતો. તેણે તેને હરાવીને પાછો કાઢયો. ત્યાંથી પજાબ જીતી સિંધ સર કરવાનો યત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો.

શાહની દિલ્લી ઉપર ચઢાઇ ૪. ઈ. સ. ૧૧૯૧ માં શાહબુદ્દીન એક જબરૂં લશ્કર લઈ દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યો. દિલ્લીમાં તે વખતે અજમેરના રાજા સોમેશ્વરનો દીકરો પૃથુરાજ રાજ્ય કરતો હતો. એ પૃથુરાજને સોળ પટાવતો હતા, તે પણ બહાદુર ને પરાક્રમી હતા. રાજ્યકવિ ચદબારોટ પણ એક પટાવત હતો, અને

જાતે બારોટ છતાં એક જબરો યોદ્ધો હતો ઘોરીશાહના આવવાના સમાચાર સાંભળી પૃથુરાજે પોતાના સગા સ્નેહીઓ સહાયે બોલાવી પોતાનુ સૈન્ય જમાવ્યુ. ચીતોડનો રાણો સમરસી પૃથુરાજનો બનેવી હતો, તે પણ તેની મદદે આવ્યો પાણીપતના મેદાનમાં રજપૂત મુસલમાન સામસામા થયા. એ યુદ્ધમાં શાહબુદ્દીન હાર્યો, ને ઘાયલ થઈને નાસી ગયો. ત્રણ વાર રજપૂતોથી હાર્યા છતાં શાહબુદ્દીન નાહિમત થયો નહિ. તેણે વળી ભરતખંડ ઉપર ચઢવાને એક જોરાવર સૈન્ય તૈયાર કર્યું, ને સને ૧૧૯૩ માં બીજીવાર દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યો. સમરસી રાણો વળી આ વખત પણ પૃથુરાજની વહારે આવ્યો. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં બંને લશ્કર સામસામાં આવ્યા. સમરસીની સલાહથી પૃથુરાજે શાહબુદ્દીનને કહાવ્યુ કે " તમને હારી ગયાને બે વરસ તો થયાં નથી, હજુ તમારા જખમો પૂરા રૂઝાયા નહિ હોય, એટલામાં વળી ક્યાં મોત માગવા આવ્યા છો ? હજી સમજી પાછા જાઓ તો અમે તમને નિર્વિઘ્ને જવા દઇશુ." શાહબુદ્દીને આ સદેશાનો લાભ લેઈ રજપૂતોને છેતર્યા તે જાણતો હતો કે રજપૂતો બહાદુર પણ પ્રમાણિક ને વિશ્વાસુ છે. તેથી તેણે કહાવ્યુ કે " હુ તો મારા ભાઈનો સરદાર છુ, તેના હુકમ પ્રમાણે કરૂ છુ પાછા જવા માટે આજે હુ તેને પૂછાવું છુ, તેનો હુકમ આવશે તે પ્રમાણે કરીશ." આ જવાબથી રજપૂતો સમજ્યા કે મુસલમાન સરદાર લઢવાને બીએ છે પોતાના ભાઈનો હુકમ મગાવી તે જરૂર પાછો જશે રજપૂતો મુસલમાનોને પોતાના જેવાજ પ્રમાણિક સમજી ગાફલ રહ્યા, ને શાહબુદ્દીનની કપટજાળમાં તેઓ ફસાયા રજપૂતોને ગાફલ રહેલા જોઇ ઘોરી શાહે એકદમ છાપો મારી રજપૂત સૈન્યનો નાશ કર્યો. તેમાં રાણો સમરસી અને તેનો કુવર મરાયા. પૃથુરાજના સરદારો પણ મરાયા અને પડે લઢતો લઢતો કેદ પકડાયો જ્યારે સિકંદર પાદશાહે પૌરવને પકડ્યો ત્યારે તેના પરાક્રમથી મોહિત થઇ તેણે તેને માન આપી તેનુ રાજ્ય પાછું સોંપ્યુ હતું, પણ શાહબુદ્દીને તો પૃથુરાજને પકડી કતલ કરાવ્યો. સુધરેલા અને જગલી જાત-

નારામાં આવો તફાવત છે.

દિલ્લીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૫. પાણીપતમાં જીતીને શાહબુદ્દીન દિલ્લી ગયો. એ રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દેઇ ત્યા પોતાના કુતુબુદ્દીન નામે સરદારને સુબો ઠરાવ્યો. ત્યાંથી તે અજમેર ગયો ને તે જીતી ત્યાં પૃથુરાજના અનૌરસ પુત્રને ખડીઓ રાજા બનાવી તે પાછો ગયો.

કનોજના રાજ્યની આખર. ૬. કનોજના રાજા જયચંદ્ર રાઠોડે દિલ્લીનુ રાજ્ય લેવડાવી પૃથુરાજ ઉપર પોતાનુ વેર વાળવા શાહબુદ્દીન ઘોરીને બોલાવ્યો હતો. તેજ જયચંદ્ર ઉપર શાહબુદ્દીન બીજે વરસે ચઢી આવ્યો. જયચદ્ર બહાદુરીથી લઢતા લઢતાં મરાયો અને એનુ રાજ્ય મુસલમાની રાજ્યમાં ભળ્યુ ઈ સ ૧૧૯૪- આ બંને રજપૂત રાજ્યો મુસલમાની રાજ્યમાં જોડાયા, પણ ત્યાના રજપતો મુસલમાનોને તાબે થયા નહિ. તેઓ હાલના રજપૂતસ્થાનના મૂલકમાં આવી વસ્યા કનોજના રાઠોડોએ મારવાડમાં આવી કેટલીક મુદત પછી જોધપુરનુ રાજ્ય સ્થાપ્યુ ઈ સ. ૧૪૫૯

શાહબુદ્દીનને ગાદી મળવી. ૭ કનોજથી શાહબુદ્દીન કાશી ગયો ને ત્યાના દહેરા તોડ્યા, મૂર્તિઓ ભાગી, ને ગામડા લૂટ્યાં, તે પછી તે સ્વદેશ ગયો. ત્યાં એનો ભાઈ મરણ પામ્યાથી પડે ગીજનીની ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૨૦૨ ત્યાર પછી ઘણી મુદત સુધી તે ભરતખડમાં આવ્યો નહિ.

શાહબુદ્દાનનો નાશ. ૮. પજાબમાં ગક્કર જાતના પહાડી લોકે બળવો કર્યો, તે સમાવવાને શાહ હિદમા આવ્યો બડ સમાવી પાછો જતો હતો, તેવામાં ગક્કર લોકે તેના તબુમાં પેસી તેને મારી નાખ્યો ઈ. સ ૧૨૦૬. એ સમયે તેની સત્તા નીચે માળવા, મેવાડ ને ગુજરાત વગરનો આખો ઉત્તર ભરતખડ હતો.

ઘોરી રાજ્યની આખર. ૯. શાહબુદ્દીન પછી એનો ભત્રીજો ગીજનીની ગાદીએ બેઠો. પણ તેનાથી એનુ વિસ્તીર્ણ રાજ્ય સચવાયુ નહિ, તેથી તેણે કુતુબુદ્દીનને ભરતખડના રાજાનો ખિતાબ

મોકલી દીધા. ઈ. સ. ૧૨૦૬. તે પછી ગીજનીનું રાજ્ય પણ ઈ. સ. ૧૨૧૫ સુધીમાં ગયુ, ને ઘોરીરાજ્યની આખર આવી.

કુતુબુદ્દીન. ૧૦. ઈ. સ ૧૧૯૪માં શાહબુદ્દીન પાછો ગયા પછી ભરતખંડના પ્રાંતો જીતવાનુ કામ એના સરદારોએ કર્યું. કુતુબુદ્દીન અજમેર જીતીને ઈ. સ. ૧૧૯૫ માં ગુજરાત ઉપર ચઢયો. ભોળોભીમ હારીને ડુંગરામાં ભરાયો, પણ કુતુબુદ્દીનને દિલ્લી જવું પડયાથી ભીમદેવે ગુજરાત પાછુ જીતી લીધુ પછી કુતુબુદ્દીને ગ્વાલિયરના કિલ્લાને લાબી મુદત ઘેરો ઘાલીને જીતી લીધો.

બખ્તીઆર ખીલજી. ૧૧. મહમદ ઘોરીનો બીજો સરદાર બખ્તીઆર કરીને હતો તેણે ઇ સ ૧૧૯૯ મા બહાર ને અયોધ્યા પ્રાતો જીતી લીધા. તે વખતે બંગાળામા લક્ષ્મણસેન કરીને રાજા હતો, તે નુદીઆ ગામમા રહેતો હતો. તેના ઉપર બખ્તીઆરે ઇ સ. ૧૨૦૩મા એકદમ હુમલો કર્યો આ અણધાર્યા હુમલાથી રાજા નાશી ગયો ને જગન્નાથપુરી જઇ ઇશ્વરભક્તિ કરવામાં પોતાનુ બાકીનુ આયુષ્ય ગાળ્યુ. એ રીતે બગાળામા પણ મુસલમાની રાજ્ય થયુ.

નાશરૂદ્દીન. ૧૨ મહમદ ઘોરીનો ત્રીજો સરદાર નાશરૂદ્દીન કરીને હતો, તે ઉત્તરસિંધનો સુબો હતો મહમદ ઘોરીના મુઆથી એ ત્રણ સરદારો સ્વતત્ર થયા પણ ગીજનીના સુલતાને કુતુબુદ્દીનનુ સ્વતત્રપણું કબુલ કર્યું, તેથી દિલ્લી હિંદના મુસલમાની રાજ્યનુ પાયતખ્ત થયુ. ઇ સ. ૧૨૦૬.

પ્રકરણ ૪ થું.

भरतखंडमां मुसलमानी राज्य थयुं ते समये आर्योनी स्थिति.

૧. રજપૂત રાજ્ય. ૨. પૃથુરાજ ને જયચંદ્ર વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૩. જયચંદ્રનો યજ્ઞ. ૪. પૃથુરાજ ને ભોળાભીમ વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૫ ઘોરી શાહની ફતેહનું કારણ. ૬. પૃથુરાજ રાસો. ૭. ધર્મ. ૮. દેશસ્થિતિ.

રજપૂત રાજ્ય. ૧. જ્યારે શાહબુદ્દીન ઘોરી ભરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો ત્યારે દિલ્લી, અજમેર, કનોજ, ગુજરાત, ને મેવાડ એ પાંચ રજપૂત રાજ્યો જોરાવર હતાં. દિલ્લીમાં અનંગપાળ તુંવાર, કનોજમાં જયચંદ્ર રાઠોડ, અજમેરમાં સોમેશ્વર ચોહાણ, ગુજરાતમાં ભોળોભીમ ચાલુક્ય, ને મેવાડમાં સમરસી રાણો રાજ્ય કરતા હતા. એ વગર માળવા, કાશી, ગ્વાલિયર ને કલિંજરમાં પણ બળવાન રજપૂત રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો માહો માંહે લઢીને નબળાં થયા. તે પહેલાં શાહબુદ્દીને ગુજરાત ને અજમેર ઉપર ચઢાઈ કરી હતી. પણ તે બને ઠેકાણેથી હારીને નાઠો હતો; પરતુ ભરતખંડના કમનસીબે રજપત રાજાઓમા દ્વેષ ને કુસંપનાં બીજ રોપાયા; તેથી ઘોરી શાહ ફતેહ પામ્યો.

પૃથુરાજ ને જયચંદ્ર વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૨. દિલ્લીના રાજા અનગપાળને પુત્ર નહોતો, માત્ર બે કન્યાઓ હતી. તેમાથી એક અજમેરના સોમેશ્વરને અને બીજી કનોજના વિજયપાળને દીધી હતી. સોમેશ્વરને પૃથુરાજ ને વિજયપાળને જયચંદ્ર નામે કુવર હતા. અનંગપાળે પોતાના રાજ્યના ભાગ પાડી નબળું નહિ કરતા પૃથુરાજને દત્તક લઈ દિલ્લીની ગાદીએ બેસાડ્યો, તે જયચદ્રને ગમ્યું નહિ. તેથી તેણે દિલ્લીના રાજ્યનો અર્ધ ભાગ મેળવવાને પૃથુરાજ સાથે ટટો કર્યો

જયચંદ્રનો યજ્ઞ. ૩ કનોજનો રાજા જયચદ્ર ઘણો બળવાન હતો. એણે ભરતખંડના રજપૂત રાજ્યોમા પોતાનુ ગોરવ વધારવાને રાજસુયજ્ઞ આરભ્યો. કળીયુગના આરભમા પાડવાએ એ યજ્ઞ કર્યો હતો, તે પછી બીજા કોઇએ કર્યો નહોતો જયચદ્રને એના સલાહકારોએ યજ્ઞ કરવાની ના પાડી પણ તે નહિ ગણકારતા સર્વે રાજાઓને તેણે આમત્રણ મોકલ્યા. જયચદ્રની કુવરી સયોગતા બહુ ખૂબસુરત હતી. તેનો સ્વયવર પણ તેજ સમયે કરવાનો હતો. સંયોગતાને વરવાના લોભમા ને જયચંદ્રના ડરથી કનોજમાં સઘળા રાણા રાજા એકઠા થયા, માત્ર દિલ્લીનો પૃથુરાજ આવ્યો નહિ. યજ્ઞમાં આવનાર રાજાને કાંઈ પણ કામ કરવાનુ સોંપે છે, તે પ્રમાણે

પૃથુરાજને માટે દ્વારપાળનુ કામ નિર્માણ કરેલુ હતું. પૃથુરાજ ન આવ્યાથી દ્વારપાળની જગાએ એના નામનુ પૂતળું બનાવી ઉભુ કર્યું. સંયોગતાને સ્વયવરમડપમાં બોલાવી, ત્યારે તેણે સઘળા રાજારાણાને જોયા પણ કોઈ સાથે વરવાની તેની ઈચ્છા થઈ નહિ. તેની ઈચ્છા બહાદુર પૃથુરાજ વેરે વરવાની હોવાથી તેણે પૃથુરાજના પુતળાને વરમાળા આરોપી. આ સમાચાર સાભળીને પૃથુરાજ સયોગતાનુ હરણ કરી લેઈ ગયો. આથી જયચંદ્ર ને પૃ-થુરાજ વચ્ચેના વૈરમાં ઉમેરો થયો.

પૃથુરાજ ને ભોળાભીમ વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૪. પૃથુરાજને ગુજરાતના રાજા ભોળાભીમ સાથે પણ વેર થયુ હતું. આબુમાં જેતસી પરમાર નામે રાજા હતો, તેને એક સુદર કુંવરી હતી. તેનો વિવાહ પૃથુરાજ વેરે કર્યો હતો એ કુવરીનુ માગુ ગુજરા-તના ભોળાભીમદેવે કર્યું. જેતસીએ ભીમથી ડરીને પોતાની કુંવરી અજમેર મોકલી દીધી. તેથી ભીમદેવે ક્રોધે ભરાઇને આબુ ઉપર ચઢાઈ કરી તેને હરાવી અજમેર ઉપર ચઢયો ભીમદેવે અજમેરના સોમેશ્વરને હરાવી મારી નાખ્યો આ ઉપરથી પૃથુરાજે પોતાના બાપનુ વેર લેવાને ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી. એણે ભીમદેવને હ-રાવી નસાડયો. એવામા શાહબુદ્દીન દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યાથી તે પાછો ગયો

ઘોરી શાહની ફતેહનું કારણ ૫ મહમદ ઘોરી ભરતખડ ઉપર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો ત્યારે રાજ્યલોભથી કે કન્યા પરણ-વાના કારણથી થયેલા કુસપે રજપૂત રાજ્યો માહોમાહે લઢીને નબળાં થયા હતા. તેમનુ સૈન્ય કપાઈ ગયુ હતુ, ને તેમની જગા પૂરનાર બીજા યોદ્ધા તરત પૂરા પડે એમ નહોતું. આ સમયે ર-જપૂતોએ માહેમાહેનુ વૈર ભુલી જઈ સપ કરી લાહોરના અનગ-પાળે જેવું આર્યત્વનુ અભિમાન ઉપજાવ્યુ હતું, તેવું અભિમાન ઉપજાવી એકત્ર ક્ષત્રીબળથી લડવું જોઈતું હતુ, તેમ ન કરતાં ભ-રતખંડના રજપૂત રાજ્યોની પાયમાલી કરનાર શાહબુદ્દીન છેક ન-જીક આવ્યો તોપણ તેઓ ચેત્યા નહિ, વારાફરતી પોતાનો પણ

વારો આવશે એવું તેઓ સમજ્યા નહિ, ને પોતાના દેશના ને ધર્મના શત્રુ સામા લડવાને ઐક્ય કરી સઘળું રજપૂતબળ જમાવ્યુ નહિ. પણ ઉલટા દિલ્લીની શી વલે થાયછે તે ત્રાહિતની પેઠે જોઈ રહ્યા. એટલુજ નહિ, પણ જ્યારે પોતાનાથી વેર ન વળાયુ ત્યારે કુસપ ને દ્વેષબુદ્ધિથી કનોજના જયચન્દ્રે ઘોરી શાહને દિલ્લીનુ રાજ્ય જીતવાને આમત્રણ કર્યું. તેથી તેણે પોતાનેજ હાથે પોતાના પગપર કુહાડી મારી તથા દેશદ્રોહીનુ કાળ કલક પોતાને માથે લીધુ. તે કલંક ભરતખડના ઇતિહાસમા નિરતર રહેશે. એ સમયે રજપૂતોમા દ્વેષ ને કુસપ એટલા દૃઢ થયા હતાં કે તેથી તેઓ સઘળા પોતાનુ સામાન્ય હિત વિસરી ગયા, ને તેથીજ મુસલમાનો જય પામ્યા જો એ વખતે ભરતખડના સઘળા ક્ષત્રી રાજાઓએ પોતાનુ ને સ્વદેશનુ સામાન્ય હિત સમજીને સ્વધર્મ ને સ્વદેશના રક્ષણ માટે સ્વદેશાભિમાનથી ઐક્ય કર્યુ હોત, તો જે ઘોરી શાહે પ્રથમ ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે ભીમદેવનો, અજમેર ઉપર ચઢ્યો ત્યારે સોમેશ્વરનો, ને દિલ્લી ઉપર પ્રથમ આવ્યો ત્યારે પૃથુરાજનો માર ખાઇ હાર ખાધી હતી, તે ઘોરી શાહ રજપૂતોના એકત્ર બળ આગળ કદી ટકી શકત નહિ, અને ભરતખંડમા મુસલમાની રાજ્ય થાત નહિ.

પૃથુરાજ રાસો ૬ એ સમયના ઇતિહાસનુ વર્ણન પૃથુરાજના કવિ ચદ બારોટે કર્યુંછે એને પૃથુરાજ રાસો કહેછે. એ રાસો પાલી કે જુની હિદી ભાષામાં છે તે એટલો મોટો ને સુદર છે કે તેને પ્રાકૃત મહાભારત કહેવામા આવેછે, અને તેના કર્ત્તાને "બિરદાઈ" એટલે વરદાન પામેલો એવું નામ આપવામા આવ્યુછે. ચંદના છદ બહુ વખણાયછે, ને તે હાલના ભાટ ચારણો ગાયછે ત્યારે તે સાંભળનારના રૂઆ પણ ઉભાં થાય એવા વીરરસથી ભરેલા છે.

ધર્મ. ૭. સુલતાન મહમદે સ્વારીઓ કરવા માંડી તે સમયે બૌદ્ધધર્મ ભરતખડમાથી નાબુદ થયો હતો, પરતુ જૈનધર્મ પૂર ચઢતીમાં હતો. ગુજરાત, મારવાડ ને દક્ષિણમાં તેના બળ વિશેષ હતું. બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરનાર શકરાચાર્ય ગુજરી ગયા હતા, ને તેમના શિષ્યો એ ધર્મની મજબુતી કરવાને મથતા હતા.

આ વખતે ભરતખંડના થોડાક રાજા સિવાય સઘળા બ્રાહ્મણધર્મમાં આવ્યા હતા, જાતિબંધન મજબુત થયું હતું, ને સતી થવાનો રિવાજ ચાલતો હતો.

દેશસ્થિતિ. ૮. વેપારરોજગાર ને ધનદોલતમાં આ દેશ પ્રથમના જેવોજ આબાદ હતો. પરદેશી વેપારીઓ આ દેશમાં માલ ખરીદવાને આવતા, ને દેશીઓ દૂરના દેશમાં વેપાર રોજગારે જતા. મુસલમાનોના હુમલા આ દેશમાં થવા લાગ્યા ત્યારથી તે મુસલમાની રાજ્ય સ્થપાતા સુધીમાં પાંચસે વરસ થયાં હતાં. તેટલી લાબી મુદતમાં માત્ર ભરતખડના ઉત્તર ભાગમાંજ હુમલા થયા. દક્ષિણમા તો હજુ મુસલમાની ધર્મનુ નામ પણ કોઈ જાણતું નહોતું. તેથી તે દેશના વેપારરોજગારમા તથા વિદ્યા, હુન્નર, ધનદોલત ને રાજ્યબંધારણમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થયો નહોતો મહમદે સ્વારીઓ કરી ત્યા સુધીના હુમલા માત્ર સિંધ ને પંજાબ ઉપરજ હતા મહમદે ઉત્તર ભરતખડના ઘણા ભાગમાં દરોડા પાડી લૂટો કરી લોકોના જાનમાલને નુકસાન કર્યુ ને દેશની પાયમાલી કરી. પરતુ એવા હુમલા લાબી મુદતે થતા ને જે કરતા તે લૂટીને ચાલ્યા જતા, તેથી વેપારીઓ પાછા રજપૂત રાજ્યોના આશ્રય ને રક્ષણ નીચે તાજા થતા મહમદ ગીજની પછી લગભગ બસે વરસે શાહબુદ્દીન આવ્યો એટલી મુદતમા તો લોકો આબાદ થઇ મુસલમાનોના ત્રાસ અને કેરને ભૂલી પણ ગયા હતા

પ્રકરણ ૫ મું.

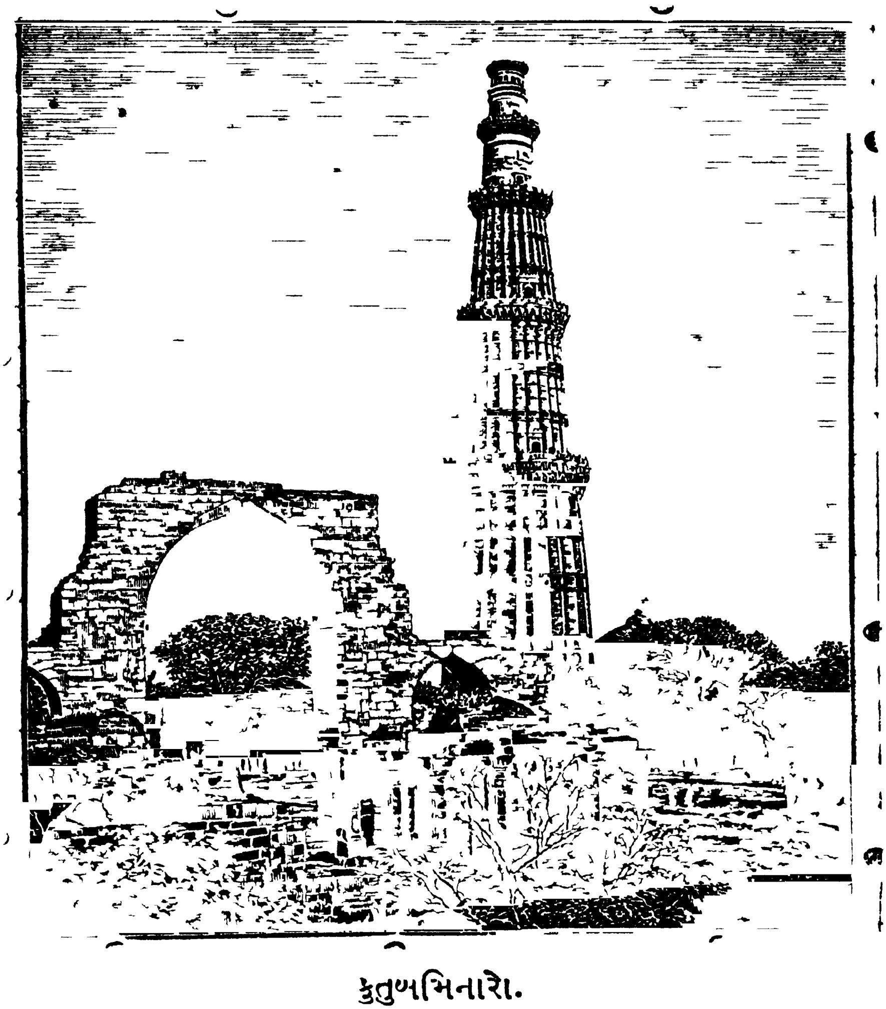
દિલ્લીનું પઠાણ રાજ્ય.

ગુલામવંશ.

૧ કુતુબુદ્દીન. ૨ અલ્તમશ. ૩ રજીઆબેગમ. ૪. નાસરૂદ્દીન. ૫. બલબન. ૬. બલબનના ગુણ. ૭ કૈકુબાદ.

કુતુબુદ્દીન. ૧ શાહબુદ્દીનનો સુબો કુતુબુદ્દીન કેવી રીતે દિલ્લીનો પાદશાહ થયો તે વાત પાછળ આવી ગઇછે. એણે દિલ્લીની પાસે એક મિનારો બધાવવા માંડયો તેને કુતુબમિનાર કહેછે. તે હજુ ઉભો છે. કુતુબુદ્દીન પહેલાં ગુલામ હતો. તે પોતાની લાયકી

ને હોશિયારી વડે દિલ્લીનો પાદશાહ થયો, તેથી એના વંશને "ગુ-લામવંશ કહેછે. એણે નીતિ ને સદાચરણથી ચાર વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું. ને ઇ. સ. ૧૨૧૦ માં મરણ પામ્યાથી તેનો દીકરો આ-રામ પાદશાહ થયો. પણ તેનામાં દમ ન હોવાથી તેના બનેવી અલ્તમશે તેજ સાલમાં તેને મારીને ગાદી લીધી.

કુતુબમિનારો.

અલ્તમશ. ૨. અલ્તમશ પાદશાહ બહુ બહાદુર હતો ગાદીએ બેઠા પછી થોડાજ વરસમાં ગીજનીનો પાદશાહ હિંદનુ રાજ્ય પાછુ મેળવવાને દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યો, પણ અલ્તમશે તેને હરાવીને પાછો કાઢયો. ઈ. સ. ૧૨૧૫. વળી તેણે પંજાબ ને બગાળાના સ્વતત્ર થઈ થએલા સુબાને હરાવીને તેમનુ રાજ્ય દિલ્લીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધુ. એના વખતમાં જધિસખાં નામે બહાદુર પણ ક્રૂર મોગલ પાદશાહ કાબુલ જીતીને ખારીજમ (ખીવા)ના શાહજાદાની પાછળ પડી સિંધુ નદી સુધી આવ્યો. પણ ત્યાથી તે આગળ નહિ વધતા ઈરાન તરફ ગયો. એ ભરતખડના લોકોનાં નસીબ જાણવાં, કેમકે તે વખતના મોગલો મુસલમાન થયા નહોતા, તોપણ તેઓ ક્રૂર ને લૂટારા હતા. જધિસખાના ડરથી મૂક્ત થયા પછી અલ્તમશે લશ્કર જમાવીને માળવા ઉપર ચઢાઈ કરી, તથા તે રાજ્ય જીતીન ત્યાના પરમાર રાજ્યની આખર આણી ઈ. સ ૧૨૩૧ એ સાલથી માળવા દિલ્હીના રાજ્યનો પ્રાંત થયો કુતુબુદ્દીને ચણાવવા માડેલો કુતુબમિનારો એણે પૂરો કરાવ્યો. એ મિનારો દુનિયાના કોઇ પણ મિનારા કરતા ઉચો છે એની ઉચાઈ ૧૬૦ હાથ છે. એ પાદશાહ ઈ. સ. ૧૨૩૬મા ૨૫ વરસ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો ત્યારે ગુજરાત, મેવાડ ને દક્ષિણ સિંધ સિવાયનો આખો ઉત્તર ભરતખડ એના તાબામાં આવ્યો હતો.

રજીઆબેગમ. ૩ અલ્તમશ પછી તેનો દીકરો ગાદીએ બેઠો. પણ તે નઠારો હોવાથી અમીર ઉમરાવોએ એજ સાલમાં એને ઉઠાડી એની બેન રજીઆબેગમને ગાદી આપી. મુસલમાનોને તખ્તે દિલ્હીની ગાદીએ માત્ર એજ બેગમ થઈ. એ બહુ બહાદુર, ભણેલી, ઉદ્યોગી ને દઢ મનની હતી. પણ તેના હબસી ગુલામ ઉપર તેની મહેરબાની થવાથી તેના પઠાણ સરદારોએ તેને મારી નાખી. ઈ. સ. ૧૨૩૯. તેની પછી સરદારોએ અલ્તમશના બીજા છોકરા બહેરામને ગાદી આપી. પણ બે વરસમાં તે મરાયાથી તેનો ભત્રિજો મસાઉદ પાદશાહ થયો, ૧૨૪૧. એ પાદશાહની પણ સરદારોએ એવીજ વલે કરીને તેના કાકા નાસરૂદ્દીનને ગાદી આપી, ૧૨૪૬.

બહેરામ ને મસાઉદના સમયમાં મોગલોએ પંજાબ ને બંગાળા ઉપર સ્વારીઓ કરી, પણ પઠાણોએ તેમને હરાવીને પાછા કાઢયા.

નાસરૂદ્દીન. ૪ નાસરૂદ્દીન બહુ ભલો ને સદ્ગુણી પાદશાહ હતો. તેને એકજ બેગમ હતી, તેના હાથની રસોઈ તે જમતો. તે કુરાનની નકલો કરી તેના પૈસાવડે તે પોતાનુ ગુજરાન ચલાવતો. તે કહેતો કે સરકારી ખજાનામાંથી ખાનગી ખરચ કરવાનો મને હક નથી. એ પોતાનો વખત ખુદાની બંદગીમાં ને પુસ્તકો લખવામાં ગાળતો. તેના રાજ્યનો સઘળો કારભાર તેનો વિશ્વાસુ વજીર બલબન ચલાવતો તેના વખતમા મોગલો પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યા, તેમને ત્યાના સુબા શિરખાએ પાછા વાળ્યા, તથા ગીજની જીતી લીધુ. વળી સિંધ, મેવાડ, ચદેરી ને બુંદેલખંડમાં રજપૂતોએ બળવા કર્યા, તે પણ બલબને સમાવ્યા એના સમયમાં મોગલોના રાજા હોલાકુખાની તરફથી વકીલ આવ્યો હતો. તેને પાદશાહે બહુ માન આપ્યુ એ પાદશાહ ઈ સ. ૧૨૬૬ માં અપુત્ર મરવાથી તેનો વજીર બલબન પાદશાહ થયો.

બલબન. ૫. બલબનખા પણ અલ્તમશનો ગુલામ હતો. તે પોતાની હોશિયારી ને બહાદુરી વડે વધીને પાદશાહ થયો. એ સમયે ઉમરાવો રાજ્યના ધણીરણી થઈ પડ્યા હતા તેઓ મરજીમાં આવે તેને ગાદીએથી ઉઠાડતા ને મરજીમાં આવે તેને બેસાડતા. એ ઉમરાવોની સત્તા એણે પ્રથમ તોડી તેણે બંડખોર અને ગુન્હેગાર ઉપર જૂલમ કરી ત્રાસ બેસાડી રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યો. દિલ્લીની દક્ષિણના મેવાત પ્રાંતના લોકો વારે વારે બળવો કરતા, તેમાંના એક લાખ માણસો મારી નાખી તેમનુ મૂળ કાઢ્યુ, તથા જે જંગલોમાં તેઓ ભરાઈ રહેતા તે જંગલો કપાવી નાખી વસ્તી થવાજોગ સપાટ મૂલક બનાવ્યો. બંગાળાના સુબા તોગ્રલબેગે બળવો કર્યો તે સમાવવાને લશ્કર મોકલ્યુ, પણ તેનો સરદાર હારીને પાછો આવ્યો, તેથી તેણે પડે જઈને તોગ્રલને હરાવીને માર્યો, એટલુજ નહિ, પણ સરદારોમાં ત્રાસ બેસાડવા સારૂ પેલા હારીને નાસી આવનાર સરદારને ફાસી દીધો, ને બંગાળામાં પોતાના દીકરા

બકારાખાંને તેણે સુબો ઠરાવ્યો, તથા પંજાબના સુબા શીરખાંના મરણથી તેની જગાએ પોતાના વહાલા દીકરા મહમદને સુબો બનાવ્યો. મહમદે ઇરાની મોગલો જોડે બે વાર લઢાઇ કરીને તેમને હરાવ્યા, ને તેમણે દબાવેલો મૂલક પાછો લીધો. પણ બીજી વારની લઢાઇમાં મહમદ માર્યો ગયો. બાદશાહ આ સમયે ૮૦ વરસનો વૃદ્ધ થયો હતો, તેવામાં પોતાના બહાદુર ને વહાલા પુત્રના મરણના સમાચાર મળ્યા તેના શોકમાંજ તેણે પ્રાણ તજ્યા, ઈ. સ. ૧૨૮૭.

બલબનના ગુણ. ૬. એ પાદશાહ બહુ બહાદુર પણ ક્રૂર હતો. એનો મોટો દીકરો મહમદ વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો હતો. એના વખતમાં મધ્ય એશિયામાંથી મોગલોના જૂલમથી નાસી આવેલા ૫દર પાદશાહો એને આશ્રયે રહ્યા હતા. તે પાદશાહોએ ખોએલાં રાજ્યો (બગદાદ, ખારીજમ, ઘોર) નાં નામ દિલ્હીના મહોલ્લાઓને આપ્યાં હતાં.

કૈકુબાદ. ૭. બલબને મરતી વખતે મહમદના દીકરા કૈખુશરૂને રાજ્ય આપવા ઠરાવ કર્યો હતો, પણ ઉગતાને પૂજનાર એના અમીરોએ બંગાળાના સુબા બકારાખાંના દીકરા કૈકુબાદને ગાદી આપી. એ પાદશાહ બદફેલીમા પડયાથી તેનો કારભાર નાજીમુદીન નામે વજીર કરવા લાગ્યો. એ વજીરે મુસલમાન ન થએલા મોગલોને કાપી નાખ્યા, તથા પાદશાહને તેના બાપ સાથે કજીઓ કરાવ્યો. કૈકુબાદ બકારાખાંની સામો લઢવાને ઉઠયો, પણ ચતુર બકારાખાંએ પોતાના દીકરાને પોતાના પક્ષમાં લેઈ વજીરનો ઘાત કરાવ્યો. વળી પાછો કૈકુબાદ બદફેલીમાં પડયો, તેથી તેના નવા વજીર જલાલુદ્દીને તેને મરાવી નાખ્યો ને તે પોતે પાદશાહ થયો, ઇ. સ. ૧૨૯૦.

. પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું.

खीलजी वंश.

૧. જલાલુદ્દીન. ૨. અલ્લાઉદ્દીન. ૩. ગુજરાતનું જીતવું. ૪. રણથંભોરની જીત. ૫ ચીતોડગઢની જીત. ૬. દક્ષિણ ઉપર જીત. ૭. મોગલોની કતલ. ૮. રજપૂતોના બળવા. ૯. પાદશાહની ઘાત. ૧૦. મુબારક. ૧૧. ખીલજી વંશની આંખર. ૧૨. ઉપદેશ.

જલાલુદ્દીન. ૧. જલાલુદ્દીન જાતે ખીલજી પઠાણ હતો, માટે એના વશજોને ખીલજીવશના કહેછે. જો કે એ પોતાના પાદશાહને મારીને ગાદીએ બેઠો હતો, તોપણ પાદશાહ થયા પછી એણે એના દુશ્મનો ઉપર દયા કરી. તે એટલો તો દયાળુ હતો કે ગુન્હેગારને પણ છોડી દેતો પણ એવી અયોગ્ય દયાનુ ફળ સારૂ થયું નહિ. રાજ્યમાં ખૂન, ચોરી ને લૂંટ વધી પડયાં. બલબનનો ભત્રિજો કરાનો સુબો હતો તેણે બડ કર્યુ પાદશાહે તેને હરાવી મુલતાનની સુબાગીરી ઉપર નીમ્યો. એના વખતમાં મોગલો પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યા તેમને તેણે હરાવ્યા, પણ તેમના ઉપર ક્રૂરતા ન કરતાં સલાહ કરી, તેથી ૩૦૦૦ મોગલો તેની ચાકરીમાં રહ્યા ને મુસલમાન થયા, ઇ. સ. ૧૨૯૨. તેમને રહેવાને દિલ્લીમાં જગા આપી તે મોગલપરાને નામે હજુ પણ જાણીતીછે. જલાલુદ્દીનનો ભત્રિજો અલ્લાઉદ્દીન પ્રયાગની પાસે કરાનો સુબો હતો, તે બહુ બહાદુર અને છાતીધડો પણ જૂલમી ને ક્રૂર હતો. તેણે ૮૦૦૦ સ્વારો લઈ વિંધ્યાચળની દક્ષિણમાં સ્વારી કરી. દક્ષિણદેશ ઉપર સ્વારી કરનાર આ પહેલોજ મુસલમાન સરદાર હતો. અલ્લાઉદ્દીને જાહેર કર્યુ કે પાદશાહની નોકરી છોડી રાજ્યમહેંદ્રિના મહારાજાને ત્યાં નોકર રહેવા જોઉં છું. તેથી રજપૂતોએ એને અટકાવ્યો કે હેરાન કર્યો નહિ. એવી છેતરપંડી કરીને એણે મહારાષ્ટ્રની રાજ્યધાની દેવગીરી ઉપર છાપો માર્યો, ને જણાવ્યુ કે આખી પાદશાહી

ફોજ પાછળ આવે છે, તેની હરોલનો ભાગ લેઈ હું આવ્યો છું. રજપૂતો આથી ડર્યા અને સામા થયા નહિ, તેથી અલ્લાઉદ્દીન પુષ્કળ લૂંટ લઈ પાછો ઘરે ગયો. ઘરડો જલાલુદ્દીન પોતાના ભત્રિજાની ફીકરમાં હતો, તે પાછો આવ્યાના સમાચાર સાંભળીને તેને મળવા ગયો. એના સરદારોએ એને ચેતાવ્યો કે અલ્લાઉદ્દીનની ઇચ્છા રાજ્ય મેળવવાની છે, માટે તેને મળવા ન જવું. પણ પાદશાહે તે ગણકાર્યું નહિ. તે જેવો અલ્લાઉદ્દીનને ભેટવા જાયછે તેવોજ ખૂની અલ્લાઉદ્દીને તેનો ઘાત કરાવ્યો. ઈ. સ. ૧૨૯૫. દેવગીરીથી આણેલી લૂટવડે લશ્કર તથા ઉમરાવોને રાજી કરી તે પાદશાહ થયો. ગાદીએ બેઠા પછી રાજ્યનો દાવો કરનાર પાદશાહી કુટુંબનો એણે ઘાત કરાવ્યો. જલાલુદ્દીન દયાળુ છતાં સ્વાર્થને લીધે એણે બે ખૂન કર્યા હતા. કૈકુબાદને મરાવી ગાદી લીધી તે પ્રથમ ખૂન. એના બીજા ખૂનની વાત આ પ્રમાણે છે. સીદી મૌલા કરીને એક ફકીર ઘણું ધર્મદાન કરતો હતો. તેની પાસે પારસમણી છે એવું સાભળ્યા ઉપરથી તે લેવાને તેને મરાવ્યો તે પછી વાવટોળ થયો, તેનો વડો પુત્ર મુઓ, વરસાદ ન થયો, દુકાળ પડ્યો ને થોડી મુદ્દતમા પાદશાહ પણ મરાયો આ અનર્થ, ફકીરે મરતી વખતે દીધેલા શાપથી થયો એમ લોકો માનવા લાગ્યા

અલ્લાઉદ્દીન. ૨ પઠાણ પાદશાહના વારામાં મુખ્યત્વે ચાર બનાવ બનતા ૧. જેનુ બળ હોય તે સામાને મારીને પાદશાહ થાય; ૨. ખડીઆ રજપૂત રાજાઓ ને મુસલમાન સુબાઓના બળવા; ૩. વાયવ્યકોણના ઘાટોને માર્ગે મોગલોની સ્વારીઓ, ૪. સ્વતંત્ર રજપૂતરાજ્યો જીતવાને સ્વારીઓ એ બધા બનાવોમા મારામારી અને કાપાકાપી ઘણી થતી, ને લૂટફાટથી રૈયત હેરાન થઈ પાયમાલ થતી.

ગુજરાત જીત્યું ૩. અલ્લાઉદ્દીને ઈ. સ. ૧૨૯૭ માં ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના વાઘેલા રાજા કરણ ઘેલા પાસેથી ગુજરાત જીતી, ત્યારથી ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય થયુ. કરણઘેલો દેવગીરીના રાજાના આશ્રય નીચે બાગલાણમાં નાસી ગયો.

સન ૧૨૯૮. મોગલ સરદાર તઘલઘખાં દિલ્લી સુધી ધસી આવ્યો, તેને અલ્લાદીનના સરદાર જાફરખાંએ હરાવ્યો, ને તેની પાછળ પડ્યો, પણ અલ્લાઉદ્દીને તેને મદદ નહિ મોકલતાં મોગલોને હાથે મરવા દીધો

રણથંભોરની જીત. ૪ ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં પાદશાહે રણથંભોર ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો એ ગઢ ઘણો મજબૂત હોઇ રજપૂતોના તાબામાં હતો પાદશાહે ઘેરો ઘાલી એ ગઢ લીધો, એવામા જે રીતે જલાલુદ્દીનને મારીને એણે રાજ્ય લીધુ હતું, ને રીતે રાજ્ય મેળવવાને એના ત્રણ ભત્રિજાઓએ યત્ન કર્યો તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ ને માર્યા ગયા

ચિતોડગઢની જીત. ૫ ઇ સ ૧૩૦૩ મા પાદશાહે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો કેટલાક દગાપટકા ને બહાદુરી વડે એ ગઢ જીત્યો, પણ ત્યાંના સિસોદીઆ રાણા તાબે થયા નહિ થોડી મુદતમાં રાણા હમીરે ચિતોડગઢ પાછો જીતી લીધો ઇ સ ૧૩૦૪–૫ માં મોગલો પંજાબ ઉપર પાચ વાર ચઢી આવ્યા, પણ તેમને પંજાબના સુબા ગાજીખાને હરાવ્યા એ લડાઇમાં પકડાયલા મોગલોને પાદશાહે હાથીને પગે બાંધી ખુદી માર્યા

દક્ષિણ ઉપર જીત ૬ ગુજરાત જીત્યુ ત્યારે ખભાતથી કાફુર નામે એક ગુલામ પકડાયો હતો, તેના ઉપર પાદશાહની પ્રીતી થવાથી તેને લશ્કર આપી ઈ સ ૧૩૦૬ મા દક્ષિણ જીતવાને મોકલ્યો તેણે પ્રથમ દેવગીરીના રાજા રામદેવ ઉપર સ્વારી કરીને તેને પકડીને દિલ્લી આણ્યો. પાદશાહે રાજી થઇને તેને ખડીઓ રાજા બનાવ્યો ત્યાથી કાફુરે તૈલગણ ઉપર સ્વારી કરીને મહા પરાક્રમે તૈલગણની રાજ્યધાની વરંગુળ જીત્યુ, ને એ રાજ્ય પણ ખડીઉ બનાવ્યુ. ઈ સ. ૧૩૦૯. આગળ જતાં ઈ સ ૧૩૧૨ સુધીમાં કાફુરે બીજી સ્વારીઓ કરીને મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, મહીસુર ને મલબાર એ સઘળ જીતીને સેતબંધુ રામેશ્વરમા મસીદ બંધાવી. કાફુરે આખા દક્ષિણ દેશ ઉપર દિલ્લીના પાદશાહની આણ ફેરવી. દિલ્લીના આગલા કોઇપણ પાદશાહની સત્તા દક્ષિણમાં એટલે લગી જામી નહોતી.

મોગલોની કતલ. ૭. ગીજનીના ઘોર, ગુલામ ને ખીલજી વંશના પઠાણ, તુર્ક મુસલમાનો ને મોગલ એ રીતે મધ્ય એશિયામાંથી ત્રણ ટોળાં ભરતખંડના ઉત્તર ભાગમાં આવ્યાં, તેથી ત્યાં મુસલમાનની વસ્તી બહુ થઈ. મોગલો પ્રથમ તો પંજાબ જીતવાને આવ્યા હતા, પણ તે નહિ જીતાવાથી દિલ્લીના પાદશાહની નોકરીમાં રહ્યા. ગુલામવંશના વારામાં એ મોગલ સિપાઈઓ બળવાન થયાથી ઈ સ. ૧૨૮૬ માં તેમની કતલ કરાવી એ મોગલોમાંના ત્રણ હજાર પ્રથમ ઈ. સ. ૧૨૯૨ માં મુસલમાન થયા. આગળ જતાં મોગલોની વસ્તી વધી પડી ને તેઓ દંગો કરવા લાગ્યા. ત્યારે ઈ. સ- ૧૩૧૧ મા અલ્લાઉદ્દીને પંદર હજાર મોગલો કપાવી નખાવ્યા.

રજપૂતોના બળવા. ૮ અલ્લાઉદ્દીનના સમયમાં તુર્ક, પઠાણ ને મોગલ લશ્કરની ખૂબ ભરતી થવાથી તે દક્ષિણ ભરતખંડ જીતવાને સમર્થ થયો તોપણ રજપૂતો નિરાશ થયા નહિ ગુજરાતના રજપૂતોએ બંડ કર્યું ને રાણા હમીરે ચીતોડ પાછું લીધું, તથા દક્ષિણમાં રામદેવના જમાઈ હરપાળે બંડ કરીને મુસલમાન કિલ્લેદારોને કાઢી મુક્યા.

પાદશાહની ઘાત. ૯. દિલ્લીમાં દારૂની કેફથી પાદશાહનુ મન બગડયુ. તેમાં તેણે પોતાના ભાઇ અલફખાં તથા બહાદુર સરદાર અલ્પખાંને મરાવ્યા, તેથી ઘણે ઠેકાણે બંડો ઉઠયાં. એવામાં પાદશાહના વહાલા સરદાર કાફુરે તેને ઝેર દેઇને માર્યો. ઈ. સ ૧૩૧૫.

મુબારક. ૧૦. કાફુરે અલ્લાઉદ્દીનના દીકરા ઉમરને ગાદીએ બેસાડયો ને પોતે કારભાર કરવા લાગ્યો, તથા ઉમરના બે ભાઇઓની આંખો ફોડીને ત્રીજા મુબારકને મારવાને મારા મોકલ્યા. એ મારાને પોતાનાં ઘરેણાં ગાંઠાં આપી મુબારક ઉગર્યો. આ વાત ઉમરાવોના જાણવામાં આવ્યાથી, તેમણે કાફુરને માર્યો ને મુબારકને ગાદી આપી, પણ તે બહુ દુષ્ટ ને રડીઆજ હતો. એણે મહારાષ્ટ્રના રાજા હરપાળની જીવતાં ચામડી ઉતરડાવી મરાવી નાંખ્યો.

એનો કારભાર ખુશરૂખાં નામે મુસલાન થયેલો ઢેડ કરતો હતો. એ ખુશરૂએ મલબાર સુધી સ્વારી કરીને મૂલક લૂંટયો ને મુબારકને મારી રાજ્યનો ધણી થયો.

ખીલજી વંશની આખર. ૧૧. ખુશરૂએ ખીલજીવંશના કોઈ પણ બાળકને જીવતો રહેવા દીધો નહિ. એ અંતઃકરણથી મુસલમાન થયો નહોતો, તેથી પાદશાહ થયા પછી મસીદોમાં મૂર્તિઓ ગોઠવી ને પોતે કુરાન ઉપર બેસવા લાગ્યો. એણે દિલ્લીમાં ફરીને દેશી રાજ્ય સ્થાપવા મહેનત કરી, પણ એ ઢેડ હોવાથી રજપૂતો એના પક્ષમાં આવ્યા નહિ. જાતિબંધન ને જાતિ–અભિમાનને આર્યોનું એકત્ર બળ થતું અટકાવ્યુ. આ ભ્રષ્ટ મુસલમાન સામા સઘળા મુસલમાનો ઉઠયા. તેવામાં પજાબના સુબા ગાજીખાં તઘલખે ખુશરૂને હરાવીને માર્યો, ને દિલ્લીનુ રાજ્ય જીત્યુ. ઈ. સ. ૧૩૨૦. એ રીતે ખીલજી વંશની આખર આવી.

ઉપદેશ. ૧૨. એ વંશના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે માણસ રાજ્યલોભથી પાપ કરે છે, પણ ગમે તેટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં એ પાપનો બદલો પરમેશ્વર તરફથી મળ્યા વગર રહેતો નથી. જલાલુદ્દીન, અલાઉદ્દીન, કાફુર, ખુશરૂ એ બધા ખૂન કરી સત્તાધારી થયા, પણ બહુ સંભાળ રાખ્યા છતા તે સર્વનાં ખૂનજ થયાં હતાં. માટે પાપ કરવાનો વિચાર કરવો એ પણ પાપ છે, એમ સમજી તેથી વેગળા રહેવું.

પ્રકરણ ૭ મું.

તઘલખ વંશ.

૧. ગ્યાસુદ્દીન. ૨. મહમદ. ૩. સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના. ૪. પાદશાહનાં ગાંડાઇનાં કામ. ૫. ફીરોજશાહ. ૬. લોકોપયોગી કામ. ૭. મહમદ. ૮. સ્વતંત્ર રાજ્ય. ૯. તૈમુરની સ્વારી.

ગ્યાસુદ્દીન. ૧. રાજ્ય જીત્યા પછી ગાજીખાંએ (ગ્યાસુદીને)

બધા લોકોને ભેગા કરીને રાજ્યકુળના કોઈ યોગ્ય પુરુષને ગાદી આપવાનુ કહ્યુ, પણ સર્વેએ એક અવાજે એનેજ પાદશાહ ઠરાવ્યો. તે બહુ ડાહ્યો પાદશાહ હતો. તેણે ખેડુતોના હકમાં કેટલાક લાભકારી ઠરાવ કર્યા. તે વખતે બગાળામા બકારાખા સ્વતત્રપણે કારભાર કરતો હતો, તેને પાદશાહે બગાળે જઇને બહાલ રાખ્યો, તથા સોનારગામ (ઢાકા) નો બદોબસ્ત કરીને તે પાછો આવ્યો. એના મોટા દીકરા મહમદે દક્ષિણમા તૈલગણ ઉપર સ્વારી કરી હતી, તે જીત કરીને પાછો આવ્યો તેની મુલાકાત લેવાને પાદશાહ સામો ગયો બનેની મુલાકાત માટે મહમદે લાકડાનો એક માડવો કરાવ્યો હતો, તે એકદમ પડવાથી પાદશાહ તેની નીચે ચગદાઈ મુઓ એ ગ્યાસુદ્દીન દિલ્હીની નજીક તઘલખાબાદ નામે એક ગઢી બધાવી ત્યા રહેતો હતો ગ્યાસુદ્દીનના મુઆથી ઈ સ ૧૩૨૫માં તેનો દીકરો મહમદ પાદશાહ થયો એને જુમાખા પણ કહેછે

મહમદ. ૨. એના વારામા મોગલો પજાબ ઉપર ચઢી આવ્યા, તેમને ધન આપીને પાછા કાઢયા એ પાદશાહ લઢાઇમા શૂરો, વિદ્વાન, વૈદકમા કુશળ, ઈશ્વરભક્ત ને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો, પણ અવિચારી ને ગાડો હતો એના વખતમા મહારાષ્ટ્ર ને તૈલગણ ખાલસા કર્યાથી બધા પઠાણ પાદશાહો કરતા એના રાજ્યની હદ વધારે થઇ, પણ અવિચાર, ગાડાઈ ને ક્રૂરપણાથી રાજ્યમાં હિંદુ મુસલમાનોએ બળવા કર્યા ને તેઓ સ્વતત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યા એના જૂલમથી પ્રજા નાસી જવા લાગી અને કનોજ વગેરે ઠેકાણે ઘેરો ઘાલી હજારો માણસોને તેણે મારી નાખ્યા વળી એણે મનુષ્યનો શિકાર કરવાની યુક્તિ કરીને ક્રૂરતાની હદ વાળી. લશ્કર વડે ગોળ ચક્રાવો ઘેરી એ ચક્રાવો નાનો કરતા કરતાં છેવટે તેમાં જે માણસો ઘેરાય તેમનો તે શિકાર કરાવતો. માળવા ને પજાબમાં બડ થયાં તે એણે સમાવ્યા

સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના. ૩ બગાળામાં એક ફકરૂદ્દીન નામે સરદારે બળવો કરી તે રાજ્ય સ્વતત્ર કર્યું. ઈ. સ. ૧૩૩૯.

કર્ણાટકના બલ્લાળ રાજાએ તુંગભદ્રાને કાંઠે વિજયનગરમાં એક જોરાવર હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું, તથા તેલગણના રાજાએ વરગુળમાથી મુસલમાની લશ્કર હાંકી કાઢીને ત્યા રજપૂત રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરી. ઈ. સ. ૧૩૪૪. દિલ્લીમાં ગગુ નામે એક બ્રાહ્મણને ત્યાં જાફરખા નામે ગુલામ હતો, તે આગળ જતાં પાદશાહ થશે એવું ભવિષ્ય કહીને તેને તે બ્રાહ્મણે છોડી દીધો. જાફરખાં છૂટો થઇને દક્ષિણમાં ગયો ને ત્યાં તેણે જુમાખાંના વખતમાં બળવો કરીને ગુલબર્ગમાં મુસલમાની સ્વતત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યુ. ઇ. સ. ૧૩૪૭. પોતાને ગુલામગીરીમાથી મુક્ત કરી સારૂં ભવિષ્ય ભાખનાર બ્રાહ્મણનુ નામ રાખવાને પોતાના રાજ્યનુ નામ તેણે બ્રાહ્મણી રાજ્ય પાડયુ તથા તે બ્રાહ્મણને બોલાવી પોતાના જામદારખાનાનો ઉપરી નીમ્યો. ગુજરાતમાં તથા માળવામાં બીજા બળવા થયા, તે સમાવવાને પાદશાહ ગુજરાતમાં આવ્યો, ને સુરત તથા ખભાત લૂટીને બળવાખોરોને ગોંડળ આગળ હરાવ્યા. ત્યાંથી બળવાખોર સિધમાં નાઠા. પાદશાહ તેમની પછવાડે ગયો, પણ માંદો પડી ઠઠ્ઠામાં મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૩૫૧.

પાદશાહનાં ગાંડાઇનાં કામ. ૪. એ પાદશાહ ગાંડો ને અવિચારી હતો, તેથી પ્રજાને ઘણું નુકસાન થયુ. મોગલોને પૈસા આપ્યાથી ખજાનો ખાલી થયો, તેવામાં ચીન ને ઈરાન જીતવાનો તેને તરંગ આવ્યો. પોતાના રાજ્યમાં ઉઠેલા બળવા તો સમ્યા નહોતા, ને એક પછી એક સ્વતત્ર રાજ્યો થઈ પ્રાંતો છૂટા પડતા હતા, તોપણ એક લાખ ફોજ તૈયાર કરી હિમાલયને માર્ગે ચીન ઉપર મોકલી. ચીના લોકે તેમને હરાવી નસાડયા, તથા પાછળ પડી તેમનો નાશ કર્યો. બીજી એક ફોજને ઇરાન ઉપર જવાને તૈયાર કરી, પણ ખજાનો ખાલી થવાથી તે ફોજને ઈરાન ઉપર નહિ મોકલતાં રજા આપી. તેણે દેશમાં પસરીને રૈયતને લૂંટી હેરાન કરી મુલકનુ સત્યાનાશ વાળ્યું. આ પ્રમાણે ખાલી થએલો ખજાનો ભરવાને એણે રૈયત ઉપર નવી જમાબંધી કરી, દસથી વીસ ઘણો કર વધારી મૂક્યો. તેથી જમીન ખેડાયા વગરની પડતર રહી, ને ખેડુતો

દુઃખી થયા. વળી ખજાનો ભરવાને રૂપાને બદલે પીતળનું નાણું ચલાવવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ તે પરદેશીઓએ લીધું નહિ, તેથી માત્ર એનાજ રાજ્યમાં એના જૂલમથી ચાલ્યું. તે નાણું ખેડુતો પાસેથી એની પાસે આવી એનાજ ખજાનાનાં ભરાયું, ને રૈયતને વેપાર રોજગારમાં આપદા ભોગવવી પડી. વળી દેવગીરી ગામ એને પસંદ પડયાથી ત્યાં રાજ્યધાની કરવાનો વિચાર કરી દિલ્લીના લોકોને ત્યાં જઈ વસવા બે ત્રણ વાર હુકમ કર્યા. તેથી પ્રજાને મહા મહા આપદા પડી, તથા ઘણું નુકસાન થયુ. છતાં તેનો વિચાર પાર ન પડયાથી અંતે તે વાત પડતી મૂકવી પડી. વળી પોતાનો દાંત પડી ગયો, તેના ઉપર તેણે પુષ્કળ પૈસા ખરચી મસીદ બંધાવી હતી !

ફીરોજશાહ. ૫. મહમદ પછી તેનો ભત્રિજો ફીરોજશાહ તેની ગાદીએ બેઠો. એણે સિંધનો બળવો સમાવ્યો. ઇ. સ. ૧૩૫૩. પણ બંગાળાની ને બ્રાહ્મણી રાજ્યોની સ્વતંત્રતા કબૂલ કરી. ઇ. સ. ૧૩૫૬. આગળ જતાં ગુજરાતમાં બળવો થયો, તે સમાવવાને પાદશાહે ગુજરાત ઉપર ઈ. સ. ૧૩૭૨ માં સ્વારી કરી, પણ તે બરાબર સમ્યો નહિ.

લોકોપયોગી કામ. ૬. એ પાદશાહ બહુ પરોપકારી, ભોળો અને દયાળુ હતો. એના હાથ નીચે તૈલંગણના બે હિંદુ વજીર હતા. તેમની સલાહથી એણે ખેડુતો ઉપરના કર ઓછા કર્યા. વસુલ બાકી રહે તો તે બાકી રાખવાનો ઠરાવ કરી ખેડુતો ઉપરનો જૂલમ બંધ કર્યો. મુસલમાની રાજ્યમાં રીબાવી રીબાવીને મારવાની, હાથ, નાક, કાન કાપવાની વગેરે કૂર સજા કરતા તે બંધ પાડી તથા દેહાંતદંડ પણ જેમ બને તેમ થોડો કરવાનો ઠરાવ કર્યો. એણે ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવા બંધ બંધાવ્યા, તળાવો ખોદાવ્યાં, નહેરો કરાવી, ને મુસાફરો માટે પૂલ તથા ધર્મશાળા બંધાવી. વળી રસ્તાને હમામખાનાં બંધાવ્યાં, નિશાળો તથા દવાખાનાં ચાલુ કર્યાં. એણે બંધાવેલી નહેરોમાંથી જમના નદીથી સતલજ નદી સુધી ખોદાવેલી નહેર હજુ છે, ને તે અંગ્રેજ સરકારે સમી કરાવી છે. એ

ભલો પાદશાહ ૯૦ વરસની વયે ૩૭ વરસ રાજ્ય કરી ઈ. સ. ૧૩૮૮ માં મરણ પામ્યો.

મહમદ. ૭. ફીરોજ્જુદ્દીન પછી તેનો પૌત્ર ગ્યાસુદ્દીન પાદશાહ થયો, પણ પાંચ માસમાં તે મરાયાથી અબુબકર ગાદીએ બેઠો. એક વરસમાં તે પણ મરાયાથી નાસરૂદ્દીન પાદશાહ થયો. ઈ. સ. ૧૩૯૦. એણે ચાર વરસ રાજ્ય કર્યું. તેના પછી ઈ. સ. ૧૩૯૪ માં તેનો ભાઇ મહમદ તખ્તનશીન થયો.

સ્વતંત્ર રાજ્ય. ૮. મહમદ નાનો હોવાથી તથા રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા હોવાથી ગુજરાત, જુવાનપુર, માળવા ને ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય થયાં.

તૈમુરની સ્વારી. ૯. એના વખતમાં તાતાર દેશનો મોગલ પાદશાહ તૈમુર હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો. મહમદ ગુજરાતમાં નાસી ગયો. તૈમુરે દિલ્લી જીતી ને ત્યાં કતલ તથા લૂંટ ચલાવી. છેવટે લોકોના જીવ લેતાં લેતાં તેની ફોજ થાકી ને લૂંટવાનુ કાંઇ ન રહ્યું ત્યારે તે જમ્પ્યો. એ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સુધી શહેર લૂંટયુ તથા બાળ્યું ને મહા અનર્થ કર્યો. તૈમુર અખુટ લૂંટ લેઇને પાછો ગયો. જતી વખતે પંજાબમા પોતાની વતી ખીજરખાં નામે સુબો મૂકયો. તમુર ગયા

તૈમુર.

પછી મહમદ પાછો આવ્યો, ને મરતા સુધી રાજ્ય કર્યું. ઈ. સ. ૧૪૧૨. મહમદ પછી દોલતખાં લોદીએ પદર માસ સુધી રાજ્ય કર્યું, પણ ઈ. સ. ૧૪૧૪માં ખીજરખાંએ તેને કાઢીને દિલ્હીની ગાદી લીધી.

પ્રકરણ ૮ મું.

સૈયદ તથા લોદી વંશ.

૧. ખીજરખાં. ૨. ખીજરખાંના વંશજ. ૩. બહિલોલ લોદી. ૪. સિકંદર લોદી. ૫. ઇબ્રાહિમ લોદી.

ખીજરખાં. ૧. ખીજરખાં હજરત મહમદનો વંશજ હતો એમ કહેછે, ને તેથી તેના વંશજો સૈયદ કહેવાયછે. એણે તૈમુરની વતી સાત વરસ સુધી દિલ્હીનુ રાજ્ય ભોગવ્યુ ને તે મુદતમાં રૈયતને ન્યાય ને સુખ આપી તેમનો પ્રેમ મેળવ્યો.

ખીજરખાંના વંશજ. ૨. ઈ. સ. ૧૪૨૧ મા ખીજરખાં મૂઆ પછી તેની ગાદીએ અનુક્રમે મુબારક, મહમદ અને અલ્લાઉદ્દીન એવા ત્રણ પાદશાહ થયા. તેમના વખતમાં દિલ્હીની પાદશાહત પડી ભાગી. તેમનો અમલ તુટીને રાજ્યની હદ છેક દિલ્હીની પાસે આવી ગઇ. અલ્લાઉદ્દીનના વખતમાં તો દિલ્હી શહેર પણ તેની પાસેથી જાય એવી રાજ્યની સ્થતિ થઇ ગયાથી પંજાબના સુબા બહિલોલ લોદીએ આવીને દિલ્હી લીધુ. અલ્લાઉદ્દીને એ રાજ્ય બહિલોલને સોંપી પોતે રાજીનામુ આપ્યુ. ઈ. સ. ૧૪૫૦.

બહિલોલ લોદી. ૩. બહિલોલ લોદી બહુ બહાદુર ને પરાક્રમી હતો. તેણે પંજાબ તથા મુલતાનના બળવા સમાવ્યા. એવામાં જુવાનપુરનો રાજા દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યાથી પાદશાહે તેની સાથે છવીસ વરસ સુધી લઢાઇ કરીને તેને હરાવ્યો, ને એ રાજ્ય દિલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધુ. ઈ. સ. ૧૪૭૮. તે પછી તે દશ વરસમાં મરણ પામ્યો. તે વખતે હિમાલય, કાશી, બુંદેલખંડ ને પંજાબ સુધીનો મુલક તેના તાબામાં હતો. એના પછી એનો દિકરો પાદશાહ થયો.

સિકંદર લોદી. ૪. એ પાદશાહ બહુ બહાદુર અને વિદ્વાન, પણ ધર્માંધ ને જૂલમી હતો. તે મુસલમાનો તરફ દયાભાવ ને ન્યાયથી વર્તતો. ને હિંદુ પ્રજા ઉપર જૂલમ કરતો. તેમનાં દેવળો ને મૂર્તિઓ તોડી તેમની ધર્મક્રિયા અટકાવતો. એના સમયમાં યૂરોપના પોર્તુગીજ લોક હિંદમાં વેપાર કરવાને પહેલ વહેલા દક્ષિણ હિંદના કાલિકટ બંદરમાં આવ્યા. ઈ. સ. ૧૪૯૮. એણે એના બાપના રાજ્યમાં કેટલોક ઉમેરો કર્યો. એ પાદશાહ ઈ. સ. ૧૫૧૬માં મરણ પામ્યાથી તેનો વડો દીકરો ઇબ્રાહિમ પાદશાહ થયો.

ઇબ્રાહિમ લોદી. ૫. એણે ગાદીએ બેઠા પછી એના સામાવાળીઆમાથી કેટલાકને મરાવી નાખ્યા તથા કેટલાકને કેદ કર્યા. તે ઉપરથી કેટલાક સરદારોએ બળવા કર્યા. બહાર પ્રાંતનો સુબો પાદશાહથી સ્વતંત્ર થયો, તથા પંજાબના સુબા દોલતખાએ કાબુલ જઈ બાબરની મદદ માગી બાબર, એ તૈમુરથી છઠ્ઠો પુરુષ હતો, ને તેની રાજ્યધાની કાબુલમાં હતી. તૈમુરનો વંશજ હોવાથી હિંદની ગાદી ઉપર તેનો હક છે, એવું સમજાવી દોલતખાએ બાબરને હિંદનુ રાજ્ય જીતવાને ઉશ્કેર્યો, તેથી તે ભરતખંડ ઉપર ચઢી આવ્યો, ને પંજાબ જીતી પાણીપતના રણમાં ઇબ્રાહિમને હરાવીને માર્યો. ત્યાંથી દિલ્લી આવી મોગલાઈ રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઈ. સ. ૧૫૨૬.

પ્રકરણ ૯ મું.

मोगलाइ राज्य थयुं ते वखतनां बीजां स्वतंत्र राज्यो.

૧. કાશ્મીર. ૨. સિંધ. ૩. મેવાડ. ૪. જોધપુર. ૫. જેપુર. ૬. જેસલમેર. ૭. બુંદી ને કોટા. ૮. બીજાં રજપૂત રાજ્ય. ૯. દક્ષિણનાં રજપૂત રાજ્ય. ૧૦. ઓઢીઆનાં રાજ્ય. ૧૧. ગુજરાત. ૧૨. માળવા. ૧૩. બંગાળા. ૧૪. ખાનદેશ. ૧૫. બ્રાહ્મણી રાજ્ય.

પઠાણ પાદશાહોએ હિંદમાં મુસલમાની રાજ્ય ફેલાવ્યું. તેમણે ઘણાં હિંદુ રાજ્યો ખાલસા કર્યાં, ને કેટલાંક તાબે કર્યાં. મહમદ ગોડાના વખતમાં એ રાજ્ય સૌથી વધારે વિસ્તાર વાળું હતું. તેની દક્ષિણ હદ કૃષ્ણા નદી સુધી ગઈ હતી, તોપણ રજપૂત રાજ્યો બિલકુલ નાબુદ થયાં નહોતાં. કાશ્મિર, દક્ષિણસિંધ, રજપૂતસ્થાન, દક્ષિણઓઢીઆ, ઇત્યાદિ ઠેકાણે ઘણાં રજપૂત રાજ્યો હતાં. તેઓ જોરાવર પાદશાહના સમયમાં તાબે થઈ ખડણી આપતાં, ને નબળાના વખતમાં સ્વતન્ત્રપણે અમલ કરતાં. વળી જુમાખાં ને બીજા દિલ્લીના નબળા પાદશાહના વખતમાં ઘણા મુસલમાન સુબા પણ સ્વતન્ત્રપણે રાજ્ય કરતા થયા હતા.

કાશ્મીર. ૧. ઈ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ થી તે ઇ. સ. ૧૨૯૪ સુધીમાં કાશ્મીરમાં ગોનાર્દ, આદિત્ય, નાગ ને ઉત્પાળ વગેરે કુળનાં રાજ્યો થયાં હતાં. તેમાંનાં કટલાક બ્રાહ્મણધર્મી, કેટલાંક બૌદ્ધધર્મી, કેટલાંક અગ્નિપૂજક ને કેટલાંક નાગપૂજક હતાં. એ સમયનો ઇતિહાસ રાજ્યતરંગિણી નામે ગ્રંથમાં છે, ને પાછલા વખતનો ઇતિહાસ મુસલમાનોએ લખેલો છે. ઈ. સ. ૧૩૧૫ માં ત્યાં સેનદેવ નામે રાજા હતો. એણે મીર નામે મુસલમાનને પ્રધાન નીમ્યો. સેનદેવ પછીના રાજા આણંદરાયે મીરને કાઢી મૂક્યાથી તેણે બળવો કર્યો એ દુઃખમાં રાજા મરણ પામ્યાથી તેની સ્ત્રીને પરણી મીર પાદશાહ થયો. ત્યાર પહેલાં મુસલમાનોએ કાશ્મીર જીતવાને બહુ મહેનત કરી હતી, પણ તેઓ હારીને પાછા ગયા હતા. મીરે રૈયતપરના કર કમી કરી તેને સુખી કરી. કાશ્મીરનુ રાજ્ય લેવાને આગળ જતાં માંહોમાંહે વઢવાડ ચાલી, પણ બાબરના પૌત્ર અકબરે કાશ્મીર જીત્યુ, ત્યાંસુધી એ રાજ્ય પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી શક્યુ.

સિંધ. ૨. મહમદ કાસમ પછી સુમરા જાતના રજપૂતોએ સિંધ જીતીને પોતાનુ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યુ. એ રાજ્ય તેરમા સૈકડા સુધી ચાલ્યુ. તેરમા સૈકાની શરૂઆતમાં શાહબુદ્દીન ઘોરીના સરદાર નાસરૂદ્દીને સિંધનો ઉત્તર ભાગ જીતી લીધો, ને તે ભાગ આ-

ગળ જતાં અલ્તમસે જીતીને દિલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. પરતુ દક્ષિણસિંધમાં સુમરા રજપૂતો નબળા થવાથી સુમાના રજપૂતો ગાદી ઉપર આવ્યા. તેમને જામ કહેતા. એ રજપૂતો આગળ જતાં મુસલમાન થયા, ને તેમણે દિલ્હીના પાદશાહની તાબેદારી કબુલ કરી, પણ દિલ્હીના નબળા પાદશાહના વખતમાં તેઓ સ્વતત્રપણે વર્તતા. એ પ્રાંત અકબરે દિલ્લીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધો, ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર રહ્યો.

મેવાડ. ૩. પ્રથમ મેવાડની રાજ્યધાની ચિતોડમાં હતી. ત્યાંના રાણા અયોધ્યાના સૂર્યવશી પ્રતાપી રાજા રામના વશજો છે એમ કહેવાયછે. તેઓ પ્રથમ ગુજરાતમાં વલ્લભીપુરમાં રાજ્ય કરતા હતા. વલ્લભીપુર તુટ્યા પછી કેટલીક મુદત સુધી તેમણે ઇડરમાં રાજય કર્યું. ત્યાંથી આઠમા સૈકામાં બાપારાવળે ચિતોડ જીતી ત્યાં રાજ્યધાની કરી. બાપારાવળના વશજો ઘેલોટી કે સિસોદિયા રજપૂતો કહેવાયછે. પૃથુરાજ ને શાહબુદ્દીનની લડાઈમાં સમરસી રાણો ઘેલોટી સૈન્ય લેઇ પૃથુરાજની મદદે ગયો હતો. આગળ જતાં અલ્લાઉદ્દીને ચિતોડ જીતી લીધુ. પંદરમા સૈકડામાં મેવાડમાં કુભોરાણો બહુ પ્રખ્યાત થયો. તે વખતે ગુજરાત અને માળવામાં સ્વતત્ર મુસલમાન પાદશાહો હતા. તેમણે સંપ કરીને મેવાડ ઉપર ચઢાઇ કરી, તેમાં કુભારાણાએ માળવાના રાજાને હરાવીને કેદ કર્યો. એ વિજયની નિશાની દાખલ બંધાવેલો કીર્તિસ્થંભ હજુ પણ ચિતોડમાં ઉભો છે. મીરાંબાઇનું નામ ગુજરાતમાં જાણીતું છે. એ મીરાંબાઈ કુંભારાણાની રાણી હતી. આખા રજપૂતસ્થાનમાં મેવાડના રાણા વધારે કુળવાન ગણાયછે, ને ઘણા વખત સુધી આખા રાજ્યસ્થાનની સરદારી મેવાડના રાણા ભોગવતા હતા. બાબર હિંદમાં આવ્યો, ત્યારે કુંભારાણાનો પૌત્ર સગરાણો રજપૂત રાજ્યોનો આગેવાન હતો.

જોધપુર. ૪. કનોજનું રાઠોડ રાજ્ય તુટ્યા પછી ત્યાંના રજપૂતો રાજ્યસ્થાનમાં આવી વસ્યા. તેઓ મડોરના રાવના આશ્રયમાં રહ્યા હતા. આગળ જતાં તેઓ બળવાન થયા. કુંભારાણાના બાપનો મામો જોધો રાઠોડ હતો. તેણે જોધપુર બાંધીને ત્યાં ગાદી

કરી. ઇ. સ ૧૪૫૯. તેમજ એ જોધાના ભાઇ વિકાએ વિકાનેર વસાવી ત્યાં પોતાની રાજ્યગાદી કરી. એ જોધાના વશજો આગળ જતા દિલ્લીની પાદશાહત સાથે ટક્કર ઝીલી શકે એવા જોરાવર થયા. જ્યારે બાબરે ભરતખડ જીત્યો ત્યારે જોધાના વશમાં માલદેવ રાજા હતો.

જેપુર. ૫. જેપુરમાં કછવા જાતના રજપૂતોનુ રાજ્ય છે. પહેલાં એ. રાજાઓની રાજ્યધાની અંબરમાં હતી, તે અકબરના વખત સુધી ત્યાંજ રહી. એ રાજ્ય કાંઈ ગણતીમાં નહોતું, પણ અકબર પાદશાહ અંબરના કછવા રાજાની કન્યા વેરે પરણ્યો ત્યારથી એ રાજ્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યુ.

જેસલમેર. ૬. એ રાજ્યના રાજાઓ ભાટી રજપૂતો છે. તેઓ કૃષ્ણના વશજ ગણાયછે. કાબુલમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું ત્યારે ત્યાંથી જાદવો નાસીને સિધુની આ તરફ આવ્યા, ને ઇ. સ. ૭૩૧ માં સિંધુની પાસે તાનોટમાં ગાદી કરી. ત્યાથી ભાવલપુર પાસે આવી ઇ. સ. ૧૧૫૬ માં જેસલમેર વસાવી ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. સુલતાન મહમદે ભાટી રાજા ઉપર સ્વારી કરી તેને ખડીઓ બનાવ્યો, પણ આગળ જલદીજ તે સ્વતત્ર થયો.

બુંદી ને કોટા. ૭. એ ઠેકાણે હાડા રજપૂતો રાજ્ય કરેછે. પ્રથમ તેમની રાજ્યધાની હાડાવતીમાં હતી. ત્યાંથી તેમણે ઇ. સ. ૧૩૪૨ માં બુંદી વસાવી ત્યાં ગાદી કરી. એ રાજા પ્રથમ અજમેરના ખડીઆ હતા, ને પછી ચિતોડના રાણાના ખડીઆ થયા. બાબરના વખતમાં તેઓ બહુ જાહેરમાં નહોતા, પણ અકબરના વખતમાં તેઓ પ્રખ્યાતી પામ્યા. હુમાયુના વખતમાં રણથંભોરનો જબરો કિલ્લો એમને મળ્યો. કોટાનુ રાજ્ય તો બુદીમાંથી છેક અઢારમા સૈકામાં છૂટું પડ્યું.

બીજાં રજપૂત રાજ્ય. ૮. એ સિવાય પારકર ને અમરકોટનાં રજપૂત રાજ્ય મારવાડના રણની પશ્ચિમમાં હોવાથી તેમને મુસલમાનો ઝાઝી ઇજા કરી શકતા નહોતા શિરોહીનં પરમાર રા-

જ્ય ગુજરાતની હદ ઉપર હતું, તેથી તેના ઉપર ગુજરાતના પાદશાહ ઉપરીપણાનો દાવો કરતા. ગ્વાલિયર ને ચદેરીનાં રજપૂત રાજ્યો કોઇવાર ખંડીઆં ને કોઇવાર સ્વતંત્ર થતાં.

દક્ષિણનાં રજપૂત રાજ્ય. ૯. વરંગુળનું રજપૂત રાજ્ય જુમાખાંએ દિલ્લીની પાદશાહત જોડે જોડી દીધુ હતું. પણ એજ પાદશાહના વખતમાં તે રાજ્ય પાછું ફરીને સ્વતત્ર થયુ હતું. એ રાજ્ય આગળ જતાં બ્રાહ્મણી પાદશાહોએ જીતી લીધુ. ઇ.સ. ૧૪૨૧. વિજયનગરનુ રાજ્ય દક્ષિણમાં સૌથી બળવાન ગણાતું હતું. ત્યાં નરસિંહકુળના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. એ રાજાઓ કોઇના તાબેદાર કે ખડીઆ નહોતા. તુંગભદ્રા નદીની દક્ષિણનો સઘળો પ્રદેશ તેમના તાબામાં હતો. ઇ. સ. ૧૫૬૫ માં વિજાપુર, અહમદનગર, ગોવળકોંડા ને બેદરના મુસલમાન પાદશાહોએ પોતાનુ એકત્ર સૈન્ય લેઈ વિજયનગરના રામરાજાને કૃષ્ણાના કાંઠા ઉપર તાલીકોટાના રણસંગ્રામમાં હરાવીને માર્યો, ને એ રાજ્ય વહેંચી લીધુ. એ રાજાઓના વંશજો હજુ પણ છે. તેઓ પોલીગાર કહેવાયછે. તેમાં સૌથી મુખ્ય પોલીગાર આગળ જતાં મહીસુરનો રાજા થયો. રામરાજાનો ભાઇ ચદ્રગીરીમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. એના વશજો પાસેથી અંગ્રેજોએ મદ્રાસની જગા વેચાતી લઈ કિલ્લો બાંધ્યો. એ ચંદ્રગીરી મદ્રાસની વાયવ્ય કોણમાં ૭૦ મૈલપર હતું.

ઓઢીઆનાં રાજ્ય. ૧૦. ઓઢીઆ પ્રાંતમાં પણ નાનાં નાનાં સ્વતત્ર રજપૂત રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો બાબર આવ્યો ત્યાંસુધી મુસલમાનોને તાબે થયાં નહોતાં. એ રાજ્યો અકબર પાદશાહે જીતીને દિલ્લીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધાં.

આ રજપૂત રાજ્યો સિવાય બાબર ભરતખંડમાં આવ્યો ત્યારે ઘણા મુસલમાન સુબાઓ પણ દિલ્લીના પાદશાહથી સ્વતત્રપણે રાજ્ય કરતા હતા. તેમાં ગુજરાત, માળવા, બગાળ, ખાનદેશ, ને બ્રાહ્મણીવશનાં રાજ્યો એ મુખ્ય હતાં.

ગુજરાત. ૧૧. ગુજરાતનું રાજ્ય મુજફરશાહે છેલ્લા મહમદ તઘલખથી સ્વતત્ર થઇ ઇ. સ. ૧૩૯૬ માં સ્થાપ્યું. તેના દીકરા

અહમદશાહે ઈ. સ. ૧૪૧૨ માં અમદાવાદ વસાવ્યું. એ રાજ્યમાં મહમદ બેગડો જોરાવર પાદશાહ થયો. એણે ચાંપાનેર ને જૂનાગઢ એ બે ગઢ જીત્યા, ને મહેમદાવાદ વસાવ્યુ. બાબર આવ્યો ત્યારે ત્યાં બહાદુરશાહ રાજ્ય કરતો હતો. એણે માળવાનું રાજ્ય જીતી લીધું તથા પોર્તુગીઝ લોકો સાથે લડાઇઓ કરી. એ રાજ્ય અકબર પાદશાહે જીતીને પોતાના રાજ્યમાં મેળવી દીધુ.

માળવા. ૧૨. માળવામાં દિલાવરખાન ઘોરીએ ઈ. સ. ૧૪૦૧ માં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યુ. એમની રાજ્યધાની ધારામાં હતી. દિલાવરના દીકરા હુસગ ઘોરીએ માંડુગઢ બંધાવ્યો. એ હુસંગના દીકરા મહમદ ઘોરીના વખતમાં મહમદ ખીલજીએ એ રાજ્ય જીતી લીધુ. એ મહમદ ખીલજીએ ગુજરાતના પાદશાહ સાથે ઐક્ય કરી મેવાડ ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ કુંભારાણાએ મહમદને હરાવી કેદ કર્યો, ને ૭ માસ પછી તેને માન સહીત છોડી દીધો. એ મહમદના વશજ પાસેથી ગુજરાતના બહાદુરશાહે માળવાનું રાજ્ય જીતીને ગુજરાત સાથે જોડી દીધુ.

બંગાળા. ૧૩. બગાળામાં ઈ. સ. ૧૩૩૯ માં ફકરૂદીને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યુ. એ રાજ્ય બાબર આવ્યો ત્યાંસુધી સ્વતંત્ર હતું. બાબરના દીકરા હુમાયુના વખતમાં ફકરૂદીનના વશજો પાસેથી શેરખાંએ તે જીત્યું. તેના વશજ દાઉદ પાસેથી અકબરે જીતીને એ રાજ્યની આખર આણી.

ખાનદેશ. ૧૪. ફીરોઝ્જુદીન તઘલખના સુબા મલેક ફુરકીએ ફીરોજના મૂઆ પછી ખાનદેશમાં સ્વતત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યુ. ઇ. સ. ૧૩૮૯. તેણે આસપાસનાં હિંદુ રાજ્યો જીતી લીધાં, તોપણ તેણે પોતાની હિદુ પ્રજાને દુઃખ દીધું નહિ. તેણે ખેતીને તથા વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. એ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૩૯૯ માં મૂઆથી મલેક નાસીર પાદશાહ થયો. તેણે દગાથી આસીરગઢનું હિદુ રાજ્ય જીત્યું તથા બરાનપુર વસાવી ત્યાં રાજ્યધાની કરી. એ રાજ્ય ગુજરાતના પાદશાહોએ જીતીને ખડીઉ બનાવ્યું. આગળ અહમદનગરના

બ્રાહ્મણી રાજાઓએ ખાનદેશ જીતીને એ રાજ્યની આખર આણી. તેમની પાસેથી અકબરે જીતીને તે દિલ્લીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

બ્રાહ્મણી રાજ્ય. ૧૫. ઈ. સ. ૧૩૪૭ માં જાફરખાં હસન-ગંગુએ બ્રાહ્મણી નામ ધારણ કરી એ રાજ્ય સ્થાપ્યુ. એની રાજ્ય-ધાની ગુલબર્ગમાં હતી. એના વંશમાં એ રાજ્ય સુમારે ૧૭૫ વરસ ચાલ્યું. છેલ્લા પાદશાહ નબળા થયા તેમના વખતમાં એ રાજ્ય-ના સુબા જુદા જુદા ભાગ પચાવી પડી સ્વતત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એ રાજ્યમાંથી પાંચ સ્વતત્ર રાજ્યો થયાં. ૧. ઈમાદશાહી, ૨. આદિલશાહી, ૩. નિજામશાહી, ૪. કુતુબશાહી, ને ૫. બરી-દશાહી. ઈમાદુલમુલ્કે ગાવિલગઢમાં ઇ. સ. ૧૪૮૪ માં, આદિલશાહે વિજાપુરમાં ૧૪૮૯ માં, નિજામશાહે અહમદનગરમાં ૧૪૯૦ માં, કુતબકુલ્લીએ ગોવલકોંડામાં ૧૫૧૨ માં, ને બરીદશાહે બેદરમાં ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં અનુક્રમે પાંચે રાજ્યો સ્થાપ્યાં. છેલ્લુ રાજ્ય સ્થા-પનાર બરીદશાહ છેલ્લા બ્રાહ્મણી પાદશાહનો વજીર હતો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

मोगल राज्य थयुं त्यारे भरतखंडनी स्थिति.

૧. પઠાણ પાદશાહોના જૂલમ. ૨. પઠાણ પાદશાહના જૂલમનું પરિણામ. ૩. પઠાણ પાદશાહોનાં સારાં કામ. ૪. હિંદુધર્મ. ૫. સામાન્ય ધર્મ. ૬. વેપાર રોજગાર. ૭. યૂરોપ સાથે વેપાર.

પઠાણ પાદશાહોના જૂલમ. ૧. બાબરે ભરતખંડ જીત્યો ત્યારે પઠાણ રાજ્યોને આ દેશમાં રાજ્ય કરતાં (ઈ. સ. ૧૨૦૬ થી ઇ. સ. ૧૫૨૬) ૩૨૦ વરસ થયાં હતાં. એ મુદતમાં ઘણા પઠાણો આ દેશમાં ઘરબાર કરીને રહ્યા હતા. આ પઠાણ પાદ-શાહોમાં હિંદુ મુસલમાનને સરખા ગણી રૈયતને સુખ આપ્યુ હોય એવો પાદશાહ કોઈ ભાગ્યેજ થયો હશે. અલ્લાઉદ્દીન ખૂનીએ જે ઘોર કર્મો કર્યા તે નહિ ભૂલાય એવાં હતાં. તેથી ગુજરાતમાં તે આજ પણ "અલ્લાદીઆ ખૂની" ને નામે મશહુર છે. જુમા-

ખાંએ તો ક્રૂર કર્મો કરવામાં અલ્લાઉદ્દીનને પણ ભૂલાવ્યો હતો. સિકંદર લોદીએ પણ ધર્માંધપણાથી હિંદુઓના દેવળો તોડીને, નદી સ્નાન કરવાની બંધી કરીને હિંદુઓ ઉપર જૂલમ કર્યો હતો. એ સિવાયના પાદશાહો પણ બહુધા જૂલમી, ક્રૂર ને ધર્માંધ હતા. તેમણે હિંદુઓને પીડી, લૂંટી તથા ઘણાને જૂલમથી વટાળીને મુસલમાન કર્યા. મેમણ, વહોરા, ઘાંચી ઈત્યાદિ જાતના મુસલમાનો વિશેષે કરીને આ જૂલમી પાદશાહોના વારામા હિંદુઓને વટાળીને મુસલમાન કર્યા હતા તે છે.

પઠાણ પાદશાહના જૂલમનું પરિણામ. ૨. એ પ્રમાણે મુસલમાનોએ હિંદુઓને જૂલમથી માર્યા, વટાળ્યા, ગુલામ કર્યા, તેમનાં દેવળો તોડયા, મૂર્તિઓ ભાગી, તેમની ધર્મક્રિયાઓ અટકાવી, તેમને રાજ્યમા મોટા હોદ્દા નહિ આપતા તેમના ઉપર જાત્રાવેરો ને માથાવેરો નાખ્યો, તોપણ ભરતખંડમાં આર્યધર્મ નાશ પામ્યો નહિ. વળી પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો ગ્રામ્ય પંચાયત વહિવટ દરેક ગામમા ચાલુ રહ્યાથી તેઓ ગ્રામ્ય સ્વતંત્રતા સાચવી શક્યા, પરંતુ આ પઠાણ રાજ્યપીડાના સમયમાં આર્યવિદ્યાનો વધારો ન થતાં જે હતું તેમાથી પણ તેઓ ગુમાવતા ચાલ્યા.

પઠાણ પાદશાહોનાં સારાં કામ. ૩. પઠાણ પાદશાહોમા કુતુબુદ્દીન, ગ્યાસુદ્દીન, ને ફીરોઝુદ્દીન એ સારા પાદશાહ થયા. તેઓ ન્યાયી, ધર્મી, ભલા ને સદ્ગુણી હતા. તેમણે લોકોપયોગી કામો કર્યા હતાં, તથા નિર્દય શિક્ષા બંધ પાડી હતી, પરંતુ તેમનાં લોકોપયોગી કામોમાંનાં ઘણાં ખરાં મુસલમાન પ્રજાને માટે હતાં. હિંદુ પ્રજાને એ કામોથી લાભ થોડોજ થતો. ધર્મશાળા, હમામખાનાં, નિશાળો ઇત્યાદિ મુસલમાનોનાજ ઉપયોગમાં આવતાં. તોપણ એટલુ તો ખરૂં કે એવા સારા પાદશાહોના વખતમાં હિંદુ પ્રજા થોડી પીડા પામતી. તેમના સુબાઓ તેમના જેવીજ વૃત્તિના ન હોવાથી તેઓ હિંદુઓને હેરાન કરતા. તેથી હિંદુ રાજારાણા એ પાદશાહોના સમયમાં પણ ભાગ્યેજ જંપીને બેસતા. જ્યારે લાગ આવતો ત્યારે બળવો કરતા, ને ઘણીવાર તો દિલ્લી સુધી ચઢી જઈ પઠાણ

રાજ્ય લૂંટતા. દક્ષિણના બ્રાહ્મણી રાજાઓ દિલ્લીના પાદશાહો ક-રતાં સારા હતા. તેમનો ઘણો ભાગ પ્રજાને રાજી રાખી રૈયતના જાનમાલનુ રક્ષણ કરતા, ને ધર્મભેદ થોડો રાખતા તેથી તેમની હિંદુ પ્રજા સંતોષથી રહેતી.

હિંદુધર્મ. ૪ બાબરે હિંદ જીત્યુ ત્યારે બૌદ્ધધર્મી ભરતખંડમાં નહોતા, ને જૈનધર્મનુ જોર પડી ભાગ્યુ હતું. તે સમયે શંકરાચાર્યે ચલાવેલા શૈવમાર્ગનુ જોર વધારે હતું. તેથી સઘળા રાજારાણા એ પંથમાં ભળ્યા. પાછળથી વિષ્ણુપંથ ફેલાયો. એ પંથ ઇ. સ. ના બારમાં સૈકામાં રામાનુજસ્વામીએ દક્ષિણમાં ચલાવ્યો. તેમણે પ્રથમ મહીસુરના વિષ્ણુવર્ધમાન નામે શ્રાવક રાજાને વૈષ્ણવ ધર્મ-માં આણ્યો. એ સ્વામી સમાધિસ્થ થયા ત્યારે એમના પંથના ૭૦૦ મઠ હતા. એમની ગાદીએ પાંચમા આચાર્ય રામાનંદસ્વામી થયા. તેમણે પોતાની ગાદી કાશીમાં કરી તથા ઉત્તર ભરતખંડમાં એ ધર્મ ઘણો ફેલાવ્યો. એ રામાનંદસ્વામીનો શિષ્ય કબીર હતો. કબીરનાં પદો ઘણા લોકો હજુ પણ ભાવથી ગાયછે. સોળમા સૈ-કામાં વિષ્ણુમાર્ગની પડતી થતી જોઇ તૈલંગણમાં જન્મેલા વલ્લભ-સ્વામીએ એ પંથમાં થોડો ફેરફાર કરી એજ સૈકામાં કૃષ્ણની ભ-ક્તિનો પુષ્ટિમાર્ગ ચલાવ્યો. આજે વાણીઆ, ભાટીઆ, લવાણા વગેરે ઘણા લોક એ પંથમાં છે. ઉત્તર ભરતખંડમાં એ ધર્મનુ જોર વિશેષ છે.

સામાન્ય ધર્મ. ૫. પઠાણ રાજ્યોના વારામાં મુસલમાનો ત-રફથી આર્યપ્રજા વારવાર પીડાતી જોઇને તથા એ બને ધર્મ-વાળા માહોમાંહે ધર્મયુદ્ધ કરતા જોઈ પ્રજા વચ્ચે ઐક્ય થાય ને ધર્મયુદ્ધ અટકે તે સારૂ કેટલાક આચાર્યોએ એ બંને ધર્મનાં થોડાં થોડાં મૂળતત્વો લેઈ નવા પંથ ઉભા કર્યા. એમ કરવાથી બંને પ્રજા વચ્ચે ધર્મટટા થતા અટકશે એમ તેમણે ધાર્યું. તેમાં પહે-લો પંદરમા સૈકાને આરંભે કબીર થયો, તથા બીજો એજ સૈકાના

પાછલા ભાગમાં કબીરનો શિષ્ય નાનક થયો. એના બંને પંથના ઘણા લોક આજ પણ છે. નાનકનો ધર્મ માનનારા શીખ કહેવાયછે. તેમની વસ્તી પંજાબમાં ઘણી છે. શીખ આચાર્યનું મથક અમૃતસરમાં છે. નાનકે ને કબીરે જે ઇચ્છાથી એ પથો ઉભા કર્યા હતા, તે ઇચ્છા ઘણું કરીને પાર પડી નહિ.

નાનક.

વેપાર રોજગાર. ૬. ધર્મની બાબતમાં ભરતખંડની પ્રજા મતભેદથી જુદી પડી ગઈ હતી. તેમ વેપાર રોજગારમાં પણ તે પહેલાંના જેવી આગળ પડતી ને ચઢીઆતી નહોતી. ચીન, જાવા વગેરે તરફનો ને જમીનમાર્ગનો વેપાર પ્રથમ કરતાં ઘણો પડી ભાગ્યો હતો. એ લોકો પૂર્વના દેશમાં પ્રથમની પેઠે વ્યાપારાર્થે જતા બંધ પડ્યા હતા. પણ તે ખોટ પશ્ચિમના બંદર માર્ગે ચાલતા વેપારમાં વધારો થવાથી પૂરાઈ હતી. મુસલમાન પાદશાહોની નબળાઇના વખતમાં પરાયાં લશ્કર આ દેશની પ્રજાને લૂંટતાં, તોપણ તે લૂંટનારા આ દેશમાં રહેતા હતા, તેથી તેમનો ધનસંગ્રહ આ દેશમાંજ વપરાતો હતો, એટલે વાસ્તવિક રીતે દેશમાં ધનની ખૂટ પડતી નહિ. તેમજ પાદશાહો અને ઉમરાવો ઉચ્ચા પ્રકારની કારીગરીનો માલ ખરીદ કરતા ને કરાવતા, તથા મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવતા, તેથી આ દેશના વિદ્યા હુન્નરને પરોક્ષ રીતે ઉત્તેજન

મળતું. મુસલમાનોના જૂલમથી હિંદુઓ બટલાવાની દહેશતે પરદેશ જતા અટક્યા, જાતિ બંધન મજબુત થયુ ને તેમનામાં ઓઝલપડદાની નવી રીત દાખલ થઈ.

યૂરોપ સાથે વેપાર. ૭. પ્રથમ આ દેશનો માલ સિરિઆ અને મિસર તરફથી ગ્રીસ ને વેનિસના વેપારીઓ યૂરોપમાં લઇ જઈ વેચતા, તેથી તે બહુ મોઘો પડતો. પદરમા સૈકાની આખરે યૂરોપના પોર્તુગીઝ ને સ્પાનિયર્ડ લોકો આ દેશમાં વ્યાપારાર્થે આવવાને જળમાર્ગ ખોળવા લાગ્યા. બંને દેશના રાજાઓ સારા સારા વહાણવટીઓને પૈસાની ને વહાણની મદદ આપી એ માર્ગ ખોળવા મોકલવા લાગ્યા. સ્પેનના રાજાએ ઇટાલીના જીનોઆ બદરના વહાણવટી કોલબસને માર્ગ શોધવાને મોકલ્યો. તેણે ઈ. સ ૧૪૯૨ માં અમેરિકા ખડ શોધી કાઢ્યો. એટલે સ્પાનિયર્ડ લોક તે તરફ વસાયત કરવામાં ને વેપારમાં રોકાયા. પોર્તુગીઝોએ વાસ્કોડીગામા નામે સરદારને વહાણ આપી મોકલ્યો. તે કેપ આવ ગુડહોપની પ્રદક્ષિણા કરીને હિદુસ્તાનની દક્ષિણમાં મલબાર કાઠે કાલિકટ બંદરમાં ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં આવ્યો. ત્યાંથી માલ ખરીદ કરી યૂરોપમાં લેઈ ગયો. એ પ્રમાણે પોર્તુગીઝ જેઓ ફિરંગીને નામે જાણીતા છે, તે લોકો આ દેશ સાથે વેપાર કરતા તથા નફો મેળવતા જોઇને આગળ જતાં વલંદા, અગ્રેજ ને ફ્રેચ લોક પણ આ દેશમાં વ્યાપારાર્થે આવ્યા, તે વાત આગળ આવશે. આ પ્રમાણે જેમ જેમ ભરતખંડના માલની ખ્યાતિ ને ખપત વધતી ગઈ, તેમ તેમ ભરતખડી કારીગરો પોતાની કારીગરી ઉત્તમ પ્રકારની બનાવી ભરતખડના હુન્નર પ્રદિપ્ત કરતા ગયા.

भाग २ जा.

મોગલ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લુ

बाबर.

૧. બાબર. ૨. રાણા સંગની સ્વારી ૩. સંગની હાર. ૪. બીજા મુલક જીતવા. ૫. બાબરનું મરણ. ૬. બાબરના ગુણ.

બાબર. ૧. એ તૈમુરથી છઠ્ઠો પુરુષ હતો. એ તુર્કી જાતનો હતો, પણ તેની મા મોગલાણી હતી. ભરતખંડના ઇતિહાસમાં બાબરના વંશજોનું નામ મોગલ પડ્યાથી તથા તે તેમણે કબુલ રાખ્યાથી એના રાજ્યને મોગલ રાજ્ય કહેછે. બાબરના બાપનું રાજ્ય તુર્કસ્થાનના ફર્ગાન (ખોકાન) પ્રાંતમાં હતું. એનો જન્મ ઇ. સ.૧૪૮૨ માં થયો હતો. એ બાર વરસની બાળવયે એના બાપની ગાદીએ બેઠો. એની રાજ્યધાની સમરકંદમાં હતી. ત્યાં એની બાળવયને લીધે એના પીતરાઇઓ સામા ઉઠ્યા ને ઉસ્બેગ લોકો તેમાં સામેલ થયા. બાબરે ત્રણવાર સમરકંદ જીત્યુ ને ત્રણવાર ગુમાવ્યુ. અંતે ઇ. સ. ૧૫૦૪ મા તે કાબુલમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. સૈયદ પાદશાહોના વખતમાં દિલ્લીની પાદશાહત પડી ભાગી હતી તે લોદી પાદશાહો બરાબર સુધારી શક્યા નહોતા. દિલ્લી ને આગ્રા સિવાય બીજા પ્રાંતો તેમના તાબામાં નહોતા. એ સમયે દિલ્લીથી ઘણા પ્રાંતોના હાકેમો સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા. ભરતખંડી રાજ્યોની આવી ફાટફૂટનો લાભ લેવાને બાબર ઇ સ. ૧૫૧૯ માં પંજાબ ઉપર આવ્યો, ને તે તેણે તાબે કર્યો. સાત વરસ પછી તેણે ઇબ્રાહિમ લોદી પાસેથી દિલ્લી ને આગ્રા પણ જીતી લીધાં. એ રીતે બાબર દિલ્લીની પાદશાહનો ધણી થયો. એ વખત રાજ્યધાની આગ્રામાં હતી.

બાબર.

રાણા સંગની સ્વારી. ૨. તેજ સમયે રજપૂતસ્થાનમાં સર્વોપરી રાણો સંગ હતો. આસપાસનાં સર્વ રજપૂત રાજ્યો એની આજ્ઞામાં હતાં. તેણે એકવાર ઇબ્રાહિમ લોદીને હરાવ્યો હતો તથા પોતાના રાજ્યની હદ વધારી હતી. વળી તેણે રણથભોરનો મજબુત કિલ્લો જીતી લીધો હતો. તે દિલ્લીનુ રાજ્ય જીતીને રજપૂત રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરવાની તૈયારી કરતો હતો, એવામાં બાબર આવ્યો. સગે તેના ઉપર ચઢવાની તૈયારી કરી. બાબર મોગલ હોવાથી તથા એણે પઠાણ રાજ્ય જીત્યાથી પઠાણ રાજ્યના વશજો પણ બાબર સામા ઉઠયા. તેમાંના ઘણાખરા સંગરાણાને મળી ગયા. ઇબ્રાહિમ લોદીનો છોકરો તો સંગને આશ્રયેજ હતો. મેવાતનો રાજા હસનખાન પોતાનુ લશ્કર લઈ સંગને આવી મળ્યો. જોધપુર, જેપુર, ડુગરપુર, બુદી, ઝાલોર, ચદેરી, રાયસેન વગેરે ઠેકાણાના રજપૂત રાજાઓ પણ પોતપોતાનુ સૈન્ય લઇ સંગની સ્હાયે આવ્યા. એ પ્રમાણે એક જોરાવર લશ્કર લઇ સંગરાણો આગ્રા ઉપર ચઢયો.

સંગની હાર. ૩. સંગની સ્વારીની વાત સાંભળી બાબર પણ પોતાનુ લશ્કર લેઇ સામો આવ્યો. એના લશ્કરના આગલા ભાગને રજપૂતોએ કાપી નાંખ્યાથી બાબર મોરચો બાંધી છાવણી નાંખી પડયો. પદર દિવસ સંધી કરવામાં રોકાયો, તેમાં બાબરે સંગને દરવરસે ખંડણી આપવાની કબૂલ કરી, પણ એ સંધીનુ છેવટ નહિ આવ્યાથી બંને લશ્કરો લઢવાને તૈયાર થયાં. બાબરે દારૂ પીવાની પ્રતિજ્ઞા લેઇને તથા અસરકારક ભાષણ કરીને પોતાના લશ્કરને હિંમત આપી. ફતેહપુર સીક્રી આગળ ઇ. સ. ૧૫૨૭ માં લઢાઈ થઇ. એ વખતે મુસલમાનો નાસવાની તૈયારીમાં હતા, અને રજપૂતો જુસ્સાભેર મુસલમાનો ઉપર તુટી પડયા હતા, તેવામાં રાયસેનનો તુંવાર રાજા શિલાદિત્ય જે બાબર સાથે પ્રથમ સંધિ કરવામાં રોકાયો હતો ને જે રજપૂત લશ્કરની હરોલમાં હતો, તે દગો કરી બાબરને મળી ગયો હરોલનો ભાગ ફૂટયાથી રજપૂતો ગભરાયા, ને તેમના લશ્કરમાં ભગાણ પડયુ. એથી મુસલમાનોએ જોરપર આવી મારો ચલાવ્યો ને રજપૂત સૈન્ય તારાજ કરી નાંખ્યુ. સંગ એક હાથે ઠુઠો, એક આંખે કાણો ને એક પગે લંગડો હતો. એના શરીર

ઉપર ૮૦ જખમો ગણી શકાતા હતા.

બીજા મુલક જીતવા. ૪. સંગ જેવા બળવાન શત્રુને જીત્યાથી બાબરને પોતાનું રાજ્ય મજબુત કરવામાં કોઇ આડે આવનાર રહ્યું નહિ. તેથી તેણે જીતેલા રાજ્યનો પાકો બંદોબસ્ત કરી ચંદેરીના રાજા મેદનીરાય ઉપર ચઢાઈ કરી. એ રાજા બહાદુરીથી લઢયો ને કેસરીઆં કરી મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૨૮. એટલે એ રાજ્ય બાબરને હાથ આવ્યુ. બાબરના પાટવી કુંવર હુમાયુએ જુવાનપુર સુધીનો દેશ તાબે કર્યો. ગ્વાલીઅર ને ગોહદ (ધોળપુર) નાં રાજ્ય પણ જીત્યાં. વળી તેણે બહારપ્રાંત કબજે કરી બંગાળાના સ્વતંત્ર રાજાને વશ કર્યો.

બાબરનું મરણ. ૫. હિંદમાં આવ્યાને ચાર વરસ થયાં તેવામાં એનો વહાલો દીકરો હુમાયુ માંદો પડયો, ત્યારે મુલ્લાએ કહ્યું કે દીકરા કરતાં પણ વધારે વહાલી વસ્તુ ખુદાને અર્પણ કરવાથી તમારો દીકરો બચશે, માટે કોહીનૂર અર્પણ કરો. એ સાંભળી બાબરે કહ્યુ કે તે કરતાં પણ વધારે વહાલો મારો પ્રાણ છે. એમ કહી હુમાયુ પાછળ પ્રદક્ષિણા ફરી ખુદાની બંદગી કરી કે હુમાયુને બચાવી મને લો. આ અંતઃકરણની પ્રાર્થનાથી બાબર માંદો પડી તે ૪૮ વરસની ઉમ્મરે મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૩૦. એનુ મુડદું એની ઇચ્છા પ્રમાણે કાબુલમાં લઇ જઇને દાટયુ. એના મરણ વખતે કાબુલથી બહારપ્રાંત સુધીનો મુલક એના તાબામાં હતો.

બાબરના ગુણ. ૬. બાબરે પોતાનુ જન્મચરિત્ર પોતાને હાથે તુર્કી ભાષામાં લખેલુ છે, તે ઉપરથી જણાયછે કે એ બાર વરસની વયે ગાદીએ બેઠો, ત્યારથી મરતા સુધી એનુ આયુષ્ય લઢાઈઓ લઢવામાં ગયુ છે. એને પ્રસંગોપાત કોઇવાર કઠોરતા કરવી પડી હતી. તે છતાં તેનો મૂળ સ્વભાવ નિર્દય નહોતો. તે પોતે વિદ્વાન હોઈને ફારસી તથા તુર્કી ભાષામાં કાવ્ય બનાવતો હતો. વળી અવકાશના સમયમાં રસ્તા બધાવવા, ઝાડો રોપાવવાં, કુવા, તળાવ ખોદાવવાં તથા પાણીના નળ બંધાવવા તરફ તે હમેશાં લક્ષ આપતો. એ લઢાઇમાં હારે તોપણ હિમ્મત છોડતો નહિ, ને તાબે થનાર ઉપર ધા કરતો નહિ.

પ્રકરણ ૨ જું.

હુમાયુ.

૧. મોગલાઇના ભાગ. ૨. અફઘાનોના બળવા. ૩. ગુજરાતના બહાદુરશાહ ઉપર ચઢાઇ. ૪. હુમાયુએ ગુજરાત જીત્યું. ૫. બંગાળા ઉપર સ્વારી. ૬. હુમાયુની હાર. ૭. હુમાયુની છેલ્લી હાર ને નાસવું. ૮. હુમાયુનું ઇરાન જવું.

મોગલાઇના ભાગ. ૧. બાબરને ચાર દીકરા હતા. હુમાયુ, કામરાન, હિંદાલ ને મીરજાઅસ્કરી. તેમાં કાબુલ તથા કંદહાર કામરાનને, બહારપ્રાંત હિંદાલને, અને મેવાતપ્રાંત મીરજાઅસ્કરીને આપીને બાકીનુ આગ્રા અને દિલ્લીનું રાજય હુમાયુ કરવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૦. હુમાયુએ મોટા મનથી રાજ્યના ભાગ પાડી પોતાના ભાઇઓને તે વહેંચી આપ્યા, પણ તેથી મોગલાઈ બળના કટકા થયા ને તે નબળુ પડયુ. પઠાણ રાજ્ય ગયાને માત્ર ચારજ વરસ થયાં હતાં. તેથી હજુ તેમનુ પ્રબળ તુટયુ નહોતું. વળી તેઓ મોગલોને અંતઃકરણથ ધિક્કારતા હતા, તેથ તેને માત્ર પોતાનાજ લશ્કર ઉપર આધાર રાખવાનો હતો. પરતુ લશ્કરમાં ભરતી કરવાનુ ક્ષેત્ર માત્ર કાબુલ હતું. તે કામરાનને આપ્યાથી બંધ થયું.

હુમાયુ.

અફઘાનોના બળવા. ૨. હુમાયુ ગાદીએ બેઠો કે જુવાનપુરના અફઘાનોએ બળવો કર્યો. હુમાયુએ તે સમાવ્યો. એવામાં શેરખાં નામે પઠાણે, ચૂનારગઢનો કિલ્લો લેઇ લીધો. હુમાયુએ ત્યા જઇ ચૂનારગઢ જીત્યો ને શેરખાંને વશ કર્યો.

ગુજરાતના બહાદુરશાહ ઉપર ચઢાઇ. ૨. ગુજરાતનો પાદશાહ બાહદુરશાહ હતો, તેણે માળવાનુ રાજ્ય જીતીને ખાનદેશ, વરાડ ને અહમદનગરના રાજાઓ તાબે કર્યા હતા. વળી તેણે ફિરંગીઓ સાથે યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવ્યો હતો. એણે હુમાયુના એક બંડખોર સાળાને આશ્રય આપ્યો હતો. તેને તે હુમાયુને સ્વાધીન કરતો નહોતો. વળી તેણે પાછલા લોદી પાદશાહના વંશજ અલ્લાઉદ્દીન લોદીને લશ્કર તથા નાણાની મદદ આપી દિલ્લીનુ રાજ્ય જીતવાને મોકલ્યો અને પોતે લશ્કર લેઇ ચિતોડ ઉપર ચઢ્યો. સંગના મુઆ પછી રજપુતો નબળા પડી ગયા હતા, તેથી સગના પુત્રને નસાડી તેણે ચિતોડ જીતી લીધુ. બહાદુરશાહ ચિતોડ ઉપર ચઢ્યો ત્યારે સંગની સ્ત્રી કરણાવતીએ હુમાયુને ભાઇતુલ્ય ગણી રક્ષા મોકલીને પોતાના કુંવરની મદદે બોલાવ્યો. એ કરણાવતીનો સ્વામી સગ, જે કે બાબર સામે લઢ્યો હતો, તોપણ હુમાયુએ મોટા મનથી કરણાવતીની રક્ષા બાધી, તેને પોતાની બેન પ્રમાણે ગણી તેના કુવરની મદદે આવવા નીકળ્યો. એ વખતે હુમાયુ બગાળામા હતો, ને શેરખાંને હરાવીને ત્યા પોતાનો અમલ બેસાડતો હતો. તેવામાં અલ્લાઉદ્દીન લોદી આગ્રા ઉપર આવવાના તથા બહાદુર ચિતોડ ઉપર ચઢવાના સમાચાર મળ્યા, તેથી તે તાબડતોબ આગ્રે આવ્યો ને અલ્લાઉદ્દીનને હરાવી ચિતોડ આવવા નીકળ્યો. ઇ સ ૧૫૩૩.

હુમાયુએ ગુજરાત જીત્યું. ૪. હુમાયુ આવ્યો ત્યારે બહાદુર ચિતોડ જીતીને મદેસરમા છાવણી નાખી પડેલો હતો, તેથી હુમાયુ માંડુગઢ જીતીને મદેસર આવ્યો. ત્યાં બહાદુરની છાવણીમાં અન્નપાણીનો તોટો પડવાથી તે નાસીને ચાંપાનેર થઇ ખંભાત ગયો, ને ત્યાંથી દીવ ગયો. હુમાયુ તેની પાછળ પડ્યો ને ચાંપાનેર જીતીને આખો ગુજરાત પ્રાંત તેણે વશ કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૩૪.

બંગાળા ઉપર ફરી સ્વારી. ૫. હુમાયુ ગુજરાતમાં હતો, તેવામા શેરખાંએ ફરીને બળવો કરી બંગાળા જીત્યુ. આવા સમાચાર મળવાથી મીરજાઅસ્કરીને ગુજરાતનો સુબો ઠરાવી હુમાયુ બંગાળા ઉપર જવા નીકળ્યો. હુમાયુ ગયાથી બહાદુરે ફરીને ગુજરાત જીતી લીધુ. ઈ. સ. ૧૫૩૬.

હુમાયુની હાર. ૬ હુમાયુ આગ્રે થઇ બંગાળે ગયો, ને ચૂનારગઢ જીતી ગૌડ [ટાકા] સુધીનો મુલક તેણે તાબે કર્યો. પણ વર્ષાકાળ આવ્યાથી લઢાઈ બંધ પડી. એવામા એની ફોજ એને છોડી જવા લાગી. એનો ભાઈ હિંદાલ પોતાની સુબાગીરી ઉપરથી જતો રહ્યો, તથા શેરખાએ કનોજ સુધીનો મુલક જીત્યો. એવા સમાચાર મળ્યાથી તે આગ્રે આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં મોંગીર આગળ શત્રુની ફોજે એને હરાવ્યો. શેરખાંએ બકસર આગળ એના ઉપર છાપો માર્યો. તેમાં હુમાયુનુ લશ્કર નાશ પામ્યુ, ને તે એકલો મહા મુસ્કેલીથી બચીને આગ્રે પહોચ્યો અને એની રાણી શત્રુને હાથ પકડાઇ. ઇ. સ. ૧૫૩૯. પણ શેરખાંએ તેને માનભેર આગ્રે મોકલી દીધી. તે પછી એણે પાદશાહપદ ધારણ કર્યુ.

હુમાયુની છેલ્લી હાર અને નાસવું. ૭. થોડી મુદતમાં હુમાયુ, કામરાન ને હિંદાલ ત્રણે ભાઇઓએ દિલ્લીમાં એકઠા થઈ એકમતથી લઢાઇની તૈયારી કરી. લશ્કર જમાવી ઈ સ. ૧૫૪૦ માં હુમાયુ શેરખાં સામે લઢવાને ચાલ્યો. કનોજ આગળ બનેનાં લશ્કર સામસામે થયાં. હુમાયુએ એ લઢાઇમા સજ્જડ હાર ખાધી તેથી તે પોતે નાશી ગયો, ત્યાંથી તે દિલ્લી થઈ લાહોર ગયો, પણ કામરાન તેને મદદ કરે એમ નહિ જણાયાથી તથા પંજાબ પ્રાંત કામરાને શેરખાંને આપી દીધાથી તે સિંધ જીતવાને ગયો. ત્યાં દોઢ વરસ મથ્યો પણ તે નહિ મળવાથી તે અમરકોટ ગયો. અહીં તેની રાણી હમીદાએ મહાન અકબરને જન્મ આપ્યો. ઈ. સ. ૧૫૪૨.

હુમાયુનું ઇરાન જવું. ૮. અમરકોટના સોડા રાજા રાણાપ્રસાદે એને પંદર હજાર માણસની ફોજ મદદમાં આપી. તે લેઇ

હુમાયુ પહેલો સિંધ જીતવાને નીકળ્યો, પણ તે જીતી શક્યો નહિ, ને મહા મુસ્કેલીથી ચાળીસ-પચાસ આદમીની સાથે તે કંદહારને માર્ગે ઇરાન ગયો. ૧૫૪૩. તે વખતે મીરજાઅસ્કરી કંદહારમાં અધિકારી હતો. તેનો ઇરાદો હુમાયુને પકડવાનો હતો, પણ તેમ બની શક્યુ નહિ. માત્ર તેની રાણી હમીદા ને બાળકુવર અકબર તેના તાબામાં આવ્યાં, તેમને એણે કેદ કર્યા.

પ્રકરણ ૩ જું.

પુનઃ પઠાણ રાજ્ય.

સૂરકુળના પાદશાહ.

૧. શેરખાં. ૨. શેરખાંની જોધપુર ઉપર સ્વારી. ૩. શેરખાનું મરણ. ૪. શેરખાંની રાજનીતિ. ૫. સલીમશાહ. ૬. આદીલશાહ. ૭. મોગલાઇ રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૮. હુમાયુના ગુણ.

શેરખાં. ૧. શેરખાંનો દાદો પેશાવર નજીક રહેતો હતો ત્યાંથી તે બહિલોલ લોદીના વખતમાં ચાકરી ખોળવાને દિલ્લી આવ્યો. તેના દીકરાને બંગાળાના સુબાએ ૫૦૦ સ્વારોની સરદારી ને જાગીર આપી. શેરખાંનુ મૂળ નામ ફરીદખાં હતું ને તે સૂરકુળનો પઠાણ હતો. ઇબ્રાહીમ લોદીના વખતમાં બહારપ્રાંતનો સુબો સ્વતંત્ર થયો હતો, તેને ત્યા ફરીદ નોકર રહ્યો, તે સુબાની સાથે તે એક વખત શિકારે ગયો હતો ત્યા તેણે એક વાઘને એકજ ઝટકાથી મારી નાખ્યો, તેથી તેણે તેને શેરખાનો ઇલકાબ આપ્યો, ને ત્યારથી તે તેજ નામથી ઓળખાયો. એ પોતાની ચતુરાઇ, બહાદુરી ને લઢાઇમાં કુશળતા બતાવી, પઠાણબળ એકત્ર કરી મોગલોને હરાવી પોતે રાજ્યનો ધણી થયો.

શેરખાંની જોધપુર ઉપર સ્વારી. ૨. ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં ગાદીએ બેઠા પછી એણે માળવાપ્રાંત જીત્યો ને ત્યાંથી તે ઇ. સ. ૧૫૪૨ માં જોધપુરના રાજા માલદેવ ઉપર ચઢયો. ત્યાં ઘણા દિવસ સુધી લઢાઇ ચાલી પણ તેનો જય થયો નહિ, ત્યારે તેણે

રાઠોડના એક મોટા સરદારને ફોડવાની યુક્તિ કરી. તેણે તે રાઠોડ સરદારના નામથી પત્ર લખી માલદેવના હાથમાં જાય એવી રીતે મોકલ્યો. તેમાં તે સરદારે ફૂટવાનું કબુલ કર્યાથી તેને જોધપુરની જાગીર આપવાની શેરખાંએ કબુલત કરી હતી. આ કાગળ માલદેવના હાથમાં આવ્યાથી તેણે તે સરદારને બોલાવીને વચાવ્યો. ત્યારે તેણે કહ્યું કે શેરખાંએ મારી નિમકહલાલી ને સ્વામીભક્તિને બટ્ટો લગાડવાને આ દગો કર્યો છે, પણ હુ તેને ખાતરી કરી આપીશ. એમ કહી તેણે માત્ર પોતાનાજ લશ્કરવડે શેરખાંના અસાવધ લશ્કર ઉપર એકદમ છાપો માર્યો ને તેને નસાડયો. આખું રાઠોડ સૈન્ય એ જોઈ શેરખાંના લશ્કર ઉપર તુટી પડયુ, તેથી તે હારીને પાછો ગયો.

શેરખાંનું મરણ. ૩. બીજે વર્ષે તેણે રાયસેનના કિલ્લા ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો. ઘેરાયેલા લશ્કરે બહાદુરી બતાવ્યાથી તેને અભય વચન આપી કિલ્લો સર કર્યો, ને કિલ્લેદારોને દગો કરી કાપી નાંખ્યા. ત્યાંથી તે કલિંજર ઉપર ચઢયો. ત્યાં એનુ દારૂખાનુ સળગી ઉડવાથી તે દાઝયો ને મરણ પામ્યો. ઇ. સ ૧૫૪૫.

શેરખાંની રાજ્યનીતિ. ૪. એ પાદશાહ બહુ ડાહ્યો ને પરાક્રમી હતો. એણે બીજા પઠાણ પાદશાહોની પેઠે એની હિંદુ પ્રજાને દુઃખ નહિ દેતાં તેને શાંત ને આબાદ કરી. બંગાળાથી સિંધુ નદી સુધી એક મોટો રસ્તો કરાવ્યો હતો, ને તેની ઉપર ઝાડો રોપાવ્યાં હતાં. ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મશાળા ને કુવા બંધાવી અન્નક્ષેત્ર મડાવ્યાં હતાં. લોભને લીધે વિશ્વાસઘાત કરીને રાયસેનના કિલ્લેદારોને માર્યા, એજ માત્ર એણે મોટું પાપ કર્યુ હતું, ને તેનુ ફળ પરમેશ્વરે તેને બીજે વરસે આપ્યું.

સલીમશાહ. ૫. શેરખાંના મોટા દીકરા આદીલમાં રાજ્ય કરવાનો દમ ન હોવાથી સરદારોએ શેરખાંના નાના દીકરા સલીમશાહને ગાદી આપી, એ પાદશાહ શૂરો ને હોંશિયાર હતો એણે દિલ્લીમાં એક રાજ્યમહેલ બંધાવ્યો. એણે એના બાપનું મેળવેલુ રાજ્ય સાચવીને આબાદ કર્યું, તથા શેરખાંનાં લોકોપયોગી કામો

પૂરાં કરી તેમાં વધારો કર્યો, એ પાદશાહ નવ વરસ રાજ્ય કરી ઈ. સ. ૧૫૫૩ મા મરણ પામ્યો.

આદીલશાહ. ૬ સલીમશાહના બાળકુવરને મારીને શેરખાંનો મોટો દીકરો પાદશાહ થયો પણ તે જાતે નબળો હતો. તેણે ઘોતાળપણાથી ખજાનો ખાલી કર્યો, તથા મોટા મોટા સરદારોની જાગીરો લેઈ નાલાયક માણસોને આપવા માડી, તેથી દેશમાં બડો ઉઠયા એના સાળા ઇબ્રાહિમસૂરે બળવો કરી દિલ્લી ને આગ્રા જીતી લીધા. આદીલશાહ બગાળામા નાસી ગયો. ત્યાં ઇબ્રાહિમે તેના ઉપર સ્વારી કરી, પણ આદીલશાહના વજીર હેમુએ તેન હરાવ્યો. પજાબમાં શેરખાનો ભત્રિજો અહમદખા સુબો હતો, તેણે બળવો કરી દિલ્લી ને આગ્રા લઇ લીધાં, ને સિકદર એ નામથી તે પાદશાહ થયો.

મોગલાઇ રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૭. ઈ સ. ૧૫૪૩માં હુમાયુ ઇરાનમાં નાસી ગયો હતો. ત્યાં તે માત્ર ત્રણ વરસ રહ્યો. ત્યાંના પાદશાહ તમસ્પે ચૌદ હજાર સ્વાર હુમાયુને મદદમાં આપ્યા, તે વડે મીરજાઅશ્કરી પાસેથી કદહાર જીતી લીધુ. બીજો ભાઇ કામરાન કાબુલમાં હતો, તેણે હુમાયુની રાણી તથા કુંવર અકબરને કેદમાં રાખ્યાં હતાં. તેના ઉપર હુમાયુએ સ્વારી કરી હરાવ્યો, ને તેની આંખો ફોડી. ત્યાંથી પદર હજાર માણસની ફોજ લઈ હુમાયુ પજાબમાં પેઠો ને તે પ્રાત તેણે કબજે કર્યો. ત્યાથી આગળ વધી સિકદર પાસેથી દિલ્લી તથા આગ્રા પણ જીતી લીધાં. ઇ. સ. ૧૫૫૫. પરતુ થોડીજ મુદતમાં તે દાદરા ઉપરથી પડીને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૫૬.

હુમાયુના ગુણ. ૮. હુમાયુ સ્વભાવે દયાળુ, માયાળુ, નમ્ર, સાદો, મોટા મનનો ને બહાદુર હતો. તોપણ લશ્કરી સરદાર તરીકે કુશળ ન હોવાથી, શેરખાં જેવા કુશળ સરદારથી તે હાર પામ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું.

મોગલાઇ રાજ્ય.

अकबर.

૧. હેમુની સ્વારી. ૨. હેમુના ગુણ. ૩. અકબર બહેરામથી છૂટો થાયછે. ૪. શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ. ૫. મોગલ સુરદારોને વશ કરવા. ૬. અકબર હિંદુઓને મેળવી લેછે ૭. ચિતોડ ઉપર ચઢાઇ. ૮. રાણોપ્રતાપસિંગ. ૯. ગુજરાત જીતવું ૧૦. ઓઢીઆની જીત. ૧૧. બંગાળા. ૧૨. મીરજા હકીમનો બળવો. ૧૩. કાશ્મિર. ૧૪. યુસફજી લોકોનો બળવો ૧૫ સિંધ. ૧૬. દક્ષિણનાં રાજ્ય. ૧૭. અહમદનગરનું રાજ્ય. ૧૮. અહમદનગરના રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૧૯. ખાનદેશ ખાલસા કર્યો. ૨૦ સલીમનો બળવો. ૨૧. પાદશાહનું મરણ. ૨૨. અકબરના ગુણ. ૨૩. અકબરનો નવો પંથ. ૨૪. હિંદુઓને હોદ્દા આપવા. ૨૫. પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવો. ૨૬. જમાબંધી. ૨૭. રાજ્ય વહીવટ ૨૮. અકબરના વિદ્વાનો ૨૯. અકબરની મહત્તા.

હેમુની સ્વારી. ૧. હુમાયુ મરણ પામ્યો તે વખતે અકબર પંજાબમાં હતો. એવામા આદીલીના વજીર હેમુએ મોગલો પાસેથી દિલ્લી ને આગ્રા પાછાં જીતી લેવાને સ્વારી કરી. આગ્રા જીતીને દિલ્લીના કિલ્લેદાર તારતીબેગ પાસેથી દિલ્લી પણ તેણે જીત્યુ. આ સમાચાર સાંભળી અકબર પોતાનુ સૈન્ય લેઇ તેની સામે આવ્યો. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયુ. હેમુની આંખમાં એક તીર વાગ્યું; તોપણ તે બહુ બહાદુરીથી લઢ્યો. પણ અંતે તે હાર્યો

ને કેદ પકડાયો. એ વખતે પાદશાહનો મુખ્ય મદદગાર તેનો વજીર બહેરામખાન હતો. પાદશાહ નાનો હોવાથી તેના રક્ષકનું ને રાજ્યના બંદોબસ્તનું કામ તે કરતો. બહેરામખાને પરધર્મી હેમુનો શિરચ્છેદ કરવાનું પાદશાહને કહ્યું, ત્યારે અકબર મોટા મનથી પણ દૃઢતાથી બોલ્યો કે તાબે થયેલા ઘાયલ શત્રુ ઉપર હું ઘા કરવાનો નથી એથી બહેરામને માઠું લાગ્યું ને એણે જ તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. નાની વય છતાં અકબર કેવો દયાળુ ને મોટા મનનો હતો!

હેમુના ગુણ. ૨ હેમુ જાતનો વાણીઓ હતો, છતા તે બહાદુર, બુદ્ધિવાન, દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો ને શાણો હતો. તે હલકી પદ્દી ઉપરથી પોતાના સારા ગુણો વડે પાદશાહની વજીરાત પામ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ પઠાણ જેવા અભિમાની ને તોફાની લોકોને વશ કરી તેમનો સેનાધિપતિ થયો, અને પોતાના સ્વામીની વતી દિલ્લી ને આગ્રા જીતીને મોગલોના બહાદુર સરદારો સામો થઈ શક્યો. પઠાણ પાદશાહોના સમયમાં હિંદુમાથી માત્ર હેમુજ એટલી ઉચી પાયરીએ ચઢ્યો હતો એના મરણથી આદીલીનો મુખ્ય આધાર ગયો, ને તે પોતે પણ બંગાળાનુ એક બંડ સમાવતાં મરણ પામ્યો.

અકબર બહેરામથી છૂટો થાયછે. ૩. બહેરામ બહાદુર ને નિમકહલાલ પણ નિર્દય અને અવિવેકી હતો. એણે બાબરનો સોબતી ને હુમાયુને ઉપયોગી થઈ પડેલો દિલ્લીનો સુબો તારતીબેગ હતો તેને મરાવ્યો, તેમજ બીજા એક અમીરને પણ નાના સરખા અપરાધ માટે મરાવ્યા, તથા પાદશાહના ગુરુને દેશપાર કર્યો. આવી વર્તણુંકથી અકબરને માઠુ લાગ્યુ. બહેરામના કઠણ સ્વભાવથી બીજા મોગલ સરદારો પણ તેનાથી કંટાળ્યા હતા, તેથી અકબરે બહેરામથી સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છ્યુ. તેણે આગ્રેથી દિલ્લી જઇ ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે આજથી હુ પાદશાહ છુ. રાજ્યમાં મારા સિવાય કોઇનો હુકમ માનવો નહિ. આ સાંભળી બહેરામને માઠું

લાગ્યું તેથી તેણે પંજાબમાં જઈ બળવો કર્યો, પણ પાદશાહે તેને હરાવ્યાથી તે શરણે આવ્યો. અકબરે તેણે કરેલા ઉપકાર સંભારીને તેનો ગુન્હો માફ કર્યો, ને તેને કહ્યું કે તમે કાંતો દરબારમાં મોટા અધિકાર ઉપર રહો, અથવા કોઇપણ ઠેકાણે સુબાનુ કામ કરો કે મક્કે જાઓ. બહેરામે મક્કે જવાનુ પસંદ કર્યુ ને ત્યાં જવાને તે ગુજરાત ભણી ચાલ્યો. તેણે પહેલાં કોઈ અફઘાનનો ઘાત કરાવ્યો હશે, તેના છોકરાએ આવીને તેને માર્ગમાજ મારી નાખ્યો. ઇ. સ ૧૫૬૦.

શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ. ૪. બહેરામથી છૂટયા પછી આખા રાજ્યનુ જોખમ અકબરને માથે આવી પડ્યુ. તે વખતે તે માત્ર ૧૮ વરસની કાચી વયનો હતો; પણ તે એટલો બુદ્ધિવાન, દીર્ઘ દ્રષ્ટિવાળો, ચપળ, બહાદુર ને દ્રઢ હતો કે તે વડે તેણે પોતાનું રાજ્ય સાચવ્યુ, એટલુંજ નહિ, પણ તે પોતાનુ નામ અમર કરી ગયો. ભરતખંડના સઘળા પાદશાહો કરતાં તે ઉત્તમ નીવડ્યો અને દુનિયામાં પણ એના જેવા પાદશાહો થોડાજ થયાછે. મોગલો પરદેશી ને પરધર્મી હતા, તેથી ભરતખંડની પ્રજા તેમને ચહાતી નહોતી વળી આગલા પઠાણ પાદશાહોની જાતના સિપાઈ, સરદાર ને લોક એકધર્મી છતા હિંદુ કરતા મોગલોને વધારે ધિક્કારતા; કેમકે મોગલો તેમનુ રાજ્ય પચાવી પડનારા હતા. મોગલો પણ અકબર બાળક હોવાથી તથા બહેરામનો ભય ગયાથી સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છતા હતા. આ પ્રમાણે અકબરને હિંદુ, પઠાણ ને મોગલ સઘળા તરફથી ભય હતું ને તે સઘળાનો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો. ઘણી સમયસૂચકતા વાપરી અકબર તે સઘળામાંથી સલામત પાર ઉતર્યો, ને તેણે મોગલાઇ રાજ્ય મજબૂત કર્યું. પઠાણ ને તુર્ક પાદશાહોના વખતમાં અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન ને તુર્કસ્તાનમાંથી ઘણા લોક આવી લશ્કરની ભરતી કરતા, તેમ આ દેશમાં પણ

એ લોકની વસ્તી ઘણી હોવાથી તેઓ પણ લશ્કરમાં નોકર રહેતા; પણ અકબરને તો કોઈ તરફથી મદદની આશા નહોતી. તેના વખતમાં કાબુલ, મીરજાહકીમ (કામરાનનો દીકરો) ના તાબામાં હતું. અકબર નાનો હોવાથી તે તેની વિરૂદ્ધ હતો, તથા રાજ્ય પચાવી પડવાની તેને ઇચ્છા હતી. વળી બીજા પણ કેટલાક મોગલ સરદારો સ્વતત્ર થવાને ચહાતા હોવાથી તેમની મદદની પણ આશા નહોતી. પરતુ આ સર્વ સકટને પૂરો પડે તેવો અકબર હતો.

મોગલ સરદારોને વશ કરવા. ૫. અકબરે મોગલ સરદારોનો બંદોબસ્ત કરવાનુ પ્રથમ ધાર્યું તેના ખાનજમાન નામે સરદારે પ્રથમ બળવો કર્યો તથા માળવાના બંદોબસ્ત માટે મોકલેલો અબદુલ્લાખાન ગુજરાતના પાદશાહને મળી ગયો ખાનજમાને અયોધ્યા ને પ્રયાગ જીતી લીધાં, તેથી અકબરે પડે થોડા જ લશ્કરવડે એકદમ ઓચિતા જઇને છાપો મારી ખાનજમાનને હરાવ્યો, ને માર્યો બહારપ્રાંતની ઉત્તરના સંબલપ્રાંતના હાકેમે સુલતાન મિરજાના છોકરાઓએ બળવો કર્યો. પાદશાહે તે બળવો સમાવ્યાથી એ છોકરા ગુજરાતના પાદશાહને આશ્રયે ગયા અકબરના ભાઇ મીરજાહકીમે આવી પજાબ જીત્યુ, પણ અકબરે તેને હરાવીને પાછો કાબુલ કાઢયો. ઈ. સ ૧૫૬૬. એ રીતે એણે છ વરસની અદર પોતાના રાજ્યના સઘળા મોગલ બળવા સમાવી સમાધાની કરી, તથા બંડખોરો ઉપર દયા બતાવી, ને મોગલ સરદારોના મનમાં ભયની સાથે પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો.

અકબર હિંદુઓને મેળવી લે છે. ૬. અકબરની ધારણા એવી હતી કે હિંદુ પ્રજાને મુસલમાન પ્રજાની સમાન પાળીને તથા સઘળી પ્રજા તરફ સમાનદૃષ્ટિ રાખીને તેમનો પ્રેમ સંપાદન કરવો.

જેથી પઠાણ પાદશાહોના વારામાં જેમ હિંદુપ્રજા વારંવાર સામી થતી તેમ સામી થાય નહિ; તથા તેમની સાથે સગપણની ગાંઠથી બંધાવાય **તો તેઓ** પોતાને જરૂર પડે તો પૂર્ણ પ્રેમથી મદદ કરે. આ ધારણા પાર પાડવાને તેણે પ્રથમ તો હિંદુઓ ઉપરના જાત્રા તથા જજીઆવેરા કાઢી નાંખ્યા. મનુષ્ય પોતાને પસંદ પડે તે ધર્મ પાળે તેમાં રાજ્ય તરફથી અડચણ નાંખવી કે જૂલમ કરવો નહિ, એવું જાહેર કર્યું. એણે રાજ્યધનથી મુસલમાની ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યુ નહિ, ને હિંદુ ધર્મને અડચણ કરી નહિ, તેથા એની મુસલમાનપ્રજા એને નાસ્તિક કહેતી, તોપણ તેથી એની હિંદુપ્રજા સંતોખાઈ. હિંદુઓને વશ કરવાને એણે બીજી યુક્તિ આ પ્રમાણે કરી, પ્રથમ એણે જયપુરના રાજા બહારમલ ઉપર સ્વારી કરીને તેને હરાવ્યો ને તેની કુંવરી વેરે પોતે પરણ્યો. તેમજ જોધપુરના રાજા માલદેવની કુંવરી* વેરે પણ તે પરણ્યો. પોતાના છોકરાને પણ રજપૂત કન્યા પર-

જોધબા.

* એ કુંવરીનું નામ જોધબા હતુ ને તેનો દીકરો સલીમ હતો.

ણાવી હતી. એ પ્રમાણે રાજ્યસ્થાનનાં મોટાં રાજ્યો સાથે સગાઇ કરીને તેમને પોતાતા પક્ષમાં લીધાં, એટલુજ નહિ, પણ ત્યાંના રાજાઓને પોતાના રાજ્યમાં સુબાઓની તથા સરદારોની જગા આપી જયપુરના રાજા બહારમલ પછી થયેલા ભગવાનદાસને પંજાબની સુબાગીરી ઉપર નીમ્યો. તથા એ ભગવાનદાસના દીકરા માનસિંગને પોતાના લશ્કરમાં મોટા સરદારની જગા આપી. એ સિવાય બીજાં રજપૂત

માનસિંગ.

રાજ્યો પણ તાબે કરીને તથા સગપણ કરીને ત્યાંના રાજાઓને લાયકી પ્રમાણે સરદારો બનાવ્યા.

ચિતોડ ઉપર ચઢાઇ. ૭. ચિતોડના રાણા માત્ર અકબર સાથે સગપણ કરવામાં ન ભળ્યા. મુસલમાનોએ દીકરી દેવી એ હલકું કામ ગણી તેમણે પોતાની કન્યા ન દીધી, એટલુજ નહિ, પણ તેમના પટાવતોએ પણ ન દીધી. ચિતોડના સિસોદીઆ હિંદુસ્તા-

નમાં એકપ્રજાભાવ ઉત્પન્ન કરવાના અકબરના એ મહાન કાર્યમાં ન ભળ્યા, અને જે ભળ્યા હતા તેમને હલકા ગણી અપમાન આપવા લાગ્યા, તેથી અકબરે ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ કરી. ઈ. સ. ૧૫૬૮. તે વખતે ચિતોડમાં સંગનો પુત્ર ઉદયસિંગ રાજ્ય કરતો હતો. તે અકબર આવ્યાની વાત સાંભળીને ડુંગરામાં નાસી ગયો, પણ તેના સરદારો ને લશ્કર નાઠું નહિ. તેમણે અંત લગી ચિતોડનો બચાવ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. રજપૂતોની દૃઢતા આગળ હલ્લો કરીને ચિતોડગઢ લેવાય તેમ ન હોવાથી સુરંગ ફોડવાનો અકબરે ઠરાવ કર્યો. ઉદેસિંગ નાસી ગયો હતો તેથી તેનો મુખ્ય પટાવત સલુંબરા ચિતોડી લશ્કરનો આગેવાન હતો. તે મરાયાથી તેની જગાએ તેનો નાનો ભાઈ પ્રતાપસિંગ થયો. તે સોળ વરસનો હતો. તે, તેની સ્ત્રી અને માતા બહાદુરીથી લઢતાં લઢતાં રણમા પડયા. એ પ્રમાણે રાણાના સગા મરાયાથી લશ્કરની સરદારી જયમલે લીધી. એ જયમલ બેદનુરનો મેડતીઆ જાતનો રાઠોડ પટાવત હતો. તેણે બહાદુરીથી અકબરના હુમલા પાછા વાળ્યા. સુરંગ ફૂટવાથી કિલ્લો તુટયો હતો, તે જગા રાત્રે જયમલ સમી કરવતો હતો, તેવામાં અકબરે ગોળી મારીને તેને મારી નાંખ્યો, તેથી ચિતોડ જીતાયું. સઘળા રજપૂતો કેસરીયાં કરી રણમા પડયા ને સ્ત્રીઓ મહેલમાં આગ લગાડી બળી મૂઈ. પ્રતાપે ને જયમલે પોતાના રાજાના નાઠા પછી પણ જે પરાક્રમ કર્યું તે જોઈ અકબર તાજુબ થયો. તેથી દિલ્લીના પોતાના મ્હેલના દરવાજા આગળ બે બાજુએ બે હાથી ઉપર એ બંને પરાક્રમી યોદ્ધાની યાદગીરી રાખવાને બે બાવલાં કરી બેસાડયાં. ચિતોડ જીત્યુ પણ સિસોદીઆ જીતાયા નહિ. એ પછી ચાર વરસમા ઉદેસિંગ મરી ગયો, તે અરવલીની ખીણમાં પોતાના નામથી ઉદેપુર નામે ગામ વસાવી રહેતો હતો. ત્યાંજ રાજ્યગાદી કરી સિસોદીઆ રાણા રહેવા લાગ્યા.

રાણા પ્રતાપસિંગ ૮. ઉદેસિંગ પછી તેનો પુત્ર પ્રતાપસિંગરાણો થયો. તે ઉદેસિંગ જેવો બિકણ નહોતો. એના વડીલો કુંભા ને સંગ જેવો પરાક્રમી હતો. તે અકબરને નમ્યો નહિ. તેને નમાવવા માટે અકબરે પોતાના દીકરા સલીમને તથા જેપુરવાળા માનસિંગને મોકલ્યા. પાછલી લઢાઇઓમાં સિસોદીઆ ને તેમના મદદગાર પટાવતોના સૈન્ય કપાઈ ગયાથી પ્રતાપસિંગ માત્ર બાવીશ હજાર લશ્કર જમાવી શક્યો. તેટલા વડે તેણે હલદીઘાટ રોક્યો. ત્યાંથી તેઓ મોગલોના જોરાવર લશ્કર ઉપર તુટી પડયા, તેમા રજપૂતો ઘણા કપાઈ ગયા ને પ્રતાપસિંગ

રાણા પ્રતાપસિંગ.

મહા મુસ્કેલીથી બચ્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૬. મુસલમાનો તેને પકડવા પાછળ પડયા. પકડાઈ જવાના નિરતર ભય વચ્ચે, માત્ર પોતાના થોડાજ આગ્રહી સરદારો સાથે તે ઘણાં ઘણાં કષ્ટ વેઠી આ ડુંગરેથી આ ડુંગરે એમ ભટક્યો. અંતે આગ્રહ, ધીરજ, ઉદ્યોગ, દૃઢતા તે બહાદુરીથી તેણે પોતાનુ રાજ્ય પાછું મેળવ્યુ. તે સમયે અકબરનુ લક્ષ બીજાં રાજ્યો જીતવા તરફ લાગ્યાથી તથા પ્રતાપ જેવા વીર પુરુષને હવે વધારે હેરાન કરવો નહિ, એવા મોટા મનથી પ્રતાપસિંગ મરતાં સુધી નિરાતે રાજ્ય કરી શક્યો તથા રજપૂતોની આબરૂ જાળવી શક્યો. ઈ. સ. ૧૫૯૭.

ગુજરાતનું જીતાવું. ૯ એ પ્રમાણે રજપૂત રાજ્યો વશ કરીને તથા સગપણની સ્નેહગાંઠ બાંધી તેમની સહાય મેળવીને તેણે નર્મદાની ઉત્તરનાં સ્વતત્ર થઈ ગયેલાં મુસલમાની રાજ્યો જીતવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યુ પ્રથમ તેણે પંજાબથી બહાર સુધીના નાના હાકમોને જેર કર્યા, એટલે માળવા, ગુજરાત ઓઢીઆ, બંગાળા, કાશ્મીર ને સિંધ એટલા સ્વતત્ર રાજ્યો તેને જીતવાનાં હતાં. પ્રથમ તેણે ઈ. સ ૧૫૭૨ માં માળવા જીત્યુ. તે વખતે ગુજરાતનો પાદશાહ નબળો હતો, તથા ઘણા બંડખોરો ત્યા એકઠા થયેલા હતા. પાદશાહ બીજા.મુજફ્ફર પાસેથી એતિમાદખાન નામે ઉમરાવે રાજ્યસત્તા લેઇ લીધી હતી, પણ તે બંડખોરોનુ સમાધાન કરી શક્યો નહિ, તેથી તેણે એ પ્રાંત જીતી લેવાને અકબરને તેડુ મોકલ્યુ. અકબરે આવીને ગુજરાત જીત્યું, ને રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૩. અકબરના ગયા પછી વળી બળવો થયો તેથી ચોમાસામા લાંબી લાંબી મજલો કરી પાદશાહ નવ દિવસમાં આગ્રેથી ગુજરાતમાં આવ્યો ને થોડુ લશ્કર છતાં હિંમતથી ને ચતુરાઇથી બળવાખોરોને તેણે જેર કર્યા, તથા સમાધાની કરીને તે પાછો ગયો આગળ જતા પાદશાહ મુજફ્ફરે બળવો કર્યો, પણ તે પકડાયો ને આગ્રે લઈ જતા રસ્તામાંજ આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. ઇ. સ ૧૫૯૩.

ઓઢીઆની જીત. ૧૦. તે સમયે ઓઢીઆપ્રાંતમાં સ્વતત્ર રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેમની પાસેથી અકબરના સેનાપતિ ટોડરમલે ઈ સ. ૧૫૭૪ માં આખો પ્રાંત જીતીને દિલ્લીની પાદશાહતમા મેળવ્યો

બંગાળા. ૧૧. બંગાળામાં શેરખાંના વંશજ સ્વતત્રપણે રાજ્ય કરતા હતા ઈ સ ૧૫૭૫ માં દાઉદ નામે રાજા હતો તેના ઉપર સ્વારી કરીને અકબરે બહારપ્રાંત સુધીનો મુલક જીત્યો. ઈ. સ. ૧૫૭૬ માં અકબરના સરદાર ટોડરમલ તથા માનસિંગે બં-

ગાળા ઉપર ચઢાઇ કરી દાઉદને માર્યો ને એ પ્રાંત ખાલસા કર્યો. તે પછી ત્યાં ઈ. સ. ૧૫૮૦, ૧૫૯૨ ને ૧૬૦૦ માં બંડ થયાં, તે રાજા માનસિંગે તથા ટોડરમલે સમાવ્યાં, ને બંડખોરના આગેવાનોને જાગીર આપી શાંત પાડયા.

મીરજાહકીમનો બળવો. ૧૨. અકબરના સરદારો બંગાળામાં રોકાયા હતા, તેવામાં ઈ. સ. ૧૫૮૧ મા તેના ભાઈ કાબુલવાળા મીરજાહકીમે પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી ત્યાંના સુબાને કાઢી મૂકયો, તેથી અકબરે પંડે પંજાબમા આવીને હકીમને નસાડયો. અકબરે આગળ વધીને કાબુલ પણ જીતી લીધુ. હકીમ શરણે આવ્યાથી તેને કાબુલનો સુબો બનાવી અકબર પંજાબમા પાછો આવ્યો ત્યાં આવતાં સિંધુની આ પાર તેણે અટક નામે કિલ્લો બંધાવ્યો, તે હજુ પણ છે પંજાબમાં રાજા ભગવાનદાસને સુબો ઠરાવી પોતે રાજ્યધાનીમાં આવ્યો.

કાશ્મીર ૧૩ ઈ સ ૧૫૮૫ મા મીરજાહકીમ મરી ગયાથી પાદશાહ અટકને કિલ્લે આવ્યો ત્યાથી તેણે રાજા ભગવાનદાસને લશ્કર આપી કાશ્મીર જીતવાને મોકલ્યો તે વખતે કાશ્મીરમા પાછળ કહેલા મીરના વશજો રાજ્ય કરતા હતા. તેમની પાસે અકબરનુ ઉપરીપણુ કબુલ કરાવી ભગવાનદાસ પાછો આવ્યો. બીજે વરસે પાદશાહે બીજી વાર લશ્કર મોકલ્યુ ત્યારે કાશ્મીરનો રાજા શરણે આવ્યો અકબરે તેને બહારપ્રાતમા જાગીર આપીને એ પ્રાત ખાલસા કર્યો ઈ સ ૧૫૮૬

યુસફજી લોકનો બળવો ૧૪. હિંદની વાયવ્ય કોણમાં બાયજીદ નામે અફઘાને રોશનયે નામે એક નવો પથ કહાડયો. તે લોકોનો જલાલ નામે એક સરદાર ઈ. સ. ૧૫૮૫ માં કાબુલ તરફ લૂંટફાટ કરતો હતો તેનો બંદોબસ્ત કરવાને અકબરે રાજા બીરબલ તથા પોતાના દૂધભાઈ જૈનખાને લશ્કર આપીને મોકલ્યા. ઇ. સ. ૧૫૮૬. એ સરદારોનુ પ્રથમ કાઇ ન ચાલ્યુ ત્યારે અક-

બરે બીજું સૈન્ય તેમની મદદે મોકલ્યુ; પણ અફધાનોએ તેમને ઓચિંતા ઘાટમાં ઘેરી લીધા. રાજા બીરબલ મરાયો ને અકબરના સઘળા સૈન્યનો નાશ થયો. જૈનખાં એકલો નાસીને અટક આવ્યો- એ સમાચારથી અને તેમાં પોતાના મિત્ર બીરબલના મોતથી અકબર બહુ ખિન્ન થયો. તેણે જૈનખાંનું મોં પણ ન જોયું. અકબરે તરતજ રાજા માનસિંગ તથા ટોડરમલને બોલાવીને લશ્કર આપી જલાલના ઉપર મોકલ્યા. તેમણે કેટલીક વારે જલાલને હરાવીને તેનો પરાજય કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૮૬. પરતુ તે ઈ. સ. ૧૬૦૪ માં મરણ પામ્યો, ત્યાં સુધી ટંટો કરતો બંધ પડયો નહિ. એ યુસફજી અથવા રોશનયે લોક પૂરેપૂરા કોઇને તાબે ન થતાં આજ સુધી સ્વતત્ર છે.

સિંધ. ૧૫ સિંધમાં તે વખતે મુસલમાન થઈ ગએલો સુમાના જાતનો જામ રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેના ઉપર અકબરે બે વાર લશ્કર મોકલીને એ પ્રાંત ઈ. સ. ૧૫૯૨ માં ખાલસા કર્યો, તથા ત્યાના રાજાને જાગીર આપી. અકબર ગાદીએ બેઠો એવામાં કદહાર ઇરાની લોકોએ જીતી લીધુ હતું. એ લોકને આગળ જતામાંહોમાહે કજીઓ થવાથી એ પ્રાત પણ અકબરને મળ્યો ઈ સ ૧૫૯૪.

દક્ષિણનાં રાજ્યો. ૧૬ એ પ્રમાણે નર્મદાની ઉત્તરનો સઘળો મુલક તાબે કર્યા પછી અકબરે દક્ષિણના સ્વતત્ર મુસલમાની રાજ્યો જીતવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યુ. એ સમયે દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણીવશનુ રાજ્ય તુટીને તેના પાચ ભાગ પડી ગયા હતા. વરગુળનુ હિંદુરાજ્ય બ્રાહ્મણી રાજ્યમાં જોડાઇ ગયુ હતું. વિજયનગરનુ હિંદુરાજ્ય રામરાજાને હરાવીને વિજાપુરવાળાએ જીત્યુ હતું વિજયનગરના તાબાના નાના ખડીઆ રાજા ખડણી આપીને બચી ગયા હતા. ગાવિલગઢનુ રાજ્ય અહમદનગરના સુલતાનોએ જીત્યુ હતું. અકબરે દક્ષિણ જીતવાનો વિચાર કર્યો, તે વખતે ત્યાં ખાનદેશ, અહમદનગર, ગોવળકોંડા, વિજાપુર ને બેદર એ પાંચ રાજ્યો હતાં.

અહમદનગરનું રાજ્ય. ૧૭. ઈ. સ. ૧૭૯૫ માં અહમદનગરનો હાકેમ બુરહાન મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીના દાવા માટે ચાર પક્ષ બંધાયા. તેમાંના બળવાન પક્ષે અકબરને દક્ષિણમાં તેડાવ્યાથી તેણે પોતાનો દીકરો મુરાદ જે ગુજરાતનો સુબો હતો, તેને અહમદનગર જવાને હુકમ કર્યો. તે જતા પહેલાં ત્યાં બહાદૂર નામે એક છોકરો, ગાદી ઉપર બેઠો ને તેની ફોઇ ચાંદબીબી રાજ્યનો સઘળો કારભાર કરવા લાગી.

ચાદબીબી.

એ બાઈ વિજાપુરના રાજા અલીઆદિલશાહની વિધવા હતી ને તે બહુ બહાદુર હતી. તેણીએ દક્ષિણના બીજાં મુસલમાની રાજ્યોમા મેળાપ કરી વિજાપુરના સુલતાન પાસેથી મદદ મેળવી મુરાદે આવીને અહમદનગરને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તેમા તેનો કાંઈ ઉપાય ચાલ્યો નહિ તેના સઘળા હુમલા ચાદબીબીએ બહાદુરીથી પાછા વાળ્યા અહમદનગરના હાકેમે વરાડપ્રાત જીતી લીધો હતો, તે અકબરને આપવાની શરતે મુરાદે સલાહ કરી, પણ તે પ્રાતની સરહદ બાબત તકરાર ઉઠતા ફરીને લડાઈ સળગી ગોદાવરીને કાઠે બને લશ્કરની વચ્ચે લડાઈ થઈ, તેમા મુરાદ જય પામ્યો. એવામાં અહમદનગરમાં ખટપટ થઇને ચાદબીબીને કોઇએ મારી નાખી. એ ચાદબીબી જેવી બીજી કોઈ મુસલમાન સ્ત્રી બહાદુર થઈ નથી તે ખૂબસુરત હતી ને જુવાનીમા વિધવા થઇ હતી, છતાં પોતાનુ શીઅળ સાચવી રહી વળી તેણે સમયસૂચકતા વાપરી બહાદુરીથી પોતાના રાજ્યનુ રક્ષણ કર્યું ચાદબીબી મૂઆ પછી અકબરના દીકરા દાનીઆલે અહમદનગર જીતી લીધુ. એવામા અકબર પણ દક્ષિણમાં આવ્યો.

અહમદનગરના રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૧૮. અહમદનગર મોગલોએ લીધું, પણ તે રાજ્ય તેમનાથી જીતાયું નહિ. બાકી રહેલા રાજ્યનો કેટલોક ભાગ મલીકંબર નામે સરદારે કબજે કરીને મૂર્તિજા નિજામશાહને પાદશાહ ઠરાવી ઔરંગાબાદમા ગાદીએ બેસાડયો. એ રાજ્યની આખર શી રીતે થઈ, તે વાત આગળ આવશે.

ખાનદેશ ખાલસા કર્યો. ૧૯. અહમદનગર જીત્યા પછી અકબરના એક સરદારે આસીરગઢ જીતીને ખાનદેશના રાજ્યની આખર આણી, તેવામાં અકબરના દીકરા સલીમે બંડ કર્યાના સમાચાર સાભળી ખાનદેશ ને વરાડની સુબાગીરી પોતાના દીકરા દાનીઆલને આપી તે ઉત્તરમાં જવા નીકળ્યો.

સલીમનો બળવો. ૨૦ પાદશાહના વડા દીકરા સલીમને અફીણ તથા દારૂનુ વ્યસન લાગેલુ હતુ પાદશાહ દક્ષિણમા હતો, તેવામા તેણે પ્રયાગ, બહાર ને અયોધ્યા એ પ્રાતો કબજે કર્યા, તથા ખજાનામાથી ત્રીશ લાખ રૂપિયા ઉપાડયા એ સાભળી પાદશાહ દક્ષિણમાથી ઉત્તરમા આવ્યો ઇ સ. ૧૬૦૧. તેણે સલીમને આગ્રે બોલાવી શિખામણ દીધી તથા બગાળા ને ઓઢીઆ પ્રાતો તેને આપવાના ઠરાવ્યા, પરતુ સલીમના મનમાથી કપટ ગયુ નહિ તેણે અબુલફજલ દક્ષિણમાથી ઉત્તરમા આવતો હતો તેને બુદેલખડમા મરાવી નાખ્યો એ અબુલફજલ પાદશાહનો વજીર હતો વળી તે વિદ્વાન હોવાથી અકબર તેને ચહાતો હતો તેથી તેના મોતથી પાદશાહે બે દિવસ સુધી તો અન્ન ખાધુ નહિ. તેણે અબુલફજલને મારનાર ઉપર સૈન્ય મોકલીને તેનો નાશ કરાવ્યો; પણ એ મારનારને ઉશ્કેરનાર સલીમ હતો, એવુ આખર પર્યંત અકબરના જાણ્યામાં ન આવ્યુ. આગળ જતા પાદશાહે સલીમ ઉપર વિશેષ પ્રીતિ બતાવીને તેને રાજ્યચિન્હ ધારણ કરી પ્રયાગમાં સ્વતત્રપણે રહેવાની છૂટી આપી, પણ ત્યા અતિશય દારૂના વ્યસનમા તેના વડા દીકરા ખુશરૂ સાથે કજીઓ કર્યો, તેથી ખુશરૂની મા (માનસિંગની બહેન) ઝેર ખાઇને મરણ પામી, એથી સલીમ વધારે હોલેદીલ થયો.

પાદશાહનું મરણ. ૨૧. એવામાં અકબરની મા મરણ પામી. એના બે દીકરા મુરાદ ને દાનીઆલ દારૂના વ્યસનથી મરણ પામ્યા ને અબુલફજલનો કારી ઘા હતોજ. એ સંજોગથી અકબરની પ્રકૃતિ બગડી. તેણે પોતાનો અંતકાળ સમીપ આવેલો જોઇ સલીમને બોલાવ્યો, ને પોતાના સરદારોને ભેળા કર્યા. સલીમને શિખામણ દીધી કે આ સરદારો, સગાવહાલા ને આશ્રિતોની સંભાળ રાખજે. સરદારોને તેણે કહ્યું કે આજ સુધી જેવા મારી સાથે એકનિષ્ઠાથી ચાલ્યા છો, તેવીજ રીતે મારા દીકરા સાથે પણ ચાલજો. એમ કહી પોતાની તલવાર સલીમની કમરે બંધાવી. તે પછી એક મુલ્લાંને બોલાવી તેની સાથે નિમાજ પઢીને એક ખરા મુસલમાન માફક તે મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૫. તે વખતે તેના રાજ્યને ૫૦ મુ વરસ ચાલતું હતું, ને તેની વય ૬૩ વરસની હતી.

અકબરના ગુણ. ૨૨. અકબર શરીરે મજબૂત, સ્વરૂપે રૂપાળો, ને સ્વભાવે શૂરો, ઉદ્યોગી અને માયાળુ હતો. તેની છાતી પહોળી ને હાથ લાંબા હતા. તે પોતાનુ મન સ્વચ્છ રાખવાને માટે બાર મહિનામા ત્રણ માસ માસ ભક્ષણ નહિ કરતા માત્ર અન્નનો મિતાહાર કરતો ને થોડુ એટલે ચાર પંચ કલાક ઊંઘતો. એણે વખતના ભાગ પાડી નિયમસર કામ

અકબર.

કરવાની યોજના કરી હતી, તેથી એનો ઘણો વખત લઢાઈઓમાં જવા છતાં એને વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો તથા વિદ્વાનોનો વાદવિવાદ સાંભળવાનો વખત મળતો. તેને વાઘ અને હાથીના શિકારનો શોખ હતો. વળી તે શરીરકસરત માટે ઘોડા ઉપર લાંબી લાંબી મજલો કરતો, ને કોઈ વાર તો દિવસમાં વીશ કોશ સુધી પગે ચાલીને જતો. તે ન્યાયી ને દિલનો દયાળુ હતો. જરૂર વગર તે લઢાઇ કરતો નહિ, ને લઢાઇમાં પકડાયલા ઉપર નિર્દયતા વાપરતો નહિ. તે સંસ્કૃત, ફારસી ને હીંદી ભાષા શિખ્યો હતો. એ વિદ્યા, કાવ્ય ને ઇતિહાસના ગ્રંથો વાંચતો. તે કોઇપણ વિદ્યાને કે વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતો; તથા પોતાની પ્રજાનું પાલન કરતો, ને તેમની આબાદી વધારવા તરફ લક્ષ આપતો.

અકબરનો નવો પંથ. ૨૩. અકબરને ધર્મની શોધ કરવાનો બહુ શોખ હતો. તેને મુસલમાની ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ નહોતો, તેથી તેણે મુસલમાની ધર્મની કેટલીક રૂઢીઓ—દાઢી વધારવી, મણકા બાંધવા વગેરે બંધ કરી, પરાયા ધર્મ ઉપર સરકારની જબરજસ્તી હતી તે અટકાવી. સર્વ કોઇ પોતાને સારો લાગે તે ધર્મ પાળવાને સ્વતંત્ર છે એવો એનો અભિપ્રાય હતો. અકબરે હિંદુઓની પણ કેટલી રૂઢીઓ અટકાવી ને કેટલીક નવી ચલાવી. હોમમા પશુવધ કરવાની, ખુશી વગર સતી થવાની ને બાળલગ્ન કરવાની બંધી કરી, તથા પુનર્લગ્ન કરવાની છુટી આપી બધા ધર્મોનુ અશોધન કરવાને એણે વેદ, મહાભારત, રામાયણ, વગેરે ગ્રંથોના ફારસીમા અબુલફજલના ભાઈ ફૈજી પાસે તરજુમા કરાવ્યા. અબુલફજલ પાસે બાઇબલનો તરજુમો કરાવ્યો. ગોવેથી એક પાદરીને બોલાવી તેને ગ્રીકમાથી કેટલાક ગ્રંથોનો ફારસીમાં તરજુમો કરવાનુ કામ સોંપ્યું. એણે શાસ્ત્રી, કાજી, ગોરજી, પાદરી ને મોબેદોને બોલાવીને ધર્મસવાદ કરાવ્યા. આ ઉપરથી એનો મત કબીરપથી જેવો હતો; એટલે પેગંબર કોઇ થયો નથી, એવું તે માનતો. માણસ બુદ્ધિબળથી ઇશ્વરેચ્છા સમજી શકેછે. જગતનો કર્ત્તા એક છે, તેને ભજવાને જેને જડ પદાર્થની જરૂર હોય તે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે દશ્ય પદાર્થો

જોઇ ઇશ્વરને ભસે મંભાગે. એના દરબારીઓ પણ એનાજ જેવા અભિપ્રાયના હતા, તેથી અકબરનો એ નવો પંથ ચાલ્યો. સલીમ પણ એજ વિચારનો હતો. પરતુ અકબરના મૂઆ પછી તે પથ નાશ પામ્યો, ને સલીમના વિચાર પણ બદલાઇ ગયા.

હિંદુઓને હોદ્દા આપવા. ૨૪. અકબરે જાતિનો તફાવત નહિ રાખતાં લાયકી પ્રમાણે હોદ્દા આપ્યા, તેથી એના રાજ્યમાં હિંદુઓને પણ મુસલમાનોની માફક નાના મોટા હોદ્દા મળ્યા. એના પ્રધાનમંડળમા, સરદારોમાં, સુબાઓમા, ને વિદ્વાનમંડળમાં હિંદુઓ પણ ઘણા હતા તેણે ધર્મભેદ કહાડી નાંખવાને હિંદુઓ ઉપરનો જજીઆ ને જાત્રા વેરો બધ કર્યો

પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવો. ૨૫ અકબર પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવાને તેને પુત્રસમાન પાળતો તેના ઉપરના કરના બોજા ઓછા કરીને અધિકારીઓ જૂલમ ન કરે તેની સંભાળ રાખતો. બરાબર ન્યાય મળે તેની દેખરેખ રાખતો તેણે કાડા, નાક, કાન વગેરે અવયવો કાપવાની સજા બધ કરી દેહાંતદંડ પણ પોતાની પરવાનગી વગર કરવાની કોઇને છૂટ નહોતી. લદાઇમા પકડાયલા કેદીઓને ગુલામ કરવાની કે વેચવાની મના કરી વળી કોઇ પણ અરજદારની અરજ સાભળી તે ઉપર તે તરત ધ્યાન આપતો. એની પ્રજા એના ઉપર પ્રેમ રાખતી ને ગુન્હો કરતા ડરતી એના શત્રુ પણ એનાથી ડરતા રહેતા

જમાબંદી. ૨૬ વેરો ઉઘરાવનાર વધારે લે નહિ કે રૈયતને માથે વધારે બોજો પડે નહિ, માટે તેણે ટોડરમલ પાસે જમાબંદીની નવી રીત કરાવી તેણે બધી જમીન ફરીને મપાવી ને તેની ત્રણ પ્રત બાધી ઉતમ, મધ્યમ ને કનિષ્ટ એ પ્રત જમીનમાં નીપજતા પાક ઉપરથી બાધી હતી પાકનો ત્રીજો ભાગ સરકારમાં લેવાનો ઠરાવ્યો. એ સિવાય બીજા અમલદારોના સઘળા લાગા બંધ કર્યા સરકારમાં દાણા ન આપતાં રોકડ આપે તો તે પણ લેવા માટે આંકડો નક્કી કર્યો આંકડો નક્કી થવાથી ઉઘરાતદારનો જૂલમ અટક્યો.

રાજ્યવહીવટ. ૨૭. રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવાને એણે અઢી અઢી લાખ રૂપિયાની ઉપજના તાલુકા ઠરાવી તેના ઉપર નવાબ નીમ્યા. એવા કેટલાક નવાબોનો ઉપરી સુબો હતો. એના આખા રાજ્યમાં એવા અઢાર સુબા હતા. એ સુબાઓને પણ પાદશાહની મન્જુરી સિવાય ખૂન કરવાની સત્તા નહોતી ચોર વગેરેનો બંદોબસ્ત રાખવાને મુલ્કી સીરબંધી રાખી હતી. એ સીરબંદીનો ઉપરી ફોજદાર હતો. ન્યાય કરવાને કાજી રાખેલા હતા, ને ગામનો બંદોબસ્ત રાખવાને કોટવાળ હતા ફોજમાં દશ સ્વારોથી દશ હજાર સ્વારોના સરદારો હતા. તેમાંથી ૫૦૦૦ કરતાં વધારે સ્વારોની સરદારી શાહજાદા કે રજપૂત રાજાઓ પાસે હતી. એવા મોટા સરદારો ત્રીસ હતા. એથી ઉતરતા દરજ્જાના સરદારો ઘણા હતા. નોકરીના બદલામાં જમીન આપવાનો રિવાજ કહાડી નાંખી એણે સર્વેના પગાર બાંધી આપ્યા. આ બધી વ્યવસ્થા "આઇને અકબરી" નામે અકબરના ઇતિહાસમાં અબુલફજલે લખીછે

અકબરના વિદ્વાનો. ૨૭ એના વખતમા અબુલફજલ ને ફૈજી નામે બે વિદ્વાન ભાઇઓ શાણુા સલાહકાર હતા. તેમાં અબુલફજલ એનો મિત્ર ને પ્રધાન હતો. ટોડરમલ પણ એનો મિત્ર પ્રધાન ને સલાહકાર હતો. એ વગર માનસિંગ, બીરબલ, ખાનખાનાન ને અજીજકોકા વગેરે વિદ્વાન ને શૂરા સરદારો હતા. વળી એના વખતમાં તાનસેન નામે ગવૈયો ગાયનમાં ને ગગ નામે કવિ કાવ્યમાં કુશળ હતા.

બીરબલ.

અકબરની મહત્તા. ૨૯. અકબરને સર્વ વાતે સુખ હતું. રાજ્ય, પ્રજા, વૈભવ, સરદાર, સલાહકાર એ સર્વ તરફથી સુખી છતાં, એના પુત્રોથી એને મહા દુઃખ થયું. એના બે પુત્રો દારૂના વ્યસનમા મરણ પામ્યા, ને એને મોટે દીકરે બળવો કર્યો, તથા એના વહાલા મિત્ર અબુલફજલને ઇ સ. ૧૬૦૩ માં મરાવ્યો. એજ છોકરાની માઠી ટેવથી ખિન્ન થઇને પોતે મરણ પામ્યો એટલુ છતા એણે પોતાના પુત્ર ઉપરનો પિતૃપ્રેમ તજ્યો નહિ. સલીમ નઠારો નીવડયાથી સલીમના દીકરા ખુશરૂને અકબરની પાછળ ગાદી આપવાનો વિચાર ખુશરૂના મામા માનસિંગ તથા બીજાઓએ કર્યો, પરંતુ અકબરે તો સલીમનેજ શિખામણ દેઇ પોતની સમક્ષ રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો તથા એને મળીને ચાલવાને સરદારોને આજ્ઞા કરી, એવો એ મોટા મનનો હતો. અકબર એ હિંદના સર્વોત્તમ મુસલમાન પાદશાહ થઇ ગયો ક્ષત્રી રાજાઓમાં જેવા રામચંદ્ર, યુધિષ્ટિર, અશોક ને વિક્રમ થયા, તેવો મુસલમાન પાદશાહોમાં અકબર થયો, પણ હિંદને કમનસીબે એના પછી એવો બીજો કોઈ પણ પાદશાહ થયો નહિ, તેથી એણે ચલાવેલી રાજ્યનીતિ ઘણી ખરી એની સાથેજ નાશ પામી

પ્રકરણ ૭ મું.

जहांगीर.

૧. જહાંગીરની વર્તણુંક. ૨. ખુશરૂનો બળવો. ૩. નૂરજહાં સાથે લગ્ન. ૪. અહમદનગર ઉપર ચઢાઇ. ૫. ઉદેપુર ઉપર ચઢાઇ. ૬. મલીકંબર ઉપર પુનઃ સ્વારી. ૭. શાહજહાં ઉપર પાદશાહની અપ્રીતિ. ૮. મહોબતખાનનો બળવો. ૯. જહાંગીરના ગુણ.

જહાંગીરની વર્તણુંક. ૧- પાછળ કહ્યા પ્રમાણે સલીમ જહાંગીર નામ ધારણ કરી તખ્તપર બેઠો. રાજ્યની શરૂઆતમાં તે ન્યાયથી તથા સારી રીતે વર્ત્યો. તેણે ફરિયાદીની અડચણ ટાળવામાટે પોતાના મહેલની દીવાલે એક સાંકળ લટકાવી હતી; તે સાંકળ હલાવ્યાથી ઘરમાં ઘટ વાગીને પાદશાહને જાહેર થતું. તેણે અકબરના સમયના કામદારો કાયમ રાખ્યા. અકબરના ચલાવેલા સુધારા જારી રાખ્યા તથા ધર્મની બાબતમા પ્રજા ઉપર બળાત્કાર ન કર્યો એ પડે દારૂ પીતો હતો પણ લોકોને દારૂ પીવાની તેણે મનાઈ કરી હતી.

જહાંગીર.

ખુશરૂનો બળવો ૨ જહાંગીર ગાદીએ બેઠો એવામાં તેનો પાટવીપુત્ર ખુશરૂ કેદમાં હતો, તે ચાર માસની અંદર છૂટયો. તેણે પંજાબમા જઇ બંડ કર્યું. જહાંગીરે તેને પકડી કેદ કર્યો તથા તેના લશ્કરને રીબાવી રીબાવીને મારી નાંખ્યુ.

નૂરજહાં સાથે લગ્ન. ૩. અકબરના સમયમાં કોઇ ઇરાની વખાનો માર્યો પોતાનાં બે છોકરાં લઈ ભરતખડમાં આવ્યો. અકબરે તેને આશ્રય આપ્યો. એ ઇરાનીને એક નુરજહાં નામે દીકરી અને અસોફખાં નામે દીકરો હતો નુરજહા બહુ ખુબસુરત હોવાથી સલીમને તેની સાથે લગ્ન કરવાનુ મન થયુ, પણ એ વાત અકબરને નહિ ગમ્યાથી તેણે નૂરજહાંને કોઇ શેરઅફગાન સાથે પરણાવી તથા

નૂરજહાં.

તે સરદારને બંગાળામાં જગા આપી, નૂરજહાંને તેની સાથે મોક-લાવી દીધી. પણ અકબર મરણ પામ્યા પછી નૂરજહાંને મેળવવાને જહાંગીરે શેરઅફગાન ને મરાવી નાંખ્યો ને પોતે નૂરજહાંને પરણ્યો. એ બાઇ જેવી ખુબસુરત હતી તેવીજ સલાહ આપવામાં શાણી, ધણીને વશ કરવામાં ચતુર, સંકટ સમયે સાવધાન ને સ્વાર્થ સાધવામાં હોશિયાર હતી. જહાંગીરની કેટલીક કુટેવો એણે છોડાવીને તેને સુધાર્યો. રાજ્યકારભારમાં પણ જહાંગીરને તે સારી સલાહ આપતી. જહાંગીરે નૂરજહાંના ભાઇ અસોફખાને સરદારની જગા આપી ઉમરાવ બનાવ્યો તે અસોફખાં પણ બહાદુર, ચતુર ને હોશિયાર હતો

અહમદનગર ઉપર ચઢાઇ. ૪. અકબરે અહમદનગરનુ રાજ્ય ખાલસા કર્યું નહોતું ત્યાંનો રાજા મૂર્તિજા નિજામશાહ હતો, ને તેને મલીકબર નામે એક હબસી વજીર હતો મલીકબરે અહમદનગરના રાજ્યનો ઘણો ભાગ જીતીને ઔરંગાબાદમા રાજ્યધાની કરી હતી. તેણે દક્ષિણમા જમાબંદીની રીત બાધી હતી. એ રીત ઉત્તરમા ટોડરમલે બાધેલી રીતને મળતી હતી. એણે જહાંગીરના સરદાર ખાનખાનાનનો પરાજય કરી અહમદનગર જીતી લીધુ. ઈ. સ. ૧૬૧૦. તેથી જહાગીરે પોતાના દીકરા પરવીજ તથા ખાનજહાંન લોદી અને રાજા માનસિંગ એ ત્રણેને મલીકબર ઉપર મોકલી ગુજરાતના સુબા અબદુલ્લાખાને પણ તેમની મદદે જવાને હુકમ કર્યો પણ અબદુલ્લા પહેલો જઈ પહોચ્યો, તેને મલીકબરે હરાવીને નસાડયાથી ઉપર કહેલા ત્રણે મોગલ સરદારો બુરાનપુરમાં છાવણી નાંખીને રહ્યા. ઈ સ. ૧૬૧૨.

ઉદેપુર ઉપર ચઢાઇ. ૫ ઉદેપુરનો રાણો પ્રતાપસિંગ ઇ. સ. ૧૫૯૭ માં મરણ પામ્યો. તેથી તેનો પાટવીપુત્ર અમરસિંગ ગાદીએ બેઠો. અકબરે મોટા મનથી પોતાના મરણ પર્યંત અમરસિંગનુ રાજ્ય શાંતિમાં ચાલવા દીધું. પણ જહાગીરે ઉદેપુરને વશ કરવાને ધાર્યું. તેણે પ્રથમ શાહજાદા પરવીજને મોકલ્યો; પણ તે રાજા સાથે સંધી કરીને પાછો ગયો. બીજી વાર મહોબતખાન નામે

સરદારને મોકલ્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૭. તેણે એકવાર રાણા ઉપર જય મેળવ્યો. ગુજરાતના સુબા અબદુલ્લાખાને પણ રાણા ઉપર ચઢાઈ કરી એક વાર જય મેળવ્યો. પણ એ કશાથી અમરસિંગ નમ્યો નહિ તેણે પાદશાહ સાથે સગાઇ કરવાની તો નાજ પાડી, પણ તાબેદારી સુદ્ધા કબુલ કરી નહિ. આ ઉપરથી પાદશાહે પોતાના વહાલા પણ બહાદુર બેટા ખુરમને એક જબરૂ લશ્કર આપી ઉદેપુર મોકલ્યો. તેમણે અમરસિંગને નમાવ્યો, ત્યારે તે શરણ આવ્યો. ખુરમે તેનુ રાજ્ય તેને પાછુ સોપ્યુ ને તેના પાટવી કુવરને પોતાની સાથે પાદશાહની હજુરમા લેઇ જઇ પોશાક અપાવ્યો તથા લશ્કરમાં મોટા સરદારની જગા અપાવી. ખુરમના આ પરાક્રમથી પાદશાહે ખુશી થઇ તેને શાહનો ઇલકાબ આપ્યો, ને તેજ ઉપરથી તેનુ નામ શાહજહાં પડ્યુ ઇ સ. ૧૬૧૪.

મલીકંબર ઉપર પુન: સ્વારી. ૬. એવામા માનસિંગ દક્ષિણમા મરણ પામ્યો, તથા મલીકબરને પાદશાહી લશ્કર જેર કરી શક્યુ નહિ, તેથી પાદશાહે શાહજહાને દક્ષિણમા મોકલ્યો તથા પોતે પણ માળવામા છાવણી નાખી પડ્યો શાહજહાએ દક્ષિણમાં જઇ વિજાપુરના રાજાને મલીકબરના પક્ષમાંથી ફોડીને પોતાના પક્ષમા લીધો તેથી મલીકબર તાબે થયો ઇ. સ ૧૬૧૭. ને અહમદનગર વગેરે લીધેલો મુલક પાછો આપ્યો. શાહજહાં આ જય મેળવી માંડુમાં જહાંગીરને જઈ મળ્યો. ત્યાંથી બંને ગુજરાતમા ગયા. ત્યાંથી પાદશાહ શાહજહાને ગુજરાતનો સુબો બનાવી કાસ્મીર ગયો. કેમકે એ દેશ જીત્યા પછી દિલ્લીના પાદશાહોએ હવા ખાવાની જગા ત્યાં ઠરાવી હતી. આગળ જલદોજ મલીકંબરે ખોએલો મુલક પાછો જીતી લીધાથી પાદશાહે શાહજહાંને ફરીને દક્ષિણમાં મોકલ્યો. તેણે બીજીવાર મલીકંબરને હરાવીને નમાવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૧.

શાહજહાં ઉપર બાદશાહની અપ્રીતિ. ૭. જહાંગીરને ચાર દીકરા હતા. ખુશરૂ, પરવીજ, શાહજહાં ને શહરિયાર. તેમાંથી ખુશરૂ ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં મરણ પામ્યો. શાહજહાં બહાદુર હોવાથી

પાદશાહની તેના ઉપર વધારે પ્રીતિ હતી. વળી નૂરજહાના ભાઇ અસોકખાંની દીકરી સાથે તે પરણેલો હોવાથી તેની મરજી શાહજહાને રાજ્ય અપાવવા તરફ હતી પણ નરજહાની શેરઅફગાનથી થએલી દીકરી શહરિયાર વેરે દીધેલી હોવાથી નૂજહાનુ વલણ શહરિયાર તરફ હતુ, તેથી જહાગીરની પ્રીતિ શાહજહા ઉપરથી કમી થાય એવો ઉદ્યોગ નૂજહાએ આરભ્યો તેવામા ઇ. સ ૧૬૨૧ મા ઇરાની લોકે કદહાર જીતી લીધુ. શાહજહાંની સત્તા દક્ષિણમા જામેલી હોવાથી તે તોડવાને કદહાર પાછુ લેના સારૂ શાહજહાને મોકલવાને નરજહાએ જહાગીરને સમજાવ્યો. તેથી પાદશાહે કદહાર ઉપર ચઢવાને શાહજહાને હુકમ કર્યાથી તે માડુ સુધી આવ્યો પણ ત્યા તેને પાદશાહની મતલબ સમજવાથી તેણે પાદશાહને લખ્યુ કે લશ્કર તૈયાર ન હોવાથી તે જઇ શકતો નથી. ત્યારે નરજહાએ શહાજહાનુ લશ્કર મગાવી શહરિયારને મોકલવાને કહ્યું. પણ શાહજહાએ લશ્કર નહિ મોકલતાં બળવો કર્યો ને જહાંગીર તથા શાહજહાંની ફોજો મેવાતના જગલોમા મળી. શાહજહા હરીને બુરાનપુર આવ્યો તેની પછવાડે પાદશાહે પરવીજ, ખાનખાનાન ને મહોબતખાનને મોકલ્યા. તેથી શાહજહા નાશીને બંગાળે ગયો ને બગાળા ને બહાર પ્રાતો તેણે જીતી લીધા પરવીજ ને મહોબતખાન તેની પછવાડે પડવાથી તે ફરીને દક્ષિણમાં આવ્યો ને મલીકબરને મળી ગયો. છેવટે ઇ. સ ૧૬૨૫ મા તે પાદશાહને શરણે ગયો.

મહોબતખાનનો બળવો. ૮ હવે પરવીજને અને મહોબતખાનને બહુ પ્રીતિ થવાથી તેનુ જોર તોડવાને ઇરાદે નૂરજહાંએ મહોબતખાન ઉપર આળ મૂકી તેનો જવાબ દેવાને હજૂરમાં બોલાવ્યો મહોબતખાન બગાળામાં ગયો ત્યારે ત્યાથી કાઇ સરકારી રકમ તેણે ઉચાપત કરી હતી, એવુ તેના ઉપર આળ હતું, પણ તે નૂરજહાંનુ કાવતરૂ છે, એમ સમજાયાથી મહોબતખાને પોતાના પાંચ હજાર રજપૂતો લઇ પાદશાહ પજાબમાં હતો, ત્યાં જઇ તેને

---

* મહોબતખાનનો બાપ સગર ઉદેપુરના રાણા પ્રતાપસિગનો ભ.ઇ હતો, પણ મહોબતખાન મુસલમાન થઈ ગયો હતો

કેદ કર્યો, ને પાદશાહના નામથી પોતે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. પરંતુ જલદીજ નૂરજહાંની હોશિયારીથી પાદશાહ છૂટો થયો, એટલે મહોબતખાન શરણે આવ્યો. પાદશાહે તેને દક્ષિણમાં શાહજહાં ઉપર મોકલ્યો. ત્યા તેઓ બને જણ મળી ગયા. એવામા પરવીજ નથા મલીકંબર મરણ પામ્યા. ઇ સ. ૧૬૨૫. મલીકંબર લડાઇમાં શૂરો ને રાજ્ય ખટપટમાં પૂરો હતો. તેના મૂઆથી અહમદનગરનું રાજ્ય નબળુ થઇ ગયુ. પાદશાહ પણ દમના રોગે કાશ્મીરથી લાહોર આવતાં રસ્તામાં મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૨૭.

જહાંગીરના ગુણ. ૮. જહાંગીર સ્વભાવે ભલો ને ઉદાર પણ દારૂડીઓ, સ્વછંદી ને વિષયી હતો. નરજહાને મેળવવા માટે એણે શેરઅફ્ધાનનો ઘાત કરાવ્યો. એ પાપી કર્મ કર્યું, એ વાત એણે પોતાને હાથે પોતાની નિત્યનોધમા લખી છે એના સમયમાં ઈંગ્લાંડના જેમ્સ પાદશાહ તરફથી સર ટામસ રો નામે અંગ્રેજ વકીલ ઈ સ. ૧૬૧૫ મા વેપારના કરાર કરવા આવ્યો હતો, તેણે એ પાદશાહના દરબારની હકીકત લખીછે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એના દરબારીઓ લાચીઆ ને સિપાઇઓ કાંઇક સુસ્ત હતા, તથા અકબરના વખતના જેટલી એના વખતમાં રાજ્યની આબાદી ને બદોબસ્ત નહોતા.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

શાહજહાં.

૧. શાહજહાં ગાદીએ બેસેછે. ૨. ખાનજહાન લોદીનો બળવો. ૩. અહમદનગરનું રાજ્ય જીત્યું. ૪. અલીમર્દાનખાન. ૫. હિંદની બહાર સ્વારીઓ. ૬ પોર્તુગીજોનો કતલ. ૭. જમાબંદીની રીત. ૮. શાહજહાંના શાહજાદા ૯ ઔરંગજેબનો દક્ષિણમાં જય. ૧૦, શાહજાદાઓના બળવા. ૧૧. ઓરંગજેબ પાદશાહ થાયછે. ૧૨. પાદશાહોને ને દુઃખ. ૧૩. શાહજહાંના ગુણ. ૧૪. શાહજહાંનાં મકાનો કામ.

શાહજહાં ગાદીએ બેસેછે. ૧. ઇ. સ. ૧૬૩૭માં જહાંગીર મરણ પામ્યો, ત્યારે શાહજહા દક્ષિણમા હતો. તેના સસરા અસોફખાએ શાહજહાના મોટા ભાઇ ખુશરૂના દીકરા દાવરને પાદશાહ ઠરાવી શાહજહાને તેડુ મોકલ્યુ, ને નૂરજહાને કેદ કરી શાહજહાએ આગ્રે આવીને રાજ્ય સ્વાધીન લીધુ દાવર ઇરાનમા નાસી ગયો, ને સહરિયાર તથા દાનીઆલના દીકરાઓએ પંજાબમા બળવો કર્યો. તેમને પાદશાહે મરાવી નાખ્યા તેણે પોતાને રાજ્ય મળવામાં મદદ કરનાર અસોફખાં તથા મહોબખાને જાગીરો આપી, તથા નૂરજહાને પછી પચીસ લાખનુ શાલીઆણું બાંધી આપ્યુ.

શાહજહાં

ખાનજહાંનો બળવો ૨. શાહજહાં દક્ષિણમાથી આવ્યો ત્યારે ખાનજહાં લોદીને ત્યાનો સુબો ઠરાવ્યો હતો. તેણે અહમદનગર તથા વિજાપુરના રાજાઓને પક્ષમાં લઇ બંડ કર્યું. પાદશાહે તે બંડ સમાવ્યુ. ખાનજહા ઉત્તર ભણી નાઠો ત્યાં બુંદેલખંડના રજપૂત રાજાએ તેને મારી નાખ્યો

અહમદનગરનું રાજ્ય જીત્યું ૩. મલીકબરના મરણ પછી તેના પુત્ર ફતેખાંએ મૂર્તિજા નિજામને મારીને એક બાળકને ગાદીએ બેસાડયો. તેણે ખાનજહાને આશ્રય આપ્યાથી મહોબતખાંએ તેને હરાવ્યો, તેથી તે તાબે થયો. એણે બેસાડેલા રાજાને ગ્વા-

લિયરના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. આગળ શાહજી ભોંસલેએ બીજા બાળકને ગાદી આપી અહમદનગરનો કેટલોક મુલક કબજે કર્યો; તેથી શાહજહાં દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે વિજાપુર તથા ગોવળકોંડાના રાજાને જીતીને ખંડીઆ બનાવ્યા, તેથી શાહજી ભોંસલે પણ પાદશાહને શરણે આવ્યો. હવે અહમદનગરને સહાય કરનાર કોઈ ન રહ્યાથી પાદશાહે તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૬૩૭. શાહજી વિજાપુરના રાજાની ચાકરીમાં રહ્યો.

અલીમર્દાનખાન. ૪. જહાંગીરના સમયમાં કંદહાર ઇરાની લોકોએ જીત્યું હતું. ત્યાં તેમનો સુબો અલીમર્દાનખાન હતો. તે તેમનાથી કંટાળીને શાહજહાંને આશ્રયે આવ્યો, તેથી કંદહાર દિલ્હીની પાદશાહતમાં ફરીને આવ્યુ. પાદશાહે અલીમર્દાનખાનને મોટી સરદારી આપી. તે શિલ્પવિદ્યામાં કુશળ હતો. પાદશાહને ભવ્ય મકાનો બંધાવવાનો શોખ હતો, તેથી તે કામમાં તે બહુ ઉપયોગી થયો. મકાનો સિવાય તેણે દિલ્હીને પાણી પૂરૂં પાડવા માટે જમનામાંથી એક નહેર બંધાવી હતી, તે હજુ પ્રસિદ્ધ છે.

હિંદની બહાર સ્વારીઓ. ૫. પાદશાહે અલીમર્દાનખાનને લશ્કર આપી બલ્ખ જીતવા મોકલ્યો. તે એ પ્રાંત લૂટીને ટાઢને લીધે પાછો આવ્યો. ઇ સ. ૧૬૪૪. બીજે વરસે ઉદેપુરના કુવર જગતસિંહને ૧૪૦૦૦ સ્વાર આપીને મોકલ્યો, ને પડે પણ કાબુલ આવી શાહજાદા મુરાદ તથા અલીમર્દાનખાનને તેની સહાયે મોકલ્યા. રજપૂતોએ બહાદુરીથી એ પ્રાત જીત્યો ને પાદશાહે તે ખાલસા કર્યો. વળી બીજે વરસે ઉસ્બેક લોકે બળવો કર્યો તે સમાવવાને શાહજાદો ઔરંગજેબ આવ્યો. તે બલ્ખમા ઘેરાઇ ગયો ને મુશ્કેલીથી કાબુલ આવી શક્યો. સન ૧૬૪૮ માં ઇરાનીઓએ કંદહાર જીતી લીધુ, તે પાછું લેવાને સન ૧૬૫૩ સુધીમાં પાદશાહે પોતાના શાહજાદાઓને મોકલી યત્ન કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ જવાથી તેઓ પાછા ફર્યા. એ પછી કોઇ મોગલ પાદશાહે કંદહાર જીતવાનો ફરીને યત્ન કર્યો નહિ.

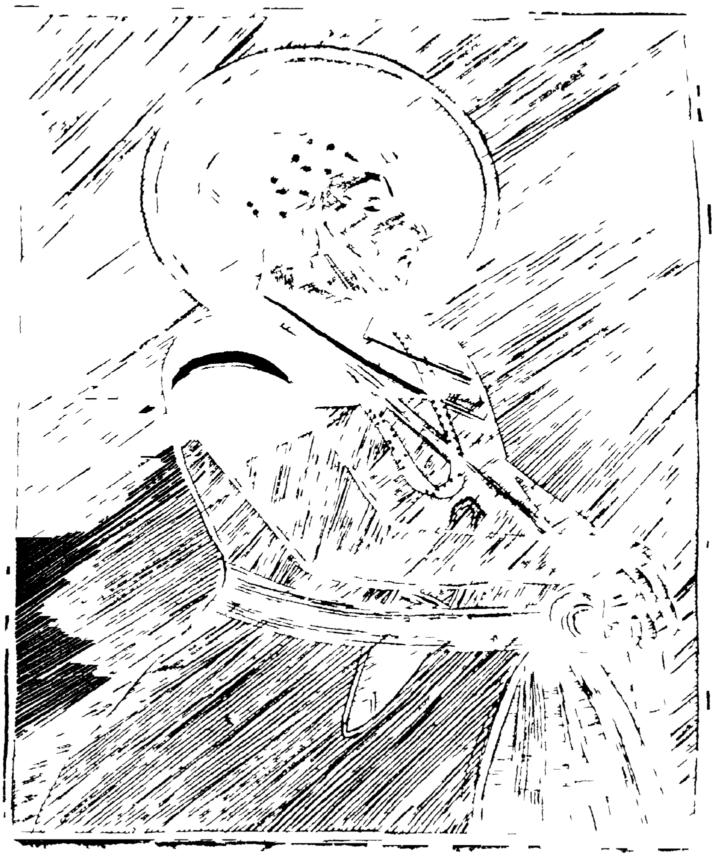
પોર્તુગીઝોની કતલ. ૬. શાહજહાં પોર્તુગીઝોને ધિક્કારતો હતો. જહાંગીરના વખતમાં જ્યારે પોતે બળવો કરી બંગાળામાં આવ્યો ત્યારે એણે તેમની સહાય માગી, તે તેમણે આપી નહિ. પોર્તુગીઝોને હુગલી નદી ઉપર થાણું બેસાડવાની અકબરે પરવાનગી આપી હતી, તે જગા તોપો ગોઠવી મજબુત કરેછે, એવી શાહજહાંને ખબર મળવાથી તેણે તે જીતી લીધી તથા જે ખ્રિસ્તીઓ મુસલમાન થયા નહિ તેમને મારી નાખી તેમની સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવી.

જમાબંદીની રીત. ૭. શાહજહાંના વજીર સાયદુલ્લાખાન બહુ ચતુર ને પ્રમાણિક હતો, તેની સહાયતાથી જમાબંદીની જે રીત ઉત્તરમા ટોડરમલે બાંધી હતી, તેજ ધોરણે એણે એના દક્ષિણના રાજ્યમાં જમાબંદીની રીત ચલાવી.

શાહજહાંના શાહજાદા. ૮. પાદશાહને ચાર પુત્રો હતા. દારા, ઔરંગજેબ, શુજા, ને મુરાદ. તેમાં દારા બહાદુર, ઉદાર, સ્વતંત્ર વિચારનો, પણ ભોળો ને અવિચારી હતો. ઔરંગજેબ બહાદુર, અકલબાજ ને ચતુર, પણ કપટી, લોભી ને ધર્માંધ હતો. શુજા દારૂડીઓ ને વિષયી હતો. મુરાદ, બહાદુર પણ અક્કલહીન ને વિશ્વાસુ હતો. સૌથી મોટો દારા પાદશાહ પાસે હતો, ને ઔરંગજેબ દક્ષિણમાં, સુજા બંગાળામાં, ને મુરાદ ગુજરાતમાં સુબાગીરીપર હતા.

ઔરંગજેબનો દક્ષિણમાં જય. ૯. ઔરંગજેબે ગોવળકોંડાના પાદશાહ વજીર મીરજુમલાને ફોડીને પોતાના પક્ષમાં લીધાથી તેણે દર વરસે એક કરોડ રૂપિયા ખંડણી આપવાનુ કબુલ કરી સલાહ કરી એજ રીતે વિજાપુરના રાજાને પણ હરાવીને તાબેદાર બનાવ્યો. આ સમયે બેદરનુ રાજ્ય ઘણી નબળી હાલતમાં હતું, તેથી તેના ઉપર સ્વારી કરીને તે રાજ્ય ઔરંગજેબે ખાલસા કર્યું. ઈ. સ. ૧૬૫૫. બ્રાહ્મણીરાજ્યના પાંચ ભાગ થયા હતા, તેમાંથી હવે માત્ર બેજ રાજ્ય દિલ્લીના પાદશાહની તાબેદારીમાં હયાતી ભોગવતાં રહ્યાં

શાહજાદાઓના બળવા. ૧૦. ઈ. સ. ૧૬૫૭ માં શાહજહાં માંદો પડ્યાથી એનો વડો પુત્ર દારા રાજ્યનો કારભાર કરવા લાગ્યો, પણ તે એના બીજા ભાઈઓને નહિ ગમ્યાથી તેઓ પોતપોતાને પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યા. શુજા રાજ્ય લેવાને બંગાળી લશ્કર લઈ કાશી સુધી આવ્યો. તેની સામા દારાએ પોતાના દીકરા સુલેમાનને જયપુરના રાજા જયસિંગ સાથે મોકલ્યો તેમણે રાજાને હરાવી પાછો કાઢ્યો દારાએ મુરાદ તથા ઔરંગજેબ સામા જોધપુરના રાજા જસવંતસિંગને મોકલ્યો આણી તરફ

જસવંતસિંગ-જોધપુર

ઔરંગઝેબે મુરાદને લખ્યુ કે હુ રાજ્યપાટ ઇચ્છતો નથી; કેમકે મારે તો મક્કે જઈ ખુદાની ભક્તિ કરવીછે, પણ આપણા પિતા પછી કાફરધર્મી દારા પાદશાહ થાય તે મને પસંદ નથી, ને શુજા દારૂડીઓ હોવાથી રાજ્યયોગ્ય નથી તું ખરો મુસલમાન હોઇને રાજ્યને યોગ્ય છે, માટે મારો વિચાર તને સહાય કરવાનો છે તારી મરજી હોય તો આપણે બને એકત્ર થઇને દારાને હરાવીએ ધર્મના કામમા દારા અકબરની માફક સ્વતંત્ર વિચારનો હોવાથી એના ભાઇઓ એને કાફર કહેતા હતા ભોળો મુરાદ ઔરંગઝેબની કપટજાળમા ફસાયો બનેએ ઐક્ય કરીને દારાને હરાવવાનુ ઠરાવ્યુ, ને પોતાપોતાના લશ્કર લેઇ તેઓ ઉત્તરમા આવવા નીકળ્યા મુરાદ માળવામા પ્રથમ આવ્યો તેને રોકવાને જશવતસિગ પડેલોજ હતો તેણે મુરાદ એકલાને હરાવવાને બદલે ઔરગઝેબને આવવા દેઈ બનેનુ એકત્ર બળ થવા દેવાનો વખત આપ્યો, એ મોટી ભુલ કરી બંનેને જુદા જુદા હરાવવાનો લાગ ગુમાવ્યો તે ફરીને મળ્યોજ નહિ ઉજ્જનની આગળ રજપુતોએ બને લશ્કર ઉપર બહાદુરી ને દ્દઢતાથી હુમલો કર્યો, પણ તેમા તેઓ કપાઈ ગયા, ને થોડાક શાહજાદાનુ લશ્કર ભેદીને જોધપુર પહોચ્યા ઈ. સ. ૧૬૫૭ આ જય મેળવી બને ભાઇઓ આગ્રા તરફ ચાલ્યા અહી દારાનો દીકરો સુલેમાન શુજાને હરાવીને હજુ પાછો આવ્યો નહોતો, તેથી દારાના સલાહકારોએ તેના આવતા સુધી રાહ જોવાને કહ્યુ, પણ અવિચારી ને ઉતાવળીઆ દારાને તે વાત ગમી નહિ તે લશ્કર જમાવી આગ્રાની બહાર ઔરગઝેબને અટકાવવા આવ્યો બને તરફના લશ્કરો આગ્રાના મેદાનમાં સામસામા થયા બને બાજુના સૈન્યો ને સરદારોએ બહાદુરી બતાવી દારાના રજપુત લશ્કરે રાજ્યભક્તિ બતાવવામા મણા રાખી નહિ પણ એટલામા દારાના હાથીને બાણ વાગ્યાથી તે ઘોડા ઉપર બેઠો પોતાના સરદારને હાથી ઉપર નહિ દીઠાથી તે મરાયાની બૂમ ચાલી, ને લશ્કર ગભરાટમા પડયુ. સ-

રદારનેજ માટે લડનારા નસ્કરે તેને ન દેખવાથી નાસવા માંડયું. જે રીતે અનગપાળ પૂરજીતના સમયમા હાર્યો તેજ રીતે દારાનુ પણ થયુ, ને ઔરગજેબ જય પામ્યો.

ઔરંગજેબ પાદશાહ થાયછે. ૧૧. ઔરગજેબ જય પામ્યા પછી મુરાદ પાસે જઇ તેને રાજ્ય મળવા બાબત મુબારકબાદી આપી, પછી બંને ભાઈ આગ્રામાં પેઠા. ત્યાથી બંને જણા દારાની પછવાડે દિલ્લી તરફ જવાને નીકળ્યા રસ્તામાં એક દિવસે મુરાદને ખૂબ દારૂ પાઈ તેણે જાહેર કર્યુ કે તે તો દારૂડીઓ છે, માટે મુસલમાની મઝહબ પ્રમાણે તે રાજ્યયોગ્ય નથી, એમ કહી તેને કેદ કરી દિલ્લી મોકલી દીધો તથા પોતાના પિતાને કેદ કરી તે પાદશાહ થયો ઇ. સ. ૧૬૫૮.

મોગલાઇ પાદશાહોને દુઃખ. ૧૨. મોગલાઇનુ રાજ્ય થયું ત્યારે શરૂઆતના પાદશાહ બહાદુર ને રાજ્ય ચલાવવામાં ડાહ્યા છતા તેમને પોતાના પુત્રો તરફથી પીડા ભોગવવી પડી પઠાણ પાદશાહોના વારામા સરદારોના બળવા, મોગલ લોકની સ્વારીઓ, અને રજપૂત રાજાઓ સાથે યુદ્ધ થવાથી એ પાદશાહો કાયર થઇ દુખી થતા મોગલોએ અકબરની રાજ્યનીતિથી રજપૂતોને વશ કરી તેમની પ્રીતિ મેળવી હતી. બહારના હુમલા થવાના બધ પડ્યા હતા, ને તેમના સરદારો ઉપર દાબ હોવાથી તેઓ કવચિતજ સામા થતા, પણ તેમને તેમના શાહજાદા તરફથી પીડા હતી અકબર સામો સલીમ, સલીમ સામો શાહજહાં, ને શાહજહા સામા તેના ત્રણ પુત્રો થયા. તેમા ઔરગઝેબે તેને કેદ કર્યો, ત્યા તે લગભગ ૧૦ વરસ જીવી ૭૭ વરસની ઉમ્મરે ઈ સ ૧૬૬૭ મા મરણ પામ્યો.

શાહજહાંના ગુણ. ૧૩. શાહજહાએ ગાદીએ બેઠા પછી એના ભાઇભિત્રિજાઓનો નાશ કરાવ્યો, એ એણે મોટું પાપીકર્મ કર્યું એ વાત ખરી, તથાપિ તે પછી એવું પાપીકામ એણે કોઇ વાર કર્યું નથી તેનો જાતિસ્વભાવ પાપી નહોતો. એ સ્વભાવે ભલો

ને દયાળુ પણ ભોળો હતો શાહજહાંની મા રજપૂતાણી હતી. એને મકાનો બંધાવવાનો બહુ શોખ હતો. તે અમદાવાદમાં સુબો હતો, ત્યારે ત્યાં તેણે પોતાને માટે બંધાવેલો મહેલ હજુ પણ **શાહીબાગને** નામે મશહુર છે. એ શોખ એણે પાદશાહ થયા પછી પૂરો કર્યો કામદારો પસંદ કરવામાં શાહજહાં ઘણો ચતુર હતો. તેણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત એવો કર્યો કે આખા મોગલાઈ રાજ્યમાં શાંતિ રહી. એના સમયમાં દક્ષિણમાં, કંદહારમાં તથા બલ્ખમાં થયેલી લડાઈઓ એના રાજ્યની હદ બહાર હતી. એના ત્રીસ વર્ષના રાજ્યમાં ખાનજહાન તથા શાહજાદાઓના બળવા સિવાય કોઈ વખત લડાઈ થઈ નહિ. તેથી તથા એણે પોતાની પ્રજાને પુત્રસમાન પાળ્યાથી, અને ધર્મ સબંધી જૂલમ નહિ થવા દીધાથી એની પ્રજા અકબરના સમય કરતાં પણ વધારે આબાદ, સુખી ને સંતોષી હતી.

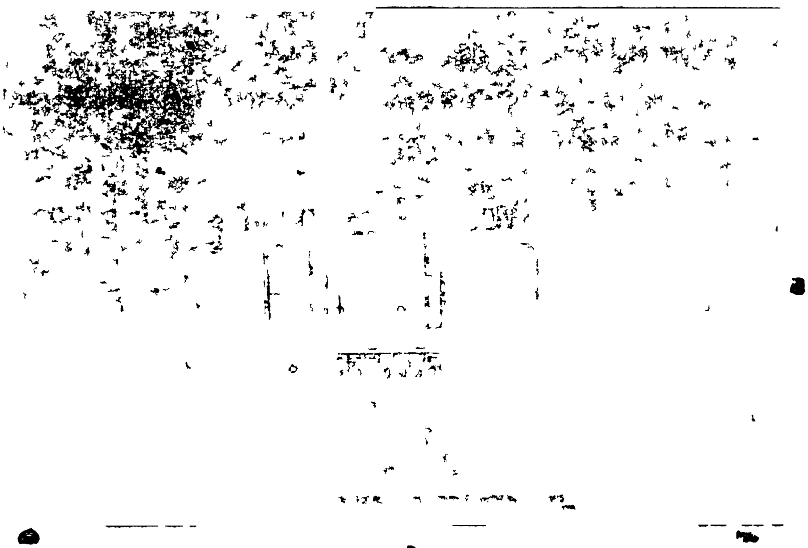
શાહજહાંનાં મકાનો ને કામ. ૧૪ રાજ્યમાં શાંતિ ને આ-

મુમતાજ મહાલ બેગમ.

બાદી હોવાથી એણે લોકોપયોગી કામોમાં ને શોભાયમાન મકા-

નોમાં રાજ્યધનનો ઉપયોગ કર્યો. એણે દિલ્લીમાં રાજ્યધાની કરી ત્યાં સુંદર આરસની સોનેરી ઘુમટવાળી હવેલી બંધાવી ઝાડો રોપાવ્યાં હતાં; વળી શહેરને પાણી પૂરૂં પાડવાને જમના નદીથી એક નહેર કરાવી હતી, તે વાત ઉપર આવીછે. તેણે બધાવેલી સુદર મસીદ હજુ પણ છે. એની બેગમ મુમતાજ મહાલે (અસોફખાંની દીકરીએ) મરતી વખતે શાહજહાં પાસે વચન માગી લીધું, કે તેણે બીજી બેગમ કરવી નહિ, ને મારા ઘોર ઉપર સુદર મસીદ બંધાવવી, કે જેથી આપણું નામ અમર થાય. પાદશાહે તે વચન પાળ્યું. તેણે બીજી બેગમ ન કરી અને એ બેગમની ઘોર ઉપર આગ્રામા આરસનો એક ભવ્ય સુદર કારીગરીનો મહેલ બંધાવ્યો. તે બંધાવતાં ૩૦ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. તેને **તાજમહેલ** કહેછે. તેની બરાબર કોઇ મહેલ દુનિયામાં નથી. તેની પાછળ સવા ત્રણ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું. વળી એણે ૬ાા કરોડ રૂપિયા ખરચીને હીરા, માણેક ને રત્નાદિ જડિત પૂછડીનુ **મયુરાસન**

તાજમહેલ.

(મોરના આકારનું આસન) પોતાને બેસવા માટે બનાવ્યું હતું. એટલું ખર્ચ કર્યા છતાં, એ પદભ્રષ્ટ થયો ત્યારે સોનુ, હીરા, વગેરે ઝવેર સિવાય ૨૪ કોટી રૂપિયા ખજાનામાં સિલક હતા.

પ્રકરણ ૭ મું.

औरंगजेब.

૧. ભાઇભત્રિજાઓનો નાશ. ૨. ઉત્તર હિંદનો બંદોબસ્ત. ૩. ધર્મપક્ષપાત. ૪. હિંદુઓના બળવા. ૫. મરેઠી રાજ્યની સ્થાપના. ૬. રજપૂતો સાથે લઢાઇ. ૭. તે સમયે દક્ષિણનાં રાજ્ય. ૮. વિજાપુર ને ગોવળકોંડા જીતી લેછે. ૯. સંભાજીનો નાશ. ૧૦. મરેઠા સાથે યુદ્ધ ચાલુ રહેછે. ૧૧. આલમગીરના રાજ્યકૌશલ્યમાં ખામી. ૧૨. આલમગીરનું મરણ. ૧૩. આલમગીરના ગુણદોષ.

ભાઇભત્રિજાઓનો નાશ. ૧. પિતાને કેદ કરી આલમગીર નામ ધારણ કરીને ઔરંગઝેબ ગાદીએ બેઠો. ઈ સ. ૧૬૫૮. તે પછીનાં ચાર વરસ પોતાના ભાઈભત્રિજાઓનો નાશ કરવામાં ગયાં. દારા દિલ્લી ભણી નાઠો, તેની પછવાડે ઔરંગઝેબ પડયો. દારા ગુજરાતમાં ગયો, ને ત્યાંથી લશ્કર જમાવી અજમેર આવ્યો. ઔરંગઝેબે ત્યાં આવી તેને હરાવ્યાથી તે સિંધમાં ગયો ત્યાંના એક તાલુકદારે પકડીને પાદશાહ પાસે મોકલી દીધો. ઔરંગઝેબે તેનો ઘાત કરાવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૫૯. શુજા અલ્હાબાદ આગળ લશ્કર જમાવી પડેલો હતો, ત્યા શાહજાદો સુલેમાન તથા જશવતસિંગ તેને જઈ મળ્યા, પણ આળસુ શુજા એ સમયનો લાભ લઇ શકયો નહિ, તેથી જશવતસિંગ જોધપુર જતો રહ્યો, ને શાહજાદો પાદશાહને જઈ મળ્યો, તેથી શુજા હારીને આરાકાનમાં નાઠો ને ત્યાં માર્યો ગયો. ઈ. સ. ૧૬૬૦. મુરાદને પાદશાહે કેદખાનામાંજ

આલમગીર

મરાવી નંખાવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૬૧. અંતે દારા તથા મુરાદના પુત્રો ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં કેદ હતા, તેમને પણ તેણે મરાવી નખાવ્યા.

ઉત્તર હિંદનો બંદોબસ્ત. ૨. ભાઇભત્રિજાઓનો નાશ કરાવ્યા પછી એણે ઉત્તર હિંદનો બંદોબસ્ત કરવામાં લક્ષ લગાડયું. પ્રથમ તેણે વિકાનેરના રાજાને વશ કર્યો, ને પછી મીરજુમલાને આસામ જીતવાને મોકલ્યો, પણ ત્યાંના રાજાએ ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યાથી તે પાછો આવતો હતો, ત્યાં રસ્તામાંજ મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૬૬૨.

ધર્મપક્ષપાત. ૩. અકબરે પોતાની સર્વ પ્રજાને સમાન ગણીને હિંદુ પ્રજાનુ મન વશ કરી લેવાની જે રાજ્યનીતિ ચલાવી હતી, તે શાહજહા સુધી ચાલી. એ વખતે હિંદુઓએ ઇમાનદારીથી પાદશાહોની નોકરી બજાવી; પણ આલમગીરે એ રીત તોડી. તેણે મુસલમાનોના કેટલાક વેરા માફ કર્યા, ને હિંદુઓના ન કર્યા. હિંદુઓને સરકારી નોકરી આપવી બંધ કરી તથા જાત્રાઓ ભરાતી

તે બંધ પાડી. પઠાણ પાદશાહો હિંદુઓ પાસેથી જે જજીઆવેરો લેતા હતા, ને જે અકબરે બંધ કર્યો હતો, તે વેરો ઔરંગજેબે નાંખ્યો. એ વખતે દિલ્લીના લોક ટોળે મળી એ વેરો નહિ નાંખવાની અરજ કરવાને પાદશાહ પાસે ગયા, ત્યારે પાદશાહે ગુસ્સે થઈ એ લોકો ઉપર પોતાના હાથીઓ છોડી મૂક્યા; તેમાં હજારો માણસો જુદાઇ ચગદાઇ મરણ પામ્યાં. આ પ્રમાણે ધર્મમાં પક્ષપાત કર્યાથી એની હિંદુ પ્રજા નારાજ થઇ, ને તેમણે મુસલમાનોથી છૂટા પડવાનું ધાર્યું. ઔરંગજેબ યુદ્ધકૌશલ્યમાં કુશળ હોવાથી એના સમયમા મુગલાઇ રાજ્ય સર્વ કરતા વધારે વિસ્તાર પામ્યુ હતું. તોપણ એના મૂઆ પછી એનુ રાજ્ય જલદીજ પડી ભાગ્યુ. તે માત્ર એના ધર્મપક્ષપાતથી હતું. એથી મુસલમાનો એનાં વખાણ કરવા લાગ્યા ને અકબર જેવા ઉત્તમ પાદશાહ કરતાં પણ એને વધારે સાબાશી આપવા લાગ્યા, પણ તેથી હિંદુઓ નારાજ થયા ને હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે હાડવેર બંધાયા તે મટયાંજ નહિ.

હિંદુઓના બળવા. ૪. ધર્મપક્ષપાતથી એના રજપૂત સરદારો એનાથી છૂટા પડયા. પંજાબમાં નાનકપંથીઓના ગુરૂ ગોવિંદસિંહે શીખ લોકોને હથિયાર બંધાવી લડવૈયા કર્યા જો કે ઔરંગજેબે તેમને વશ કર્યા, તોપણ એના વંશજોના વખતમાં તેઓ બહુ બળવાન થયા. દિલ્લી પાસેના નારનોલ ગામમાં સતરામી જાતના વેરાગીઓએ બળવો કર્યો ને તેમણે પાદશાહી લશ્કરને બે ત્રણ વાર હરાવ્યુ. એ બળવો આલમગીરે મહામુશ્કેલીએ સમાવ્યો. દક્ષિણમાં શિવાજીની સરદારી નીચે મરેઠા લોક મોગલાઈ સામા ઉઠયા. આલમગીરે ચપળતાથી, હોશિયારીથી ને યુદ્ધકૌશલ્યથી જો કે હિંદુઓને દાબમાં રાખ્યા, તોપણ એના રાજ્યની સઘળી મુદત એ લઢાઇઓ લઢવામાંજ ગઇ.

મરેઠી રાજ્યની સ્થાપના. ૫. દક્ષિણમાં શિવાજીએ કોકણપટી ને ઘાટ ઉપરનો કેટલોક મુલક જીત્યો, તથા વિજાપુરના પાદશાહના લશ્કરનો પરાજય કરી તેના અફજલખાં નામે સરદારને

માર્યો. વળી પાદશાહના મામા સાહિસ્તખાનને પણ ઘાયલ કરી નસાડ્યો, ને સુરત લૂટ્યુ એજ સાલમાં શિવાજીનો બાપ શાહજી મરણ પામ્યાથી તેણે રાયગઢમા પોતાને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો શિવાજીને બળવાન થતો જોઇ ઔરંગજેબે તેનુ જોર તોડવાને પોતાના સરદાર દીલીરખાન, જશવંતસિંગ, શાહજાદા મોઆઝીમ, આઝીમ વગેરેને લશ્કર આપી વારા ફરતી મોકલ્યા, પણ શિવાજી તે સર્વને પુરો પડ્યો. તેણે હિંદુઓમા ધર્માભિમાન ઉત્પન્ન કર્યું તથા મોગલોને થકવવાની યુદ્ધકળા મરેઠાને શીખવી એ યુદ્ધકળાથી શિવાજી મુઆ પછી પણ મરેઠા આલમગીર જેવા બળવાન પાદશાહને પુરા પડી શક્યા એણે મોગલો સાથે મેદાનમા ઉભા રહીને ક્વચિતજ લડાઈ કરી છે. મોગલો ઘણા ને પોતાનુ લશ્કર કમી હોવાથી તેમના ઉપર છાપો મારવાનુ તેણે દુરસ્ત ધાર્યું. મોગલો સામા આવે તો ડુંગરમા ભરાઇ જઈ ગામડા લૂટવા ને તેમને હેરાન કરી પાછા કહાડવાની યુક્તિ કરી. એ યુક્તિથી શિવાજી ફતેહ પામ્યો, તથા તે મરણ પામ્યો ત્યારે એનુ રાજ્ય મોગલાઈ સામુ ટક્કર લેવા જેટલુ બળવાન થયુ હતું.

રજપૂતો સાથે લઢાઇ. ૬ જજીઆ વેરો નાખ્યાથી, જાત્રાઓ બંધ પાડ્યાથી, હિંદુઓને સરકારી નોકરીમાંથી બાતલ કર્યાથી તથા ધર્મપક્ષપાત કરવાથી, રજપૂતો આલમગીર ઉપર નારાજ તો હતાજ, એવામાં જોધપુરનો રાજા જશવતસિંહ કાબુલમા સુબો હતો તે ત્યાંજ મરણ પામ્યો, તેથી તેના બૈરાં છોકરા દિલ્હી આવ્યાં. ત્યા પાદશાહે તેમને કેદ કર્યા જશવતસિંગના બધા છોકરા પ્રથમ મરણ પામ્યાથી આ સમયે એક ધાવણો પુત્ર માત્ર હયાત હતો. એ છોકરાને રજપૂતોના સરદાર દુર્ગાદાસે યુક્તિથી બહાર મોકલી આબુમાં રખાવ્યો ને તેની જગાએ એક બીજા છોકરાને ઓઢવ્યો. આલમગીરે તે છોકરાને માગ્યો ત્યારે તેને પણ નહિ આપતાં રજપૂતો સામા થયા, ને લઢતાં લઢતાં જેટલા બચ્યા તેમણે જઇને પોતાના બાળરાજાને ઉછેરવા માંડ્યો. રજપૂતસ્ત્રીઓ સર્વ જમના નદીમાં કૂદી પડીને મરણ પામી. એ સમયે ઉદેપુરની ગાદીએ રાણો

રાજસિંગ હતો. તેણે જજીઆવેરો નહિ લેવાને પાદશાહને શિખામણપત્ર લખ્યો; પણ આલમગીરે તે ઉપર લક્ષ આપ્યુ નહિ, એ વામાં જોધપુરનું રાજ્ય પાદશાહે ખાલસા કરવાનુ ધાર્યું રાઠોડ સરદારો એથી ગુસ્સે ભરાયા ને રાજસિંગ રાણો તેમની વહારે

દુરગાદાસ.

ચઢયો, તેથી પાદશાહે જબરૂં લશ્કર જમાવી અજમેર આવી રાજ્યસ્થાન ઉજાડ કરવાનુ ધાર્યું. રાજસિંગ સપાટ મુલક છોડી ડુંગરામાં ભરાયો, ને રાઠોડો ખૂબ જુસ્સાથી લઢી પાદશાહને થકવવા લાગ્યા. તેમનો સરદાર દુરગાદાસ હતો તેણે યુક્તિથી શાહજાદા અકબરને ફોડયો ને તેના ૭૦ હજાર લશ્કર સાથે તેને પોતાના પક્ષમાં લીધો. એ સમયે આલમગીર બહુ સંકડામણમાં ફસાયો ને

જો એની જગાએ કોઈ થોડી ધીરજવાળો ને કમઅક્કલનો પાદશાહ હોત તો તેનો નાશ થયો હોત; પણ તે ધીરજ રાખી નહિ ગભરાતા શેરખાંએ માલદેવને ફસાવવાને જે યુક્તિ કરી હતી તેવી જાતની યુક્તિ કરી તે છૂટી ગયો. અકબરનુ લશ્કર પાદશાહને મળી ગયુ ને તેમનો સરદાર તૈબરખાન માર્યો ગયો. અકબર નાસીને દુરગાદાસ પાસે આવ્યો. આ સમયે દુરગાદાસને ફોડવાને ઘણી લાલચો આપવા માંડી તથા રોકડ લાંચ મોકલી, પણ દુરગાદાસે અચળ રહી ઔરંગજેબે મોકલેલી લાંચ અકબરને વાપરવા માટે આપી તથા તેને સલામત રાખવા સારૂ દક્ષિણમાં મરેઠાના રાજાના આશ્રયમાં મૂકી આવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૮૧. એ વખતે શિવાજીનો દેહ પડયો હતો, ને તેનો પુત્ર સંભાજી ગાદીએ હતો, તોપણ પાદશાહના શત્રુને મરેઠા સલામત રાખી શકશે એવો રજપૂતોના મનમા મરેઠાના બળ વિષે વિશ્વાસ બેઠો હતો, પણ અકબર સંભાજીથી કંટાળીને ઈરાન ગયો ને ત્યા થોડી મુદતમા મરણ પામ્યો. અકબરનુ બંડ સમાવીને રજપૂતોને વશ કરવામાં પાદશાહે બહુ જૂલમ કર્યો તેમનો મુલક લૂટીને ઉજડ કર્યો, રૈયતની કતલ કરાવી, તેમની સ્ત્રીઓને પકડી લઈ જવા માંડી, તથા હિંદુ દેવળો તોડીને મસીદો બનાવી. આ ક્રૂર કર્મોનો બદલો રજપૂતોએ પણ વાળવા માંડયો તેમણે મસીદો લૂંટી, મુલ્લાંઓની બેઆબરૂ કરી અને કુરાનો બાળી નાંખ્યાં આ પ્રમાણે થતાં કોઈ પણ થાકયુ નહીં. છેવટે દક્ષિણમાં મરેઠી રાજ્ય વધારે બળવાન થવાથી તથા બંડખોર શાહજાદો તેમને આશ્રયે જવાથી પાદશાહને ચિંતા પેઠી, તેથી જશવંતસિંગનો કુંવર અજીતસિંગ મોટો થાય ત્યારે જોધપુરનું રાજ્ય તેને પાછુ આપવાની શરતે રજપૂતો સાથે સંધી કરી. પાદશાહ પોતાનુ સર્વે સૈન્ય લેઈ દક્ષિણ ઉપર ચઢયો. ઇ. સ. ૧૬૮૩. આલમગીરે ૪૯ વરસ રાજ્ય કર્યું. તેની અર્દ્ધ મુદત એણે ઉત્તરમાં રહી લઢાઇઓ કરી, ને દક્ષિણ દેશ વશ કરવાને સરદારો મોકલ્યા; પણ તેમનાથી તે કામ ન થયું ત્યારે પડે દક્ષિણમાં આવ્યો તે મરતાં સુધી ત્યાંજ રોકાયો.

તે સમયે દક્ષિણનાં રાજ્ય. ૭. આલમગીર દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે બ્રાહ્મણી રાજ્યનાં વિજાપૂર ને ગોવળકોંડા એ બેજ રાજ્યો હયાતીમાં હતાં. મરેઠી નવું રાજ્ય બળવાન થયુ હતું. એ સિવાય દક્ષિણમાં નાના નાના જાગીરદારો તથા વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યના વારસોનાં નાનાં રાજ્યો પણ હતાં. લોદી પાદશાહીની પડતીના સમયમાં પોર્તુગીજોએ ગોવામાં નાનું સરખુ રાજ્ય સ્થાપ્યુ હતું. અંગ્રેજ, ફ્રેંચ ને વલદા લોકે વેપાર અર્થે સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ મુંબઈ, પાંદીચેરી, કારીકલ, માહી ને મદ્રાસમાં વખારો કરી હતી. મદ્રાસમાં તેમણે શાહજહાંના સમયમાં કિલ્લો પણ બાંધ્યો હતો; પણ તે વખતે તેઓ રાજ્ય મેળવવાની લાલચમાં પડ્યા નહોતા, માત્ર વેપાર ઉપરજ તેમનુ લક્ષ હતુ, તેથી પાદશાહનુ ધ્યાન તેમના તરફ ખેંચાયું નહિ. તે તો સુમારે દશ લાખ સૈન્ય લાવી દક્ષિણનાં બે મુસલમાની રાજ્યો તથા મરેઠી રાજ્ય જીતવા આવ્યો હતો.

વિજાપુર ને ગોવળકોંડા જીતી લેછે ૭ પાદશાહે દક્ષિણમાં આવીને શાહજાદા મોઆજીમને મરેઠા ઉપર ને આજીમને વિજાપુર ઉપર મોકલ્યા. મરેઠા રાજા સંભાજીએ મોઆજીમના લશ્કરનો નાશ કર્યો, તેથી પાદશાહે તેને લશ્કર આપી ગોવળકોંડા ઉપર મોકલ્યો; ને આજીમે વિજાપુરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તેની મદદે પોતે ગયો. ત્યાં વિજાપુરના લશ્કરને અન્ન પાણીનો તોટો પાડી એ રાજ્ય જીતીને ખાલસા કર્યું. ઈ. સ. ૧૬૮૬. મોઆજીમે ગોવળકોંડા ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના સેનાપતિને ફોડયો ને હૈદ્રાબાદ લૂટી લીધુ, તેથી ગોવળકોંડાના પાદશાહે પુષ્કળ ધન આપી સલાહ કરી, પણ બીજે વરસે એ રાજ્ય ઉપર તેણે અણચિંતી સ્વારી કરીને એ રાજયની પણ આખર આણી. ઈ. સ. ૧૬૮૭. બીજે વરસે કર્ણાટક ઉપર સ્વારી કરીને તંજાવર સુધીનો મુલક તાબે કર્યો.

સંભાજીનો નાશ. ૯. દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યો જીત્યા પછી પાદશાહે પોતાનું સર્વ સૈન્ય મરેઠાને તાબે કરવામાં રોકયું. તે વખતે સંભાજી આળસુ ને વિષયી થઇ છંદમાં પડયો હતો. તેનો

રાણો રાજસિંગ—ઉદેપુર.

સલાહકાર કલુષા નામે કનોજીઓ બ્રાહ્મણ હતો. શિવાજી જેવી ચંચળતા ને હોંશિયારી ન રાખ્યાથી પાદશાહના સરદાર તુકારબખાંને હાથે તે પકડાયો ને માર્યો ગયો. ઈ. સ. ૧૬૮૯.

મરેઠા સાથે યુદ્ધ ચાલુ રહેછે. ૧૦. સંભાજી મરાયાથી મરેઠા નરમ પડશે એમ ધારી મોગલોએ ત્વરાથી મરેઠી કિલ્લા લેવા માંડ્યા, ને રાજ્યધાની રાયગઢ જીતી લીધુ. તેમાં સંભાજીનો બાળક દીકરો શિવાજી કેદ પકડાયો; તેથી શભાજીનો ભાઈ રાજારામ શિવાજીને નામે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. તે ઈ. સ. ૧૭૦૦ માં મરણ પામતાં તેના દીકરાને નામે રાજારામની સ્ત્રી તારાબાઇએ હોંશિયારીથી રાજ્યનું તથા લઢાઇનુ કામ ચલાવ્યુ. એ પ્રમાણે વીશ વરસ સુધી પાદશાહે મરેઠાને વશ કરવાને લઢઇ જારી રાખી, પણ તે સફળ થઇ નહિ. મરેઠાઓમાં શિવાજીએ આણેલુ આર્યત્વનું અભિમાન ઔરંગઝેબથી તુટયુ નહિ, તેમજ તેમને મોગલો સામે લઢવાની જે પદ્ધતિઓ શિવાજીએ શિખવી હતી, તે પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલી તેમણે આલમગીરને કાયર કર્યો. તેનો ખજાનો મરેઠા લૂંટી લેવા લાગ્યા, ને પાદશાહી છાવણી ઉપર છાપો મારવા લાગ્યા; તેથી મોગલાઇ લશ્કર કંટાળી ગયુ. તેમનો પગાર ચઢવા લાગ્યો; ને તેઓ એશઆરામમાં પડ્યા, તેથી અંતે પાદશાહે થાકીને મરેઠા સાથે સંધી કરવાનું કહેણુ મોકલ્યુ. પણ મરેઠાની માગણી પાદશાહથી કબુલ થઇ નહિ તેથી તે નિરાશ થઇ પાછો ફર્યો. મરેઠા તેની પાછળ પડ્યા ને તે કેદ પકડાતો મુસ્કેલીથી બચીને અહમદનગર પહોંચ્યો.

આલમગીરના રાજ્યકોશલ્યમાં ખામી. ૧૧. એણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી તે વખતે ત્યાં ત્રણ સત્તા હતી. વિજાપુર, ગોવળકોંડા ને મરેઠા. તેમાં વિજાપુર ને ગોવળકોંડા જીતવામાં પોતાનું બળ ગુમાવ્યાને બદલે તેમને મેળવી લેઈ એણે પ્રથમ મરેઠીબળ તોડયું હોત તો પાછળથી બાકીનાં બે મુસલમાની રાજ્ય જીતવાં એને ભારે ન પડત, એટલુંજ નહિ, પણ એના પછી એના વંશજો મરેઠા આગળ નરમ પડી ગયા, ને મરેઠાને લીધેજ મોગલાઇ તુટી;

તે વખત પણ કદાચ ન આવત, પણ એ મુસલમાની રાજ્યો પ્રથમ પ્રથમ જીતવાની એની ઇચ્છાએ અને મરેઠીબળની ખરી તુલના એના મનમાં ન હોવાથી એણે ભૂલ કરા.

આલમગીરનું મરણ. ૧૨. એણે મોગલાઈ રાજ્ય વધાર્યું ખરૂં, પણ હિંદુઓ તે ટકવા દેશે નહિ, તથા પોતાના છોકરા માહોમાહે લઢી રાજ્યની પાયમાલી કરશે, તેની ફિકરમા તે પડ્યો. એવામાં અંતકાળ પાસે આવ્યો એમ તેને જણાયું તે વખતે તેને પોતાના કરેલા પાતિક દૃષ્ટિએ પડયા. પોતાના બાપને દુખ દીધું હતું, તથા ભાઇભત્રિજાઓનો નાશ કરાવ્યો હતો, સે સર્વ સાંભળી આવ્યુ મારૂં શુ થશે, ખુદા મને શી શિક્ષા કરશે ને મારા પાપકર્મોનો શો જવાબ દેઇશ, એવા પસ્તાવામા ૮૯ વરસની ઉમ્મરે ૪૯ વરસ રાજ્ય કરી તે મરણ પામ્યો ઇ. સ ૧૭૦૭.

આલમગીરના ગુણદોષ. ૧૩. ઔરંગઝેબ શૂરો, બુદ્ધિવાન, દૃઢ મનનો, ઉદ્યોગી, હિંમતવાન, દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો તથા યુદ્ધમાં કુશળ હતો, પણ તે કપટી, અણવિશ્વાસુ, સાંકડા મનનો, પક્ષપાતી, નિર્દય, પાપી ને ધર્માંધ હતો. ગમે તેવા સંકટમા તે ધીરજ મૂકતો નહિ, ને પોતાના કોઇપણ સરદારનો વિશ્વાસ કરતો નહિ. તેને તેના પુત્ર ઉપર પણ ભરોંસો નહોતો. દરેકના ઉપર દેખરેખ રાખવાને એણે બાતમીદારોની જાળ ગુંથેલી હતી, તેથી તેના સરદારોની પણ તેના ઉપર પ્રીતિ રહેતી નહિ. તે પોતાની મતલબ સાધવાને કપટ રચતાં કે પાપ કરતાં લગારે ડરતો નહિ. તે દેખાવમાં સાદો, શરીરે પાતળો, પણ મજબૂત બાંધાનો હતો. આખા રાજ્યના દરેક કામ ઉપર તે જાતે નજર રાખી હુકમો આપતો. ઘરડપણમાં પણ તે ચસ્મા વગર અરજીઓ વાચી પોતાને હાથે શેરો કરતો. તેનો ચહેરો હમેશાં હસમુખો રહેતો. તેનાથી દરેક જણ ડરતા રહેતા, પણ એને કોઇજ ચાહાતું નહિ. મુસલમાન પ્રજાને માટે એ બહુ સારો પાદશાહ હતો? એને મોજમજાનો શોખ નહોતો, રાજ્યધન પોતાના ખાનગી કામમાં વાપરતો નહોતો. પોતાના ખર્ચ માટે તે ટોપીઓ બનાવતો ને તખ્ત ઉપર ન હોય તે

વખતે સાદો પોશાક પહેરતો તથા તે ગાયન ને નાચને ધિક્કારતો હતો.

* રાજ્યની હદ જાડી લીટીથી બતાવવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

मोगलाई राज्यनी पडती.

આલમગીર પછીના પાદશાહ.

૧. બહાદુરશાહ. ૨. રજપૂતો સાથે સંધી. ૩. શીખ લોકોનો બંદોબસ્ત. ૪. બહાદુરશાહના ગુણ. ૫. જહાંદારશાહ. ૬. ફેરોખશીર. ૭. મરેઠા સાથે સંધી. ૮. અંગ્રેજને બંગાળામાં જમીનદારી મળી. ૯. મહમદશાહ ૧૦. સૈયદનો નાશ. ૧૧. પાદશાહીના ભાગોનું છૂટા પડવું. ૧૨. મરેઠાની ચઢતી. ૧૩. નાદીરશાહની સ્વારી. ૧૪. રોહીલખંડ. ૧૫. અહમદદુરાનીની સ્વારી. ૧૬. અહમદશાહ. ૧૭. આલમગીર બીજો. ૧૮. અહમદ અબદલ્લીની ત્રીજી સ્વારી. ૧૯. અહમદ અબદલ્લીની ચોથી સ્વારી. ૨૦. પાદશાહીનો અંત.

બહાદુરશાહ. ૧. આલમગીરના મરણ સમયે એના ત્રણ દીકરા મોઆજીમ, આજીમ ને કામબખ્શ હયાત હતા. મોઆજીમ કાબુલમાં ને કામબખ્શ વિજાપુરમાં સુબેદાર હતો, આજીમ પાદશાહની સાથે હતો. તે પોતાને પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યો ને આગ્રે જવા નીકળ્યો. ઉત્તરમાં જતી વખતે તેણે સંભાજીનો દીકરો શિવાજી જે કેદમાં હતો તે દક્ષિણમાં જઈ મરેઠી રાજ્યનો ધણી થાય ત્યારે પોતાને મદદ કરે, એ શ-

બહાદુરશાહ.

રતથી તેને છોડી મૂક્યો. મરેઠી રાજ્ય સ્થાપનાર શિવાજી ઔરંગજેબની કેદમાંથી નાસી ગયો માટે મોગલો તેને ચોર કહેતા, અને આ શિવાજી નાશી ગયો નહિ માટે એને શાહુ કહેતા. એ નામ આગળ જતાં ગાદીએ બેઠા પછી પણ કાયમ રહ્યું. મોઆજીમ કાબુલમાં લશ્કર જમાવી આજીમ ઉપર ચઢાઇ કરીને આગ્રા આગળ તેને હરાવીને માર્યો. તે પછી તેણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી હૈદરાબાદ આગળ કામબખ્શને માર્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૮. પરંતુ ગાદીએ બેઠા પછી એણે પોતાના ભત્રિજા તથા બંડખોર ભાઇઓના મળતીઆ સરદારો વગેરે સર્વેને માફી આપી. મોઆજીમ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી પાદશાહ થયો, ને જુલ્ફીકારખાંને તેણે પોતાનો વજીર ઠરાવ્યો.

રજપૂતો સાથે સંધિ. ૨. પાદશાહ દક્ષિણમાં હતો, તેવામાં પંજાબમાં નાનકપંથી શીખ લોકોએ બળવો કર્યો, તેમને સજા કરવા તે ઉત્તરમાં ગયો. એ વખતે રજપૂતોએ જજીઆવેરો આપવાની ના કહી બંડ કર્યું. પાદશાહે તેમના ઉપરનો જજીઆવેરો માફ કર્યો, તથા અકબરના સમયની રાજ્યનીતિ ચલાવવાનું કબુલ કરી તેમને પોતાના પક્ષમાં લીધા.

શીખ લોકોનો બંદોબસ્ત. ૩. શીખ લોકોમાં ઔરંગજેબના સમયમા ગોવિંદસિંહે જે જુસ્સો આણ્યો હતો, તે તેના મરણ પછી કાંઈ નાબુદ થયો નહિ. બહાદુરશાહ ગાદીએ બેઠો ત્યારે શીખ લોકોનો ગુરુ બંધુ હતો. તેણે પોતાના લોકોને ઉસ્કેરી મુસલમાનોની મસીદો ભાગી, મુલ્લાઓને માર્યા તથા જમના ને સતલજ વચ્ચેના મુસલમાનોનો સંહાર કર્યો, તેમજ લાહોરથી દિલ્હી સુધીનો મુલક લૂંટીને પોતાનો અમલ બેસાડ્યો. શીખ લોકોને સજા કરવા સારૂ રજપૂતો સાથે સંધી કરીને પાદશાહ પંજાબમાં આવ્યો. તેણે એ લોકોને હરાવીને ઘેરી લીધા. તેથી બંધુ નાશીને ડુંગરામાં જઈ ભરાયો. પરતુ એવામાં પાદશાહ લાહોરમાં મરણ પામ્યો. ઇ.સ. ૧૭૧૨.

બહાદુરશાહના ગુણ. ૪. શીખ લોકોના બળવા સિવાય એના રાજ્યમાં શાંતિ રહી હતી. એણે એના ભત્રિજાઓને નહિ મા-

રતાં જાગીરો આપી હતી. એ પાદશાહ જેમ આલમગીર જેવા ચપળ નહોતો, તેમ તેવો તે પાપી પણ નહોતો

જહાંદારશાહ. ૫ બહાદુરશાહના વજીર જુલ્ફીકારખાની સહાયથી બીજા શાહજાદાઓને મારીને જહાંદારશાહ પાદશાહ થયો, પણ તે રંડીબાજ ને દુરાચરણી થવાથી તેના ભત્રિજા ફરોખશીરે બળવો કર્યો, ને તેને તથા જુલ્ફીકારખાને મારી નાંખ્યા

ફરોખશીર. ૬ ફરોખશીરના મુખ્ય સહાયક બહાર ને અલહાબાદના સુબેદાર સૈયદહુસેન ને સૈયદ અબદુલ્લા નામે બે ભાઈઓ હતા તેમાનો અબદુલ્લા વજીર થયો ને હુસેન સેનાપતિ થયો. હુસેને જોધપુરના રાજા અજીતસિંહ સાથે સલાહ કરી તેની દીકરી સાથે પાદશાહનુ લગ્ન કરાવ્યુ. ત્યાંથી હુસેન પજાબમા ગયો ને શીખ સરદાર બંધુને તથા તેના સાથીઓને પકડીને રીબાવી રીબાવી માર્યા. આ પ્રમાણે રીબાવી મરવાનુ કબુલ કર્યુ, પણ તેમણે પોતાનો ધર્મ ન તજ્યો. શીખ લોકોનો બંદોબસ્ત કરી હુસેન દક્ષિણમાં ગયો.

મરેઠા સાથે સંધિ. ૭. હુસેન દક્ષિણમા આવ્યો ત્યારે ત્યાંનો સુબેદાર ચીનકીલીચખાં અથવા અસોફજા જેને નિજામ ઉલમુલ્ક કહેછે તે હતો.તેની પાસેથી ત્યાંની સુબાગીરીનો અખત્યાર હુસેને લેઈ મરેઠા સાથે સંધી કરી. એમાં એવું ઠર્યુ કે મરેઠાએ આજ સુધીમાં જીતેલો મુલક તેમણે રાખવો ને દક્ષિણની ચોથ તથા સરદેશમુખી એટલે કુલ ઉપજનો દશાશ તેઓએ લેવો, ને તેના બદલામાં તેમણે પાદશાહને દર સાલ પંદર લાખ રૂપિયા ખડણી આપવી,

નિજામ ઉલમુલ્ક.

ને પંદર હજાર સ્વારોથી ચાકરી કરવી. એ વખતે મરેઠાની ગાદીએ શાહુ રાજા હતો, ને તેનો મુખ્ય પ્રધાન બાલાજી વિશ્વનાથ મહા ચતુર પુરૂષ હતો. ઉપરના કરાર પાદશાહ પાસે કબુલ કરાવવા માટે હુસેન દશ હજાર મરેઠા સાથે બાલાજી વિશ્વનાથને લેઈ ઉત્તરમાં આવ્યો, પણ પાદશાહે એ કરાર કબુલ નહિ કર્યાથી તેણે પાદશાહને મરાવી નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૭૧૯.

અંગ્રેજને બંગાળામાં જમીનદારી મળવી. ૮. ફરોખશીરના વખતમાં બંગાળાના સુબા મીરજાફર સામા ફરિયાદ કરવાને અંગ્રેજ કપનીના માણસો આવ્યા તેવામા પાદશાહ માંદો હતો ને તેના હકીમો તેને આરામ કરી શક્યા નહોતા, તેથી આવેલા અંગ્રેજોમા ડાકટર હેમીલ્ટન હતો તેણે દવા કરી પાદશાહને આરામ કર્યો, તેથી પાદશાહે તેને ઇનામ માગવા કહ્યું, ત્યારે તેણે બંગાળાના ૩૭ તાલુકાની જમીનદારી તથા કપનીના માલના હાસલની માફીની સનંદ માગી, તે પાદશાહે આપી. ઇ. સ. ૧૭૧૫.

મહમદશાહ ૯ ફરોખશીર મૂઆ પછી સૈયદભાઇઓએ પાદશાહી કુળના એક નાના બાળકને ગાદી આપી તે ત્રણ માસમાં મરણ પામ્યો, તેથી તેમણે બહાદુરશાહના એક પૌત્ર મહમદશાહને ગાદી આપી. ઇ. સ. ૧૭૧૯.

સૈયદનો નાશ. ૧૦ મહમદશાહે ગાદીએ બેઠા પછી એની માની મસલતથી સૈયદનો નાશ કરી તેમનાથી છૂટા થવાનુ ઇચ્છયુ. એ સૈયદના સામાવાળીઆમાં દક્ષિણનો સુબો અસોફજા ને અયોધ્યાનો સુબો સાદતખા મુખ્ય હતા અસોફજાએ દક્ષિણમાં બળવો કર્યો, તેને સજા કરવાને પાદશાહને લઇ હુસેન દક્ષિણમા આવ્યો. પણ રસ્તામાંજ પાદશાહે હુસેનને મરાવી નાખ્યો. તેનુ વેર લેવાને સૈયદ અબદુલ્લા લશ્કર લેઇ પાદશાહ સામો આવ્યો, તેને પાદશાહે હરાવી માર્યો ઇ. સ. ૧૭૨૦ પાદશાહે અસોફજાને વજીર નીમ્યો, પણ તેને પાદશાહનો સ્વભાવ નહિ ગમ્યાથી તે દક્ષિણની સુબાગીરી ઉપર ગયો, ને સ્વતંત્રપણે અમલ ચલાવવા લાગ્યો. ૧૭૨૪.

પાદશાહીના ભાગોનું છૂટા પડવું ૧૧. અયોધ્યાનો સુબેદાર

સાદતખાં પાદશાહનો વજીર થયો, પરંતુ તે પણ ઇ. સ. ૧૭૩૨ થી સ્વતંત્રપણે અયોધ્યાના સુબાગીરી કરવા લાગ્યો. બંગાળાના સુબેદાર મુર્શિદકુલીખાન ઢાકેથી મુર્શિદાબાદમાં ગાદી કરી ઇ. સ. ૧૭૨૫ થી સ્વાતંત્ર થયો. કર્ણાટકનો નવાબ પણ દિલ્હીથી છૂટો થઇ નિજામ અસોફજાને તાબે આવ્યો. અજમેરની આસપાસનો મુલક જોધપુરનો રાજા અજીતસિંહ પચાવી પડયો.

મરેઠાની ચઢતી. ૧૨. બાલાજી વિશ્વનાથ ઇ. સ. ૧૭૨૦માં મરણ પામ્યાથી તેનો દીકરો બાજીરાવ પેશ્વા થયો. તે બહુ બહાદુર ને રાજ્યનીતિજ્ઞ પુરુષ હતો. પિલાજી ગાયકવાડ, રાણોજી સિંધીઆ, ઉદ્ધવજી પરમાર ને મલારરાવ હોલ્કર, એના મુખ્ય સરદારો હતા. જોધપુરના રાજા અજીતસિંહનો કુંવર અભેસિંગ ગુજરાતનો ને જેપુરનો રાજા જેસિંગ માળવાનો સુબેદાર હતો. ગાયકવાડ ગુજરાત, હોલ્કર માળવા, ને સિંધીઆ બુંદલખંડ જીતવાને યત્ન કરવા લાગ્યા. તેમાંથી ગુજરાતનો થોડો ભાગ, માળવા અને બુદેલખંડ એટલુ મરેઠાઓને મળ્યુ.

નાદીરશાહની સ્વારી. ૧૩. ઈ. સ. ૧૭૩૬ માં ઈરાનની ગાદીએ નાદીરશાહ નામે પાદશાહ થયો. તેણે એક જોરાવર સૈન્ય લેઈ કાબુલને કંદહાર જીતી લીધાં. ઈ. સ. ૧૭૩૭. કાબુલમાં હિંદની પાદશાહતની નબળી હાલત એના સાંભળવામાં આવી, તેથી

નાદીરશાહ.

તેણે બીજે વરસે હિંદ ઉપર ચઢાઇ કરી. કરનાલ આગળ હિંદી ને ઇરાની લશ્કરનો મુકાબલો થયો; તેમાં મોગલ સૈન્ય હાર્યું ને પાદશાહ, નિજામ ને સાદતખાં નાદીરને શરણે આવ્યા. ઈ. સ. ૧૭૩૯. નાદીરે દિલ્લી આવી લોકોને દુઃખ નહિ દેવાનો હુકમ કર્યો, પણ બીજે દિવસે નાદીર મરાયાની બૂમ ચાલ્યાથી શહેરના લોક ઇરાનીઓ ઉપર તુટી પડયા ને તેમને મારી નાંખ્યા. તેથી નાદીરે શહેરમાં કતલ ચલાવવા આજ્ઞા કરી, ને થોડા વખતમાં ૩૦ હજાર માણસોનો ઘાણ કહાડયો. નાદીરે પૈસા મેળવવાને આ સ્વારી કરી હતી, તેથી તેણે ખજાનામાંથી રોકડ, ઝવેરાત વગેરે લીધું બીજા અમીર ઉમરાવ ને રૈયતને લૂટી તથા સુબેદારો પાસેથી ખડણી મેળવી, સુમારે ૨૦ થી ૩૦ કરોડ સુધીનુ રોકડ તથા મયુરાસન ને કોહીનૂર હીરો લેઇ પાછો તે ઇરાન ગયો; તથા સિંધ, મુલતાન, કાબુલ ને કંદહારના મુલક તેણે પોતાના રાજ્યમાં મેળવ્યા; પણ ઇરાન ગયા પછી નાદીરશાહ માર્યો ગયો, તેથી તેના એક સરદાર અહમદ દુરાનીએ કંદહાર ને કાબુલ કબજે કરી, ત્યાં દુરાની રાજ્ય સ્થાપ્યુ.

રોહીલખંડ. ૧૪. અહમદશાહના વખતમાં યુસફજાઈ જાતના રોહીલા નામે પઠાણ લોક અયોધ્યા ને હિમાલયની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા, ને લૂટફાટ ચલાવી બરેલીમાં ગાદી કરી સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. પાદશાહે તેમના ઉપર સ્વારી કરી તાબે કર્યા. ઈ. સ. ૧૭૪૫.

અહમદ દુરાનીની સ્વારી. ૧૫. ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં અહમદશાહ દુરાનીએ પંજાબ ઉપર ચઢાઈ કરી, ને સરહિંદ જીતી લીધુ: તેથી શાહજાદો અહમદ તેની સામો આવ્યો ને તેને હરાવી પાછો કાઢયો. મોગલોએ આ છેલ્લોજ જય મેળવ્યો, તે પછી થોડીજ મુદતમાં પાદશાહ મરણ પામ્યો. શાહજહાંના મયુરાસન ઉપર બેસનાર ને તાજમાં કોહીનૂર પહેરનાર છેલ્લો મોગલ પાદશાહ એજ હતો. એજ સાલમાં મરેઠાનો રાજા શાહુ તથા અસોફજા પણ મરણ પામ્યા. ઇ. સ. ૧૭૪૮.

અહમદશાહ. ૧૬. મહમદશાહ પછી તેના શાહજાદા અહમદશાહે ગાદીએ બેસીને સાદતખાંના દીકરા સફદરજંગને વજીરાત આપી. તે રોહીલાને વશ નહિ કરી શકયાથી મલારરાવ હોલ્કર તથા જયાપા સિંધીઆને ચોથાઈ વસુલ કરવાની રજા આપી ત્યાં મોકલ્યા. તેમણે રોહીલાને વશ કર્યા. ઈ. સ. ૧૭૫૨. એવામાં અહમદ દુરાની બીજીવાર હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો પાદશાહે તેને પંજાબ પ્રાત આપી પાછો કાઢયો. એ વાત સફદરજંગને નહિ ગમ્યાથી તે અયોધ્યા ને અલ્હાબાદ પ્રાંત લઈ છૂટો થયો, લેથી નિજામ અસોફજાનો પાટવીપુત્ર ગ્યાસુદ્દીન વજીર થયો. તેને પાદશાહ સાથે અણબનાવ થવાથી તેણે પાદશાહને મારી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૪. ને પાદશાહના કાકાને આલમગીર બીજો એવું નામ આપી ગાદીએ બેસાડયો.

આલમગીર બીજો. ૧૭. હવે પાદશાહના હાથમાં સત્તા રહી નહિ. જે બળવાન હોય તે વજીર થઈ પાદશાહને કબજે રાખે કે ગમે તેને પાદશાહ બનાવે. મોગલાઇ નબળી થઈ, સુબા સ્વતંત્ર થયા ને પાદશાહી ખડણી અટકી મરેઠા બળવાન થયા ને આખા હિંદમાં લૂંટફાટ કરીને પોતાની સત્તા બેસાડવા લાગ્યા. બીજો આલમગીર માત્ર નામનો પાદશાહ હતો સઘળી સત્તા ગ્યાસુદ્દીનના હાથમાં હતી તે સ્વભાવે ચપળ, અવિચારી ને ઉતાવળીઓ હતો. તેણે દુરાની પાસેથી પજાબપ્રાંત જીતી લીધો.

અહમદ અબદલ્લીની ત્રીજી સ્વારી. ૧૮. પજાબની જીતનું વેર વાળવાને અબદલીએ હિદ ઉપર ચઢી આવી લૂટ ચલાવી ધન મેળવ્યુ અયોધ્યાના નવાબ સુજાઉદવલા પાસેથી ખડણી લીધી, તથા ભરતપુરના જાટ રાજા ઉપર સ્વારી કરીને મથુરાના હજારો જાત્રાળુઓને વિના વાંકે માર્યા. આ પ્રમાણે કેર કરીને નજીબુદવલા નામે એક રોહીલા સરદારને પાદશાહનો સેનાપતિ ઠરાવી તે પાછો ગયો.

અબદલ્લીની ચોથી સ્વારી. ૧૯. અબદલ્લી ગયા પછી ગ્યાસુદ્દીને રઘુનાથરાવ પેશ્વાની મદદથી દિલ્લી લીધી ને નજીબુદવલાને

નસાડયો. પેશ્વા ત્યાંથી પંજાબ ગયો ને તે પ્રાંત જીતી ત્યાં એક મરેઠા સરદારને સુબો ઠરાવી પોતે દક્ષિણમાં ગયો. આ સમાચાર સાંભળી પેશ્વાને સજા કરવાને અબદલ્લીએ ચોથી સ્વારી કરી, એવામાં ગ્યાસુદીને બીજા આલમગીરને મારી નાખ્યો ને એક બીજા છોકરાને ગાદીએ બેસાડયો. ઈ. સ. ૧૭૫૮. પણ તેને કોઇએ માન્ય કર્યો નહિ. વડો શાહજાદો શાહઆલમ નાશી ગયો, તે આગળ જતાં પાદશાહ થયો. દક્ષિણમાં મરેઠાએ નિજામને હરાવી તાબે કર્યો હતોં; હવે તેમનો કોઈ શત્રુ રહ્યો નહોતો, તેથી તેમણે અબદલ્લીને હરાવી મોગલાઈ ઊંધી વાળવાની જબરી તૈયારી કરીને પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં અબદલ્લી સાથે યુદ્ધ કર્યુ તેમા તેમનો નાશ થયો.

પાદશાહીનો અંત. ૨૦. અબદલ્લીએ પાછા જતાં શાહઆલમને ગાદી આપી હતી; એ શાહઆલમ નામનો પાદશાહ થયો. એ સમયે અયોધ્યા ને પ્રયાગ સુજાઉદવલા પચાવી પડયો. રોહીલાનો સરદાર નજીબુદવલા પણ સ્વતત્ર થયો. દક્ષિણમાં નિજામ ને કર્ણાટકનો, તથા બંગાળાનો નવાબ સ્વતત્ર થયા. મહીસુરમાં હૈદરઅલ્લીએ સ્વતત્ર મુસલમાની રાજ્ય એજ અરસામાં સ્થાપ્યુ. ગુજરાત, માળવા, બુદેલખડ, ઓઢીઆ ને મહારાષ્ટ્ર પેશ્વાને તાબે હતાં. સિંધમાં જુદા જુદા અમીરો સત્તાધારી હતા, ને તેઓ અબદલ્લીના ખંડીઆ હતા. કાબુલ, કંદહાર, પજાબ ને મુલતાન અબદલ્લીના તાબામાં હતાં. એ-

શાહઆલમ.

ટલે દિલ્હી ને આગ્રા એ બેજ પ્રાંતો પાદશાહના તાબામાં હતા, ને તે પણ માત્ર નામના હતા, કેમકે એ પ્રાંતો મરેઠા વારવાર લૂંટી લેતા. છેવટે ગુલામકાદરે ઇ. સ. ૧૭૮૬ માં પાદશાહને આંધળો કરી કેદ કર્યો, તેને સિંધીઆએ છોડાવી પોતાને કબજે લીધો. સિંધીઆ પાસેથી અંગ્રેજ સરદાર લેક સાહેબે તેને છોડાવ્યો. શાહઆલમ ઇ સ ૧૮૦૬ મા મુઆથી તેનો શાહજાદો અકબર નામનો પાદશાહ થયો. અંગ્રેજ સરકાર એને જે આપતા તે ખાઇને બેસી રહ્યો. તેની પાસે કાંઇ રાજ્ય નહોતું. ઇ. સ ૧૮૩૭ માં તે મરણ પામ્યાથી તેની જગાએ મહમદ બહાદુરશાહ થયો, તેણે ઈ સ. ૧૮૫૭ ના બળવામા ભાગ લીધાથી તેને પકડીને રગુનમાં કેદ કર્યો; ત્યા તે ઇ સ. ૧૮૬૨ મા મરણ પામ્યો એ સર્વથી છેલ્લો પાદશાહ હતો.

પ્રકરણ ૯ મું.

मोगलाइ राज्यनुं पुनरावलोकन.

૧. સારા મોગલ પાદશાહો. ૨. પાદશાહીની પડતીનાં કારણ. ૩. મોગલ પાદશાહોનાં કામ ૪. વેપારનો વધારો. ૫. હિંદનો ધણી કોણ થાય ?

સારા મોગલ પાદશાહો. ૧. મોગલોના ૧૭ પાદશાહ થયા, તેમાં પાદશાહ નામને યોગ્ય એવા તો ૧૪ પાદશાહ થયા. છેલ્લા ત્રણ પાદશાહ તો માત્ર નામનાજ હતા. એ પાદશાહોમા મહાન્ અકબર સર્વોત્તમ હતો. એણે હિંદુઓ ઉપરથી જાત્રાવેરો, માથાવેરો વગેરે વેરા કાઢી નાખ્યા. હિંદુ રાજાઓ સાથે લગ્નસંબંધ કરી તથા તેમને મોટા હોદ્દાની નોકરીઓ આપી તેમનાં મન મેળવ્યાં. એ રીતથી હિંદુઓ પાદશાહના મદદગાર થયા. શાહજહાં સુધી એ રીત ચાલી. શાહજહાં પણ ભલો ને અકબરને પગલે ચાલનારો હતો. ઔરંગજેબના પુત્ર બહાદુરશાહે પણ રજપૂતોનાં મન મેળવી લેઈ પાદશાહી તારવાને યુક્તિ કરી, પણ તે જલદીથી મરણ પામ્યો, તેથી તે પાર પડી નહિ.

પાદશાહીની પડતીનાં કારણો. ૨. અકબરે સર્વને સરખા ગણી ધર્મભેદ કાઢી મોગલાઈ મજબુત કરવાને જે રીત ચલાવી હતી, તે રીત ઔરંગજેબે તોડી. તેણે હિંદુઓ ઉપર જજીઆવેરો નાખ્યો, જૂલમ કર્યો, ને તેમને નોકરીમાંથી બાતલ કર્યા. આ પ્રમાણે ધર્મભેદ પ્રસિદ્ધ કરવાથી હિંદુઓ તેમના ઉપર કોપે ભરાયા, પરંતુ તે યુદ્ધકૌશલ્યમા કુશળ હોવાથી સમયસૂચકતા, ને ચપળતા વાપરી પોતાનુ રાજ્ય સાચવીને વધારી શક્યો, પણ એણે કુસંપનાં જે બીજ રોપ્યા તેના કડવા ફળ એના વંશજોને ચાખવાં પડયા એના વંશજો નબળા નીકળ્યાથી તેમના સરદારો માહોમાંહે લઢી મરવા લાગ્યા, ને તેમાનો જે જોરાવર હોય તે વજીર થઈ પાદશાહને રમકડા માફક નચાવવા લાગ્યો; તથા પોતાની મરજીમાં આવે તેને પાદશાહ બનાવે ને ઉઠાડે. એવા વજીર પાદશાહ બનાવનાર કહેવાતા પાદશાહ બનાવનાર વજીરોમા જુલફીકારખાં, બે સૈયદ ભાઇઓ, ને ગ્યાસુદ્દીન ગણાય છે. પાદશાહો નબળા ને વજીરો કુસંપી ને આપમતલબીઆ જોઈ દૂરના સુબાઓ પણ પાદશાહતથી છૂટા પડી સ્વતંત્ર થઇ ગયા. પાદશાહત આવી સ્થિતિમાં આવી છતા બહાદુરશાહ સિવાય કોઇ પણ પાદશાહે હિંદુઓને મેળવી લેવાની મહેનત કરી નહિ. ખરૂ કહીએ તો તેમનામા દીર્ઘદૃષ્ટિ ને રાજ્યકૌશલ્ય હતુંજ નહિ. પાદશાહતની પડતી વખત રજપૂતોની પડતી થઈ હતી, પણ મરેઠા પોતાનુ બળ નિરતર વધાર્યાં જતા હતા, તેથી તેમણે અતે મોગલાઇવૃક્ષનુ થડ કાપ્યુ

મોગલ પાદશાહોનાં કામ. ૩. મોગલ પાદશાહો જો કે આગલા પઠાણ પાદશાહો કરતાં સારા હતા, તોપણ તેમણે રૈયતને માટે સારાં કામો થોડાંજ કર્યાંછે. લોકકલ્યાણનાં અને પ્રજાની આબાદીનાં કામ કરવામાં તેઓ પઠાણ પાદશાહો કરતાં ભાગ્યેજ સારા હતા. અકબર અને શાહજહાંએ રૈયતને સુખી કરવાની, ન્યાય આપવાની ને આબાદી રાખવાની મહેનત કરી હતી, પણ એ બે બાદ કરતાં બાકીનાએ રાજ્યવૈભવ ને મોજશોખ ભોગવવામાં તથા મુલકો જીતી મોટાઇ વધારવામાં પોતાનો કાળ ગુમાવ્યો હતો. અ-

કબરે વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવામાં મહેનત કરી, તે વખતે રાજ્ય-દરબારી ભાષા ફારસી હતી. તેમાં તેણે સંસ્કૃત ગ્રંથોના તરજુમા કરાવ્યા. વળી આઇને અકબરી અને અકબરનામુ નામે ઇતિહાસ ગ્રંથો એના વઝીર અબુલફજલે લખ્યા હતા. જહાંગીરે પોતાની હકીકત પોતેજ લખી છે, પણ એ સિવાય કાંઈ વિશેષ કોઇએ કર્યું નથી. તેમણે હિંદુ પ્રજામાં વિદ્યાભ્યાસ વધારવા તરફ કાંઈ લક્ષ ન આપ્યુ તેથી હિંદી વિદ્યા ઘટી, બંધ પડી ને અંતે નાશ પામવા-ની સ્થિતિમાં આવી, તેથી તેમનામાં વહેમ વધ્યા ને કેટલાક ન-ઠારા રિવાજો દાખલ થઈ તેઓ અધમ સ્થિતિમાં આવતા ગયા.

વેપારનો વધારો. ૩. મોગલાઇ વારામાં પહેલા કરતાં યૂરોપ સાથે વેપારનો ઘણો વધારો થયો. એ વધારો આ દેશના વેપા-રીઓએ પરદેશમા જઇને કર્યો નહેતો, પણ પરદેશી વેપારીઓ આ દેશમા આવવાથી થયો હતો. સીકદર લોદીના સમયમાં પોર્તુ-ગીજો આ દેશમાં આવી યૂરોપ સાથેનો વેપાર ચલાવવા લાગ્યા. તેમને નફો મળતો જોઈ યૂરોપના બીજા દેશોના લોક પણ આ દેશમાં વેપાર કરવાને આવવા લલચાયા, ને અકબર તથા જહાં-ગીર પાદશાહના સમયમાં તેઓ આ દેશમાં આવવા લાગ્યા; તેથી આ દેશના માલનો પુષ્કળ ઉઠાવ થવા માંડયો. કારીગરો કમાવા લાગ્યા ને તેથી તેઓ નવા નવા બર ઉત્પન્ન કરી, આ દેશની કારીગરી ખીલવવા લાગ્યા.

હિંદુનો ધણી કોણ થાય ? ૫ મોગલ પાદશાહો નબળા થયા, સરદારો કુસંગી થયા, ને સુબાઓ સ્વતંત્ર થયા; પણ તેઓ મોગલાઈનુ ધણીપણું રાખવાને ઇચ્છતા હતા. મોગલોની નબળાઇ જોઇ તથા તેમનો પોતાના તરફ ધર્મભેદ ને જૂલમ જોઇ હિં-દુઓ મોગલાઇ તોડીને હિંદના ધણી થવા ઇચ્છવા લાગ્યા. પણ હિંદુ-ઓ તરફથી લડનાર માત્ર મરેઠાજ હતા, તેમણે સંપ કરી હિંદુબળ એકત્ર કર્યું નહિ. રજપૂતોને લૂંટીને પાયમાલ કર્યાથી તેઓ તેમને સહાયે આવે એવી સ્થિતિમાં નહોતા, તેથી હિંદ તરફથી મરેઠા

એકલા મોગલાઈ સામા થયા. એ રીતે હિંદુ મુસલમાન માંહોમાંહે લઢીને નબળા થયા અને અંતે એની લઢાઇમાં ત્રીજાને ફાવ્યુ સન ૧૭૬૧ ની હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેની મોટી લઢાઇમાં મરેઠીબળ તુટયુ; પણ મોગલાઇનો તો અંતજ આવ્યો. એ લડાઇઓ વખતે એક ત્રીજી પ્રજા તટસ્થપણે જોતી હતી, તે પ્રજાનો તે વખતે પૂર્વમાં સૂર્યોદય થયો હતો. યૂરોપથી વેપાર કરવાને જે પ્રજા આ દેશમાં આવી હતી, તેમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ મુખ્ય હતી. તે પણ હિંદનુ ધણીપણું મેળવવાને ઉત્સાહી હોવાથી પોતપોતાની સત્તા જમાવવાને માંહોમાંહે લઢી મરી, તેમાં આખરે અંગ્રેજ લોકો ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં ફતેહ પામ્યા. ફ્રેંચને હરાવી અંગ્રેજોએ હિંદનુ ધણીપણું મેળવવાને યત્ન કર્યો. માંહોમાંહે લઢીને નબળા થએલા હિંદના જુદા જુદા મુસલમાન હાકેમોને તેમણે પ્રથમ હરાવ્યા. પછી મરેઠાને, અને છેવટે શીખને હરાવીને તેઓ હિંદના ધણી થયા.

भाग ४ थो.

મરેઠી રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લુ.

शिवाजी.

૧. મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુ રાજ્ય. ૨. મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાની રાજ્ય ૩ મરેઠી સરદારો. ૪. શાહાજી. ૫ શિવાજીનો જન્મ. ૬ શિવાજીનો ઉદય. ૭. શિવાજી રાજા થાયછે. ૮. આર્યધર્મતારણયુક્તિ. ૯. શિવાજી કેદ પકડાયછે. ૧૦. શિવાજી કેદમાંથી છૂટેછે. ૧૧. શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૨. શિવાજીનો અંત. ૧૩ રાજ્યની મજબુતી.

મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુ રાજ્ય. ૧. ઈ. સ. ની શરૂઆત સુધી મહારાષ્ટ્રમાં જાણવા જોગ રાજ્ય નહોતું. આગળ જતાં તેનો ભાગ શાહકુળના રાજાઓના તાબામાં આવ્યો તે પછી એ દેશમાં

ચાલુક્યોનું રાજ્ય થયુ. ચાલુક્યો પછી દેવગીરી કે દોલતાબાદમાં જાદવોનું રાજ્ય થયુ. એ રાજ્ય અલ્લાઉદ્દીન ખૂનીએ તોડયુ, ત્યારથી મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત દિલ્લીની પાદશાહતમાં ભળ્યો.

મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૨. મહમદ ગાંડાના વખતમાં ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં હુસેન ગંગુએ બ્રાહ્મણી રાજ્ય સ્થાપ્યુ, ત્યારે મહારાષ્ટ્ર દેશ તેના તાબામાં આવ્યો. એના વંશજોની નબળી સ્થિતિમાં એ રાજ્યના સરદારો સ્વતંત્ર થયા. તે વખતે મહારાષ્ટ્ર દેશ અહમદનગર ને વિજાપુરના રાજાના તાબામાં વહેંચાઈ ગયો.

મરેઠી સરદારો. ૩. એ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર મુસલમાની રાજ્યમાં વહેંચાયો, તોપણ જુના રાજ્યકુળના વશજો ને નાના નાના જાગીરદારો રહ્યા હતા. તેઓ જાગીર ખાઇ, એ મુસલમાની રાજ્યોમાં નોકરી કરતા. એ વગર મુસલમાની લશ્કરમાં પણ ઘણા મરેઠા નોકર હતા. મુલ્કી કારભાર ત્યાંના બ્રાહ્મણો કરતા હતા. આ પ્રમાણે અહમદનગરના મલીકબરના લશ્કરમાં જાદવરાય કરીને એક જાદવકુળનો દશ હજાર સ્વારોનો સરદાર હતો. તેની સહાયતાથી એક ભોંસલે કુળનો માલોજી કરીને મરેઠો હતો, તે પાંચ હજાર સ્વારોનો સરદાર થયો. એમ કહેવાય છે કે ઉદેપુરના રાણા અજેસિંગના જે કુવર દક્ષિણમાં જતા રહ્યા હતા, તેના વશનો એ માલોજી હતો. એ કુવરથી માલોજી દશમો પુરુષ હતો *

શાહાજી. ૪. માલોજીને શાહાજી નામે દીકરો હતો તેનો વિવાહ જાદવરાયની દીકરી જીજાબાઈ વેરે થયો હતો, તેથી શાહાજી અહમદનગરના રાજ્યમાં આગળ પડતો થયો. મલીકબર મૂઆ પછી તેનો દીકરો ફતેહખાન શાહજહાંને તાબે થયો ત્યારે શાહજીએ એક બીજા રાજાને ગાદીએ બેસાડયો ને અહમદનગરનો કેટલોક

---

* અલ્લાઉદ્દીન સામા થનાર ઉદેપુરના રાણા ભીમસિહના દીકરા અજેસિહનો કુવર સજનસી દક્ષિણમાં ગયો એ સજનસીથી દશમી પેઢીએ માલોજી થયો. સજનસી, દુલીપજી, શિવજી, ભોરાજી, દેવરાજ, ઉગરસેન, મોકલજી, ખેલુજી, જનકોજી, માલોજી.

મુલક પાછો મેળવ્યો, તેથી શાહજહાં પડે દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે વિજાપુરનુ રાજ્ય ખંડીઉ બનાવ્યુ ને અહમદનગરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું, તેથી શાહાજી વિજાપુરની નોકરીમાં રહ્યો. એ શાહજીને બે જાગીર મળેલી હતી. એક સતારા પાસે ને બીજી તજાવરમાં.

શિવાજીનો જન્મ. ૫. શાહાજીને જીજાબાઇથી શિવાજી નામે પુત્ર થયો. ઈ. સ. ૧૬૨૭. એને કેળવણી આપવાને શાહાજીએ કોંડદેવ નામે બ્રાહ્મણને રાખ્યો, તેણે તેને સાક્ષર નહિ કરતાં રાજ્યનીતિ ને યુદ્ધકળા સારી રીતે શીખવી. શિવાજીની મા પણ એક રજપૂતાણીને છાજે એવો એને ઉપદેશ આપતી. શિવાજીના ગુરુ રામદાસસ્વામી હતા.

શિવાજીનો ઉદય. ૬. શિવાજી મોટો થતો ગયો તેમ તેમ એણે પોતાનુ પરાક્રમ બતાવવા માંડયુ. એણે આસપાસના ઘાટી લોક પોતાના લશ્કરમાં એકઠા કર્યા. એ લોક ખેતીનુ કામ કરતા, ને શિવાજી બોલાવે ત્યારે આવીને તેના હુકમમાં રહી આસપાસના મુલકો લૂંટી લેતા. એ લૂંટમાંથી શિવાજી તેને ભાગ આપતો. તેથી તેમને પગાર આપવાની ગરજ પડતી નહિ, એટલુજ નહિ, પણ શિવાજી બોલાવે ત્યારે લૂટની લાલચે તેઓ ખુશીથી હાજર થતા. આ પ્રમાણે મરેઠી રાજ્ય સ્થાપનારા મૂળ પુરુષે પ્રથમ લૂંટનો ધંધો આરભ્યો. આગળ જલદીજ એણે વિજાપુરના તાબાના કિલ્લા લેવા માડયા, ને ત્યાં પોતાનો લૂટનો ખજાનો ભરવા માંડયો. આ વખતે શાહાજી વિજાપુરના રાજ્યમાં નોકર હતો, તેથી તેના ઉપર વિજાપુરવાળાએ દબાણ કર્યું, ત્યારે શિવાજીએ મુગલાઇ મુલક ઉપર લૂટ ચલાવી. એ પ્રમાણે એક વખત મોગલોનો તો બીજી વખત વિજાપુરનો મુલક લૂટવા લાગ્યો. અંતે શિવાજી વિજાપુરનો મુલક લૂટતો બંધ ન પડયો, ત્યારે ત્યાંના હાકેમે શાહાજીને કેદમાં નાંખ્યો; તેથી શિવાજી શાહજહાંને શરણે આવ્યો; ને તેની સહાયતાથી પોતાના પિતાને છોડાવી, પ્રથમ પ્રમાણે તેનો ઉદ્યોગ જારી રાખ્યો; ત્યારે વિજાપુરના હાકેમે અફજલખાં નામે

એક મોટા સરદારને લશ્કર આપી શિવાજી ઉપર મોકલ્યો. આ

શિવાજી.

સરદાર સાથે રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરી જય મેળવાય તેમ નહિ હોવા-

થી તેણે છળ કરી જય મેળવવાની યુક્તિ કરી. પ્રથમ તેણે સલાહનું કહેણુ મોકલી પ્રતાપગઢના કિલ્લા આગળ તેની મુલાકાત લેવાનુ ઠરાવ્યું. એ મુલાકાત વખતે દગાથી તેને મારીને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. ઈ. સ. ૧૬૫૯. અફજલખા મરાયાથી વિજાપુરને વધારે ભય પેઠુ ને શિવાજી વધારે જોરપર આવ્યો. તેણે લશ્કરનો વધારે જમાવ કરી મોગલાઈ મુલકમા લુટ ચલાવી. એ સમયે દિલ્લીની ગાદીએ ઔરંગજેબ હતો. તે પોતાના ભાઇઓના નાશ કરવામાં રોકાયલો હોવાથી તેણે શિવાજીને છેડયો નહિ, પણ તેમાથી પરવાર્યો પછી તરતજ સાહિસ્તખાંને જોરાવર સૈન્ય આપી શિવાજીનો નાશ કરવાને મોકલ્યો. શિવાજી મોગલો સામા નહિ થતાં ડુગરોમાં ભરાયો મોગલોએ પુના જીતીને ત્યા મુકામ કર્યો. શિવાજીએ ઓચિંતા આવીને રાત્રે તેમના ઉપર છાપો માર્યો, તેથી મોગલો ગભરાયા ને સાહિસ્તખાં નાસતા નાસતા ઘાયલ થયો. ઇ. સ ૧૬૬૨. એ પ્રમાણે વિજાપુર ને બાદશાહી લશ્કર ઉપર જય મળ્યાથી તેનુ લશ્કર વધારે તેજીપર આવ્યુ.

શિવાજી રાજા થાયછે. ૭ એ વખતે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં સુરત એ મોટુ બંદર હતું મોટા મોટા વેપારીઓ અને શાહુકારો ત્યાં રહેતા હતા. તેઓ દુનિયાના ઘણાખરા જાણીતા દેશો સાથે વેપાર કરતા હતા. ત્યા ચોરાશી બંદરના વાવટા ઉડતા હતા, ને આઠ લાખ માણસની વસ્તી હતી. આજનુ મુંબાઇ તે, તે વખતનુ સુરત હતું એ સુરત લૂટવાની શિવાજીએ હિંમત કરી, ને એકદમ સુરત ઉપર ચઢયો ને તે લૂંટીને ખૂબ ધન તથા માલ લઇ ગયો. એવામાં એનો બાપ શાહાજી મરણ પામ્યાથી શિવાજીએ પોતાને રાજ્યાભિષેક કરાવી, રાયગઢમાં રાજ્યધાની કરીને પોતાના નામના શિક્કા પડાવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૬૪

આર્યધર્મતારણયુક્તિ. ૮. કોંડદેવ બ્રાહ્મણના ઉપદેશથી, મહાભારત ને રામાયણની કથા સાંભળ્યાથી, તથા તેની મા અને ગુરુની શિખામણથી, શિવાજીમા આર્યત્વનુ અભિમાન આવ્યુ હતું.

નાનપણથીજ તેને આર્યધર્મને તારવાની અને મુસલમાની ધર્મના નાશ કરવાની ઉત્કંઠા થઇ હતી. જે અભિમાન અને ઉત્કંઠા એનામાં આવ્યાં હતાં, તે એણે પોતાના લશ્કરમાં ને લોકોમાં આણ્યાં; તેથી તેના લોકો પણ તેની સાથે શુભ પ્રેરણાથી દોરાયાથી એણે આખા મહારાષ્ટ્રમાં જાગૃતિ પ્રદિપ્ત કરી. તેણે પોતાનુ કાર્ય સાધવાને જ્યાં બળ ચાલે એવું ન હોય ત્યાં પ્રારંભમાં છળ ને કળ વાપર્યા. નાનપણથી મહાન્ કાર્ય કરનારને કોઇ કોઈ વાર એવાં છળભેદ કર્મો કરવાની ફરજ પડેછે; તોપણ તેથી એ કાર્ય સ્તુત્ય તો નાજ ગણાય.

શિવાજી કેદ પકડાયછે ૯. શિવાજી બળવાન થયાથી મોગલ પાદશાહને તથા વિજાપુરવાળાને તેનો ડર લાગ્યો. બંને તેનો નાશ કરવાનુ ઇચ્છવા લાગ્યા. શાહાજી વિજાપુરની નોકરીમાં હોવાથી શિવાજીને તેના તરફનો ભય હતો, તે શમ્યો એટલે તે છૂટથી મહાલવા લાગ્યો. તેણે મોગલાઇ ને વિજાપુરનાં ગામ લૂંટયાં, જીત્યાં ને તાબે કર્યા. તેમના કિલ્લા લીધા ને બીજા કેટલાક બંધાવ્યા. એ પ્રમાણે તેને મજબુત થતો જોઈ પાદશાહે પ્રથમ જોધપુરના રાજા જશવતસિંગને તેના ઉપર મોકલ્યો, પણ એ રજપૂત રાજા અંદરખાનેથી શિવાજીની ચઢતી ને મુસલમાનોની પડતી ઇચ્છતો હતો, તેથી તે શિવાજીને મળી ગયો. આ સાંભળી ઔરગજેબે તેને ત્યાંથી ખસેડી પ્રથમ પજાબમા ને પછી કાબુલમાં સુબો બનાવ્યો, ને શિવાજી ઉપર જેપુરના રાજા જયસિંગને મોકલ્યો. શિવાજી સમય વરતી જયસિંગની સલાહથી પાદશાહને શરણે ગયો. ઔરગજેબે તેને દિલ્લી બોલાવ્યાથી જયસિગની બાંહેધરીથી તે તથા તેનો કુંવર સંભાજી દિલ્લી ગયા, પણ એ બાપ દીકરાને પાદશાહે કપટથી કેદ કર્યા ઈ. સ. ૧૬૬૬.

શિવાજી કેદમાંથી છૂટેછે. ૧૦. જયસિંગની બાંહેધરીથી શિવાજી આવ્યો હતો છતાં તેને કેદ કર્યો એ વાત તેને ગમી નહિ, તેથી તે તેનો છૂટકારો ચહાતો હતો. શિવાજી પણ ઔરગજેબના માથાનો કપટી હતો. તેણે પોતાનો છૂટકારો થવાનો માર્ગ મોક-

ળો કર્યો ને તેમાં જયસિંગે સહાય કરી. શિવાજી માંદો થયો હોય એવો ઢોંગ કરી સાધુસંતોને મોટા મોટા ટોપલામાં મિઠાઇ વહેંચવા લાગ્યો. પ્રથમ તો પાદશાહે મીઠાઇના ટોપલાની પણ બરાબર સંભાળ રખાવી હતી, પરંતુ કેટલીક મુદતે એ દેખરેખ નરમ પડી એટલે શિવાજી અને તેનો પુત્ર બંને મીઠાઇના ટોપલામાં બેસી નાસી ગયા. એ રીતે કપટથી છૂટીને શિવાજી અને તેનો પુત્ર રાયગઢ આવ્યા. ત્યાં આવી તેણે વધારે જોસથી મુલકો લૂંટવા તથા જીતવાનું કામ ચલાવ્યુ. પાદશાહી સરદારોને યુક્તિથી તથા કપટથી વશ કરીને તેણે પોતાનુ કામ કાઢી લીધુ. ઇ. સ. ૧૬૭૨ માં એણે બીજી વાર સુરત લૂંટીને ઇ. સ. ૧૬૭૪ મા પોતાની તુળા સોનાથી કરાવી તેનુ દાન કર્યું.

શિવાજીની રાજ્ય વ્યવસ્થા. ૧૧. શિવાજી જેવો લઢાઇમાં શૂરો, કામ કાઢી લેવામાં ચતુર, ને મુલકો જીતવામાં ચપળ હતો, તેવોજ તે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવામાં હોંશિયાર ને કાળજીવાળો હતો. પોતાની રૈયત દુ.ખી ન થાય તેવી તે કાળજી રાખતો. મુલકો લૂંટીને, જીતીને અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી પોતાનુ કામ કાઢીને શિવાજી જેટલો પ્રખ્યાત થયોછે, તેટલો કે તેથી વધારે પ્રખ્યાત તે મુલકો સાચવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં ચતુરાઇ બતાવ્યાથી થયો છે. તે કામ કાઢી લેવામાં કપટ કે કૂરતા કરતો, પણ કામ સાધ્યા પછી દયા બતાવતો, એટલે એનો જાતિસ્વભાવ કૂર ને નિર્દય નહોતો, અને તેથીજ તે મુલકો જીત્યા પછી તેનો બરોબર બંદોબસ્ત રાખતો. એણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવાને, ઇન્સાફ આપવાને, ગુન્હા અટકાવવાને, જમા વસુલ કરવાને, અને તે બધા ઉપર દેખરેખ રાખવાને અધિકારીઓ નીમ્યા હતા, તેજ પ્રમાણે પોતાની હજુરમાં એણે આઠ મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યા હતા. દીવાની, ફોજદારી, લશ્કરી, પગાર આપનાર, દફતરી, વગેરે ખાતાનો ઉપરી એક એક પ્રધાન હતો, અને તે બધાનો ઉપરી મુખ્ય પ્રધાન કે પેશ્વા હતો.

શિવાજીનો અંત. ૧૨. રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યા પછી તે દ-

ક્ષણુમાં તજાવર ગયો; ત્યાંની પોતાના બાપની જાગીરની અરધી ઉપજ લેવાનો ઠરાવ કરી ત્યાં પોતાના ભાઇ વ્યંકાજીને કારભારી નીમ્યો. ઈ. સ. ૧૬૭૬. તજાવરથી પાછા આવી તેણે કિલ્લા બંધાવ્યા, લશ્કરનો બંદોબસ્ત કર્યો ને રાજ્યની મજબુતી કરી. એ ઈ. સ. ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો.

રાજ્યની મજબુતી. ૧૩. શિવાજીએ એક નાના જાગીરદારમાંથી વધીને ઔરંગજેબ જેવા જોરાવર પાદશાહના સમયમાં મરતી વખતે એક બળવાન મરેઠી રાજ્ય પોતાના પુત્રો માટે વારસામા મૂક્યુ, પણ તેના પુત્રો તેના જેવા નીકળ્યા નહિ; તેથી એ રાજ્યનો પાદશાહે જડમૂળથી નાશ કર્યો હોત પણ શિવાજીએ મરેઠી રાજ્યની ઇમારતનો પાયો એવો મજબુત ચણ્યો હતો કે તે ટકી રહી. તેણે મરેઠા લોકોમાં જે શૌર્ય, સાહસ, યુદ્ધકળા, આર્યાભિમાન ને મ્લેચ્છતિરસ્કાર ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તે ગુણોથી એના સરદારોએ પોતાના નબળા રાજાના સમયમા પણ મરેઠી રાજ્યની પડતી થતી અટકાવી. શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ એ રાજ્યની પડતી થતી અટકાવવામાં સહાયભૂત થઇ.

પ્રકરણ ૨ જું.

शिवाजी पछीना राजाओ.

૧. સંભાજી. ૨. રાજારામ. ૩. તારાબાઇ. ૪. મરેઠી રાજ્યના બે ભાગ. ૫. શાહુરાજા. ૬. રામરાજા. ૭. મરેઠી રાજ્યની આખર.

સંભાજી. ૧. શિવાજીને બે પુત્ર હતા—સંભાજી ને રાજારામ. તેમાંનો વડો પુત્ર સંભાજી ગાદીએ બેઠો. તે શિવાજી જેવો બહાદૂર પણ મૂર્ખ હતો. કલુષા નામે બ્રાહ્મણની સોબતમાં પડી તેણે રાજ્યની ખરાબી કરી. સન ૧૬૮૩ માં ઔરંગજેબ દક્ષિણ જીતવાને આવ્યો ને પાંચ વરસમાં તેણે વિજાપુર ને ગોવળકોંડાનાં રાજ્ય જીત્યાં ત્યાં સુધી સંભાજી સુસ્ત થઈ બેસી રહ્યો. મુસલમાનો-

ની માંહોમાંહેની લઢાઇનો લાભ એણે લીધો નહિ. વળી વિજાપુર ને ગોવળકોંડાનાં રાજ્યો ખાલસા થયાથી તે બંને રાજ્યના સિપાઇઓ મરેઠાને આવી મળ્યા, તોપણ સંભાજીએ એના બાપ જેવી ચપળતા ને હોંશિયારી રાખી તેનો ઉપયોગ કર્યો નહિ. એ અમૂલ્ય સમય એણે મોજમજામાં ગુમાવ્યો. એવામાં પાદશાહના સરદાર તુકારબખાને સંગમેશ્વરમાં એને પકડી લીધો. પાદશાહે તેને મુસલમાન થવાનુ કહ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું, કે તારી શાહજાદી પરણાવે તો થાઉ. એમ કહી તેણે પેગંબરને ગાળો દીધી, તેથી પાદશાહે તેને મરાવી નાંખ્યો. સંભાજી પકડાયા પછી તેની સ્ત્રી તથા છોકરો પણ પકડાયાં, તેમને ઔરંગજેબે કેદમા રાખ્યા. ઇ. સ. ૧૬૮૯.

રાજારામ. ૨. મરેઠાનો રાજા પકડાયાથી પાદશાહ ખુશી થયો. તે સમજ્યો કે હવે મરેઠી રાજ્યનો નાશ નજીક આવ્યો, પણ તે એની ભૂલ હતી. રાજા પકડાયાથી મરેઠા નાઉમેદ થયા નહિ. શિવાજીએ આણેલુ આર્યત્વનુ અભિમાન અને જુસ્સો હજુ નરમ પડયાં નહોતાં. સઘળા મરેઠો સરદારોએ એક મતથી સભાજીના દીકરા શિવાજીની વતી કારભાર કરવાને સંભાજીના ભાઈ રાજારામને ઠરાવ્યો, ને ઔરંગજેબ સામા શિવાજીની પદ્ધતિ પ્રમાણે લઢાઈ ચલાવી. પાદશાહ સામો આવે તો નાસી જવું ને બીજે ઠેકાણે જઇ તેના લશ્કર ઉપર છાપો મારવો, ને તેનો ખજાનો લૂંટીને તેને નાણાંની તાણ પાડવી. પાદશાહ મરેઠી કિલ્લા જીતે તો મરેઠા મોગલાઈ મુલકમાં જઇ લૂટ કરે. આ પ્રમાણે મરેઠા મોગલોને હેરાન કરવા લાગ્યા, મોગલ સિપાઇઓ પણ પહેલા જેવા ચચળ નહોતા. તેમના સરદારો મોજીલા ને આળસુ થઈ ગયા હતા. વળી મોગલ સરદારો લાંચીઆ પણ હતા, તેથી વખત આવે મરેઠા તેમને લાચ આપીને પણ છૂટી જતા. એ લાચ પણ 'તેરા પુણ્ય તેરે દ્વારે' જેવી હતી. મોગલાઇમા લૂંટ કરી તેજ પૈસા મરેઠા લાંચમાં આપતા. એક તરફ મોગલો મરેઠી મુલક જીતતા, તો બીજી તરફથી જઇ તેમનો જીતેલો મુલક મરેઠા પાછો લેતા. મરેઠાએ રાજારામને કર્ણાટકના જીંજીગઢમાં રાખ્યો હતો, તેથી મો-

ગલોએ જીંજીને ઘેરો ઘાલ્યો. ઈ. સ. ૧૬૯૪. ઘેરો ઘાલનાર કામબક્ષ ને જુલ્ફીકારખાં હતા. તેમને અણબનાવ થવાથી મરેઠાએ હેરાન કર્યા, તેથી તેઓ ઘેરો ઉઠાવી વાંદીવાસ ગયા. એ ઉપરથી પાદશાહે શાહજાદા કામબક્ષને બોલાવી લીધો ને જુલ્ફીકારને જીંજી જીતવા હુકમ કીધો. તેણે જીંજીગઢ જીત્યો, પણ લાંચ લેઈ રાજારામને નાસી જવા દીધો. ઇ. સ. ૧૬૯૮. રાજારામે જીંજીથી સતારે આવી રાજધાની કરી ને ગોદાવરી સુધીના મોગલ મુલકમાંથી ચોથ ઉઘરાવી. એવામાં તે મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૭૦૦.

તારાબાઇ. ૩. પોતાના પુત્ર શિવાજીને ગાદીએ બેસાડી રાજારામની સ્ત્રી તારાબાઈ રાજ્યકારભાર કરવા લાગી. એ બાઇએ પણ બહાદુરી ને ચપળતાથી લડાઇનુ કામ આગળ ચલાવી મોગલોને કાયર કરવા માંડયા. પાદશાહને પોતાનુ કેટલુક લશ્કર ઉત્તરમાં મોકલવું પડયુ, તેથી તેનુ દક્ષિણમા લશ્કર કમી થયુ. પગાર ચઢી ગયાથી લશ્કરના લોક બૂમ મારવા લાગ્યા. આથી અંતે ઔરંગજેબે થાકીને સલાહનુ કહેણ ચલાવ્યુ. તેથી મરેઠા ઉન્મત્ત થયા ને મોટી મોટી માગણી કરવા લાગ્યા; તે પાદશાહથી કબુલ ન થઈ અને તે નિરાશ થઇ પાછો ફર્યો. મરેઠા તેની પાછળ પડયા, તેથી તે કેદ પકડાતો મુશ્કેલીથી બચી અહમદનગર પહોંચ્યો, ને થોડી મુદતમાં ત્યાંજ મરણ પામ્યો. તે પછી આજીમે સંભાજીના દિકરા શિવાજી (શાહુ) ને છોડી મૂકયો.

તારાબાઈ.

મરેઠી રાજ્યના બે ભાગ. ૪. શાહુએ દક્ષિણમાં આવી મરેઠી રાજ્યનો દાવો કીધો; પરંતુ તારાબાઇએ વાંધો લીધો, કે એ સંભાજીનો ખરો દીકરો નથી–કોઈ ધુતારો છે; પણ ઘણા મરેઠી સરદારો શાહુને આવી મળવાથી તેનું જોર વધ્યું; તેથી તારાબાઈ કોલ્હાપુરમાં જઈ રહી. એ પ્રમાણે શિવાજીના રાજ્યના બે ભાગ થયા. મોટા દીકરાના વંશજ સતારામાં ને નાનાના વંશજ કોલ્હાપુરમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા.

શાહુરાજા. ૫. શાહુને ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં ગાદી મળી. તેણે બાલાંજીને• પોતાના પેશ્વાની જગા આપી. શાહુ મોગલ દરબારમાં ઉછરેલો હોવાથી તેને મોજમજા ભોગવવાનો શોખ હતો, તેથી એણે રાજ્ય ઉપર લક્ષ આપ્યુ નહિ. સઘળો કારભાર પેશ્વાને સોંપ્યાથી તેઓ રાજ્યમાં કરતાકારવતા થયા. બાલાજી ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં ગુજરી ગયાથી શાહુએ તેના મોટા દીકરા બાજીરાવને પેશ્વાઇ આપી બાજીરાવ પણ તેના બાપ જેવો બહાદુર હતો. તે પોતાના રાજાનુ મત લેઇ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે પણ પોતાનું ધાર્યું તેના મનમાં ઉતારી, તે પ્રમાણે કરતો. તે રાજાને નામે કારભાર કરતો, તેથી સઘળા મરેઠી સરદારો તે માન્ય કરી તેની આજ્ઞામાં રહેતા. તે ઈ. સ ૧૭૪૦ માં મરણ પામવાથી તેનો વડો પુત્ર બાલાજી પેશ્વા થયો. બાલાજીને પેશ્વાઈ ન મળે માટે કેટલાક મરેઠા સરદારો સામા થયા; પણ બાલાજીએ ચતુરાઇથી તેમનુ કાંઈ ચાલવા દીધુ નહિ. શાહુરાજા ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો.

રામરાજા. ૬. શાહુને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેના નામનું એક વશીઅતનામુ બાલાજી પેશ્વાએ રજુ કર્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે શિવાજીના વંશમાં ગાદી રાખી રાજાની વતી રાજ્યનો કુલ કારભાર પેશ્વાએ કરવો. એ રીતે બાલાજીએ રાજાની મજુરીથી પેશ્વાઇ વશપરંપરાની કરવાનો યત્ન કર્યો. મરેઠી રાજ્યમાં બે પક્ષ હતા. મરેઠા ને બ્રાહ્મણ. પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની થાય તો રાજ્યમાં બ્રાહ્મણોનું ચલણ થાય, તેથી મરેઠા સરદારો સામા થયા; પણ

અંતે એ વશીઅમનામુ મંન્જુર રહ્યું ને પેશ્વાઇ વંશપરંપરાની થઈ. પેશ્વાએ રાજારામના દીકરા શિવાજીના પુત્ર રામરાજાને ગાદીએ બેસાડયો. એ રામરાજાએ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવવાનો યત્ન કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો, તેથી સતારાની આસપાસનો કેટલોક મુલક રાખી બાકીના રાજ્ય ઉપર પેશ્વાને કારભાર કરવા દીધો. નવા પેશ્વાને પાઘડી બંધાવવાનુ કામ માત્ર રાજા પાસે રહ્યું. રામરાજા ઈ. સ. ૧૭૭૮ મા મરણ પામ્યો.

મરેઠી રાજ્યની આખર. ૭. રામરાજાને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેણે ભોસલે કુળના એક શાહુ નામે છોકરાને દત્તક લીધો, તે બીજા શાહુને નામે રાજા થયો. તેણે ઇ. સ ૧૮૦૧ માં પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થવાને મહેનત કરી, પણ પેશ્વાએ તેને તથા તેના બે દીકરાને કેદ કર્યા એ શાહુ કેદમાંજ મરણ પામ્યો. પણ જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં પેશ્વાનુ રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે લીધુ ત્યારે અંગ્રેજ સરકારે સતારાની ગાદીએ શાહુના દીકરા બાળાસાહેબ ઉર્ફે પ્રતાપસિંગને બેસાડયો, ને પદર લાખની ઉપજનો મૂલક તેને આપ્યો ઈ. સ. ૧૮૩૭ મા તેના ઉપર ફીતુરનુ તહોમત આવ્યાથી તેને ગાદીએથી ઉઠાડી તેના ભાઇ આપાસાહેબને બેસાડયો. તે ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મૂઆથી તેનુ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું. એ રીતે શિવાજીના સ્થાપેલા મરેઠી રાજ્યની આખર આવી. એ રાજ્ય ૧૮૫ વરસ ચાલ્યુ. એ રાજ્યની કોલ્હાપુરની શાખા અદ્યાપિ હયાત છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

પેશ્વાનું સ્વતંત્ર થવું.

૧. બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા. ૨. બાજીરાવ. ૩. મરેઠી

સત્તાનો વધારો. ૪ બાજીરાવના ગુણ. ૫. બાલાજી. ૬. પેશ્વા રાજાથી સ્વતંત્ર થાયછે.

બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા. ૧. શિવાજીએ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી જે આઠ પ્રધાન નીમ્યા હતા, તેમાં પેશ્વા સર્વેનો ઉપરી હતો. શાહુ ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યાં સુધી પેશ્વા માત્ર નોકરી કરતા. રાજા મરજીમાં આવે તેને પેશ્વાની જગા ઉપર નીમી શકતો; પણ શાહુ રાજા મોજશોખમાં પડ્યો ને રાજ્ય ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિં, રાજ્યકારભાર સર્વ પેશ્વાને સોંપ્યો તેથી તેનું બળ વધ્યું. શાહુનો પેશ્વા બાલાજી વિશ્વનાથ બહુ બુદ્ધિવાન ને પહોચેલો હતો, તે પ્રથમ તલાટીનું કામ કરતો, ત્યાંથી વધતાં વધતાં તે પોતાની હોંશિયારી વડે પેશ્વા થયો ત્યાં તેણે પોતાની સત્તા મજબુત કરવાને પોતાની જાતના ઘણા બ્રાહ્મણોને નોકર રાખ્યા. મરેઠા કંઇ ભણેલા નહોતા, તેથી મુત્સદ્દી તથા હિસાબકિતાબ ને લખાણ વગેરેનું કામ કરવાને બ્રાહ્મણ વગર તેમને ચાલે તેમ નહોતું. પોતાની મજબુતી થયા પછી બાલાજીએ મરેઠી રાજ્ય વધારવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું એ સમયે દિલ્હીના પાદશાહ નબળા હતા ને તેમના સરદારોમાં ફાટફૂટ ચાલેલી હતી, તેથી સૈયદહુસેને બાલાજીની મદદ માગી ત્યારે બાલાજી દશ હજાર મરેઠા લેઇને તેમની મદદે ગયો એ મદદના બદલામાં દક્ષિણની ચોથ ને સરદેશમુખી લેવાનો કરાર કરાવી લીધો. પાદશાહી નબળી થવાથી મરેઠા બીજા પ્રાંતોમાં પણ ચોથ ઉઘરાવવા લાગ્યા. એ રીતે મરેઠી રાજ્યની ચઢતી કરી. બાલાજી ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં ગુજરી ગયો. બાલાજીના વખતમાં મરેઠી લશ્કરનો સેનાપતિ ખંડેરાવ દાભાડે હતો. તેનો એક બહાદુર સરદાર દામાજીરાવ ગાયકવાડ કરીને હતો, તેની બહાદુરીથી રાજી થઈ દાભાડેએ તેને સારી નોકરી આપવાને શાહુને ભલા-

મણુ કરી. શાહુએ તેને સમશેર બહાદુરનો ઈલિકાબ આપી સેનાપતિથી ઉતરતા દરજ્જાની સેનાખાસખેલની જગા આપી.

બાજીરાવ. ૨. બાલાજીને બે દીકરા હતા. બાજીરાવ ને ચીમનાજી તેમાંથી મોટા દીકરા બાજીરાવને શાહુએ પેશ્વા બનાવ્યો. સેનાપતિની જગા ખડેરાવના દીકરા ત્ર્યંબકરાવ અને સેનાખાસખેલની જગા દામાજીના ભત્રિજા પિલાજીને આપી. બહાદુર અને શૂરા બાપનો પુત્ર બાજીરાવ પણ બહાદુર ને શૂરો હતો. શિવાજીની ધારણા ભરતખંડમાંથી મુસલમાની રાજ્ય કાઢી આર્યરાજ્ય સ્થાપવાની હતી, તે ધારણા બર લાવવાને બાજીરાવે મહેનત કરી. આ સમયે મોગલાઇની નમતી બેઠી હતી. તેમના પાદશાહ બુદ્ધિહીન ને નબળા હતા, અને તેમના સરદારોમાં ફાટફૂટ હતી. આવી સ્થિતિનો લાભ લેવાનો બાજીરાવે વિચાર કર્યો. મરેઠી દરબારમાં મોગલાઈ તોડવાના બે અભિપ્રાય હતા. એક પક્ષનો અભિપ્રાય એવો હતો કે મોગલાઇ સુબાનાં રાજ્ય જીતી લેઇ પાદશાહીનો નાશ કરવો. બીજા પક્ષનો અભિપ્રાય એવો હતો કે થડ કાપ્યુ એટલે ડાળ પાંદડા એની મેળે ખરી પડશે. પાદશાહી જીતી કે સુબાનાં રાજ્ય જીતવાં મુસ્કેલ નહિ પડે. બાજીરાવ આ બીજા પક્ષના અભિપ્રાયનો હતો. તે ભરી દરબારમાં બોલ્યો, કે "મહારાજ ભરતખંડમાંથી પરદેશીઓને હાંકી કાઢી આર્યરાજ્ય સ્થાપી અમર નામ કરવાનો સમય હમણાં આવ્યો છે. ઉત્તર ભરતખંડમાં સ્વારી કરી પાદશાહી તોડયાથી મહારાજનો ભગવો ઝુંડો અટક સુધી ઉડશે. મહારાજા સાહેબ, ક્ષય પામતા ઝાડને થડમાંથી કાપ્યુ એટલે એનાં ડાળ ને પાંદડાં આપોઆપ ખરી પડશે" બાજીરાવનાં આ શૂર ભર્યાં વચનોથી રાજા પણ આવેશમાં આવ્યો ને બોલ્યો, કે "શાબાશ, બહાદુર પિતાના બહાદુર બેટા ધન્ય છે તને ! તું મારા વાવટાને હિમગીરીથી પણ પાર ઉડાવશે." એમ બોલી તેણે પેશ્વાનો વિચાર મન્જુર કર્યો.

મરેઠી સત્તાનો વધારો. ૩. રાજાએ મંજુરી આપ્યાથી બા-

જીરાવે મરેઠી લશ્કર તૈયાર કરી મરેઠી રાજ્ય શી રીતે વધારવું તેની વ્યવસ્થા કરી. પ્રથમ મરેઠી લશ્કર ગુજરાતમાં ને માળવામાં પેઠું. ગુજરાતમાં પાદશાહી સુબેદાર જોધપુરનો અભેસિંગ અને માળવામાં જેપુરનો જેસિંગ હતો. તેમની પાસેથી ધીરે ધીરે તે પ્રાંતો જીતી લીધા. માળવા ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં ને ગુજરાત ઈ. સ. ૧૭૫૭ માં પૂર્ણ તાબે થયાં. બાજીરાવનો સામાવાળીઓ નિઝામ-ઉલમુલ્ક હતો, તેનાથી બાજીરાવનો અટકાવ ન થયો; ત્યારે તેણે મરેઠી રાજ્યની બે શાખા, સતારા ને કોલ્હાપુરને લઢાવી મારી. પણ બાજીરાવે ચપળતાથી કોલ્હાપુરના સૈન્યને હરાવી શાંત પાડયું, એટલે નિઝામે બ્રાહ્મણોની સામા મરાઠાને ઉશ્કેર્યા. મરેઠી ટોળાનો આગેવાન સેનાપતિ ત્ર્યબકરાવ દાભાડે હતો; પણ એ સમાચાર મળતાંજ નિઝામની મદદ આવી પહોંચતાં અગાઉ બાજીરાવ લશ્કર લેઇ ગુજરાતમાં આવ્યો ને ડભોઈ આગળ દાભાડેને તેણે માર્યો. જીતાયલા શત્રુ ઉપર વેર લેવાને બદલે તેમને શાંત પાડવાને બાજીરાવે ત્ર્યબકરાવના દીકરાને સેનાપતિ નીમી, તે બાળક હોવાથી પિલાજી ગાયકવાડને તેનો રક્ષક ઠરાવ્યો. હવે બાજીરાવ મોટું સૈન્ય લેઈ ઉત્તરમાં ચાલ્યો. તેથી પાદશાહે ડરીને નિઝામની મદદ માગી. નિઝામ ભોપાળ આગળ બાજીરાવની સામો થયો. ઈ. સ. ૧૭૩૬. એ લઢાઇમાં નિઝામ હાર્યાથી તેણે માળવા, નર્મદા, ને ચંબલ વચ્ચેનો મુલક ને ૫૦ લાખ રૂપીઆ એટલુ પાદશાહ પાસે અપાવવાનુ કબુલ કર્યું. નિઝામ એ કરાર કબુલ કરાવવાને પાદશાહ પાસે ગયો; પણ એવામાં નાદીરશાહ આવ્યાથી દિલ્લીમાં અનર્થ થયો, તેથી એ કરાર બાજીરાવના મરણ પર્યંત મન્જુર થયા નહિ. ભોપાળથી બાજીરાવ દક્ષિણમાં આવ્યો, એવામાં એના ભાઇ ચીમનાજી આપાએ યુદ્ધ કરી પોર્તુગીજો પાસેથી સાષ્ટી, વસાઇ વગેરે જીતીને આખા કોકણમાં મરેઠી સત્તા બેસાડી. પેશ્વાના સરદાર રાઘોજી ભોંસલેએ કટક સુધી લૂંટ ચલાવી. એ પ્રમાણે મરેઠા સર્વત્ર લૂંટ ચલાવીને ચોથ ને સરદેશમુખી ઉઘરાવવા લાગ્યા; એવામાં બાજીરાવનો કાળ થયો. ઈ. સ. ૧૭૪૦.

બાજીરાવના ગુણ. ૪. બાજીરાવ ભણેલો ને સમર્થ બુદ્ધિવાન હતો. વળી તે શૂરો, ચતુર, ને સ્વદેશા ભિમાની હતો. તે નિષ્પક્ષપાતી હોઇને ગુણવાનની બુજ કરી તેની લાયકી પ્રમાણે તેને દરજ્જે ચઢાવતો. એ પ્રમાણે એના હાથ નીચેના ઘણા માણસો હલકે દરજ્જેથી ઉચી પાયરીએ ચઢયા હતા. મલાવરાવ હોલ્કર ને રાણોજી સિધિઆ તેમાં મુખ્ય છે એ બંને પોતાની લાયકી વડે બાજીરાવના સરદારો થયા, ને આગળ જતા રાજ્યસ્થાપક થયા. મલ્હાવરાવના વશજો ઇંદોરમા, ને રાણોજીના વશજો ગ્વાલિયરમાં હજુ રાજ્ય કરે છે. એ સિવાય પણ જે જે લાયક માણસો હતા, તે સર્વેને બાજીરાવે જાગીરો આપી યોગ્ય દરજ્જે ચઢાવ્યા. તેના મરણ સમયે વરાડમાં રાઘોજી ભોંસલે, ગ્વાલિયરમાં રાણાજીનો પુત્ર જયાપા સિંધિઆ,, ઇંદોરમાં મલારરાવ હોલ્કર, ધારમાં આનંદરાવ પવાર, વડોદરામા પિલાજીનો પુત્ર દામાજી ગાયકવાડ, અકલકોટમાં ફતેહસિંહ ભોંસલે, રાજ્ય કરતા સરદારો હતા. એ સરદારો પોતાની જાગીરના બદલામા પોતાના સૈન્ય લેઇ પેશ્વાની સહાયે આવતા. બાજીરાવ સ્વભાવે સાદો ને વહેમ રહિત હતો. એણે પોતાના પરાક્રમ ને હોંશિયારી વડે મરેઠી રાજ્યની સીમા ને કીર્તિ વધારી. એણે રાજ્ય મેળવ્યુ, પણ રાજ્યનો બરાબર બંદોબસ્ત રાખીને શિવાજીની પેઠે રૈયતને ઇનસાફ મળે એવી સંભાળ રાખી નહિ, એ એની કીર્તિને ઝાંખ લગાડનાર ખોડ હતી. મરેઠામાં શિવાજી ને બ્રાહ્મણમાં બાજીરાવ જેવા મરેઠી રાજ્યમાં બીજા પુરૂષો થયા નથી.

બાલાજી. ૫. બાજીરાવના મરણ સમયે તેને બે દીકરા હતા. બાલાજી ને રઘુનાથરાવ કે રાઘોબા. તેમાથી મોટો બાલાજી પેશ્વા થયો. એને પેશ્વાઇ નહિ મળવા માટે રાઘોજીએ અને બીજા મરેઠા સરદારોએ મહેનત કરી, પણ તે બાલાજીની ચતુરાઇથી વ્યર્થ ગઇ. પરંતુ તેથી રાઘોજી ને બાલાજી વચ્ચે અણબનાવ થયો. દક્ષિણમાં સમાધાની કરીને ભોપાળ મુકામે બાજીરાવ સાથે નિજામે જે સંધિ કરી હતી, તે કરાર મન્જુર કરાવવાને પેશ્વાએ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સ્વારી હરી. પાદશાહે તે કરાર મન્જુર રાખ્યા. તેવામાં

ઇ. સ. ૧૭૪૨ માં રાઘોજી ભોંસલેએ બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી, તેથી ત્યાંના સુબેદાર અલિવર્દિખાને પાદશાહની મદદ માગી; તે ઉપરથી તેણે બાલાજીને તેની કુમકે મોકલ્યો. તે વખતે રાઘોજીથી બચવા માટે અંગ્રેજોએ ફરીને કલકત્તાની આસપાસ ખાઇ ખોદાવી હતી, તે હજી મરેઠીખાડી કહેવાય છે. પેશ્વાએ બંગાળે જઇ રાઘોજીને નસાડી મૂકયો ને પછી પોતે સતારે ગયો. ઇ સ. ૧૭૪૩. સન ૧૭૪૮ મા શાહુરાજા ગુજર્યા પછી ફરીને મરેઠા બ્રાહ્મણોની સત્તાની સામા થયા. વિરૂદ્ધ પક્ષનો આગેવાન રાઘોજી હતો, તેનું સમાધાન કરવાને બાલાજીએ રાઘોજીને બગાળા તથા બહાર પ્રાંતની ચોથ લેવાની રજા આપીને મેળવી લીધો રાઘોજીએ તેથા રાજી થઇ કટક પ્રાત જીતી લીધો, તથા બંગાળાના નવાબ પાસેથી ચોથને બદલે દર વરસે બાર લાખ રૂપિયા લેવાના ઠરાવ્યા. ઈ. સ ૧૭૫૧.

પેશ્વા રાજાથી સ્વતંત્ર થાયછે. ૬. બાલાજીએ યુક્તિથી પોતાનો પ્રતિપક્ષ તોડીને સ્વપક્ષ મજબુત કર્યો તથા ડરવાનુ કારણ ગયુ એટલે તેણે પોતાની ગાદી પુનામા કરી, ને સતારામા રાજાથી સ્વતત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૭૫૧.

પ્રકરણ ૪ થું.

પેશ્વાઇનો મધ્યાન.

૧. નિઝામ સાથે લઢાઇ. ૨. પેશ્વાઇનો વધારો. ૩ પાણીપતનું યુદ્ધ. ૪. માધવરાવ. ૫ મરેઠી સરદારો. ૬. અહલ્યાબાઇ. ૭ મરેઠાની પુન:પૂર્ણકળા. ૮. માધવરાવના ગુણ.

નિજામ સાથે લઢાઇ. ૧. સન ૧૭૫૨ માં નિજામની ગાદીએ સલાબતજંગ હતો ને તેની પાસે બુસી નામે ફ્રેંચ સરદાર તથા તેનું ૫૦૦ માણુસનું કવાયતી ગોરૂ લશ્કર હતું; તેની મદદ લઇ નિજામે પેશ્વાપર ચઢાઈ કરી; પણ એટલામાં રાઘોજીએ નિજામના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાથી તે સંધી કરી પાછો ગયો.

પેશ્વાઇનો વધારો. ૨. સન ૧૭૫૮ માં પેશ્વાએ પોતે કર્ણા-

ટક ઉપર ચઢાઇ કરીને ત્યાંના નવાબ પાસેથી તથા મહીસૂરના હિંદુ રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી, વળી એજ સાલમાં દામાજી ગાયકવાડે અમદાવાદ જીતીને ગુજરાતનો પૂર્ણ કબજો લીધો. એવામાં પાદશાહના વજીર ગ્યાસુદ્દીને પેશ્વાની સહાય માગ્યાથી રાઘોબા એક બળવાન મરેઠી સૈન્ય લેઈ ઉત્તર હિંદમાં ગયો. તેણે દિલ્લી જઇ અહમદ દુરાનીએ મૂકેલા સેનાપતિ નજીબુદ્દવલાને નસાડયો ત્યાંથી પંજાબ જઈ તે પ્રાંત દુરાનીના સુબાને નસાડીને જીતી લીધો, તથા ત્યાં પોતાનો સુબો મૂકયો. ઇ સ. ૧૭૫૮. એ પ્રમાણે પચીસ વરસમા બાજીરાવનુ ભવિષ્ય ખરૂ પાડી, મરેઠાએ અટક સુધી પોતાનો ઝુડો રોપ્યો. દક્ષિણમા પેશ્વાનો મુખ્ય શત્રુ નિજામ હતો. તેના ઉપર ચીમનાજીઆપાના પુત્ર સદાશિવ ભાઉને જોરાવર સૈન્ય આપી મોકલ્યા. તેણે ઇ. સ. ૧૭૬૦ મા ઉદગીર આગળ નિઝામને હરાવ્યો, તથા તેની પાસેથી પુષ્કળ ધન તથા મુલક લેઇને નબળો કરી નાખ્યો. એ રીતે હિંદમા અગ્રેજ પોતાની સત્તા સ્થાપવાને યત્ન કરતા હતા, તે વખતે પેશ્વાની સત્તા પૂર્ણ જામેલી હતી.

પાણીપતનું યુદ્ધ. ૩. અહમદ દુરાનીનો પંજાબ પ્રાંત પેશ્વાએ લીધો હતો, તેથી પેશ્વાને સજા કરવાને બળવાન પઠાણ લશ્કર લઇ તે ભરતખડમાં આવ્યો. આ તરફ આખા ભરતખડમાં પેશ્વાની સત્તા જામી હતી. તેણે સઘળા નાના મોટા રાજા ને નવાબને હરાવી તાબેદાર બનાવ્યા હતા. હવે તેઓ ભરતખંડમાંથી મુસલમાની રાજ્ય કાઢી હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાને તૈયારી કરતા હતા, તેથી મુસલમાનો અહમદશાહના પક્ષમાં ભળવાને તૈયાર થયા ને હિંદુઓ પેશ્વાની સહાયે આવવાને તત્પર થયા. મરેઠા ને અબદલ્લીની આ લઢાઈ તે હિંદુ મુસલમાનની લઢાઇ હતી. હિંદની પાદશાહત કોને હાથ જશે એ નક્કી કરવાની આ લઢાઇ હતી, તેથી બંને પક્ષે એક મહા યુદ્ધ કરવાને જબરી તૈયારી કરી. પેશ્વા પાસે ૧૫૦૦૦ કવાયતી લશ્કર હતું; ને તેનો સરદાર ઇબ્રાહિમખાં ગારદી હતો. એ વગર ૨૦૦ તોપો, ૫૫ હજાર સ્વાર, ને બે લાખ લૂંટારા

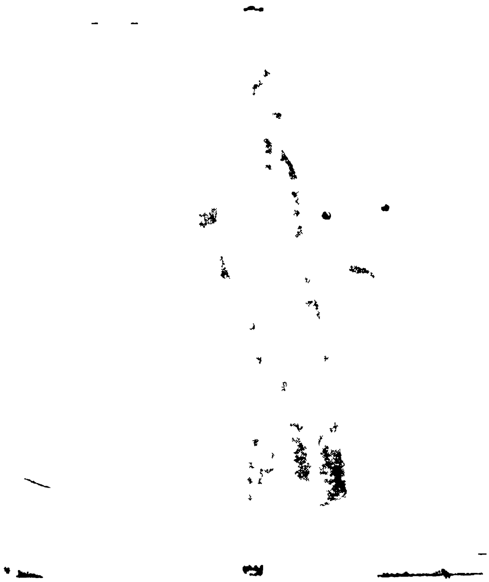
તથા નોકરો હતા. અહમદશાહ પાસે ૪૬૮૦૦ સ્વાર, ૩૮૦૦૦ પાયદળ ને ૭૦ તોપો હતી, તથા નજીબુદવલા ને અયોધ્યાનો નવાબ તેની મદદમાં હતાં. ને હોલ્કર, સિંધીઆ ગાયકવાડ વગેરે પેશ્વાના સરદારો સિવાય રજપૂત રાજાઓ ને જાટોનો રાજા સૂરજમલ પેશ્વાની પક્ષમાં હતા. મરેઠી સૈન્ય પહેલાંના જેવું લૂટારા લોકોથી બનેલુ નહોતું તે કવાયતી, કસાએલુ ને નિજામને ઉદગીર આગળ હરાવી જીતમાં ઉન્મત્ત થએલુ હતું. એ સૈન્યનો સેનાપતિ સદાસીવ ભાઉ હતો. તે ઉદગીરના યુદ્ધમાં જય પામ્યાથી ઉન્મત્ત થયો હતો તે અભિમાની, અવિચારી ને સ્વચ્છાચારી હતો. સદાશિવરાવે દિલ્હી જઇ રાજમહેલ લૂટયો તથા પેશ્વાના દીકરા વિશ્વાસરાવને પાદશાહની ગાદીએ બેસાડવાનો એણે વિચાર કર્યો. પણ એ વિચાર એના સલાહકાર તથા મદદગારને ગમ્યો નહિ. એમ ઉતાવળ કરી હિંદની આખી મુસલમાન કોમને ગુસ્સે કરવામ ડહાપણ નથી, એવી સલાહ મળવાથી ભાઉ તેમ કરતો અટકયો. હવે લડાઈ કેમ ચલાવવી તે બાબત વિચાર ચાલ્યો. સૂરજમલ, રજપૂતો ને કેટલાક મરેઠા સરદારોનો વિચાર એવો હતો કે, શિવાજીની પદ્ધતિ પ્રમાણે લડાઈ કરવી. અબદલ્લી સામા રણયુદ્ધ ન કરતાં આસપાસનો મૂલક ઉજડ કરવો ને તેને ઘાસ દાણાનો તોટો પાડવો, એટલે તે આપોઆપ કાયર થઈ પાછો જશે. અબદલ્લી ચતુર લ્હડવૈયો છે ને તેનુ લશ્કર કસાયલુ ને બળવાન છે. તેના સામા આપણું સૈન્ય ટકી શકશે નહિ, એવી વાજબી સલાહ ઉદગીરની લડાઇના જયથી છકેલા ભાઉને ગમી નહિ. તેણે તો રણક્ષેત્રમાં અબદલ્લીને હરાવી જય મેળવી અમર કીર્તિ કરવાનુ ઇચ્છયુ. આ વખતે રાઘોબા જેવો અનુભવી ને ઠરેલ સરદાર મરેઠાને માથે ન હોવાથી ભાઉના અવિચાર ને ઉદ્ધતપણાનુ ફળ તેમને મળ્યું. હિંદુ સૈન્યમાં મતભેદ પડયાથી સૂરજમલ તથા રજપૂતો ગુસ્સે થઇ ચાલ્યા ગયા. એક તો મરેઠા લૂટારા હતા ને તેમના તરફથી તેમને બહુ સોસવું પડયું હતું, તેથી તેમના ઉપર તેમને ભાવ થોડોજ હતો. તેમાં ભાઉ જેવો અવિચારી ઉપરી હોવાથી જે સ્વદેશાભિ-

માનના આવેશથી તેઓ મરેઠાની મદદે આવ્યા હતા, તે અભિમાન જતું રહ્યું ને તેઓ મરેઠાથી દૂર જઇ તટસ્થ ઉભા. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં જ્યાં પહેલાં પાંડવ ને કૌરવ, શાહબુદ્દીન ને પૃથુરાજ, ઇબ્રાહિમ ને બાબર તથા હેમુ ને અકબર લઢયા હતા, ત્યાંજ હિંદુ મુસલમાનનાં સૈન્ય સામસામાં થયાં. સન ૧૭૬૧ ની સાલમાં આ મહાભારત યુદ્ધ થયું. તેમાં મરેઠાનો સરદાર ભાઉ તથા પેશ્વાનો દિકરો વિશ્વાસરાવ મરાયા. ઇબ્રાહિમખાં ને તેનું કવાયતી લશ્કર તથા બીજા ઘણા મરેઠી સરદારો ને માણસો મરાયા. કૂલ બે લાખ મરેઠા રણમાં પડયા ને અબદલ્લી વિજયશાળી થયો; પણ તે વિજય મેળવી પાછો વળ્યો, તે ફરી હિંદમાં આવ્યોજ નહિ. મરેઠી સૈન્યનો એ પ્રમાણે નાશ થવાથી આખા મહારાષ્ટ્રમાં ઘેર-ઘેર રડારોળ થઈ રહી. પેશ્વા પણ આ હારથી બહુ ખિન્ન થયો. હિંદમાં હિંદુરાજ્ય સ્થાપવાની તેની આશા ભંગ થઇ. તેના મોટા મોટા સરદારો, ભાઈ ને દીકરો મરણ પામ્યા, તેનું અનુભવી સૈન્ય નાશ પામ્યુ. હશે, શુ થશે! એવી હાયવરાળમાં તે પણ તેજ સાલમાં મરણ પામ્યો. એ પેશ્વા બહાદુર, પહોંચેલો, પણ આળસુ ને રંડીબાજ હતો.

સન ૧૭૪૮ ની સાલ હિંદના ઇતિહાસમાં જાણવા લાયક થઈ; કેમકે તે સાલમાં દિલ્લીનો પાદશાહ મહમદશાહ, સતારાનો રાજા શાહુ, ને નિજામુલમુલ્ક મરણ પામ્યા ને અહમદશાહ અબદલ્લીએ પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી. વળી એજ સાલમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે સલાહ થયાથી મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું મળ્યું. એજ રીતે ઈ. સ. ૧૭૬૧ ની સાલ પણ હિંદના ઇતિહાસમાં જાણવા જોગ થઇ. એ સાલમાં હિંદના ધણીપણા માટે પાણીપતમાં મરેઠા ને મુસલમાન લઢી મૂઆ, તેમાં મરેઠા હાર્યા; તથા અંગ્રેજ ને ફ્રેંચો

લઢી મૂઆ, તેમાં ફ્રેંચ હાર્યા; ને નિજામની ગાદીએ સલાબતજંગને મારી નિજામઅલ્લી બેઠો, તથા મહીસુરમાં હૈદર બાદશાહ થયો.

માધવરાવ. ૩. બાલાજીના મરણ સમયે તેના બે દીકરા હયાત હતા. માધવરાવ ને નારાયણરાવ. તેમાંથી મોટો દીકરો માધવરાવ પેશ્વા થયો. એ વખતે એની ઉમ્મર ૧૭ વરસની હતી; તેથી તેનો કાકો રાઘોબા રાજ્યનો સધળો કારભાર કરવા લાગ્યો; પણ જુવાન પેશ્વા પોતાના કાકાના તાબામાં રહેવાને ચહાતો નહોતો, તેથી રાજ્યમાં કુસંપ પેડો. પાણીપતમાં મરેઠી સૈન્યનો નાશ થવાથી હિંદમાં તેમનું વજન ઘટયું હતું. તેવામાં તેમનામાં કુસંપ પેઠેલો જોઈ નિજામે એ તકનો લાભ લેઇ પુના ઉપર ચઢાઈ કરીને તે લૂટયું. તેથી મરેઠાઓએ માંહોમાંહેનો કુસંપ કાઢી નાંખી નિજામને હરાવી વેર લીધું. એ યુદ્ધમાં જુવાન પેશ્વાએ બહુ બહાદુરી દેખાડી. એવામાં મહિસુરના હૈદરઅલ્લીએ મરેઠી રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી; પણ માધવરાવે તેને પણ હરાવી તેની પાસેથી ૩૨ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઈ. સ. ૧૭૬૪.

માધવરાવ પેશ્વા.

મરેઠી સરદારો. ૫. માધવરાવ નાનો હોવાથી મરેઠા સરદારોએ બ્રાહ્મણસત્તા તોડવાને ફરીને યત્ન કર્યો. તેમનો આગેવાન રાઘોજીની ગાદીએ થયેલો જાનોજી ભોંસલે હતો; પણ માધવરાવે

તેને હરાવીને તાબે કર્યાથી વિરૂદ્ધ પક્ષનું બળ તુટયું. રાઘોબાએ તેની સ્ત્રી આનંદીબાઇની શિખવણીથી માધવરાવ પાસે અર્ધ રાજ્ય માગ્યું; પણ પેશ્વાએ તેને હરાવીને કેદ કર્યો. રાણોજીનો પુત્ર જનકોજી સિંધીઆ પાણીપતના યુદ્ધમાં મરાયાથી મહાદજી સિંધીઆને પેશ્વાએ ગાદી આપી હતી. મલારરાવ હોલ્કર ઇ. સ. ૧૭૬૬ મા મરણ પામ્યો. તેનો પુત્ર તેની પહેલાંજ મરણ પામ્યો હતો, તેથી તેનો પૌત્ર ગાદીએ બેઠો. તે પણ તરતજ મરણ પામ્યાથ. રાજ્યની હકદાર તેની મા અહલ્યાબાઈ હતી, તેણે પેશ્વાની પરવાનગીથી તુકાજીને દત્તક લીધો. એ તુકાજી લઢાઇનુ કામ કરતો ને અહલ્યાબાઇ રાજ્યકારભાર ચલાવતી. આ વખતથી ગાયકવાડ તો માત્ર ગુજરાતના રાજ્યનીજ વ્યવસ્થા કરવામાં ધ્યાન આપતા. તેમણે મરેઠાના બહારના કે માંહોમાંહેના વિગ્રહમાં ભાગ લીધો નહિ. તેમણે ગુજરાતની ઉપજ પેશ્વાને પહોંચાડીને તેમનુ ઉપરીપણું બહાલ રાખ્યું હતું. એ રીતે માધવરાવે ચપળતા, ચતુરાઇ ને યુદ્ધકાશલ્ય બતાવી મરેઠી સરદારો કબજે રાખી તેમના ઉપર દાબ બેસાડયો.

અહલ્યાબાઇ. ૬. અહલ્યાબાઇ બાળવિધવા છતાં બહુ પવિત્ર ને ધાર્મિક હતી. તેણે ઠામ ઠામ બંધાવેલાં ધર્મક્ષેત્રો હજુ સુધી તેની પવિત્રતા દર્શાવેછે. એ બાઇ ભણેલી, સદ્ગુણી, દયાળુ ને હિમતવાન હતી. તેણે રૈયતને ન્યાય આપી, સંરક્ષણ કરી, સુખી કરી તેનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. તેની રાજ્યધાની ઇંદોર, એક નાના ગામડામાંથી વધીને આબાદ શહેર થયું. વળી તેણે પોતાની પ્રજાને પુત્ર સમાન પાળ્યાથી તેના મરણ પછી તે દેવી તરીકે આજપર્યંત પૂજાયછે. એણે પસંદ કરેલો સેનાપતિ તુકાજી પણ લઢાઇમાં અનુભવી ને બહાદુર હતો.

મરેઠાની પુનઃ પૂર્ણકળા. ૭. મરેઠાઓનો માંહોમાંહેનો વિગ્રહ પતાવ્યા પછી માધવરાવે ઉત્તર ભરતખંડમાં મરેઠાની ગએલી આબરૂ પાછી મેળવવા માટે યત્ન કર્યો. તેણે પોતાના સરદાર વિસાજીકૃષ્ણને મરેઠી સૈન્ય આપી ઉત્તરમાં મોકલ્યો, તથા સિં-

ધીઆ ને હોલ્કરને તેની સહાયે જવા હુકમ કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૯. તેમણે રજપૂત, જાટ વગેરે પાસેથી ખંડણી લીધી, તથા રોહિલાનો મુલક લૂંટીને ઉજ્જડ કર્યો. વળી દિલ્હી તથા આગ્રા જીતીને શાહઆલમ પાદશાહ અંગ્રેજોને આશ્રયે હતો તેને પોતાના આશ્રયમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૭૭૧. એ પ્રમાણે મરાઠાએ ઉત્તર હિંદમાં જય મેળવી પોતાની ગયેલી આબરૂ પાછી મેળવી. એવામાં દક્ષિણમાં હૈદરે ફરીને મરેઠા સાથે યુદ્ધ આરમ્યુ, પણ માધવરાવે તેના ઉપર ચઢાઇ કરી તેને હરાવીને તાબે કર્યો ને પોતાને ફાવતી શરતો કરી સંધી કરી. તેજ સાલમા માધવરાવ ભર જુવાનીમાં પડેલી પેશ્વાઇને ફરીથી સજીવન કરી મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૨.

માધવરાવના ગુણ. ૮. માધવરાવ પણ બાજીરાવની માફક માણસ પસંદ કરવામાં ચતુર હતો. તે પોતાના સરદારોને તાબે રાખતો, ને નહિ રહેનારને શાસન કરતો. એણે કેટલાક પ્રકારની વેઠ કરાવવાની બંધી કરીને તથા પ્રજાનું રક્ષણ કરી, ન્યાય આપી જુલમ અટકાવ્યો; તેથી મરેઠી પ્રજા એનાં વખાણ કરવા લાગી. વળી તે યુદ્ધમાં કુશળ, ચતુર ને શૂરો હોવાથી મરેઠી રાજ્યને તારી શક્યો; અને જો તે વધારે જીવ્યો હોત તો કદાચ મરેઠી રાજ્ય વધારે મજબુત કરી શિવાજી જેવો નામજાદો થાત, પણ મરેઠી રાજ્યને કમનસીબે તેનું અકાળમૃત્યુ થયુ ને એ રાજ્યની ખરાબી થઇ. માધવરાવનો દાબ જવાથી મરેઠામાં લોભ ને દ્વેષ પ્રદિપ્ત થઇ કુસંપ પેઠો તેથી તેમની પડતી થઈ. માધવરાવના સમયમાં રામશાસ્ત્રી કરીને ન્યાયાધીશ, ત્ર્યંબકમામા ને હરિપત સરદારો, તથા સખારામભાઉ ને નાનાફડનવિસ કારભારીઓ પ્રખ્યાત હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

પેશ્વાઇની પડતી ને અંત.

૧. નારાયણરાવ. ૨. રાઘોબા. ૩. માધવરાવ નારાયણ. ૪. સુરતની સંધી. ૫. પુરંધરની સંધી. ૬. મરેઠા સાથે

પહેલું યુદ્ધ. ૭. લઢાઇની પુનઃ શરૂઆત. ૮. રાઘોબા. ૯. મહાદજી સિંધીઆ. ૧૦. ખરડાની લઢાઇ. ૧૧. નાનાફડનવિસ. ૧૨. સવાઇ માધવરાવનો આપઘાત. ૧૩. બાજીરાવ બીજો. ૧૪. નાનાફડનવિસનું મરણ. ૧૫. વસાઇની સંધી. ૧૬. મરેઠી બીજું યુદ્ધ. ૧૭. મરેઠી ત્રીજો વિગ્રહ.

નારાયણરાવ. ૧. મોટા માધવરાવ પેશ્વાને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેનો ભાઈ નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. માધવરાવના વખતમાં રાઘોબામાં પ્રદિપ્ત થયેલો રાજ્યલોભ પેશ્વાની ચાલાકીથી દબાઈ રહ્યો હતો, તે તેના મૂઆ પછી પાપી આનંદીબાઇએ જાગૃત કર્યો. એ બાઈની શિખવણીથી રાઘોબાએ પોતાના ભત્રિજાનો ઘાત કરાવ્યો ને પોતે ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૭૭૪.

રાઘોબા. ૨. નારાયણરાવના ખૂનમાં રાઘોબાનો હાથ હોવાથી રામશાસ્ત્રી વગેરે કારભારી ને સરદારો એની વિરૂદ્ધ થયા. એ સમયનો લાભ લઇ હૈદ્રાબાદનો નિજામઅલ્લી પેશ્વાઇરાજ્ય ઉપર ચઢી આવ્યો; પણ રાઘોબાએ તેની સામા જઇ હરાવ્યો.

માધવરાવ નારાયણ. ૪ રાઘોબા નિજામઅલ્લી સાથે રોકાયો હતો, એવામાં નારાયણરાવની સ્ત્રીને એક પુત્ર અવતર્યો, તેનું નામ માધવરાવ આપીને તેને ગાદીએ બેસાડી રાજ્ય ચલાવનાર એક મંડળી ઠરાવી. તેનો આગેવાન નાનાફડનવિસ હતો. ઈ. સ. ૧૭૭૪. રાઘોબાના પક્ષમાં કોઈપણ ન થયું. આખી મરેઠી પ્રજા તેના ઉપર કોપે ભરાઇ, તેથી તે નાસીને સુરત ગયો.

સુરતની સંધી. ૩. રાઘોબાએ રાજ્ય પાછું મેળવવા માટે અંગ્રેજોની મદદ માગી, અને તેમને સાષ્ટી ને વસાઈ આપવાનું તથા લઢાઈના ખર્ચ બદલ ભરૂચ ને તેની આસપાસનો મુલક આપવાનું કબુલ કર્યું. પશ્ચિમ હિંદમાં અંગ્રેજના તાબામાં મુબાઇ સિવાય બીજો મુલક ન હોવાથી તે મેળવવાની તેમની ઇચ્છા હતી, તેથી મુબાઈ સરકારે રાઘોબાની સરતો કબુલ કરી તેને ગાદી આપવાનું ઠરાવીને સંધી કરી. ઈ. સ. ૧૭૭૫.

પુરંધરની સંધી. ૫. આ વખતે અંગ્રેજ કંપનીના બંધારણમાં ફેરફાર થયો હતો. પ્રથમ મુબાઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તાના ગર્વનરો એક બીજાથી સ્વતંત્ર હતા, પણ નવા ઠરાવથી મુંબઈ ને મદ્રાસ, કલકત્તાના ગવૅનર જનરલના તાબામાં આવ્યા હતા. મુંબઇ સરકારે કલકત્તાના ગવર્નર જનરલને પૂછ્યા સિવાય સુરતની સંધી કરી હતી, તેથી તેમણે નામંજુર કરીને પેશ્વાના કારભારીમંડળ સાથે પુરધર મુકામે ફરીને સંધી કરા, ને રાઘોબાનો પક્ષ છોડી દ્દીધો. ઈ. સ. ૧૭૭૬. એ સંધીમાં માત્ર સાષ્ટી અંગ્રેજને મળવાનો ઠરાવ હતો, પણ કલકત્તાસરકાર ઇંગ્લાંડની કંપનીના ડિરેકટરોની સભાના તાબામાં હતી, તેથી એ સભાએ પુરંધરની સંધી નાકબુલ કરી સુરતની સંધી મંજુર રાખી.

મરેઠા સાથે પહેલું યુદ્ધ. ૬. એવામાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે યુરોપમાં લઢાઈ ઉઠવાનો સંભવ હોવાથી ફ્રેંચ સરકારે નાનાફડનવિસને પક્ષમાં લીધો. નાનાએ ફ્રેંચ નાયકો રાખી લશ્કરને કવાયત શિખવવા માંડી. એ ઉપરથી મુંબાઈ સરકારે યુદ્ધની તૈયારી કરી. કંપનીના ડિરેકટરોનો હુકમ સુરતની સંધી મંજુર રાખ્યાનો આવ્યાથી તેમણે રાઘોબાને ગાદીએ બેસાડવાને એક લશ્કર મોકલ્યું. મુંબાઇ સરકારની મદદ માટે કલકત્તેથી નીકળેલા લશ્કરની રાહ નહિ જોતાં મરેઠા સાથે ૧ લુ યુદ્ધ આરંભ્યુ. ઈ. સ. ૧૭૭૮. પણ નવા વરસની શરૂઆતમાં મરેઠી લશ્કર તેમના ઉપર તુટી પડયાથી તેમને પાછું હઠવું પડયુ, તેથી વડગામ મુકામે સંધી કરી. તેમાં એવું ઠર્યું કે અંગ્રેજોએ લીધેલો મુલક પાછો આપવો, ભરૂચ સિંધીઆને આપવું, બંગાળેથી આવતું લશ્કર પાછું વાળવું ને એ શરતો અમલમાં લાવવાને એ અધિકારીઓ બાંહેધરીમાં આપવા. સન ૧૭૭૯.

લઢાઇની પુનઃ શરૂઆત. ૭. એવામાં મરેઠા, નિજામ ને હૈદરઅલીએ અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કાઢવાને એકય કર્યું. અંગ્રેજોને પણ વડગામની સંધી પસંદ પડી નહિ. એ સંધી કરનાર અધિકારીઓને સંધી કરવાનો અધિકાર નહોતો, એમ કહી તે નામંજુર

ફરી તેમને બરતરફ કર્યા અને બંગાળેથી જનરલ ગાડર્ડ લશ્કર લેઇ આવતો હતો, તેને મરેઠી રાજ્ય ઉપર જવાનો હુકમ કર્યો. તેથી ફરીને લઢાઇ શરૂ થઈ. ગાડર્ડે સન ૧૭૮૦ માં અમદાવાદ લીધું; પણ કેટલીકવાર બંને પક્ષની હારજીત થયા પછી ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં સાલબાઇ મુકામે સંધી થઈ. તેમાં એવું ઠર્યું, કે રાઘોબાએ દર વર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયા લેઇ કોપરગામમાં રહેવું; સાષ્ટી અંગ્રેજોએ લેઇ બીજા જીતેલા મરેઠી મુલક ઉપર દાવો છોડવો, ને ભરૂચ સિંધીઆને આપવું. પેશ્વાએ પોર્તુગીજ સિવાય કોઇ યૂરોપીઅન પ્રજાને નોકર રાખવી નહિ.

રાઘોબા. ૮. રાઘોબા શૂરો પણ રાજ્યલોભી ને શ્રીમતથી ચાલનારો હતો. તેણે મરેઠામાં કલહ ઉત્પન્ન કરી રાજ્ય નબળું કર્યું; તેથી મરાઠા સરદારોને કબજે રાખનાર કોઇ ન રહ્યું; ને તેઓ સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. રાઘોબા ઈ. સ. ૧૭૮૩માં મરણ પામ્યો.

મહાદજી સિંધીઆ. ૯. સાલબાઈની સંધી સિંધીઆના મધ્યસ્થપણાથી થઇ હતી, તેથી તેની મોટાઈ વધી. હોલ્કર તેની સરસાઇ કરવા લાગ્યાથી એ બંને વચ્ચે અજમેર પાસે યુદ્ધ થયું, તેમાં હોલ્કર હાર્યો, તેથી હોલ્કરને બદલે સિંધિઆએ રજપૂતસ્થાનમાંથી ખંડણી લીધી; તથા ગોહદ (ધોળપુર) ના રાણા પાસેથી ગ્વાલિયર જીતી લીધું. વળી ડી૦ બોઇન નામે ફ્રેંચ સરદારને નોકર રાખી

મહાદજી સિંધીઆ.

પોતાના લશ્કરને કવાયતી બનાવ્યું. તેણે બુંદેલખંડ લૂંટી લીધો. એવામાં રોહિલા સરદાર ગુલામકાદરે શાહઆલમ પાદશાહને આંધળો કર્યાથી તે તેની મદદે ચઢયો. તેણે દિલ્લી જીતીને પાદશાહને છોડાવી પોતાના આશ્રયમાં લીધો. એ પ્રમાણે ઉત્તરહિંદમાં મહાદજી કરતો કરાવતો થયો. દક્ષિણમાં પેશ્વાએ ને નિજામે મળીને હૈદરના પુત્ર ટીપુને હરાવી તેની પાસેથી ૪૫ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઈ. સ. ૧૭૮૭. મહાદજી સિંધીઆ ચતુર, શૂરો ને બ્રાહ્મણોની સત્તાને ધિક્કારનારો હતો. તે ઇ. સ. ૧૭૯૪ માં મરણ પામ્યાથી બ્રાહ્મણોનો ભય શાંત થયો. મહાદજી પછી તેનો ભત્રિજો દોલતરાવ સિંધીઆ થયો. એ પછી બીજે વરસે અહલ્યાબાઈ મરણ પામી.

ખરડાની લઢાઇ. ૧૦. ઉદગીરની લઢાઈમાં કબુલ કરેલી ખંડણી નિજામે આપી નહોતી, તે વસુલ કરવાને માટે પેશ્વાએ નિજામ ઉપર ચઢાઇ કરી. મહાદજી મૂઆથી મરેઠી રાજ્યમાં કરતો કારવતો નાનાફડનવિસ હતો. તેના બોલાવ્યાથી આ સ્વારી કરવાને દોલતરાવ સિંધીઆ, તુકાજી હોલ્કર, ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ વગેરે સરદારો ચઢી આવ્યા. ખરડા આગળ યુદ્ધ થયું. તેમાં નિજામ હાર્યો ને તેણે ત્રણ કરોડ રૂપિયા ને કેટલોક મુલક આપી સંધી કરી. મરેઠાનો આ છેલ્લોજ જય હતો. તેમજ સઘળા મરેઠી સરદારો આ છેલ્લીજ વખતે પેશ્વાના વાવટા નીચે એક દિલથી લઢવાને આવ્યા હતા. સખારામ, રામશાસ્ત્રી, હરિપંત, ત્ર્યંબકમામા, ઇત્યાદિ ચતુર ને શૂરવીર માણસો મરણ પામ્યા હતા, તેમની જગાએ તેવા બીજા પુરુષો થયા નહિ, તેથી તથા મરેઠા સરદારો આપ અખત્યાર થઇ પોતપોતાની ચઢતી કરવાને માંહોમાંહે લઢી નબળા પડવાથી મરેઠી રાજ્યની પડતી થઇ.

નાનાફડનવિસ. ૧૧. મરેઠી રાજ્યની પડતી જલદી થતી અટકાવનાર ચતુર પુરુષ માત્ર નાનાફડનવિસ હતો. રાજ્યનીતિજ્ઞ મરેઠામાં એ છેલ્લો પુરુષ હતો. મરેઠી રાજ્યનું ઐક્ય ને સ્વતંત્રતા

સાચવવાને એ પુરુષ મહેનત કરતો હતો. મહાદજી તેમાં આડે આવતો હતો, પણ તેના મરણ પછી પોતાના મરણ પર્યંત તેણે મરેઠી રાજ્યની પડતી થતી અટકાવી.

નાનાફડનવિસ.

સવાઇ માધવરાવનો આપઘાત. ૧૨. પેશ્વા સવાઇ માધવરાય કે નાનો માધવરાય ૨૧ વરસનો થયો, પણ નાનાફડનવિસે સ્વતંત્ર અધિકાર આપ્યો નહિ તેથી, તથા રાઘોબાના દીકરા બાજીરાવ ને ચીમનાજીને અહમદનગરમાં કેદ કર્યા હતા તેમને છોડાવી પોતાની પાસે રાખવાની તેની મરજી છતાં નાનો તેમ કરવા દેતો નહિ હતો, તેથી કંટાળીને માધવરાવે અગાસીમાંથી પડતું મૂકી આપઘાત કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૫.

બાજીરાવ બીજો. ૧૩. હવે પેશ્વાઇનો હકદાર માત્ર બાજીરાવ હતો, કેમકે માધવરાવને કાંઈ સંતાન નહોતું. બાજીરાવ બાયલો, અવિચારી ને ઉતાવળીઓ હોઇ તેનામાં પેશ્વાઈ ગુમાવવાનાં સઘળાં અપલક્ષણ હતાં; અને તેથીજ માધવરાવને તેનો ચેપ લાગશે એ દહેશતથી નાનો એ બંનેને મળવા દેતો નહોતો. નાનાએ બાજીરાવને પેશ્વાઈ નહિ આપવાને મહેનત કરી, પણ અંતે દોલતરાવ સિંધીઆ તથા પોતે મળીને તેને ગાદીએ બેસાડયો. સ. ૧૭૯૬.

નાનાફડનવિસનું મરણ. ૧૪ પેશ્વાએ નાનાથી ને સિંધીઆથી છૂટવાને કાવતરાં કરી એ બંનેને લઢાવ્યા. દોલતરાવે પુના જીતીને નાનાને અહમદનગરમાં કેદ કર્યો. તેની જગોએ દોલતરાવનો સસરો કારભારી થયો. તેનાથી કટાળીને બાજીરાવે નાનાને ફરીને કારભાર સોંપ્યો, પણ તે ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો. એ મૂઓ ત્યાં સુધી મરેઠી સરદારો ઉપર કાંઈ પણ અંકુશ હતો, તે તેના મૂઆથી ગયો.

વસાઇની સંધી. ૧૫. નાનાના મરણ પછી દોલતરાવ સિંધીઆ ને જશવંતરાવ હોલ્કર લઢી મૂઆ. પેશ્વા સિંધીઆના પક્ષમાં હોવાથી હોલ્કરે પુના જીત્યું, ને બાજીરાવના ભત્રિજાને પેશ્વા બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૨. બાજીરાવ નાસીને વસાઇ આવ્યો, ને તેણે મુબાઈના અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી. તેમાં એવું ઠર્યું કે અંગ્રેજો બાજીરાવને ગાદીએ બેસાડે તેના બદલામાં તેણે પુનામાં અંગ્રેજી લશ્કર રાખી તેના ખર્ચ બદલ ૨૬ લાખનો મુલક આપવો, સુરત ઉપરનો દાવો છોડવો, અંગ્રેજના શત્રુને નોકર રાખવા નહિ, ને નિજામ તથા ગાયકવાડના વાંધા અંગ્રેજ મારફત પતાવવા.

મરેઠી બીજું યુદ્ધ. ૧૬. વસાઇની સંધી પ્રમાણે અંગ્રેજોએ સહાય કરી બાજીરાવને ગાદીએ બેસાડયો. પરતુ એ રીતે પેશ્વા પરતંત્ર થયો, તે તેના સરદાર સિંધીઆ, ભોંસલે ને હોલ્કરને ગમ્યું નહિ. માંહોમાંહેના મરેઠી વિગ્રહમાં પડવાના અંગ્રેજોના હક્કનો તેમણે ઇનકાર કર્યો, ને તેઓ અંગ્રેજો સામા લઢવાને ઉઠયા, તેથી બીજી વાર વિગ્રહ થયો. તેમાં મરેઠા હાર્યા ને અંગ્રેજ વિજયી થયા.*

મરેઠી ત્રીજો વિગ્રહ. ૧૭. બાજીરાવે વસાઇની સંધી કાંઈ ખુશીથી કરી નહોતી; તેથી તેણે અંગ્રેજના તાબામાંથી નીકળી જવાને યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરવા માંડી, તેથી તેની સાથે વિગ્રહ થયો.

---

*આ યુદ્ધની વિગત આગળ છઠ્ઠા પ્રકરણમા આવશે

મરેઠા સાથે એ છેલ્લો વિગ્રહ થયો.+ તેમાં ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં બાજી-રાવ હાર્યો, ને તેનુ રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે લેઈ લીધુ, ને તે આઠ લાખ રૂપિયા વર્ષાસન લેઇ બીથુરમાં જઇ રહ્યો. એ રીતે અઢાર વર્ષ-માં બાજીરાવે નાનાફડનવિસનુ ભાખેલુ ભવિષ્ય ખરૂં કરી આપ્યુ. તે ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યો. તેનો દત્તપુત્ર ધોંડુપંત કે નાના-સાહેબ તેના બાપને મળતું આઠ લાખનું વર્ષાસન બંધ થવાથી સન ૧૮૫૭ ના બળવામાં આગેવાન થયો ને હારીને નાસી ગયો.

भाग ५ मो.

બ્રિટિશ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લું.

यूरोपीप्रजानुं व्यापारार्थे हिंदमां आगमन.

૧. હિંદમાં આવવાના જળમાર્ગની શોધ. ૨. હિંદમાં પ્રથમ પોર્તુગીજ આવ્યા. ૩. પોર્તુગીજનું રાજ્ય. ૪. પોર્તુગીજોની પડતી. ૫. વલંદાલોક વેપાર કરવા આવે છે. ૬. વલંદાની ચઢતી. ૭. વલંદાની પડતી. ૮. હિંદમાં અંગ્રેજ મુસાફર. ૯. વેપાર કરનારી અંગ્રેજ કંપનીઓ. ૧૦. અંગ્રેજ કંપનીનાં થાણાં ને વખારો. ૧૧. ફ્રેંચ લો-કોની વેપાર કંપની. ૧૨. બીજી યૂરોપી વેપાર કંપનીઓ. ૧૩. કંપનીના મુલકનો માલિક કોણ?

હિંદમાં આવવાના જળમાર્ગની શોધ. ૧. પંદરમા સૈ-કાની આખર સુધી ભરતખંડમાથી ચોખા, રૂ, ગળી, સુંઠ, તેજા-ના, નાળીએર, ખસખસ, ખાંડ, રેશમી ને સુતરાઉ કાપડ વગેરે માલ અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન ને મિસરના વેપારીઓ લેઈ જતા. તેમની પાસેથી ગ્રીસ ને ઇટાલીના વેપારીઓ ખરીદ કરી યૂરોપના

+આ વિગ્રહની વિગત આગળ ૭ મા પ્રકરણમાં આવશે.

બીજા દેશોમાં વેચતા. તેઓ મોં માગ્યા દામ લેતા તેથી એ માલ ત્યાં બહુ મોંઘો પડતો. એ સમયે યૂરોપના બીજા દેશોને ભરતખંડમાં વેપાર કરવા સારૂ આવવાની ઇચ્છા થઈ, પરંતુ તે કાળે સ્વેજની નહેર ખોદાએલી નહોતી, તથા એ માર્ગે લૂટારાનો ને માલ બગડયાનો ભય તથા ખર્ચ વધારે લાગવવાનો સંભવ હોવાથી, તેઓ આ દેશમાં આવવાનો જળમાર્ગ ખોળવા લાગ્યા. દરિયાઈ મુસાફરી કરવામાં પોર્તુગાલ ને સ્પેનની પ્રજા આ સૈકામાં આગળ પડતી હતી. વળી એ બંને દેશના રાજા પણ ભરતખંડમાં આવવાનો જળમાર્ગ શોધવાને ઇંતેજાર હતા. પોર્તુગાલનો રાજા સરકારી વહાણો આપીને મોટા મોટા નાવિકોને એ માર્ગ શોધવાને મોકલતો હતો. એ સમયે આફ્રિકાનો ઉત્તર ભાગ માત્ર યુરોપી પ્રજાના જાણ્યામાં હતો. પોર્તુગીજ નાવિકો આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કિનારો શોધતા આગળ ચાલ્યા. સ્પેનના રાજાને ઇટાલીના જીનોઆ બંદરના વહાણવટી કોલબસે આટલાંટિક ઓળગીને ભરતખંડમાં આવવાનો ટુંકો માર્ગ શોધી આપવાનુ કહ્યાથી તેણે તેને વહાણો આપીને મોકલ્યો. તેણે ઈ. સ. ૧૪૯૨ માં અમેરિકાખડ શોધી કહાડયો. આ નવા મુલકની શોધ લાગ્યાથી સ્પેનના લોકનું ધ્યાન તે તરફ વળ્યું. પોર્તુગાલ ને સ્પેનના રાજાઓનો દાખલો લેઈ ઈંગ્લાંડના રાજાએ અમેરિકાની ઉત્તરમાં થઇને ભરતખડમાં આવવાનો માર્ગ શોધવા કાબટ, હડસન, બાફીન, ડેવીસ વગેરેને મોકલ્યા, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ થયા. તે પછી યૂરોપ ને એશિયાની ઉત્તરમાં થઈ બેહરીંગની સામુદ્રધુની પસાર કરી પાસિફિકમાં જઇ ભરતખંડનો માર્ગ ખોળવાને સર હ્યુ નામે અંગ્રેજને મોકલ્યો, પણ તે ઉત્તર મહાસાગરના બરફવાળા દરિયામાં દુઃખી થઈ મરણ પામ્યો. હોલંડના વલંદા લોકોને પણ ભરતખડનો વેપાર કરી કમાવાનો લોભ થવાથી યૂરોપ ને એશિયાની ઉત્તરમાં થઇ ભરતખંડમાં આવવાનો માર્ગ શોધવાને તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે ફતેહ પામ્યા નહિ.

હિંદમાં પ્રથમ પોર્તુગીજ આવ્યા. ૨. ભરતખંડમાં આ-

વવાનો ટુંકો જળમાર્ગ શોધવામાં માત્ર પોર્તુગીજ ફતેહ પામ્યા. તેમનો વાસ્કોડીગામા નામે શૂરો નાવિક આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ આવ ગુડ હોપની પ્રદક્ષિણા કરીને ભરતખંડની દક્ષિણના કાલીકોટ બંદરમાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૪૯૮. કાલીકોટમાં આરબ ને મૂર લોક વેપાર કરતા હતા; તેમને આ યૂરોપી વેપારીઓ ગમ્યા નહિ, તેથી તેમણે પોર્તુગીજો સાથે કજીઓ કર્યો; પણ ગામા તેથી ડર્યો નહિ. તેણે ૭ માસ સુધી ત્યાં રહી ત્યાંના રાજા ઝામોરિનને મેળવી લીધો ને તેની મદદથી હિંદીમાલ લેઇને પોતાને દેશ ગયો. ઇ. સ. ૧૪૯૯. એ વેપારમાં ઘણો નફો થવાથી પોર્તુગાલના રાજાએ એજ ગામાને વીશ વહાણ આપીને ફરીથી મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૫૦૨. તે કોચીન ને કાનાનોરના રાજાની મદદથી કોચીનથી માલ ભરી લેઈ બીજે વરસ સ્વદેશ ગયો.

પોર્તુગીજનું રાજ્ય. ૩. હવે પોર્તુગાલના રાજાને વેપારની સાથે રાજ્યલોભ પણ થયો. હિંદમાં ને તેની આસપાસના બેટોમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાની તેને ઇચ્છા થઈ, તેથી તેણે આલ્બુકર્ક નામે સરદારને ગવર્નર ઠરાવીને હિંદમાં મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૫૦૯. આલ્બુકર્ક એ કામને યોગ્ય પુરુષ હતો. તેની પહેલાં આવી ગએલા પોર્તુગીજ નાવિકો ચોર ને લૂંટારાનું કામ કરતા, તેથી મલબારકાંઠાના હિંદુ રાજાઓનો વિશ્વાસ તેમણે ગુમાવ્યો હતો; તેથી આલ્બુકર્કને તેમની તરફથી પ્રથમ અડચણ નડી; તોપણ તેણે બહાદુરી, ડહાપણ ને હોંશિયારીથી હિંદના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર પોર્તુગીજની સત્તા બેસાડી. તેણે પ્રથમ ગોવા જીતીને ત્યાં રાજ્યધાની કરી. ઇ. સ. ૧૫૧૦. ને તે પછી દીવ ને દમણ જીત્યાં. આગળ મલાક્કા જીતીને શિઆમ ને મશાલાના બેટો જોડે વેપાર શરૂ કર્યો; તથા ઇરાની અખાતમાંનો હોર્મજ બેટ જીતીને તાબે કર્યો. એ સરદાર ઇ. સ. ૧૫૧૫ માં ગોવામાં મરણ પામ્યો. એ પ્રમાણે સોળમા સૈકાની આખર સુધી યૂરોપીપ્રજામાં પોર્તુગીજ લોકોજ હિંદમાં વેપાર કરનારા હતા. હિંદી મહાસાગરમાં સો વરસ સુધી એજ પ્રજા બળવાન વેપારી હતી.

પોર્તુગીજોની પડતી. ૪. પોર્તુગીજો ભરતખંડમાં રાજ્ય સ્થાપવાને યોગ્ય નહોતા. તેઓ ધર્મોધ હોવાથી હિંદના મૂર્તિપૂજકોને ધિક્કારતા ને શત્રુ ગણતા; તેથી તેમણે જીતાયલી પ્રજાને મેળવી લેવાનો યત્ન કર્યાને બદલે તેમના ઉપર ક્રૂરતા કરી તથા હિંદી રાજાઓ સાથે કજીઆ કર્યા, તેથી હિંદી રાજા ને પ્રજા તેમને દુશ્મન તુલ્ય ગણતાં. પોર્તુગીજ ગવર્નરોમાં માત્ર આલ્બુકર્કેજ પોતાની પ્રજાને રાજી કરી. તેથી તેની પ્રજા તેને પૂજ્યભાવથી માન આપી સંભારતી. સોળમા સૈકાની આખર પોર્તુગીજોની માફક બીજી યૂરોપીપ્રજા પણ આફ્રિકા ફરીને ભરતખંડમાં વેપાર કરવાને આવવા લાગી. તેમાં ડચ (વલંદા), ફ્રેંચ, ને અંગ્રેજ એ મુખ્ય હતી. એ લોકોને હિંદી મહાસાગરમાં આવતા અટકાવવાને પોર્તુગીજોએ યત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેમનું કાંઈ વળ્યું નહિ. એ સમયે નૌકાયુદ્ધમાં પોર્તુગીજો કરતાં વલંદા, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ ચઢીઆતા થયા હતા. તેમણે ધીરે ધીરે પોર્તુગીજોનાં થાણાં જીતી લીધાં તથા તેમનો વેપાર તોડી પાડી પોતાને હાથ કરી લીધો. હાલમાં પોર્તુગાલના રાજાને તાબે હિંદમાં માત્ર દીવ, દમણ ને ગોવા એ ત્રણ ગામ છે.

વલંદા લોક વેપાર કરવા આવેછે. ૫. પોર્તુગીજ લોક હિંદી માલ બ્રુજ, આન્ટવર્પ ને આમસ્તરડામમાં વેચતા, ને એ ત્રણ શહેરોના વેપારીઓ યૂરોપમાં વેચતા. ફિરંગી લોકની કમાઈ જોઈ વલંદાએ એક કંપની કરી, અને હિંદમાં માલ લેવાને કાનિલિયસ હૌટમાનને મોકલ્યો. તે આફ્રિકા ફરીને ઈ. સ. ૧૫૯૬ માં સુમાત્રાના બંતામ બંદરે આવ્યો. આ સમયે ફિરંગીનું દરિયાઇ બળ કમી થયું ને વલંદા લોકની ઘણી કંપનીઓ હિંદી મહાસાગરમાં વેપાર કરવાને ઉભી થઈ; પણ તે સર્વ ઇ. સ. ૧૬૦૨ માં જોડાઇ ગઇ. તે "ડચ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની" ના નામથી ઓળખાઈ. એ કંપનીના માણસોએ ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં પોર્તુગાલના તાબાનું આંબોયના બંદર જીતી લીધું. તે પછી તેમણે પોર્તુગીજ લોકોના ફાર્મોસા, મલાક્કા, લંકામાંનો જાફનાબાદ નામે કિલ્લો, મ-

ક્રાસર ને મલબાર કાંઠાનાં સંસ્થાનો જીતી લેઇ હિંદી મહાસાગરમાંની પોર્તુગીજ સત્તાનો અંત આણ્યો.

વલંદાની ચઢતી. ૬. ડચ લોકોનો વેપાર હિંદ કરતાં મશાલાના બેટોમાં વધારે હતો. તેમણે નવાં નવાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં તથા નવા મુલક ખોળી કહાઢયા. ઈ. સ. ૧૬૧૯ માં તેમણે જાવામાં બાતેવીઆ શહેર વસાવ્યું. તે તેમના પૂર્વ તરફના સંસ્થાનોની રાજ્યધાની થઇ. તે પછી તેમણે એક મોટો બેટ ખોળી કહાડયો, તેનું નામ ન્યુહોલાંડ પાડયું. તેને આજે આસ્ટ્રેલિયા કહે છે. વળી ઉત્તર અમેરિકામાં તેમણે ન્યુઆમસ્તરડામ નામે શહેર વસાવ્યું. તે આજે ન્યુયૉર્ક કહેવાય છે. એ વગર સુમાત્રા, જાવા, સીલીબીસ વગેરે મશાલાના બેટોમાં તેમણે પોતાનાં થાણું બેસાડી સત્તા જમાવી. આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ આવ ગુડહોપ પાસે તેમણે એક ડચ સંસ્થાન વસાવ્યુ, તે હજુ છે.* ભરતખંડમાં તેઓ વેપાર કરતા હતા. દક્ષિણમાં પલાર નદીને કાંડે સાદ્રસમાં તેઓ ૧૬૪૭ માં વેપાર કરવાને આવ્યા, ને તે પછી મદ્રાસ પાસે પાલેકોલ્લુમાં કોઠી કરી. વળી બંગાળામાં હુગલી નદીને કાંઠે ચિન્સુરામાં ને ગુજરાતના સુરતમાં તેમની વખારો હતી.

વલંદાની પડતી. ૭. ડચ લોક પૂર્વ તરફના દેશોમાં વેપાર કરવાને આવ્યા, તે વખતે અંગ્રેજ પણ આવ્યા હતા. વેપારની ચડસાચડસીમાં એ બે પ્રજાને લઢાઇઓ ચાલી. આમ્બોયનામાં અંગ્રેજનું થાણું હતું; ત્યાંના અંગ્રેજોની ડચ લોકે કતલ કરાવી. ઇ. સ. ૧૬૨૩. તેથી અંગ્રેજો મશાલાના બેટોમાં વેપાર કરવાનું છોડી દેઇ ભરતખંડમાં આવ્યા, ને માત્ર ત્યાંજ વેપાર કરવા લાગ્યા; તોપણ હિંદી મહાસાગરના ધણીપણા માટે એ બંને પ્રજા ઘણાં વરસ સુધી લઢતી હતી. એ લઢાઇઓ ૧૬૮૯ સુધી ચાલી. એ સાલમાં ઓરજનો વિલિયમ બંને દેશનો પાદશાહ થયો, ત્યારે

---

* ટ્રાન્સવાલના ને ઓરંજ નદીના કાઠા ઉપરના સંસ્થાન. ત્યાના ડચ લોકોને બોર લોકો કહેછે ને તે જીતાયાથી હાલ અંગ્રેજ સરકારના તાબામા રહી સ્વરાજ્ય ભોગવે છે

બંને વચ્ચે સમાધાની થઈ. આગળ જતાં બંને દેશ જુદા પડ્યાથી, વળી લડાઇઓ ચાલુ થઇ, તેમાં અંગ્રેજોએ વલંદાની સત્તા બિલકુલ તોડી નાખી. હિંદમાં વલંદાનું મુખ્ય સંસ્થાન ચિન્સુરામાં હતું, તે ૧૭૫૮ માં અંગ્રેજે જીત્યું. આગળ જતાં ફ્રાન્સના મહાન્ પાદશાહ નેપોલિયન બોનાપાર્ટે હોલાંડ દેશ જીત્યો ત્યારે હોલાંડનાં સંસ્થાનો ફ્રેંચોના તાબામાં આવ્યાં, પણ અંગ્રેજોએ તે સર્વ જીતી લીધાં. પરંતુ ફ્રાન્સ ને ઈંગ્લાંડ વચ્ચે ૧૮૧૬ માં સંધી થઇ ત્યારે જાવાબેટ હોલાંડને પાછો મળ્યો. સન ૧૮૨૪ માં સુમાત્રા વલંદાને આપી મલાક્કા અંગ્રેજોએ લીધું. આજે વલંદાનું એક સંસ્થાન હિંદમાં નથી.

હિંદમાં અંગ્રેજ મુસાફર. ૮. કેપ આવ ગુડ હોપને રસ્તે અંગ્રેજો ભરતખંડમાં વેપારાર્થે આવવાને ઉશ્કેરાયા; તે પહેલાં કેટલાક મુસાફર આ દેશમાં આવી ગયા હતા. અકબર પાદશાહના વખતમાં ટામસ સ્ટીવન્સ નામે અંગ્રેજ ૧૫૭૯ માં પહેલ વહેલો હિંદમાં આવ્યો હતો. તે પછી ચોથે વરસે ફીચ, ન્યુબરી ને લીડસ નામે ત્રણ અંગ્રેજો આવ્યા; પણ પોર્તુગીજોએ તેમને કેદમાં નાંખ્યા. તેમાંથી છૂટીને ન્યુબરીએ ગોવામાં દુકાન માંડી. લીડસ અકબરશાહ પાસે નોકર રહ્યો ને ફીચ બંગાળા, પેગુ, લંકા વગેરે ઠેકાણે મુસાફરી કરતો ઇંગ્લાંડ પાછો ગયો.

વેપાર કરનારી અંગ્રેજ કંપનીઓ. ૯. હિંદમાં અકબરશાહ રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે ઈંગ્લાંડમાં ઇલિઝાબેથ રાણી રાજ્ય કરતી હતી. તેના વખતમાં લંડનના કેટલાક વેપારીઓએ સભા બોલાવી ભરતખંડ સાથે વેપાર કરવાને એક કંપની ઉભી કરી; તેનું નામ “ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની” પાડ્યું. ઇ. સ. ૧૫૯૯ ને છેલ્લે દિવસે ઇલિઝાબેથ રાણીએ એ કંપનીને સનંદ આપી. તે પછી ૧૬૩૫, ૧૬૫૦, ૧૬૫૫ ને ૧૬૯૮ માં જુદી જુદી કંપનીઓ ઉભી થઇ. તેમને માંહોમાંહે ઘણી ચડસાચડસી ચાલતી હતી, તેથી એ સર્વ કંપનીઓ ૧૭૦૯ માં જોડાઇ ગઇ; ને “યુનેટેડ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની” ને નામે વેપાર કરવા લાગી.

અગ્રેજ કંપનીનાં થાણાં ને વખારો. ૧૦. ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીનાં વહાણો પ્રથમ સુમાત્રાના આચીન બંદરમાં આવ્યાં. વળી તેમણે ત્યાંના બંતામ બંદરમાં કોઠી ઘાલી, ત્યાં તેમના દુશ્મન વલંદા નડતા હતા. ઇ. સ. ૧૬૨૩ માં આંબોયનામાં વલંદાએ અંગ્રેજોનો કતલ કરાવ્યાથી તેઓ એ તરફના બેટોમાં વેપાર કરવો બંધ કરી ભરતખંડમાં આવ્યા. હિંદને પશ્ચિમ કાંઠે પોર્તુગીજો તેમને કનડતા, તોપણ ૧૬૧૧ માં તેમના મીડલટન નામે કમાને ખંભાતથી માલ ભરી લીધો, તથા તેમણે ૧૬૨૫ માં સુરતમાં વખાર ઘાલી. તાપ્તીના મુખથી થોડે દૂર સુઆળી બેટ પાસે કમાન બેસ્ટે પોર્તુગીજોને દરિયાઇ યુદ્ધમાં હરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૧૫. ઈંગ્લાંડમાં એ સાલમાં ૧ લો જેમ્સ પાદશાહ હતો; તેણે સર ટામસ રોને જહાંગીર પાદશાહ પાસે વકીલ ઠરાવીને મોકલ્યો. તેણે કંપનીના વેપારને લગતી કેટલીક લાભકારી શરતો પાદશાહ પાસેથી કરાવી લીધી. હિંદને પૂર્વ કાંઠે અંગ્રેજ વેપારીઓને અટકાવ કરનાર કોઇ નહોતું; તેથી પ્રથમ તેણે મછલીપટ્ટણમાં આડત બાંધી. ઇ. સ. ૧૬૧૦. ત્યાં ૧૬૩૨ માં ગોવળકોંડાના પાદશાહની પરવાનગીથી વખાર કરી, તે પહેલાં આર્માં ગામમાં ૧૬૨૬ માં વખાર કરી હતી. ત્યાંના ઉપરી ફ્રાન્સીસ ડેએ ચંદ્રગીરીના રાજા પાસેથી મદ્રાસની જમીન વેચાતા લીધી, ને ત્યાં ગામ વસાવી ફોર્ટ સેંટ જોર્જ નામે કિલ્લો બાંધ્યો. ૧૬૩૯. એજ પ્રમાણે હિંદના બીજા ભાગોમાં પણ તેમણે વખારો કરી હતી. અજમેર, આગ્રા ને પટણામાં તેમણે સુરતની શાખાઓ સ્થાપી હતી. શાહજહાંની પરવાનગીથી તેમણે હુગલીમાં ને બાલાસોરમાં પણ કોઠી ઘાલી હતી. શાહજહાંની શાહજાદી દાઝ્યાથી તેની દવા કરવાને સુરતથી અંગ્રેજ ડાકટરને બોલાવ્યો. તેણે આરામ કર્યાથી ડા. બ્રાઉટનની માગણીથી પાદશાહે અંગ્રેજ કંપની એકલીને જ બંગાળામાં વેપાર કરવાની સનંદ આપી; તેથી તેમણે હુગલી, કાસીમબજાર, માલ્દા, ઢાકા વગેરે ઠેકાણે દુકાનો કરી. ઇ. સ. ૧૬૮૬ માં બંગાળાના નવાબ સાહિસ્તખાંએ અંગ્રેજ વેપારીઓ ઉપર ગુસ્સે થઇ સર્વ દુકાનો જપ્ત કરી; તેથી

હુગલીના અગ્રેજ વેપારીઓ નદીના મુખ તરફ સુસાંતો નામે ગામમાં ગયા, ને ત્યાં જમીન વેચાતી લઇ ફોર્ટ વિલિયમ નામે કિલ્લો બાંધ્યો. ઇ. સ. ૧૬૯૯. એ સુસાંતી હાલમાં કલકત્તાનું એક પરૂં છે. કિલ્લો બાંધ્યા પછી શાહજાદા આજીમ પાસેથી સુસાંતી, કાલિકત ને ગોવિંદપુર એ ત્રણ વેચાતાં લીધાં. પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર તેમનું મુખ્ય મથક સુરતમાં હતું; ત્યાંથી તેઓ ખભાત, અમદાવાદ વગેરે ઠેકાણે વેપાર ચલાવતા. ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્તુગાલના રાજાએ પોતાની કન્યા ઇંગ્લાંડના રાજાને દીધી, તેની પહેરામણીમાં મુબઇ બેટ આપ્યો. એ બેટ ઇ. સ. ૧૬૬૮માં રાજાએ દર વરસે સો રૂપિયા લેવાના ઠરાવી કંપનીને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં શિવાજીએ સુરત લૂંટયુ ત્યારે સુરતની વખાર મુંબાઇ લઇ જવાનું ઠરાવી સન ૧૬૬૭માં મુંબાઈમાં કોઠી ઘાલી. મુંબઈ બેટ હોવાથી મરેઠા ઘોડેસ્વાર ત્યાં લૂંટવાને જઇ શકે તેમ નહોતું, તેથી એ જગા સુરત કરતાં વધારે સલામત હતી. એ વખતે મુંબઇ એક નાનુ ગામડુ હતું ને ત્યાંનાં હવાપાણી સારાં નહોતાં. એ પ્રમાણે જે કંપની આગળ જતાં ભરતખંડની માલિક થઇ, તે કંપની બીજી નાની નાની ઘણી વખારો છતાં મુબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તામાં ગુખ્ય વખારો કરી વેપાર કરવા લાગી. એ સમયે તેની પાસે કોઈ પણ સંસ્થાન નહોતું. હિંદના ફરોખશીર પાદશાહે ડાક્ટર હેમીલ્ટનની માગણી ઉપરથી કપનીને બંગાળાના ૩૭ તાલુકાની જગીનદારીની સનંદ આપી, તથા બંગાળામાં કંપનીના માલ ઉપર જે દાણ લેવાતુ તે માફ કર્યું, તેથી ત્યાં તેમનું બળ વધ્યું ને તેમના વેપારને ઉત્તેજન મળ્યુ.

ફ્રેંચ લોકની વેપાર કંપની. ૧૧. અંગ્રેજ કંપની થયા પછી તરતજ ૧૬૦૪ માં ફ્રેંચ લોકની એક કંપની હિંદના વેપાર માટે ઉભી થઇ. તે પછી ૧૬૧૧, ૧૬૧૫, ૧૬૪૨, ને ૧૬૪૪ માં જુદી જુદી ફ્રેંચ કંપનીઓ થઈ, પણ તે સર્વે ૧૭૧૯ માં જોડાઇ ગઈ. એ કંપનીએ મલબાર કાંઠે, માંહે, કારોમાંડલ કાંઠે, પાંદીચેરી, કા-

રીકલ, યાનાન ને બંગાળામાં—ચંદ્રનગરમાં કોઠીઓ ઘાલી હતી. એ કંપની ૧૭૯૬ માં વેપાર કરતી બિલકુલ બંધ પડી.

બીજી યૂરોપી વેપારી કંપનીઓ. ૧૨. ઈ. સ. ૧૬૧૨ માં એક, ને ૧૬૭૦ માં બીજી એવી ડેન લોકની બે કંપનીઓ થઈ. તેમણે બંગાળામાં સીરામપુર, પૂર્વ કાંઠે ત્રાંકવીબાર ને પોર્ટોનોવો, ને મલબાર કાંઠે ઇડોવા ને હોલ્ચેરીમાં સંસ્થાનો કર્યાં હતાં, તે ૧૮૪૫ માં અંગ્રેજ કંપનીએ વેચાતાં લીધાં. વળી ૧૭૨૩ માં આસ્ટંડ શહેરમાં એક કંપની થઇ હતી, પણ તેણે ૧૭૮૪ માં દેવાળુ કાઢ્યાથી તે બંધ પડી. પૂર્વ તરફના બેટોમાં વેપાર કરવાને સ્વીડનના સ્ટાકહોમમાં એક કંપની થઇ હતી, તથા ફિલિપાઇન સાથે વેપાર કરવાને સ્પેનના લોકની એક કંપની થઇ હતી; પણ તેમણે ભરતખંડમાં કોઇ સંસ્થાન કર્યાં નહોતાં.

કંપનીના મુલકનો માલિક કોણ? ૧૩. પોર્તુગીજો આ દેશમાં આવ્યા તે રાજાના નોકર હતા. રાજા તરફથી તેઓ માલ લેઈ જતા, ને લીસ્બોનમાં વેચતા. તે લીસ્બોનના વેપારીઓ યૂરોપનાં બીજાં બંદરોમાં લેઇ જતા. તેથી પોર્તુગીજોએ હિંદમાં મેળવેલો મુલક રાજાનો હતો. ડચ લોક કંપનીને નામે માલ લેઇ જતા, પણ મુલક રાજાને નામે મેળવતા, તેથી મુલકનો માલિક રાજા હતો. અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ કંપની પોતાને નામે વેપાર કરતી ને મુલક મેળવતી, તોપણ તેઓ મુલકના સંબધમાં રાજાની સંભાળ નીચે હતા.

પ્રકરણ ૨ જું

हिंदमां अंग्रेज ने फ्रेंच कंपनी वच्चे युद्ध.

૧. વેપારીઓનો રાજ્ય મેળવવાનો યત્ન. ૨. હિંદી રાજ્ય. ૩. કર્ણાટકના નવાબો. ૪. ડુપ્લેના ગુણ. ૫. અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે પ્રથમ ત્વઘરો. ૬. નિજામની ને કર્ણાટકની ગાદી માટે વાંધો. ૭. ફ્રેંચોની ચઢતી. ૮. રોબર્ટ કલાઇવ. ૯. કલાઇવનો જય અને મહમદઅલીનો છૂટકો. ૧૦. ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ.

વેપારીઓનો રાજ્ય મેળવવાનો યત્ન. ૧. પોર્તુગીજ પછી રાજ્ય સ્થાપવાનો યત્ન કરનાર ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ એ બે કંપનીઓ હતી. તેમણે અઢારમા સૈકાની અધવચમાં હિંદમાં રાજ્ય મેળવવાને દક્ષિણનાં રાજ્યોના વધરામાં વચ્ચે પડી લઢાઇઓ કરી, તેમાં અંતે અંગ્રેજ ફતેહ પામ્યા ને ફ્રેચ કંપનીનો અંત આવ્યો.

હિંદી રાજ્ય. ૨. અઢારમા સૈકાની અધવચમાં દિલ્લીમાં મહમદશાહ પાદશાહ હતો; તેની નબળાઇને લીધે પાદશાહી સુબાઓ સ્વતત્ર જેવા હતા. તેમાં અયોધ્યાનો સફદરજંગ, બંગાળાનો અલીવર્દિખાન, દક્ષિણમાં નિજામ ઉલમુલ્ક, ને કર્ણાટકનો દોસ્તઅલ્લી મુખ્ય હતા. વળી ઉત્તર હિંદમાં રોહિલા લોકો બળવાન થઇ પોતાનું સ્વતત્ર સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું. મરેઠાનો રાજા શાહુ સતારામાં હતો, પણ એ રાજ્યનો કરતા હરતા પેશ્વા બાલાજી બાજીરાવ હતો. તંજાવરમાં વ્યકાજીના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા; મહીસુર ને ત્રિચિનાપલ્લીમાં હિંદુ રાજા રાજ્ય કરતા હતા; તે સિવાય વિજયનગરના હિંદુરાજ્ય સમયના પોલીગાર કેનાયર લોક અર્ધા સ્વતત્ર જેવા હતા. અંગ્રેજોનાં કારોમાંડલકાંઠે મદ્રાસ ને ફોર્ટડેવિડ, પશ્ચિમ કાંઠે મુબાઈ, ને બંગાળામાં કલકત્તા, એ મુખ્ય થાણાં હતાં. ફ્રેંચોએ વિજાપુરના સુલતાન પાસેથી જમીન વેચાતી લેઈ મદ્રાસની દક્ષિણે પાંદીચેરીમાં થાણું કર્યું હતું. વળી ઔરંગજેબ પાસેથી જમીન વેચાતી લેઈ બંગાળાના ચંદ્રનગરમાં પણ થાણું કર્યુ હતું. એ વખતે રાજ્યસ્થાનના રાજાઓ મરેઠાના વારંવાર હુમલા થવાથી નબળા થઇ ગયા હતા.

કર્ણાટકના નવાબો. ૩. કર્ણાટકના નવાબ દોસ્તઅલ્લીને ચંદાસાહેબ નામે જમાઇ હતો; તે પાંદીચેરીના ગવર્નર ડુમાસનો મિત્ર હતો. તેણે ત્રિચિનાપલ્લીનું રાજ્ય જીત્યું તથા તંજાવરના રાજા કનેથી કારીકલ બંદર જીતી ફ્રેંચને આપ્યું; તે ઉપરથી રાઘોજી ભોંસલે અને મોરારીરાવ નામે મરેઠી સરદારોએ કર્ણાટક ઉપર ચઢાઇ કરી, અંબુર આગળ નવાબ દોસ્તઅલ્લીને હરાવીને માર્યો, તથા ચંદાસાહેબને પકડી સતારે મોકલી દીધો, ને દોસ્તઅલ્લીના દીકરા

સફ્દરઅલીને નવાબ ઠરાવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૪૧. એજ સાલમાં દુપ્લે નામે નવો ગવર્નર આવ્યો. સફદરઅલીને તેના કોઇ સરદારે મારીથી તેની બેગમ અને કુંવર મદ્રાસના અંગ્રેજોને આશ્રયે ગયાં; પણ દક્ષિણના સુબા નિજામઉલમુલ્કે કર્ણાટકમાં આવી એ છોકરાને નવાબ ઠરાવી તેના રક્ષક તરીકે પોતાના અનવરૂદીન નામે સરદારને નીમ્યો, પણ એ બાળકનવાબ થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યાથી અનવરૂદીન નવાબ થયો.

દુપ્લેના ગુણ. ૪. પાંદીચેરીના નવા ગવર્નર દુપ્લેના મનમાં હિંદમાં ફ્રેંચરાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રથમ વિચાર ઉત્પન્ન થયો. દુપ્લે સાહસિક, ચતુર, ઉત્સુક ને કપટી હતો, પણ તેનામાં યુદ્ધ કૌશલ્ય નહોતું. એના હાથ નીચે બુસ્સી નામે એક સરદાર હતો; તે લઢાઇનું કામ કરતો. દેશી લોકોને યૂરોપી લોકોની માફક કવાયત શીખવ્યાથી તેઓ યૂરોપી લોકોની પેઠે યુદ્ધ કરી શકે એવા છે, એવું તેને જણાવાથી પ્રથમ તેણે દેશી સિપાઇઓને કવાયત શિખવીને એક લશ્કર તૈયાર કર્યું. યૂરોપી કરતાં દેશી લશ્કર સસ્તું પડતું, તેથી એ યુક્તિ વડે પોતાની ઉમેદ પાર પડશે એમ તેને પ્રથન જણાયું

દુપ્લે.

અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે પ્રથમ વધરો. ૫. એ સમયે યૂરોપમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે લઢાઈ ચાલતી હતી. એ લઢાઈ દુપ્લે-

એ હિંદમાં ધાલીને હિંદમાં ફ્રેંચ રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો; પણ તેમાં આડે આવનાર અંગ્રેજ તેમના મુખ્ય દુશ્મન હતા. તેમને હાંકી કાઢ્યા વગર પોતાની ઉમેદ પાર પડે તેમ એને જણાયુ નહિ; તેથી તેણે અંગ્રેજ કંપની સાથે લઢાઇ જોડી. તેણે પ્રથમ અંગ્રેજના મુખ્ય મથક મદ્રાસ ઉપર હુમલો કર્યો. એ વખતે હિંદી મહાસાગરમાં બુર્બો વગેરે બેટો ફ્રેંચોને તાબે હતા. ત્યાંનો ગવર્નર લાબોર્દોન દુપ્લેની સહાયે આવ્યો. તેણે મદ્રાસ જીત્યુ, તેથી અંગ્રેજો શરણે આવ્યા. ૧૭૪૫. દુપ્લે ને લાબોર્દોનની વચ્ચે સંપ ન હોવાથી તેમણે ઐકયથી પોતાનું કામ ચલાવ્યું નહિ. દુપ્લેનો વિચાર હિદમાંથી અંગ્રેજોનું મૂળ કાઢવાનો હતો, તેથી તે અંગ્રેજોને મદ્રાસ પાછું આપવાના વિરૂદ્ધ હતો, પણ લાબોર્દોન ૪૪ લાખ રૂપિયા લેઈ મદ્રાસ પાછું આપવાની શરત કરી બુર્બો ગયો. નવાબ અનવરૂદીને મદ્રાસ માગ્યુ, તે દુપ્લેએ ન આપ્યુ, ત્યારે તે દશ હજાર સૈન્ય સાથે મદ્રાસ લેવા આવ્યો; પણ તેને ફ્રેંચના હજાર માણસે હરાવ્યો; તેથી નવાબ અંગ્રેજોને પક્ષે ગયો. અંગ્રેજોને ઇંગ્લાંડથી નવી કુમક આવી તે વડે તેમણે પોદીચેરી જીતવા મથન કર્યું, પણ તે વ્યર્થ ગયું. એવામાં યૂરોપમાં બંને પ્રજા વચ્ચે સલાહ થઇ તેથી જેનો તેનો મુલક પાછો મળ્યો. ૧૭૪૮.

નિજામની ને કર્ણાટકની ગાદી માટે વાંધો. ૬. એજ સાલમાં મહમદશાહ, નિજામઉલમુલ્ક ને શાહુ રાજા મરણ પામ્યા. નિજામનો પાટવી કુવર ગ્યાસુદીન પાદશાહ બનાવનાર વજીર હતો, તેણે પોતાના બાપની જગા લેવાની ના કહી. તેનો પુત્ર મુજફ્ફરજંગ વારસ હતો, પણ તેનો કાકો નાસિરજંગ તેની સામો થયો ને ગાદીએ બેઠો. એ સમયે તેમના ગાદી ઔરંગાબાદમાં હતી. મુજફ્ફરજંગ મરેઠાની સહાય મેળવવા સતારે ગયો. ત્યાં શાહુની જગાએ રામરાજા ગાદીપતિ હતો; પણ તેના રાજ્યની કુલલગામ બાલાજી પેશ્વાના હાથમાં હતી. સતારામાં મુજફ્ફરજંગને ચંદ.સાહેબ સાથે પ્રીતિ થઇ. નિજામના રાજ્યનો ઉમેદવાર મુજફ્ફર, ને કર્ણાટકની

નવાબીનો ઉમેદવાર ચદાસાહેબ હતો. તેમણે પાંદીચેરીના દુપ્લેની મદદ માગી. દૂપ્લેએ સાત લાખ રૂપિયા આપી ચંદાસાહેબને છોડાવ્યો. હવે મુજફ્ફરજંગ, ચંદાસાહેબ ને ફ્રેંચનાં લશ્કર કર્ણાટક ઉપર ચાલ્યાં.

ફ્રેંચની ચઢાઇ. ૭. કર્ણાટકનો નવાબ અનવરૂદીન અંબુર આગળ ચંદાસાહેબની સામે લઢ્યો તેમાં તે મરાયો, ને તેનો જીજીગઢ ફ્રેંચ સરદાર બુસ્સીએ જીત્યો. ૧૭૪૯. તેથી દુપ્લેએ ચદાસાહેબને કર્ણાટકનો, ને મુજફ્ફરને દક્ષિણનો સુબેદાર ઠરાવ્યો, તેના બદલામાં ચદાસાહેબે પાંદીચેરી પાસેનાં ૮૧ ગામ ફ્રેંચને આપ્યાં. અનવરૂદીનનો દીકરો મહમદઅલ્લી ત્રિચિનાપલ્લીમાં ભરાઇ બેઠો. આ સમાચાર સાંભળી દક્ષિણના સુબેદાર નાસિરજંગે બળવાન લશ્કર સાથે દક્ષિણમાં આવીને મુજફ્ફરને હરાવી કેદ પકડયો. એવામાં બુસ્સી ફ્રેંચફોજ લઇને આવ્યો, ને તેણે નાસિરને હરાવી મુજફ્ફરને છોડાવ્યો. બુસ્સી તેને લેઈને ઔરંગાબાદ જવાને નીકળ્યો. ત્યાં માર્ગમાં મુજફ્ફર મરાયાથી બુસ્સી નિજામઉલમુલ્કના બીજા કુવર સલાબતજંગને ઔરંગાબાદની ગાદીએ બેસાડયો. ૧૭૫૧. ને ફ્રેંચ ફોજ સાથે તે તેના રક્ષણાર્થે ત્યાં રહ્યો. એ નોકરીના બદલામાં નિજામે ઉત્તર સરકાર પ્રાંત તથા મછલીપટ્ટણ ફ્રેંચને આપ્યાં. એ રીતે દક્ષિણ હિંદમાં ફ્રેંચ સત્તાનો સૂર્ય માથે આવ્યો. કર્ણાટક ને ઔરંગાબાદના મોટા નવાબો તેમના તાબામાં આવ્યા; તથા તેમની પાસેથી તેમને કેટલોક મુલક પણ મળ્યો. અંગ્રેજને તાબે માત્ર મદ્રાસ ને ફોર્ટડેવિડ હતાં. તેમના મિત્ર મહમદઅલ્લી ત્રિચિનાપલ્લીમાં ચંદાસાહેબના લશ્કરથી ઘેરાઇ પડયો હતો, એટલે દુપ્લેએ ધાર્યું કે આપણી ધારણા ફળીભૂત થવાને હવે વાર નથી. ઈ. સ. ૧૭૫૧.

રોબર્ટ કલાઇવ. ૮. એવામાં હિંદમાં અંગ્રેજી સત્તાનો ઉદય કરનાર ને અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાંખનાર વીર પુરુષ મદ્રાસમાં ઉત્પન્ન થયો. એ પુરુષ તે રોબર્ટ કલાઇવ નામે એક જુવાન અંગ્રેજ હતો. પ્રથમ તે વેપાર ખાતામાં કંપનીના તાબામાં કારકુન હતો, પણ એનો ઉછાંછળો સ્વભાવ કલમ કરતાં બરછીને વધારે

યોગ્ય હતો. તેણે આજીજી કરીને લશ્કરી ખાતામાં નોકરી માગી લીધી. લોરેન્સ નામે અગ્રેજ સેનાપતિ એની લશ્કરી કળાનો ગુરુ હતો. કલાઇવ પણ ડુપ્લેની માફક સાહસિક, ચતુર, બુદ્ધિવાન ને કપટી હતો, પણ ડુપ્લેમાં યુદ્ધકૌશલ્ય ને શૂરત્વ નહોતાં, તે કલાઇવમાં હતાં. ફ્રેંચની ચઢતી ને અંગ્રેજની પડતી વખતે તથા મહમદઅલ્લી ત્રિચિનાપલ્લીમાં ઘેરાઈ પડયો હતો, તે વખતે કલાઇવ મદ્રાસમાં હતો. તેણે મદ્રાસના ગવર્નરને સૂચવ્યું કે મહમદઅલ્લીને ઉગારવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે. જો આપણે ચદાસાહેબની રાજ્યધાની ઉપર. હુમલો લેઇ જઇએ તો તેનો બચાવ કરવાને તે આવશે, એટલે મહમદઅલ્લી છૂટો થશે. આ કામ જો તમે મને થોડુ લશ્કર આપી મોકલો તો હું બજાવું.

કલાઇવનો જય ને મહમદઅલ્લીનો છૂટકો. ૯. કલાઇવના બોલ ઉપર ગવર્નરને હીંમત તો ન આવી, પણ "વાગ્યુ તો તીર નહિ તો તુક્કા" કરી જોવાનો નિશ્ચય કરી ૨૦૦ ગોરા ને ૩૦૦ કાળા સિપાઇનું લશ્કર આપી તેણે કલાઇવને મોકલ્યો. તે પાધરોજ અર્કાટ ઉપર આવ્યો. ત્યાંનુ લશ્કર નાસી ગયું ને કર્ણાટકની રાજ્યધાની કલાઇવને હાથ આવી. ૧૭૫૧. તે પછી તરતજ તેણે કિલ્લો સમો કરાવી ઘેરો ખમવાની તૈયારી કરી. આ સમાચાર સાંભળી ચદાસાહેબે પોતાના પુત્ર રાજાસાહેબને દશ હજાર ફોજ આપી અર્કાટ લેવાને મોકલ્યો. બાવન દિવસ ઘેરો રહ્યો, પણ કલાઇવ તાબે થયો નહિ. કલાઇવને લાલચો પણ આપી, પરંતુ તે કશાથી ડગ્યો નહિ; ત્યારે રાજાસાહેબે એક જબરો હલ્લો કર્યો; પણ તેમાં તેનાં ૪૦૦ માણસ મરાયાથી તે હીંમત હારી ગયો, ને ઘેરો ઉઠાવી ચાલ્યો ગયો. કલાઇવને મદ્રાસથી નવી મદદ આવી મળી કે તે રાજાસાહેબના પુંઠે પડયો ને તેને હરાવી તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. એવામાં ઈંગ્લાંડથી સૈન્ય લઇ લોરેન્સ આ દેશમાં આવ્યો, એટલે ગુરુ-શિષ્ય મહમદઅલ્લાને છોડાવવા ત્રિચિનાપલ્લી ગયા. તેમાં ચંદાસાહેબ હાર્યો ને મરાયો એટલે અંગ્રેજે મહમદ-

અલીને કર્ણાકટની ગાદીએ બેસાડયો. એ રીતે કર્ણાટકમાં ડુપ્લેની ધારણા ધૂળ મળી, તોપણ હીંમત નહિ હારતાં તેણે ફરીને ત્રિચિનાપલ્લીને ઘેરો ઘાલ્યો. લોરેન્સે ફ્રેંચોને હરાવ્યા. આ લઢાઇથી કંટાળીને ફ્રેંચ સરકારે ડુપ્લેને બોલાવી લેઇ તેની જગાએ ગોધ્યુ નામે શાંત પ્રકૃતિનો ગવર્નર મોકલ્યો. તેણે હિંદમાં આવી સંધી કરી કે કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી ખરો છે, ને એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપી હવેથી બેમાંથી એક પ્રજાએ હિંદની માંહોમાંહેની લઢાઇમાં માથું મારવું નહિ એવું ઠર્યું. ઇ. સ. ૧૭૫૫.

ફ્રેંચસત્તાનો નાશ. ૧૦. ગોધ્યુએ કરેલી સંધી લાંબી મુદત ચાલી નહિ. બંને પ્રજાને હાડવેર બંધાયાં હતાં, ને બંનેને રાજ્ય મેળવવાનો લોભ હતો, તેથી ૧૭૫૬ માં વળી બંને વચ્ચે લઢાઇ ચાલી. અંગ્રેજોએ કલાઇવને મદ્રાસનો ગવર્નર ઠરાવી નૌકાસૈન્યાધિપતિ વાટસન સાથે હિંદમાં મોકલ્યો. ફ્રેંચોએ લાલી નામે સરદારને લશ્કર આપી મોકલ્યો. એ લાલી બહાદુર, ચચળ, ઉત્સુક પણ અવિચારી હતો. એ સમયે કર્ણાટકના દરબારમાં ફ્રેંચ સત્તા બિલકુલ નહોતી, પણ નિજામના દરબારમાં બુસ્સી ફ્રેંચવગ સાચવી રહ્યો હતો; તેને લાલીએ અવિચારથી બોલાવી લીધો. બુસ્સીનો વિચાર તેથી વિરૂદ્ધ હતો, પણ અગ્રેજને ભરતખંડમાંથી બિલકુલ હાંકી કાઢવાની હોંશમાં બુસ્સીનો વિચાર તેણે લક્ષમાં લીધો નહિ. બુસ્સી નિજામના દરબારમાંથી ગયો તેની સાથેજ ત્યાંથી ફ્રેંચસત્તાનો નાશ થયો. લાલી ને બુસ્સી બંને એક વિચારના ન હોવાથી તથા બંને વચ્ચે મતભેદ પડવાથી તેઓ ઐક્યથી વર્ત્યાં નહિ. તેમણે ફોર્ટડેવિડ લીધો ને મદ્રાસને ઘેરો ઘાલ્યો. એવામાં અગ્રેજને વિલાયતથી કુમક આવી, એટલે લાલી ને બુસ્સીએ મદ્રાસનો ઘેરો ઉઠાવી ૧૭૫૯ માં વાંદીવાસને ઘેરો ઘાલ્યો. તે વખતે અગ્રેજ સેનાપતિ અયરકૂટ હતો, તેણે ફ્રેંચોને હરાવ્યા ને બુસ્સી કેદ પકડાયો. આથી ફ્રેંચ નિરાશ થયા ને અંગ્રેજોમાં જુસ્સો આવ્યો; એટલે તેમણે ૧૭૬૧ સુધીમાં એક પછી એક એમ ફ્રેંચોનાં પાંદીચેરી સુદ્ધાંત સર્વ થાણાં લીધાં. કલાઇવે બંગા-

બાનું ચંદ્રનગર જીત્યું, તથા કરનલ ફોર્ડે નિજામે આપેલો ઉત્તર સરકાર તથા મછલીપટ્ટણનો મુલક જીત્યો. એ રીતે હિંદમાંની ફ્રેંચ સત્તાનો ૧૭૬૧ માં અંત આવ્યો. એ પ્રમાણે હિંદનું ધણીપણું મેળવવાની અણીપર આવેલા મરેઠાને જે સાલમાં અહમદશાહ અબદલ્લીએ પાણીપતના રણમાં હરાવીને તેમની સત્તાની ખાખાવીખી કરી નાખી, તેજ સાલમાં હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાની ઉમેદ રાખનાર ફ્રેંચોની સત્તાનો અંગ્રેજે નાશ કર્યો. એ પછી સલાહ થઇ ત્યારે ફ્રેંચોનાં થાણાં તેમને પાછાં મળ્યાં, પણ તેમણે ફરીને હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાને વધારે યત્ન કર્યો નહિ. ફ્રેંચ કંપનીની રાજ્યસત્તા રાજાએ લઈ તેમના થાણાં ખાલસા કર્યાં, ને ૧૭૭૬ માં એ કંપની હિંદમાં વેપાર કરતી બંધ પડી. હવે યૂરોપીપ્રજામાં માત્ર અંગ્રેજ રહ્યા. તેમણે હિંદમાં કેવી રીતે મહાન રાજ્યની સ્થાપના કરી તે આગળ આવશે.

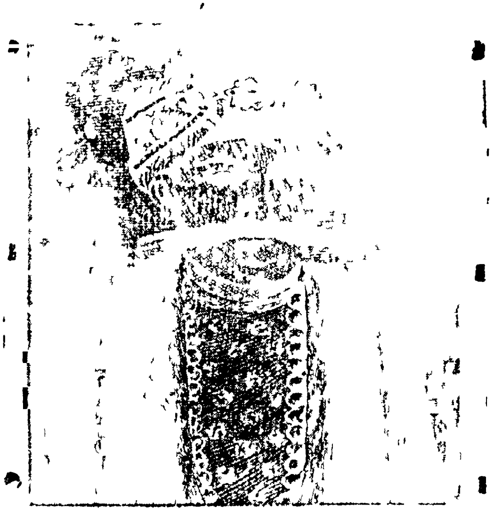
પ્રકરણ ૩ જું.

बंगाळामां अंग्रेजी राज्यनी स्थापना.

૧. સુરાજઉદ્દવલા ૨. નવાબની કલકત્તા ઉપર ચઢાઇ. ૩. અંગ્રેજ કલકત્તા પાછું લેછે. ૪. એ વખતે હિંદની સ્થિતિ. ૫. કલાઇવ બંગાળાનો ગવર્નર થાયછે. ૬. મીરજાફરને પદભ્રષ્ટ કરેછે. ૭. નવાબ મીરકાસમ. ૮. મીરકાસમ સાથે અણબનાવ. ૯. મીરકાસમ સાથે લઢાઇ. ૧૦ કલાઇવ બીજીવાર ગવર્નર થઇને આવેછે. ૧૧. કલાઇવ બંદોબસ્ત કરેછે. ૧૨. બંગાળાની ફોજદારી કંપની લેછે. ૧૩. કામદારોનો બંદોબસ્ત. ૧૪. નવી રાજ્યપદ્ધતિ ને તેની અસર. ૧૫. હિંદના બીજા ભાગોના બનાવ.

સુરાજઉદ્દવલા. ૧. હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને અંગ્રેજોએ તૈયાર થઇ બંગાળામાં પ્રથમ તેનો પાયો નાંખ્યો, તે વખતે ત્યાંનો

નવાબ અલીવર્દિખાન ગુજરી ગયાથી તેની જગાએ તેનો દોહિત્ર સુરાજઉદ્દવલા થયો હતો. ૧૭૫૬. આ જુવાન નવાબ બીકણુ, બાયલો, ક્રૂર, જૂલમી ને દુરાચારી હતો.

સુરાજઉદ્દવલા.

નવાબની કલકત્તા ઉપર ચઢાઇ. ૨. નવાબનો એક સગો નાસીને કલકત્તે અંગ્રેજોને આશ્રયે જઇ ભરાયો; તેને અંગ્રેજોએ પાછો નહિ આપ્યાથી તેણે કલકત્તા ઉપર ચઢાઇ કરીને તે જીતી લીધું, ત્યારે કેટલાક અંગ્રેજ નાસી ગયા ને ૧૪૬ કેદ પકડાયા. નવાબે તે બધાને એક નાની કોટડીમાં પૂર્યા. ૧૭૫૬. ઉનાળાના તાપની ગરમીથી તથા હવા આવવાનાં બે નાનાં જાળીઆં સિવાય બીજુ કાંઇપણ સાધન ન હોવાથી અને પીવાને પૂરતું પાણી ન મળ્યાથી સવાર સુધીમાં ૧૪૬ માંના ૨૩ જીવતા રહ્યા; તે પણ અર્ધા મૂઆ જેવા હતા. નવાબે મરનારની દયા ખાધા વગર કે કારણ જાણવાની ખણખોદ કર્યા વગર માત્ર ધનની ખોળ કરવા માંડી, તે ઉપરથી તેનો નિર્દય સ્વભાવ જણાઈ આવેછે.

અંગ્રેજ કલકત્તા પાછું લેછે. ૩. આ માઠા સમાચાર મદ્રાસ પહોંચ્યા ત્યારે નૌકાસૈન્યપતિ વાટસન સાથે બન્યુ તેટલુ સૈન્ય જમાવી કલાઈવ વેર લેવાને બંગાળે આવ્યો, ને કલકત્તા જીતી લીધું. નવાબ ફરીને કલકત્તા લેવાને આવ્યો, પણ કલાઇવે તેને પાછો હઠાવ્યો; પણ ચતુર કલાઇવને લાગ્યું કે કળ વગર એકલા બળથી કામ થાય તેમ નથી, તેથી સમય વર્તી તેણે નવાબ સાથે

સંધી કરી. તેમાં નવાબે અંગ્રેજનું જે લીધું હતું તે પાછું આપ્યું

ક્લાઇવ.

દક્ષિણમાં ફ્રેંચોએ કર્ણાટક ને નિજામની ગાદીએ પોતાના મળતીઆને બેસાડી જે રીતે પોતાની સત્તાનો પાયો નાંખ્યો હતો, તે રીતે ક્લાઇવે બંગાળામાં પોતાની સત્તા બેસાડવાનો યત્ન કર્યો. સુરાજઉદ્દવલાને તેના નોકર કે પ્રજામાંથી કોઇ ચહાતું નહોતું, તેથી ક્લાઇવે તેને લલચાવ્યા. તેનો સેનાપતિ મીરજાફર પાછલા નવાબ અલીવર્દિખાનનો બનેવી હતો, તેને નવાબની ગાદી આપવાની લાલચ આપી. નવાબનો ખજાનચી રાયદુલભ ને મુર્શિદાબાદનો જગતશેઠ એ બંને એ સંકેતમાં ભળ્યા. મીરજાફરને ગાદી મળે તેના બદલામાં તેણે કંપનીને, ક્લાઇવને, ગવર્નરને, અને બીજા અંગ્રેજ અધિકારીઓ અને સૈન્યને નાણું આપવાનું કબુલ કર્યું, તથા કંપનીને અને કલકત્તાની પ્રજાને થએલું નુકસાન ભરી આપવાનું સ્વીકાર્યું. આ ઠરાવ નક્કી થયા ત્યારે અંગ્રેજનો એક દલાલ અમીચંદ કરીને હતો, તેણે માગણી કરી કે મીરજાફર જેટલી રકમ આપે તે ઉપર સેંકડે પાંચ ટકા મને દલાલીના આપવા. એ રીતે ગણતાં ૩૦ લાખ રૂપિયા દલાલી થતી હતી. એવડી મોટી રકમ આપવાની ક્લાઇવની ઇચ્છા નહોતી. અમીચંદે કહ્યું કે જો મારી દલાલી કબુલ નહિ કરો તો હું સઘળી વાત નવાબને જાહેર કરી

દપ્રશ. પણ ક્લાઇવ જેવો શૂરો હતો, તેવોજ વિચારવાળો પણ હતો; તેથી તેણે અમીચંદનુ તરતને માટે મન મનાવ્યું.

પ્લાસીનું યુદ્ધ. ૪. એ વખતે બંગાળામાં ત્રણ યૂરોપી પ્રજાનાં થાણાં હતાં. કલકત્તામાં અંગ્રેજોનું, ચંદ્રનગરમાં ફ્રેંચોનુ, ને ચિન્સુરામાં વલંદાનું. તેમાંથી અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કાઢી મૂકવાને દક્ષિણમાં ફ્રેંચોના આગેવાન લાલી તથા બુસ્સી મડયા હતા. નવાબ ફ્રેંચોને મળીને બંગાળામાંથી અંગ્રેજોને કાઢી મૂકવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો; તેથી ક્લાઇવે ફ્રેંચોનુ ચંદ્રનગર જીતી લીધુ. નવાબે તેમ કરવાની મના કરી ને કહ્યું કે મારા રક્ષણમાં રહેલી પ્રજા ઉપર તમારે હુમલો કરવો નહિ. તેનો જવાબ આપવાને ક્લાઇવે તૈયારી કરેલીજ હતી. તે પોતાનુ સૈન્ય લેઈ મુર્શિદાબાદ ઉપર ચઢયો. નવાબ પણ પોતાનુ લશ્કર લેઈ તેની સામો આવ્યો. નવાબ પાસે ૫૦ હજાર લશ્કર ને ૫૦ તોપો હતી, અને ક્લાઇવ પાસે ૩ હજાર લશ્કર ને ૮ તોપો હતી. આવા મોટા લશ્કર સામા આટલા થોડા લશ્કરથી જવું કે નહિ, તેની ક્લાઇવને ગડભાંગ થવા લાગી. મીરજાફર હજુ ફુટીને ક્લાઇવને આવી મળ્યો નહોતો. માત્ર એકલે હાથે લઢવાનું હતું. ક્લાઇવે એકાંતમાં જઇ લઢવાનો નિશ્ચય કરી બપોરે નવાબનાં માણસો રાંધવામાં રોકાયાં હતા, તે વખતે પ્લાસીના રણમાં તેની છાવણી ઉપર હુમલો કર્યો, તેમાં નવાબનો સરદાર મીરમદન મરાયો, ને મીરજાફર તટસ્થ જઈ ઉભો; એટલે નવાબ ગભરાયો, ને લઢવાને ઉભો નહિ રહેતાં નાઠો ને તેનું લશ્કર પણ નાઠુ. એ રીતે ક્લાઇવને વિજય મળ્યો. ૧૭૫૭. તે પછી મીરજાફર તેને આવી મળ્યો.

મીરજાફર નવાબ થાયછે. ૫. મીરજાફરને લેઇ ક્લાઇવ મુર્શિદાબાદ ગયો, ને તેને ગાદીએ બેસાડયો. તેના બદલામાં નવાબે ખજાનો ઉઘાડી રૂપિયા વહેંચવા માંડયા, પણ તેમાંથી જોઇએ તેટલું નાણું મળ્યું નહિ, તેથી સર્વેએ વરાડ પ્રમાણે વહેંચી લીધું. અમીચંદે પોતાની દલાલી માગી પણ ક્લાઇવે કાંઇપણ ન

આપ્યાથી તે ગાંડો થઇ મરણ પામ્યો. એ સમયે નવાબે કલકત્તાની આસપાસની ૮૮૨ ચોરસ મૈલ જમીનની જમીનદારી એટલે વસુલાત લેવાનો હક કંપનીને આપ્યો. એ જમીનને હાલ ૨૪ પરગણાં કહેછે. નવાબ સુરાજઉદવલા પકડાયો ને તેને મીરજાફરના દીકરા મીરાને મારી નાંખ્યો.

એ વખતે હિંદની સ્થિતિ. ૬. હવે કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલ્લી, ને બંગાળાનો નવાબ મીરજાફર કલાઇવના પરાક્રમથી અંગ્રેજના આશરાગત થયા. દિલ્લીનો પાદશાહ બીજો આલમગીર ગ્યાસુદ્દીન વજીરના હાથમાં રમકડા જેવો હતો. પંજાબપ્રાંત દુરાનીના તાબામાં હતો, ને હિંદ ઉપર દુરાની સ્વારીઓ કરી ખરાબી કરતો હતો. મરેઠામાં પેશ્વા બાલાજી પૂર જોરપર હતો. એજ વરસમાં તેણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી, કર્ણાટકના નવાબ ને મહીસૂરના હિંદુરાજા પાસેથી ખંડણી લીધી હતી, ને તેના સરદારો ઉત્તર હિંદમાં મરેઠી સત્તા જમાવતા હતા. દક્ષિણમાં ફ્રેંચોએ અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાને જબરી બાથ ભીડી હતી, ને મહીસૂરમાં હૈદરઅલ્લી મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપવાને પોતાનું બળ જમાવતો હતો. એ પ્રમાણે સર્વત્ર કુસંપ ને દ્વેષથી માંહોમાંહે લઢીને હિંદી સત્તા નબળી થતી હતી, તે વખતે કલાઇવે સુરાજઉદવલાને હરાવી બંગાળામાં અંગ્રેજી સત્તાનો પાયો નાખ્યો. હવે તે ઉપર ઇમારત ચણવાનુ કામ ચલાવ્યુ.

કલાઇવ બંગાળાનો ગવર્નર થાયછે. ૭. પ્લાસીના રણમાં વિજય મેળવ્યાથી કલાઇવ કલકત્તાનો ગવર્નર થયો. એવામાં દિલ્લીના પાદશાહ શાહઆલમે બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી. પાદશાહની સ્વારીથી મીરજાફર ડર્યો, પણ પોતાના બેસાડેલા નવાબની સહાયે કલાઇવ આવ્યો. તેણે મોગલોને પૈસા આપી પાછા કાઢયા. તે પછી કલાઇવે ફ્રેંચ તાબાનાં ઉત્તરસરકાર તથા મચ્છલીપટ્ટણ જીતવાને કર્નલ ફોર્ડને મોકલ્યો. તેણે ૧૭૫૮ માં એ મુલક જીતી લીધો. અંગ્રેજે મચ્છલીપટ્ટણ પોતાની પાસે રાખી બાકીનો મુલક પોતા-

ના મળતીઆ વિજાગાપટ્ટણુના સજાને આપ્યો. હવે મીરજાફર અં-ગ્રેજથી ડરવા લાગ્યો, તથા તેમનાથી છૂટો થવાને ઇચ્છવા લાગ્યો; પણ તેને સહાય કરે એટલી ફ્રેંચોની સત્તા બંગાળામાં નહોતી. માત્ર ચિન્સુરામાં વલંદા નવાબને સહાય આપવાને તૈયાર થયા. આ વાત સાંભળતાંજ કલાઇવે કર્નલ ફોર્ડને ચિન્સુરા ઉપર મો-કલ્યો. તેણે તે થાણુ જીતી લીધુ. આ પ્રમાણે કલાઇવ પોતાના દેશની સેવા બજાવી ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લાંડ ગયો. તેની જગાએ વાં-સીતાર્ટ નામે ગવર્નર થયો.

મીરજાફરને પદભ્રષ્ટ કરેછે. ૮. મીરજાફર પાસેથી ધાર્યા જેટલુ નાણું મળ્યું નહિ, તથા બાકી રહેલુ તે આપી શક્યો નહિ. તેણે ઇજારદાર, અમલદાર ને શાહુકાર લૂટયા, પણ તેથી પૂરૂં થયુ નહિ. તે વખતના કલકત્તાના અગ્રેજો પણ લોભી ને લાંચી-આ હતા, અગ્રેજના નામને લજવે તેવા પૈસાના લાલચુ તેઓ હતા. તેઓ મીરજાફરનાં આપેલાં નાણાંથી ધરાયા નહિ, તેથી તેમણે પૈસા આપી શકે એવા નવાબને ગાદી આપવાનો વિચાર કર્યો. મીરજાફરનો જમાઇ મીરકાસમ ધનવાન હતો, તેની પાસેથી પૈસા લેઇ તેને ગાદી આપી, ને મીરજાફરને પદભ્રષ્ટ કર્યો. ૧૭૬૦. મીરકાસમે કપનીના દેવાને પેટે ૫૦ લાખની ઉપજના મીદનાપુર, ચિતાગાંગ ને બરદવાન એ ત્રણ પરગણા તથા પાંચ લાખ રૂપિ-યા આપ્યા. વળી તેણે ગવર્નરને ૭ લાખ ને બીજા અમલદારોને ચૌદ લાખ મળીને કુલ વીશ લાખ રૂપિયા આપ્યા.

નવાબ મીરકાસમ. ૯. નવો નવાબ બહાદુર, હોંશિયાર, પોતાનું માન સમજનાર ને રૈયતની દાઝ જાણનારો હતો. તેણે ખર્ચ કમી કર્યું, ને ન્યાય, ડહાપણ ને ચંચળાઇથી ચાલી રાજ્ય આબાદ કરી ખજાનો ભર્યો. તેણે કલકત્તેથી દૂર મોંગીરમાં રાજ્ય-ધાની કરીને લશ્કરને કવાયત શિખવવા સમરૂ નામે આર્મિનિય-નને રાખ્યો. તેણે કવાયતી સૈન્ય તૈયાર કર્યું. એવામાં શાહઆલમ પાદશાહ બહારપ્રાંત ઉપર ચઢી આવ્યો. અંગ્રેજે તેને હરાવ્યો

પણ તેને મેળવી લેઈ પટણે બોલાવ્યો, ને બંગાળાના નવાબ પાસે શાહઆલમ આગળ નજરાણું મૂકાવ્યું તથા તાબેદારી કબુલાવી. પાદશાહે તે સ્વીકારી, બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆની નવાબીનો તેને શિરપાવ આપ્યો. એ રીતે મીરકાસમ પાદશાહી પરવાનાથી બંગાળાનો નવાબ થયો.

મીરકાસમ સાથે અણબનાવ. ૧૦. બંગાળામાં કંપનીના રાહદારી દાણની માફી હતી, તેથી કંપનીના સઘળા નોકરો માફીનો લાભ લેઈ પોતાનો ખાનગી વેપાર કરતા, તથા કંપનીના તાબાના દેશી વેપારીઓ પણ એ છૂટનો લાભ લેતા, તેથી નવાબને દાણનુ બહુ નુકસાન થયુ, તથા તેની રૈયતનો વેપાર બંધ પડયો. કેમકે દાણ વગરના કંપનીના વેપારીઓના માલ કરતાં દાણવાળા નવાબના વેપારીઓનો માલ મોંઘો પડવાથી તે ખપતો નહિ ને ઉલટી ખોટ જતી. આ અન્યાય માટે રૈયતે નવાબને ફરિયાદ કરી, તેથી નવાબે રાહદારી દાણ બંધ કરી નાકા ઉઠાડી મૂક્યા. પણ એ કામ કંપનીના નોકરોને પસંદ પડયુ નહિ, કેમકે તેથી તેમના માલની ખપત ને નફો ઘટી નુકસાન થયુ, તેથી તેમણે નવાબ જોડે લઢાઇ જોડી. ૧૭૬૩.

મીરકાસમ સાથે લઢાઇ. ૧૧. અંગ્રેજોએ મીરજાફરને મુર્શિદાબાદમાં ફરીને ગાદીએ બેસાડયો તથા પટણા કબજે કર્યું, પણ કાસમના સુબાએ પટણા પાછુ જીતી લીધું અને ત્યાંના સર્વે અંગ્રેજોને કેદ કર્યા, તથા અંગ્રેજી પક્ષના દેશીઓને પણ લૂંટી લેઇ કેદ કર્યા. એટલે અંગ્રેજી સૈન્ય લેઈ મેજર આદમ્સ કાસમ ઉપર ચાલ્યો. તેણે ઘેરીઆ આગળ સમરૂના કવાયતી સૈન્યને હરાવ્યુ; તેથી કાસમ નાસીને પટણે ગયો. અગ્રેજી સૈન્ય તેની પાછળ પટણે આવ્યું. પટણામાં ૧૫૦ અગ્રેજ કેદમાં હતા કાસમે કહાવ્યુ કે જો તમે પટણા ઉપર આવશો તો આ કેદીઓનો જીવ લઇશ. પણ એ ડરથી નાહ ગભરાતાં અગ્રેજ પટણા ઉપર ચઢી આવ્યા એટલે કાસમે તે કેદીઓના જીવ લેવડાવ્યા. હવે કાસમ નાસી ગયો ને અંગ્રેજ પટણાના ધણી થયા. કાસમે અયોધ્યાના નવાબ સુજાઉ-

દવલા ને શાહઆલમ પાદશાહની મદદ માગી. એ ત્રણે એકઠા થઈ બંગાળા ઉપર ચઢયા. એવામાં અંગ્રેજી લશ્કરમાં બળવો થયો. બળવાખોરોના ૨૦ આગેવાનોને તોપને મોંઢે ઉરાડી હેકટર મનરોએ બળવો સમાવ્યો, ને એજ લશ્કરવડે ત્રણે મોગલોના એકત્ર સૈન્યને બકસર આગળ હરાવ્યું. સુજાઉદવલા મરેઠાની મદદ લેઈ ફરીને લઢવા આવ્યો. અંગ્રેજે અલ્હાબાદ જીતીને કાલ્પી આગળ સુજાને ૧૭૬૪ માં હરાવ્યો. આથી પાદશાહ અને સુજા અંગ્રેજને શરણે આવ્યા. આ લઢાઈઓથી મોગલો ઉપર અંગ્રેજી બળની છાપ એવી સજ્જડ બેઠી કે તેમના લશ્કરનું નામ સાંભળી તેઓ નાસવા લાગ્યા.

કલાઇવ બીજીવાર ગવર્નર થઇ આવ્યો. ૧૨. બંગાળાનો ધરડો નવાબ મીરજાફર ૧૭૬૫ માં મરણ પામ્યાથી તેના દીકરા નજીમુદવલ્લાને અંગ્રેજોએ ગાદીએ બેસાડી પુષ્કળ ધન લીધું. આ પ્રમાણે કંપનીના નોકરો વેપાર કરતા હતા; પૈસા લેઈ એક પછી એક નવાબને બેસાડતા હતા, જૂલમ કરતા હતા ને કંપનીને નુકસાન કરતા હતા. આ બધી વાત કંપનીના વહીવટદારોના જાણવામાં આવ્યાથી તેનો બંદોબસ્ત કરવાનો તેઓ વિચાર કરતા હતા, તેવામાં મીરકાસમના બળવાની અને અયોધ્યાના નવાબ ને શાહઆલમ પાદશાહની બંગાળા ઉપર સ્વારીની ખબર તેમને મળી; તેથી તેમણે કલકત્તાની કૌંસિલથી સ્વતંત્ર અધિકાર આપી કલાઇવને કલકત્તાનો ગવર્નર ઠરાવીને મોકલ્યો. ૧૭૬૫. તે કલકત્તે આવ્યો ત્યારે મીરકાસમ નાસી ગયો હતો, પાદશાહ ને અયોધ્યાનો નવાબ અંગ્રેજી છાવણીમાં કેદી તરીકે પડેલા હતા, ને બંગાળામાં અંગ્રેજની પુનઃ સ્થાપના થઈ હતી.

કલાઇવ બંદોબસ્ત કરેછે. ૧૩. કલાઇવને બંગાળામાં આવી બે કામ કરવાનાં હતાં. ૧. કંપનીના નોકરો લાંચ લેઈ અન્યાય કરતા તથા ખાનગી વેપાર કરી કંપનીને નુકસાન કરતા તે બંધ કરવાનું; અને ૨. દિલ્લીનો પાદશાહ કંપનીને શરણે આવ્યો હતો તેનો લાભ લેઇ બંગાળામાં કંપનીની સત્તા કાયમ કરવાનુ. કંપનીના

વહીવટદારોએ હુકમ કર્યો હતો કે કંપનીના કોઇ પણ નોકરે નજરાણાને નામે લાંચ લેવી નહિ. કલાઇવે કલકત્તે આવીને તે હુકમ અમલમાં લાવવાની સઘળા નોકરોને તાકીદ કરી, તે અલ્હાબાદ ગયો. ત્યાં જનરલ કાર્નોક અયોધ્યા, કરા ને અલ્હાબાદ પ્રાંત જીતીને છાવણી નાંખી પડેલો હતો. પાદશાહ ને સુજા તેને શરણે આવ્યા હતા. કલાઇવે એ બંને સાથે સંધી કરી અલ્હાબાદ ને કરા પ્રાંત પાદશાહને આપ્યા. તેના બદલામાં પાદશાહે બંગાળા, બહાર, ને ઓઢોઆ પ્રાંતની વસુલાત લેવાનો અધિકાર કંપનીને આપ્યો, ને બંગાળાનો નવાબ ફોજદારી અધિકાર ભોગવે. એવું ઠરાવ્યું. તે બદલ કંપનીએ દરસાલ પાદશાહને ૨૬ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી એમ ઠર્યું. તે પહેલાં બંગાળાના નવાબ પાદશાહને દરસાલ એક કરોડ રૂપિયા ખડણી ભરતા. આ પ્રમાણે કંપનીને ચાર કરોડની ઉપજના ત્રણ પ્રાંતો પાદશાહ તરફથી મળ્યા, એ વગર પાદશાહે ઉત્તરસરકાર પ્રાંતની વસુલાત ઉઘરાવવાનો અધિકાર પણ આપ્યો હતો.

બંગાળાની ફોજદારી કંપની લેછે. ૧૪. એ સમયથી બંગાળામા દિવાની કામ કરનાર કંપની, અને ફોજદારી કામ કરનાર નવાબ; એમ બે રાજ્યકર્ત્તા થવાથી બેદાદી ચાલી, તેથી કલાઇવે નવાબને ૫૦ લાખનુ પેન્સન બાંધી આપી એ પ્રાંતો ખાલસા કર્યા, પણ એ નવાબ મૂઆથી નવો નવાબ થયો, ત્યારે બાંધેલુ પેન્સન ઘટાડીને ૪૫ લાખનુ કર્યુ, ને તેના મરણ સમયે નવા નવાબને ૧૭૬૯ માં ૩૫ લાખ આપવા ઠરાવ્યા. બંગાળાનુ ખર્ચ ઘટાડવાને મીશે હેસ્ટિંગ્સે એ પેન્સનની રકમ અરધી કરી નાંખી.

કામદારોનો બંદોબસ્ત. ૧૫. હવે કલાઇવે કંપનીના નોકરોનો બંદોબસ્ત કરવાનુ કામ હાથમાં લીધુ. કંપનીના નોકરો નજરાણું લેતા, ખાનગી વેપાર કરતા, ને ધનલોભથી અન્યાય ને જૂલમ કરતા. વળી લઢાઇઓ ચાલવાથી લશ્કરી ખર્ચ વધી પડયુ હતું, ને લઢાઇ વખતે તેમને બેવડું ભથ્થું આપવું પડતું. કલાઇવે નજરાણું લેવાનું બંધ કરી તથા ઉપદેશ કરી ખાનગી વેપાર નહિ ક-

રવાની તાકીદ આપી, ને તેના બદલામાં તેમનો પગાર વધારી આપ્યો. લશ્કરને બેવડું ભથ્થુ મળતું તે બંધ કર્યું, તેથી બસેં લશ્કરી અમલદારોએ રાજીનામાં આપ્યાં. એવામાં મરેઠાની સ્વારી આવવાની બૂમ ચાલી, તોપણ કલાઇવે નહિ ડરતાં તેમનાં રાજીનામાં મંજુર કર્યાં, ને એ અમલદારોને કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો. તે હુકમ અંગ્રેજી સિપાઇઓએ માન્યો નહિ, ત્યારે તેણે દેશી લશ્કરની સહાયથી અંગ્રેજી લશ્કરની શુદ્ધ ઠેકાણે આણી. તેમાંના કેટલાકને બરતરફ કર્યા ને કેટલાકને રજા આપી; તેમની જગા મદ્રાસથી નવા માણસ બોલાવીને પૂરી. એ રીતે કલાઇવે દઢતા અને સખ્તાઇથી બળવો સમાવી પોતાના સુધારા અમલમાં આણ્યા. ૧૭૬૬. તે પછી તે પોતાની તન્દુરસ્તી સુધારવાને છેલ્લીવારનો વિલાયત ગયો. ૧૭૬૭. એ એક ગરીબ કારકુન તરીકે ઇ. સ. ૧૭૪૪ માં હિંદમાં આવ્યો હતો, ત્યાંથી લશ્કરનો સરદાર થઇ એણે હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો મજબુત પાયો નાંખ્યો. કલાઇવ શૂરો, બહાદુર, સહાસિક, દઢમનનો ને ચચળ હતો, પણ તે પોતાની મતલબ સાધવાને ગમે તેવું કપટ કરવાને અચકાય તેવો નહોતો.

નવી રાજ્યપદ્ધતિ. ૧૬. કલાઇવના ગયા પછી ૧૭૬૭ થી ૧૭૭૨ સુધીમાં બગાળામાં અધેર ચાલ્યુ. કપનીના અગ્રેજ નોકરો બેકેદ થયા, ને કલાઇવનો કરેલો બદોબસ્ત તુટયો. કલાઇવે બગાળાનો દિવાની વહીવટ નવાબના સમય જેવોજ રાખ્યો હતો; એટલે દેશી ઇજારદારો ને નોકરો વહીવટ કરતા. તેમની પાસેથી કપનીના નોકરો પૈસા લેવા લાગ્યા. દેશમાં અન્યાય, જૂલમ, ને ત્રાસ વર્તી રહ્યો. કપનીના વહીવટદારો પણ પોતાના સગાસ્નેહીને જ મોટી મોટી નોકરીઓ આપતા. વહીવટ ઉપર દેખરેખ કે નોકરોની લાયકી જોતા નહિ, તેથી તેઓ ગમે તેમ વર્તી ગમે તેવા ઉપાયથી પોતાનાં ખિસ્સાં તર કરતા. એવામાં ૧૭૭૦ માં બંગાળામાં મોટો દુકાળ પડ્યો, ને લાખો માણસ મરણ પામ્યાં. આ પ્રમાણે કેર વર્તાતો જોઈ કંપનીના વહીવટદારોએ બગાળાનો વહીવટ ચલાવવાને નવી યોજના કરી; તેની રૂએ દેશી અધિકારી-

ઓને કહાડી તેમની જગાએ અંગ્રેજ કલેકટરો ને બીજા રેવન્યુ અધિકારીઓ નીમ્યા. તેથી જુલમ ને અન્યાય બંધ પડયા. આ નવી પદ્ધતિ દાખલ કરવાને કંપનીના વહીવટદારોએ વારનહેસ્તિગ્સને કલકત્તાનો ગવર્નર ઠરાવ્યો.

હિંદના બીજા ભાગોના બનાવ. ૧૭. આ પ્રમાણે બંગાળામાં કંપનીના રાજ્યની સ્થાપના થઇ એ મુદતમાં (૧૭૫૭ થી ૧૭૭૨ સુધીમાં) હિંદના બીજા ભાગમાં જે બનાવ બન્યા તે તપાસીએ. પાણીપતના યુદ્ધમાં મરેઠા હાર્યા ને બાલાજી પેશ્વા મરણ પામ્યો; તેની જગાએ માધવરાવ પેશ્વા થયો. તેણે પોતાના પરાક્રમે કરી પેશ્વાઈ સજીવન કરી. સિંધીઆની ગાદીએ મહાદજી, ને હોલ્કરની ગાદીએ અહલ્યાબાઇ ને સેનપતિ તુકોજી થયા. તેમણે ઉત્તર હિંદનાં રજપૂત રાજ્યોમાં લૂંટફાટ કરીને તથા ખંડણી લેઇને પોતાની સત્તા બેસાડી. દક્ષિણમાં ફ્રેંચ કંપની હારી, ને નિજામના રાજ્યમાંથી પણ તેમની સત્તાનો અંત આવ્યો, ને નિજામની ગાદીએ સલાબતજંગને મારીને તેનો ભાઈ નિજામઅલી થયો. મહીસૂરના હિંદુરાજા પાસેથી રાજ્ય લેઈ હૈદરઅલી નામે શૂરો મુસલમાન ત્યાં પાદશાહ થઈ પડયો. આગળ જતાં એ રાજ્ય બહુ બળવાન થયું.

પ્રકરણ ૪ થું.

महीसूरनुं मुसलमानी राज्य.

૧. હૈદરઅલી. ૨. હૈદર રાજા થાયછે. ૩. હૈદર બળવાન થાયછે. ૪. અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ. ૫. હૈદરને મરેઠા સાથે વિગ્રહ. ૬. અંગ્રેજ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૭. હૈદરનું મરણ. ૮. ટીપુ સાથે સલાહ. ૯. ટીપુ સાથે ૧ લો વિગ્રહ. ૧૦. ટીપુ સાથે બીજો વિગ્રહ.

હૈદરઅલી. ૧. મહીસૂરમાં પ્રથમ હિંદુરાજાનું રાજ્ય હતું. અઢારમા સૈકાની શરૂઆતમાં ત્યાંના રાજાના લશ્કરમાં એક પંજાબી

ફકીરનો છોકરો ફતેહમહમદ નામે નાયક હતો. એ નાયકને બે છોકરા હતા. મોટો શાબાશઅલી ને નાનો હૈદરઅલી. હૈદરઅલીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૦૨ માં થયો હતો. તે મોટો થયો ત્યારે રાજાની ચાકરીમાં રહ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની બહાદુરી ને હોશિયારી વડે નામ કાઢયું. એક સારા સરદારમાં જેવા ગુણો જોઇએ તેવા ગુણો તેનામાં હતા. એ ગુણો વડે રાજાના દિવાન નંદરાજની પ્રીતિ મેળવીને તે પાયરી ચઢયો.

હૈદર રાજા થાયછે. ૨. કર્ણાટકની લઢાઇઓ વખતે હૈદરને પોતાની ટુકડીનાં માણસો વધારવાની સત્તા મળી; તેથી તેણે શિવાજીની પેઠે પરાક્રમી ને સાહસિક લૂંટારા એકઠા કર્યા. તેમનો પગાર ઠરાવ્યો નહોતો, પણ અરધી લૂટ તેઓ વહેંચી લે ને અરધી હૈદરને આપે એવો ઠરાવ હતો. એ રીતે એણે લશ્કર જમાવ્યું ને લૂંટફાટથી ધનસંગ્રહ કર્યો. એણે કેટલીકવાર નંદરાજનો બચાવ કરી વિશ્વાસ મેળવ્યો, ને પછી તેનો વિશ્વાસઘાત કરી તેની જગા પોતે લીધી. આગળ જતાં પોતાનું બળ જમાવવા રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી કેદ કર્યો ને રાજ્યનો ધણી પોતે થયો. ઇ.સ.૧૭૬૧.

હૈદરઅલી.

હૈદર બળવાન થાયછે. ૩. હવે તેણે આસપાસનાં નાનાં રાજ્યો જીતવા માંડયાં. પ્રથમ તેણે બેદનૂરના હિંદુ રાજા ઉપર સ્વારી કરી તે શહેર લૂટયું તેમાં તેને પુષ્કળ ધન મળ્યું. એજ પ્રમાણે બીજાં ઘણાં નાનાં રાજ્ય જીતી રાજ્ય

વધાર્યું ને ધનસંગ્રહ કર્યો. એવામાં માધવરાવ પેશ્વાએ તેના ઉપર સ્વારી કરી તેની પાસેથી ૩૨ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઇ. સ. ૧૭૬૪. તેના ગયા પછી બીજે વર્ષે હૈદરે કાલીકટના ઝામોરીન રાજા ઉપર સ્વારી કરી તેને હરાવ્યો. હૈદર બળવાન થયાથી પેશ્વાએ નિજામ સાથે ઐક્ય કરીને તેને બળહીન કરવાનુ ધાર્યું. નજામના પેટામાં અંગ્રેજ પણ સામેલ થયા; એ વાત પેશ્વાને ગમી નહિ. એ સમયે અંગ્રેજો પેશ્વાની કાંઈ ગણતીમાં નહોતા, તેથી પેશ્વાએ એકલે હાથે હૈદરને હરાવીને તેની પાસેથી ૩૫ લાખ રૂપિયા ખડણી લેઇ સલાહ કરી. હૈદરે નિજામને પૈસા આપીને ફોડયો ને પોતાના પક્ષમા લીધો.

અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ. ૪. મરેઠા ને નિજામ સાથે સંધી કરી હૈદરે અગ્રેજ સાથે યુદ્ધ આરભ્યુ- અગ્રેજ સરદાર સ્થીમ સાહેબ હતો ને તેની પાસે ૭ હજાર લશ્કર હતું. હૈદર પોતાનુ ૭૦ હજાર સૈન્ય લેઇ કર્ણાટક ઉપર ચઢયો ત્રીનોમાલી આગળ તેને સ્થીમ સાથે લઢાઇ થઈ, પણ તેમાં હૈદર હાર્યો. હૈદરના કુવર ટીપુએ ચુંટી કહાડેલા સ્વારો લઇ કણાટકમાં લૂટ ચલાવી. એવામાં બંગાળેથી એક લશ્કર પગવાટે નિજામના મુલક ઉપર ચઢયુ, તેથી નિજામે ગભરાઇને અંગ્રેજ સાથે સલાહ કરી, પણ હૈદર તેથી હીંમત હાર્યો નહિ. તેણે લઢાઇ જારી રાખી. મુબઇથી એક અગ્રેજી લશ્કર જળમાર્ગે હૈદરના રાજ્ય ઉપર આવ્યુ ને માંગલૂર જીત્યુ. એવામાં ચગામ આગળ હૈદર બીજીવાર હાર્યો, તેથી તે સલાહ કરવાને ઇચ્છવા લાગ્યો, પણ અગ્રેજોની સખત માગણી તેનાથી કબુલ થઈ નહિ, તેથી વળી યુદ્ધ ચાલ્યુ. એ વખતે અગ્રેજી સેનાપતિની જગોએ જનરલ વુડ થયો. તેણે સ્મીથના જેવી ચંચળાઇ નહિ બતાવ્યાથી હૈદર ફરીને તેજીપર આવ્યો, તેથી જનરલ સ્મીથની નિમણુંક થઈ. તેની નજર ચૂકાવી પોતાના વીણી કાઢેલા સ્વારો લેઇ હૈદર લાંબી મજલો કરી સાડાત્રણ દિવસમાં મહીસૂરથી મદ્રાસ આવી પહોંચ્યો. તે વખતે સ્મીથ મદ્રાસ છોડીને દૂર ગયો હતો. હૈદર આવ્યો ત્યારે મદ્રાસનો બચાવ કરવાને લ-

શ્કર નહોતું, તેથી ત્યાંના ગવર્નરે ડરીને હૈદર સાથે સંધી કરી. તેમાં એવું ઠર્યું કે એક બીજાનો જીતેલો મુલક પાછો આપવો, તથા સંકટ સમયે એક બીજાને સહાય કરવી. ઈ. સ. ૧૭૬૯. મદ્રાસના ગવર્નરે આ સંધી કરવામાં મોટી ભૂલ કરી; કેમકે તેમને જાણવું જોઈતું હતું કે હૈદર આપણી સાથે સંધી કરી તરતજ મરેઠા સાથે યુદ્ધ કરશે ને તે વખતે મરેઠાની વિરૂદ્ધ હૈદરને સહાય થશે નહીં. મુંબઈની આસપાસ મરેઠીરાજ્ય અને મરેઠાની વસ્તી હતી. મરેઠા સાથે દોસ્તી છતાં કલહ કરવાથી મરેઠા મુંબઇ ઉપર ચઢી આવે તો મુંબઇનો બચાવ કરવાને ત્યાંના ગવર્નર પાસે કાંઈ સાધન નહોતાં; તેથી મુંબઈ મોટા જોખમમાં આવી પડે. આવો વિચાર કરી એક બીજાને સહાય કરવાનો કરાર કરવો જોઇતો નહોતો; પણ તેણે લાચારીથી એ સંધી કરી હતી.

હૈદરને મરેઠા સાથે વિગ્રહ. ૫. ઉપર પ્રમાણે અગ્રેજ સાથે પોતાને ફાવતી સરતો થયાથી હૈદરે પેશ્વાને ખડણી આપવી બંધ કરી, તેથી માધવરાવ પેશ્વાએ હૈદર ઉપર ચઢાઇ કરી, ને ચીરકુલીના રણમાં તેને હરાવી ખંડણી લીધી, તથા તેના રાજ્યનો ઉત્તર ભાગ મરેઠી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. ૧૭૭૨. તે પછી માધવરાવ મરણ પામ્યો ને નારાયણરાવ મરાયો, તથા મરેઠી રાજ્ય માં કુસંપ થયો. એ તકનો લાભ લેઇ હૈદરે ખોએલો મુલક પાછો જીતી લીધો.

અંગ્રેજ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૬ સન ૧૭૬૯ માં થયેલી મદ્રાસની સલાહ પ્રમાણે ૧૭૭૨ માં જ્યારે પેશ્વા હૈદર ઉપર ચઢયો, ત્યારે હૈદરે અંગ્રેજોની સહાય માગી, તે તેમણે આપી નહિ; તેથી તે અગ્રેજ ઉપર વેર લેવાનો લાગ તપાસતો હતો. તેણે ફ્રેંચ સરદારો રાખી કવાયતી લશ્કર બનાવ્યુ હતું. એવામાં અગ્રેજોને મરેઠા સાથે લઢાઈ સળગી. એ તકનો લાભ લેઇ હૈદર, મરેઠા ને નિઝામ ત્રણેએ ઐક્ય કરી અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો. ૧૭૮૦. એ ઠરાવ પ્રમાણે હૈદર પોતાનું કવાયતી સૈન્ય લેઈ કર્ણાટક ઉપર ચઢયો; તે વખતે તેની પાસે ૯૦ હજાર લશ્કર

ને સો તોપો હતી. હૈદરની વય ૭૮ વરસની છતાં તે એક જુવાન જોદ્ધા જેવી ચંચળાઈ રાખતો હતો. સર હેક્ટર મનરો જે પૂર્વે બંગાળામાં સિપાઇઓનો બળવો સમાવી બક્સર આગળ મોગલોને હરાવી પ્રખ્યાત થયો હતો, તે મદ્રાસના અંગ્રેજી સૈન્યનો સેનાપતિ હતો, પણ આ વખતે એનામાં તે વખત જેવી ચંચળાઇ નહોતી. કર્નલ બેલી ૨૮૦૦ માણસનુ સૈન્ય લેઇ ગંતુર જતો હતો; તેવામાં હૈદરે પોલીલોરના રણમાં તેના ઉપર હલ્લો કર્યો. જનરલ મનરો ત્યાંથી બે મજલ દૂર હતો, તોપણ તે ડરીને બેલીની સહાયે નહિ આવતાં મદ્રાસ જતો રહ્યો. બેલીનુ ઘણું સૈન્ય કપાઈ ગયાથી અંતે તેને પોતાનાં ૨૦૦ માણસો સાથે હૈદરને શરણ થવું પડયુ. ઇ. સ. ૧૭૮૦. કર્નલ બ્રાથવેટના સૈન્યની પણ એજ દશા થઈ. આ સમાચાર કલકત્તે પહોંચ્યા કે ત્યાંના ગવર્નર જનરલ હેસ્તિંગ્સે સર અયરકૂટને સૈન્ય આપી મદ્રાસ મોકલ્યો, ને એક બીજુ સૈન્ય કર્નલ પીઅર્સને આપીને પગરસ્તે મોકલ્યો. તેવામાં વરાડનો રાઘોજી ભોંસલે ૩૦ હજાર લશ્કર લેઇ ઓઢીઆમાં થઈ બંગાળા જીતવાને ચાલ્યો. તેને કર્નલ પીઅર્સના સૈન્ય સાથે ભેટ થઇ, પણ અગ્રેજ સેનાપતિએ તેને પૈસા આપીને પાછો વાળ્યો. આ પ્રમાણે ધનલોભી ભોંસલે ઐક્યમાંથી ખુટયો. સન ૧૭૮૧ માં સર કૂટ હૈદર સામો યુદ્ધે ચઢયો. હૈદરે અર્કાટ જીતી લીધુ, ને તેના પુત્ર ટીપુએ વાંદીવાસને ઘેરો ઘાલ્યો. ચીદંબરમ આગળ હૈદરનો અને સર કૂટનો મેળાપ થયો. તેમાં અગ્રેજી સૈન્ય પાછું હઠયુ, તેથી તે કડલોર ભણી ચાલ્યું. હૈદરે પોર્તોનોવો આગળ તેને ઘેરી લેઈ લઢાઈ જોડી, પણ તેમાં તેના ૧૦ હજાર માણુસ મરાયાં ને તે હાર્યો; તેથી ટીપુ વાંદીવાસનો ઘેરો ઉઠાવી તેના બાપને આવી મળ્યો. એવામાં કર્નલ પીઅર્સનું સૈન્ય પણ આવી પહોંચ્યુ. પોલીલોર કે જ્યાં ગઈ સાલમાં બેલીએ માર ખાધો હતો, ત્યાં સરકૂટ હૈદર સામા આવ્યો. બંને લશ્કર બહુ બહાદુરીથી લઢયાં, પણ અતે હૈદરને પાછું હઠવું પડયુ. વળી સોલીંગર આગળ પણ તે હાર્યો. એ પ્રમાણે ૧૭૮૧ ની સાલ પૂરી થઇ,

પણ લઢાઈ બંધ પડી નહિ. આ હારથી હૈદર કાંઇ નાઉમેદ થયો નહોતો. ફ્રેંચો તેની કુમકમાં હતા. સન ૧૭૮૨ માં કૂટ વિલાયત ગયો, ને હૈદરની સહાયે યૂરોપથી ફ્રેંચ સૈન્ય આવ્યુ. ઇંગ્લાંડથી અંગ્રેજી લશ્કર પણ આવ્યુ ને લઢાઇઓ ચાલી. હૈદરે કર્ણાટકમાં ને ટીપુએ મલબારકાંઠે યુદ્ધ ચલાવ્યાં.

હૈદરનું મરણ. ૭. એ સાલમાં હૈદર ૮૦ વરસની ઉમ્મરે મરણ પામ્યો. તે વખતે તેના ખજાનામાં ત્રણ કરોડ રૂપિયા તથા લાખો રૂપિયાનુ જવાહિર હતું. હૈદર શૂરો, બહાદુર, યુદ્ધમા કુશળ, ચચળ; દૃઢ ને ઉમંગી, પણ કપટી ને ક્રૂર હતો. તેના મરણના સમાચાર ટીપુને મોકલ્યા, ને લશ્કરમા બેદિલી ન ફેલાય માટે પૂર્ણિઆ ને કૃષ્ણરાય નામે તેના કારભારીઓએ હદરના મરણની વાત છુપી રાખી, તેનુ મુડદુ મ્યાનામાં બંધ રાખી ફેરવ્યુ. એવામાં ટીપુએ આવી રાજ્યની લગામ હાથ કરી. ઈ. સ. ૧૭૮૨.

ટીપુ સાથે સલાહ. ૮ હૈદરના મૂઆ પછી ટીપુએ લઢાઇ જારી રાખી. બુસ્સી ફ્રેંચ ફોજ લેઇ તેની કુમકે આવ્યો. કૂટ પછી અંગ્રેજ સેનાપતિ સ્ટુઅર્ટ હતો, તે કૂટ જેવો નહોતો. બે વરસ સુધી ટીપુએ લઢાઇ ચલાવી, તેમાં કોઇવાર અંગ્રેજનો તો કોઈવાર ટીપુનો જય થતો. ટીપુએ અંગ્રેજ કેદીઓને બહુ દુઃખ દીધું ને કેટલાકને રીબાવી રીબાવીને માર્યા. અંગ્રેજો ટીપુને મહીસૂરના સિંહને નામે

ટીપુ.

ઓળખે છે. લશ્કરની ને ધનની ખરાબીથી કંટાળીને ગવર્નર જનરલની મરજી વિરૂદ્ધ મદ્રાસના ગવર્નરે માંગલૂર મુકામે ટીપુ સાથે સલાહ કરી, તેમાં એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપવો એમ ઠર્યું. ઇ. સ. ૧૭૮૪.

ટીપુ સાથે ૧ લો વિગ્રહ. ૯. સલાહ કર્યા પછી ટીપુ પોતાનુ બળ જમાવતો ચાલ્યો. તેણે પાદશાહપદ ધારણ કર્યું તથા અંગ્રેજના મિત્ર ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર સન ૧૭૮૯ માં હલ્લો કર્યો, તેથી રાજાએ અંગ્રેજોની સહાય માગી. અંગ્રેજોએ ટીપુને ત્રાવણકોર ઉપર હલ્લો નહિ કરવાને કહ્યું; પણ તેણે તે નહિ ગણકાર્યાથી અંગ્રેજએ તેના ઉપર યુદ્ધે ચઢવાની તૈયારી કરી. સન ૧૭૯૦ મા જનરલ મેદ્રાસ અંગ્રેજી સૈન્ય લેઇ ટીપુના રાજ્ય ઉપર ચઢયો, પણ ટીપુએ તેના લશ્કરનો બે ઠેકાણે પરાભવ કર્યો. તે સમયે કલકત્તાનો ગવર્નર જનરલ લાર્ડ કોર્નવાલીસ હતો. તેણે ટીપુનો નાશ કરવાને નિજામ તથા મરેઠા સાથે સંધી કરી, તેમની સહાય મેળવી કાર્નવાલીસ પંડે મહીસૂર ઉપર ચઢયો. ૧૭૯૨. પરશુરામભાઉ, પટવર્ધન અને બાપુ ગોખલે, એ મરેઠી સૈન્ય લેઇ આવ્યા. એ સૈન્યનો અટકાવ કરવાને ટીપુએ યત્ન કર્યો, પણ તે હાર્યાથી તેણે ભયભીત થઇને સલાહ કરી તેમા એવું ઠર્યું કે ટીપુએ અર્ધું રાજ્ય ને ૩ કરોડ રૂપીઆ અંગ્રેજને, અને ૩૦ લાખ રૂપિયા મરેઠાને આપવા, ને એ શરતો પાળતા સુધી તેના બે છોકરા બાહેધરીમાં આપવા. અર્ધા રાજ્યમાથી તુંગભદ્રાની ઉત્તરના પ્રાંત મરેઠાને, ગજકોટ ને કડપા નિજામને આપી બારમહાલ, મલબાર ને ડીડીગલ અંગ્રેજે લીધાં

ટીપુ સાથે ૨ જો વિગ્રહ. ૧૦. ટીપુને થયેલુ નુકસાન ભારે હતું તેનુ અર્ધું રાજ્ય ગયુ, ને ખજાનો ખાલી થયો, એ તેનાથી ખમાયુ નહિ. એ વખતે યૂરોપમા ફ્રેંચોનો રાજા નેપોલીયન બોનાપાર્ટ વિજય મેળવતો હતો તેની સાથે તથા કાબુલના અબદલ્લી રાજા ઝમાનશાહ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી અંગ્રેજને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ વાત માલમ પડતાંજ

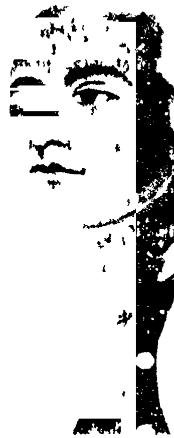
ગવર્નર જનરલ માર્કિવસ વેલેસ્લી મદ્રાસ આવ્યો. તેણે નિજામના રાજ્યમાંથી અને અર્કાટથી લશ્કર બોલાવી સુમારે ૩૦ હજાર સૈન્ય જમાવી જનરલ હારીસની સરદારી નીચે મહીસૂર ઉપર મોકલ્યુ. નિજામના સૈન્યનો ઉપરી ગવર્નર જનરલનો ભાઈ આર્થરવેલસ્લી, ને મુબઇના લશ્કરનો ઉપરી જનરલ સ્ટુઅર્ટ હતા. હારીસે માલવેલી આગળ, ને સ્ટુઅર્ટે સીદાસુર આગળ ટીપુના સૈન્યનો પરાભવ કર્યો, તેથી તે શ્રીરગપટ્ટણમાં ભરાયો. અગ્રેજી સૈન્યે શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલ્યો. સન ૧૭૯૯. ટીપુએ બહાદુરીથી લઢાઈ કરી, પણ તેમા તે મરાયો, તેથી હૈદરે ઉઠાડી મૂકેલા રાજા કૃષ્ણરાયના વશમાં એક કુવર હતો તેને થોડુ રાજ્ય આપીને અગ્રેજોએ મહીસૂરની ગાદીએ બેસાડયો, ને એ રાજા મોટો થતા સુધી રાજ્ય ચલાવવાને પોતાના તરફથી કમિશ્નર નિમ્યો. બાકીના રાજ્યમાંથી થોડુ નિજામને આપી, બીજુ કંપનીએ લીધુ. સન ૧૮૦૦. અગ્રેજોએ ટીપુના પુત્રોને વેલોરના કિલ્લામા કેદ રાખ્યા. ટીપુ પણ એના બાપના જેવો બહાદુર અને ઘાતકી હતો.

પ્રકરણ ૫ મું.

अंग्रेजी राज्यनो वधारो ने व्यवस्था.

૧. હેસ્તિંગ્સ બંગાળાનો ગવર્નર. ૨. રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ. ૩. રોહિલાનો નાશ. ૪. હેસ્તિંગ્સનાં કામો. ૫. હેસ્તિંગ્સ ને તેના કૌન્સિલરો. ૬. અયોધ્યાનો નવાબ અસોફઉદ્દવલા. ૭. નંદકુમાર. ૮. કૌન્સિલમાં હેસ્તિંગ્સનું બળ વધ્યું. ૯. હેસ્તિંગ્સને નાણાંન [illegible] પડવાનાં કારણ. ૧૦. ધન મેળવવાને હેસ્તિંગ્સના અન્યાય. ૧૧. મરેઠા ને ટીપુ સાથે સંધી. ૧૨. પીટ્ટનો કાયદો. ૧૩. હેસ્તિંગ્સની રાજ્ય પદ્ધતિ. ૧૪. લાર્ડ કાર્નવાલીસ. ૧૫. જમીનદારી. ૧૬. અર્કાટના નવાબ સાથે કરાર. ૧૭. કંપનીનો નવો પટો. ૧૮. સર જાન શોરની રાજ્યનીતિ. ૧૯. અયોધ્યાનો નવાબ.

હેસ્તિંગ્સ બંગાળાનો ગવર્નર. ૧. બંગાળામાં ચાલતી ગ-રબડ મટાડીને ત્યાં પાકો બંદોબસ્ત કરવા માટે કલાઇવના હાથ નીચે કેળવાયલા હેસ્તિંગ્સ સાહેબને કલકત્તાનો ગવર્નર ઠરાવીને મોકલ્યો. એ કલાઈવના જેવાજ સ્વભાવનો હતો, પણ તેનામાં યુદ્ધ-કાશલ્ય નહોતું, તો પણ કલાઇવે અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાખ્યો તે ઉપર હેસ્તિંગ્સે રાજ્યની મજબુત ઈમારત ચણી

હેસ્તિંગ્સ.

રેગ્યુલેટિંગ આકટ. ૨. વિલાયતની પાર્લામેંટમા હિંદનો રાજ્ય વહીવટ બરાબર ચલાવવા માટે એક કાયદો મજૂર થયો, તેને "રેગ્યુલેટિંગ આકટ" કહે છે તેમાં એવુ ઠરાવ્યુ કે ૧. કલકત્તાન ગવર્નરને ગવર્નર જનરલ કહેવો, અને મુબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નરોને તેના તાબામાં રાખવા. ૨. ગવર્નર જનરલને સલાહ આપવાને ચાર કોન્સિલરો (સલાહકાર) આપવા. ૩. કલકત્તામા એક સુપ્રીમ કોર્ટ (સદરઅદાલત) સ્થાપવી, તે ન્યાયનુ કામ કરે. તેમાં એક મુખ્ય ને ત્રણ મદદગાર જડજ (ન્યાયાધિશ) નીમવા. ૪. એ બધાની નિમણૂંકો ઇંગ્લાંડનો રાજા કરે. ૫. કપનીના કોઇ પણ કામદારે વેપાર કરવો નહિ કે નજરાણો લેવો નહિ. આ કાયદાની રૂએ હેસ્તિંગ્સ પહેલો ગવર્નર જનરલ થયો. ઇ. સ. ૧૭૭૩.

રોહીલાનો નાશ. ૩. હેસ્તિંગ્સ હિંદમાં આવ્યો તે પહેલાં માધવરાવ પેશ્વાએ પોતાના સરદાર મહાદજી સિંધીઆ તથા તુકોજી

હોલ્કરને ઉત્તર ભરતખંડમાં મોકલ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૭૭૧ માં શાહઆલમ દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડયો, તેથી પાદશાહે અલ્હાબાદ ને કોરા પ્રાંતો મરેઠાને આપ્યા. મરેઠા સન ૧૭૭૩ માં રોહિલખંડ ઉપર ચઢયા, તેથી રોહિલા લોકોના સરદારે અયોધ્યાના નવાબ સુજાઉદવલાનો આશ્રય માગ્યો. ત્યારે અંગ્રેજોની મારફત એવી સલાહ કરી કે અયોધ્યાનો નવાબ મરેઠાના હુમલાથી રોહિલાનું રક્ષણ કરે, તેના બદલામાં રોહિલા લોક દશ લાખ રૂપિયા રોકડા ને દશ લાખ રૂપિયા ત્રણ વરસ સુધી બીજા આપે; પરતુ તે વર્ષે મરેઠા લૈઢાઈ કર્યા વગરજ ચાલ્યા ગયા; અને બીજીવાર આવ્યા ત્યારે રોહિલા સરદારે તેમને દ્રવ્ય આપીને પાછા કાઢયા; તેથી નવાબની મદદની તેમને જરૂર નહિ પડયાથી તેમને તેણે કરાર પ્રમાણે પૈસા આપ્યા નહિ. નવાબે તે પૈસા વસુલ કરવાને અંગ્રેજોની મદદ માગી ને ૪૦ લાખ રૂપિયા કંપનીને આપવા કબુલ કર્યા. હેસ્તિગ્સ ઉપર ઈંગ્લાંડથી વારવાર નાણાંની માગણી થતી હતી, તેથી પૈસાનીજ ખાતર તેણે રોહિલાઓનો નાશ કરવામાં સહાય કરી. સન ૧૭૭૪ માં બંનેના એકત્ર સૈન્યે ૨૦૦૦ રોહિલાનો નાશ કર્યો ને એ પ્રાંત નવાબે ખાલસા કર્યો; ને રોહિલાના નવાબના એક છોકરાને થોડુ રાજ્ય આપી ગાદીએ બેસાડયો. તેના વંશજો હજુ પણ રામપુરના નવાબ કહેવાય છે.

હેસ્તિગ્સનાં કામો. ૪. આ વિના હેસ્તિંગ્સે બીજાં નિંદ્ય કામો કર્યા. નાણાની માગણી પૂરી પાડી ડિરેકટરોને રાજી રાખવા માટે એ કામો કરવાની તેને ફરજ પડી. ખર્ચ ઘટાડવાના નિમિત્તે તેણે બંગાળાના નવાબને મળતું પેનશન અર્ધું કરી નાંખ્યુ, તથા નવો નવાબ બાળક હોવાથી તેના માને વાલી ઠરાવી તેની પાસેથી કેટલુંક ધન લીધુ. વળી સન ૧૭૭૧ થી દિલ્હીનો પાદશાહ મરેઠાને આશ્રયે ગયો હતો; તેથી તેને આપેલા અલ્હાબાદ ને કોરા પ્રાંતો લઇને ૫૦ લાખ રૂપિયા માટે અયોધ્યાના નવાબને વેચાતા આપ્યા. લાર્ડ કલાઇવે બંગાળાની ઉપજમાંથી દર વરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા પાદશાહને આપવા ઠરાવ્યા હતા તે બંધ કર્યા.

હેસ્તિંગ્સ અને તેના કૌન્સલરો. ૫. સને ૧૭૭૪ માં હેસ્તિંગ્સ ગવર્નર જનરલ થયો, ને તેના ચારે કૌન્સિલરો આવ્યા. ત્રણ કોન્સિલરોના વિચાર ગવર્નર જનરલના વિચારથી કેવળ વિરૂદ્ધ હતા, તેથી કોન્સિલમાં હેસ્તિંગ્સનું વાર્યું થતું નહિ. સામા પક્ષનો આગેવાન ફ્રાંસિસ હતો.

અયોધ્યાનો નવાબ અસોફઉદ્દવલા. ૬. સન ૧૭૭૬ માં અયોધ્યાનો નવાબ સુજાઉદ્દવલા મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર અસોફઉદવલા નવાબ થયો તેની સાથે હેસ્તિંગ્સે સંધી કરી તેની પાસેથી કાશીપ્રાંત લીધો. વળી તેના રક્ષણાર્થે અંગ્રેજી ફોજ રાખીને તે ફોજના ખર્ચ બદલ દર વર્ષે ૩૨ લાખ રૂપિયા લેવાના ઠરાવ્યા. કાશીપ્રાંત અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યાથી ત્યાંના રાજા સેથી દર વર્ષે ૨૨ા લાખ રૂપિયા ખંડણી લેવાની ઠરાવી. વળી અસોફઉદવલા પાસે પાછલા લહેણાની હેસ્તિંગ્સે ઉઘરાણી કરી; પણ તેનો ખજાનો ખાલી હોવાથી તે આપી શક્યો નહિ તેની મા પાસે બે કરોડ રૂપિયા હતા, પણ કૌન્સિલરોની સહાયથી તેણે ન આપ્યા.

નંદકુમાર. ૭ કૌન્સિલમાં હેસ્તિંગ્સનું વજન ઘટવાથી તેના ઉપર સુપ્રીમ કોર્ટમાં લાચની ફરિયાદો થવા માંડી નંદકુમાર નામે જાગીરદાર મુખ્ય ફરિયાદ કરનાર હતો, તેની તપાસ કૌન્સિલમાં થવા લાગી. એવામા નંદકુમારે ઘણાં વર્ષ ઉપર કોઇ જૂઠો દસ્તાવેજ બનાવ્યો હશે, તે બાબત સુપ્રીમ કોર્ટમાં કામ ચાલ્યું. હેસ્તિંગ્સની સલાહથી વિલાયતના કાયદા લાગુ પાડી તે કાયદાની રૂઇએ નંદકુમાર ઉપર ફરિયાદ સાબિત થતાં જડજોએ તેને ફાંસી દીધી. તેથી હેસ્તિંગ્સનું ભય ટળ્યુ.

કૌન્સિલમાં હેસ્તિંગ્સનું બળ વધ્યું. ૮. તે પછી થોડી મુદ્દતમાં વિરૂદ્ધ પક્ષમાંનો એક કૌન્સિલર મરણ પામ્યાથી કૌન્સિલમાં ગવર્નર જનરલનું બળ વધ્યુ. છેવટે ફ્રાંસિસ વિલાયત જવાથી હેસ્તિંગ્સનું ધાર્યું થવા લાગ્યું.

હેસ્તિંગ્સને નાણાંની તાણ પડવાનાં કારણ. ૯. સન ૧૭૭૬ માં મરેઠાઓએ પુરંધર મુકામે સંધી કર્યા પછી તેઓ ફ્રેંચ સરદારો રાખી મરેઠી લશ્કરને કવાયત આપવા લાગ્યા; એ સમાચાર મળ્યાથી હેસ્તિંગ્સે મુંબઇના લશ્કરને મરેઠા ઉપર મોકલવા હુકમ કર્યો. વળી સિંધીઆએ ગોહદના રાણા પાસેથી ગ્વાલિયર જીતી લીધુ હતું, તેથી રાણાએ અંગ્રેજની મદદ માગી. હેસ્તિંગ્સે જનરલ પોપ્હામ તથા ગાર્ડ્ડને તે તરફ મોકલ્યા. મુંબઇનુ લશ્કર પુના ઉપર ચાલ્યુ. વડગામ આગળ તે લશ્કરને મરેઠી લશ્કરે હરાવ્યુ ને પોતાને ફાવતી શરતો કબુલ કરવાની ફરજ પાડી. ઈ. સ ૧૭૭૯. પરતુ હેસ્તિગ્સે તે સરતો નાકબુલ કરી લડાઇ જારી રાખી. બીજે વર્ષે હૈદર, મરેઠા ને નિજામે સંપ કરી અગ્રેજને ભરતખડમાથી મારી કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો એ રીતે સપ થયાથી તેજ સાલમાં હૈદર કર્ણાટક ઉપર, ભોસલે કલકત્તા ઉપર ને પેશ્વા મુબઇ ઉપર ચઢયા. તેથી હેસ્તિંગ્સને નાણાંની ને સૈન્યની વધારે તાણ પડી.

ધન મેળવવાને હેસ્તિંગ્સના અન્યાય. ૧૦. નાણાંની તાણ મટાડવાને ગવર્નર જનરલે અન્યાય ને જુલમનાં કામ કર્યા. કૌન્સિલમાં એનુ બળ વધ્યાથી તથા ફ્રાન્સિસ વિલાયત ગયાથી એવાં કામ કરવામાં એને અતરાય નડયો નહિ. પ્રથમ તો તેણે કાશીના રાજા ચૈતસિંગ પાસેથી પહેલાં ઠરાવેલી ૨૨ાા લાખ રૂપિયા ખડણી ઉપરાંત પાંચ લાખ રૂપિયા વધારે માગ્યા. રાજાએ તે ન આપ્યાથી તેનો પચાસ લાખ રૂપિયા દંડ કર્યો, ને તે વસુલ કરવાને હેસ્તિગ્સ કાશી ગયો. ત્યાં અગ્રેજના દુશ્મનો સાથે તે પત્રવ્યહાર રાખે છે, એવું આળ મૂકી તેને ઉઠાડી મૂક્યો, ને તેના ભાણેજને ગાદી આપી. તેની પાસે દર વર્ષે ૪૦ લાખ રૂપિયા ખંડણી લેવી ઠરાવી, તેનો દિવાની ફોજદારી અધિકાર લેઇ લીધો. ચૈતસિંગને કેદ કર્યાથી કાશીના લોકે બંડ કરી હેસ્તિગ્સને ઘેરી લીધો, એટલે રાજા નાસી ગયો ને હેસ્તિંગ્સ મહા મુશ્કેલીથી બ-

ચી શક્યો. ૧૭૬૧. એણે બાજો જૂલમ અયોધ્યાના બેગમો ઉપર કર્યો. નવાબ પાસે ખંડણીનું લહેણું ચઢયુ હતું, પણ તે આપવાને તેની પાસે નાણું નહોતું. હેસ્તિંગ્સે તેની મા પાસેથી બળાત્કારે એક કરોડ વીશ લાખ રૂપિયા કઢાવ્યા.

મરેઠા ને ટીપુ સાથે સંધી. ૧૧. આ પ્રમાણે તેણે નાણાંની તાણ મટાડી મરેઠા ને હેદર સાથે યુદ્ધ જારી રાખ્યુ. જનરલ પોફામે ગ્વાલિયર જીત્યુ. કર્નલ પીઅર્સે ભોંસલેને લાંચ આપીને ફોડયો, ને નિજામ પાસેથી ગતુર પરગણું લીધુ. ગાદર્દે અમદાવાદ ને ડભોઈ જીત્યાં, પણ વસાઇ આગળ તેને પાછું હઠવું પડયુ. એ પ્રમાણે બે વર્ષ સુધી લઢાઇ ચાલુ રહી; તેમાં કેટલીકવાર મરેઠાને તો કેટલીકવાર અગ્રેજને જય મળ્યો. છેવટે હૈદરનું બળ વધેલુ જોઇને તથા ફ્રેંચ સેના તેની કુમકે આવ્યાથી મરેઠા સાથે સન ૧૭૮૨ માં સાલ્પા (સાલ્બાઇ) મુકામે તહ કર્યો. તેમાં એવું ઠર્યું કે એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપવો. ફ્રેચ વગેરે યુરોપી લોકને મરેઠી રાજ્યમાં નોકર રાખવા નહિ, ભરૂચ સિંધિઆને આપવું. હેદર સામે વઢવામાં અગ્રેજને સહાય કરવી. ને રાઘોબાને દર સાલ ત્રણ લાખ રૂપિઆ આપવા. આ પ્રમાણે એક સંપમાંથી લોભના માર્યા મરેઠા ફૂટયા. તે પછી હેદર મરણ પામ્યાથી બે વરસ સુધી ટીપુએ લડાઈ ચલાવી, સન ૧૭૮૪ માં એણે સંધી કરી.

પીટ્ટનો કાયદો. ૧૨. કંપનીના રાજ્યનો વહિવટ ડિરેક્ટરો પાસેથી લેઇ પાર્લામેન્ટના અમલદારોને સોંપવો, એવો કાયદો ફોક્સ નામે પ્રધાને કર્યો પણ તે પાર્લામેન્ટમાં નામન્જુર થયો, તે પછી બીજે વરસે પીટ્ટ નામે પ્રધાને એનેજ મળતો એક કાયદો મંજુર કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૮૪. તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે ડિરેક્ટરોમાંના ત્રણ જણની છૂપી મંડળી ડિરેક્ટરોને નામે, રાજાના મંત્રીઓમાંથી છ જણાની નીમેલી સભાના હુકમ પ્રમાણે કામ કરે, એ છમાંનો પ્રમુખ હિંદ ખાતાનો પ્રધાન કહેવાય. હિંદની કૌન્સિલમાંથી એક

મેમ્બર [સભાસદ] કમી કરી, મદ્રાસને મુંબઇના ગવર્નરને પણ એક એક કૌન્સિલ આપી. વળી પાર્લામેન્ટની રજા સિવાય કંપનીસરકાર હિંદના કોઇપણ રાજા સાથે લઢાઇ કિંવા સંધી કરે નહિ એવું ઠર્યું.

હેસ્તિંગ્સની રાજ્યપદ્ધતિ. ૧૩. હેસ્તિંગ્સે વસુલાત ઉઘરાવવાને કલેક્ટરો નીમ્યા, ને દેશીઓ પાસેથી મોટાં કામ લેઈ લીધાં. એણે દૃઢતા, ચંચળાઈ ને ઉત્સાહથી અંગ્રેજી રાજ્યની મજબુતી કરી એ ખરૂ, પણ લઢાઇઓનુ ખર્ચ અને ડિરેક્ટરોની નાણાની માગણી પૂરી પાડવાને દેશીરાજા ઉપર વિના કારણે ખંડણી વધારી, ને રોહિલાનો નાશ કરાવ્યો. હેસ્તિંગ્સ સન ૧૭૮૫ માં વિલાયત ગયો, ત્યાં એના ઉપર ફ્રાંસીસે ને બીજાઓએ પાર્લામેન્ટમાં ફરિયાદ કરી. એ કામ ૧૭૮૮ થી ૧૭૯૫ સુધી ચાલ્યુ. તેમાં જો કે તે છૂટયો, પણ તેને દશ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયુ.

લાર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૪. હેસ્તિંગ્સ પછી લાર્ડ કાર્નવાલિસ સન ૧૭૮૬ માં ગવરનર જનરલ થઇને આવ્યો. તેણે પ્રથમ કામદારોને લાચ લેતા અટકાવી તેમનો પગાર વધારી આપ્યો, તથા લાંચ લેનારાને નિષ્પક્ષપાતે શિક્ષા કરી; તેથી તેઓ સુધર્યા. પછી નિજામ સાથે સલાહ કરી તેની સહાય માટે અંગ્રેજી સૈન્ય રાખ્યું ને ગંતુર પરગણું લીધું. અંગ્રેજી સૈન્ય અંગ્રેજોના મિત્રો સામુ ન વાપરવું એમ ઠરાવી તેમની યાદી કરી; તેમાં ટીપુનું નામ લખ્યું, તેથી ટીપુને રીસ

લાર્ડ કાર્નવાલિસ.

ચઢી. તેણે કુર્ગ ને કાનડા પ્રાંત જીતીને ત્યાંના એક લાખ માણુસને બળાત્કારે મુસલમાન કર્યા. એવામાં મરેઠાએ ને નિઝામે ટીપુના રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી, તેમાં ટીપુ હાર્યો; તેથી તેણે ચઢેલી ખંડણી આપવાનુ કબુલ કર્યું. તે પછી ટીપુએ મલબાર ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના લોકોને મુસલમાન કર્યા ને હિંદુઓનાં દેવળો તોડયાં. એ રીતે એણે ક્રૂરતા ને જૂલમ કરવા માંડયાં. છેવટે તેણે ત્રાવણકોર ઉપર ચઢાઇ કરી, ત્યારે કાર્નવાલિસે મહીસૂર ઉપર ચઢાઇ કરી; તેમાં ટીપુ હાર્યો ને સન ૧૭૯૨ માં તેણે સલાહ કરી.

જમીનદારી. ૧૫. કાર્નવાલિસે આવીને કલેકટરો ને જડજો નીમ્યા; તથા ફોજદારી દિવાની કાયદા બનાવ્યા; પણ એ મોટા હોદ્દા ઉપર દેશી અમલદારો રાખ્યા નહિ. સન ૧૭૯૩ માં એણે બંગાળામાં જમીનદારી ધારો દાખલ કર્યો. પાદશાહીવારામાં પરગણાં ઇજારે અપાતાં. અંગ્રેજની શરૂઆતમાં એ ઈજારા દશ વર્ષ માટે આપ્યા; પણ કાર્નવાલિસે એ ઈજારદારોને વંશપરપરાના પટા કરી આપ્યા, ને તેમની પાસેથી દર વર્ષે ઉચક રકમ લેવાની ઠરાવી. ખેડુત પાસેથી જમીનદારો વેરો લે, તેમાં કુંપનીને વચ્ચે પડવાનું નહોતું, તેથી ખેડુતો ઉપર જમીનદારો જૂલમ કરવા લાગ્યા. એ પટાથી બંગાળામાં મોટા મોટા જમીનદારો થયા, તે આજ પર્યંત છે.

અર્કાટના નવાબ સાથે કરાર. ૧૬. લાર્ડ કાર્નવાલિસે અર્કાટના નવાબ મહમદઅલ્લી સાથે નવા કરાર કર્યા; તેમાં એવું ઠર્યું કે નવાબે દર વર્ષે નવ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી; તે રોકડા નહિ આપતાં તેટલી ઉપજનો મુલક આપવો તથા લઢાઈ વખતે તેના મુલકની વ્યવસ્થા અંગ્રેજને સોંપવી. એવામાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે યૂરોપમાં લઢાઇ ચાલ્યાથી ગવર્નર જનરલે હિંદનાં સઘળાં ફ્રેંચ થાણાં જીતી લીધાં. ઈ. સ. ૧૭૯૩.

કુંપનીને નવો પટો. ૧૭. સંન ૧૭૭૩ માં કુંપનીને મળેલા પટાની મુદ્દત પૂરી થવાથી એ સાલમાં ૨૦ વર્ષની મુદ્દતની નવી

સનંદ મળી, તેમાં મુખ્ય ફેરફાર એ થયો કે આજ સુધી હિંદમાં માત્ર કંપનીજ વેપાર કરતી, પણ હવે ૩૦૦ ટન સુધીનો વેપાર કરવાને બીજા વેપારીઓને પણ છૂટ મળી. એજ સાલની આખરે કાર્નવાલિસ વિલાયત ગયો ને તેની જગાએ સર જાન શોર થયો.

સર જાન શોરની રાજ્યનીતિ. ૧૮. એનો વિચાર એવો હતો, કે દેશી રાજ્યના માંહોમાંહેના વધરામાં હાથ ઘાલવો નહિં. તેના આ ઠરાવથી મરેઠા અને ટીપુ નિરંકુશ થયા. મરેઠાએ નિજામ ઉપર સ્વારી કરી ખરડાની લઢાઇમાં તેને હરાવી નરમ પાડયો. આ લઢાઈ વખતે નિજામને અંગ્રેજોએ સહાય નહિ કર્યાથી નિજામે ફ્રેંચ સરદાર રાખીને પોતાના લશ્કરને કવાયત આપવા માંડી, ને ટીપુ પણ અંગ્રેજો સાથે લઢવાને તેયારી કરવા લાગ્યો. સન ૧૭૭૫ માં કર્ણાટકનો નબાબ મહમદઅલી મરણ પામ્યાથી તેના દીકરાને ગાદી મળી. તેના બાપના વખતનુ દેવું ઘણું હતું, તે અંગ્રેજ સરકારે વચમાં પડીને પતાવ્યું.

અયોધ્યાનો નવાબ. ૧૯. અયોધ્યાનો નવાબ અસોફઉદવલા સન ૧૭૯૭ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેની ગાદીએ તેના પુત્ર વજીરઅલીને બેસાડયો; પણ એ નવાબનો ખરો પુત્ર નથી એવો બુમાટ ચાલ્યાથી સર જાન શોરે અયોધ્યે જઇ તેને ગાદીએથી ઉઠાડયો, ને અસોફઉદવલાના ભાઈ સાદતઅલીને બેસાડયો. વજીરઅલીને કાશીમાં નજરકેદ કર્યો. ત્યાં તેણે બળવો કર્યો, પણ તેમાં તે હાર્યો ને ફરીથી કેદમાં પડયો. સન ૧૭૯૮. એજ સાલમાં સર જાન શોર વિલાયત ગયો ને તેની જગાએ લાર્ડ માર્નિગટન અથવા લાર્ડ વેલસ્લી ગવર્નર જનરલ થયો.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અંગ્રેજી રાજ્યના વધારો.

૧. વેલસ્લીની રાજ્યનીતિ. ૨. ૧૭૯૮ માં અંગ્રેજી રા-

જયસત્તા. ૩. નિજામ સાથે તહ. ૪. ટીપુ સાથે લઢાઇ. ૫. મરેઠી રાજ્ય. ૬. વગર લઢાઇએ રાજ્યપ્રાપ્તિ. ૭. મરેઠી ખટપટ અને વસાઇનો તહ. ૮. મરેઠા સાથે બીજો વિગ્રહ. ૯. હોલકર સાથે લઢાઇ. ૧૦. વેલસ્લી વિલાયત જાયછે. ૧૧. લોર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૨. સર જ્યોર્જ બાર્લો. ૧૩. વેલોરનું બંડ. ૧૪. લોર્ડ મિન્ટો. ૧૫. પરદેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ. ૧૬. ફ્રેંચ થાણાં જીતી લેવાં. ૧૭. કંપનીની સનંદ ૧૮ લોર્ડ મિન્ટોની વિદાયગીરી

વેલસ્લીની રાજ્યનીતિ. ૧. લોર્ડ કાર્નવાલિસ તથા સર જાન શોરનો અભિપ્રાય એવો હતો કે દેશીરાજ્યના માંહોમાંહેના કજીઆમાં ન પડતાં આપણે આપણુ સાચવીને સ્વસ્થ રહેવું. પરંતુ લોર્ડ વેલસ્લીનો વિચાર એથી વિરૂદ્ધ હતો તેનો વિચાર એવો હતો કે દેશી રાજ્યોને અગ્રેજી સૈન્યની સહાય આપી તેમને કંપનીના રક્ષણ નીચે લેઇ હિંદમાં અંગ્રેજી સત્તા સર્વોપરી કરવી. આ વિચાર તેણે દઢતાથી અને બહાદુરીથી અમલમાં આણ્યો. તેથી રાજાઓ માંહોમાંહે લઢી રૈયતની ને રાજ્યની પાયમાલી કરતા તે બંધ પડી તેમના જાનમાલનું રક્ષણ થયું.

માર્કવીસ ઑફ વેલસ્લી.

૧૭૯૮ માં અગ્રેજી રાજ્યસત્તા. ૨. વેલસ્લી આવ્યો ત્યારે હતું. બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ

તેમને તાબે હતાં, તે સિવાય મદ્રાસ ને મુંબઇની આસપાસ દરિયાકાંઠાનો ને મહીસૂરની દક્ષિણનો થોડો મુલક હતો; પણ હિંદમાં મરેઠા, નિઝામ, ને ટીપુ એ મુખ્ય જોરાવર રાજા હતા. અયોધ્યાનો નવાબ અંગ્રેજનો આશ્રિત હતો. મરેઠા, નિઝામ ને ટીપુએ ફ્રેંચ નાયકોની સરદારી નીચે કવાયતી સૈન્ય તૈયાર કર્યું હતું; અને ફ્રેંચો અંગ્રેજોના કટ્ટા શત્રુ હતા. તેમનો મહાન્ સેનાપતિ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ યૂરોપમાં વિજય મેળવી મિસર દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો, ત્યાંથી ભરતખંડ ઉપર આવવાને ટીપુ તેને નોતરતો હતો. વળી કાબુલના રાજા ઝમાનશાહને પણ હિંદ ઉપર ચઢાઇ કરવાને તે ઉશ્કેરતો હતો.

નેપોલિયન બોનાપાર્ટ.

નિઝામ સાથે તહ. ૩. વેલસ્લીએ અંગ્રેજી સત્તા પડી ભાગેલી જોઈ પોતાની રાજ્યનીતિ અખત્યાર કરી. તેણે પ્રથમ નિઝામને પોતાને આશ્રયે આવવાને લખ્યું. નિઝામે તે કબુલ કરી ફ્રેંચ નાયકોને રજા આપી ને અંગ્રેજ સૈન્ય પોતાના રક્ષણાર્થે રાખી તેનું ખર્ચ આપવાને કબુલ કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૯૮.

ટીપુ સાથે લઢાઇ. ૪. નિઝામ તાબે આવ્યા પછી વેલસ્લીએ તે પ્રમાણે કબુલ કરવાને ટીપુને લખ્યું, પણ તેણે તે માન્ય કર્યું નહિ, તેથી તથા ઝમાનશાહ ને નેપોલિયન સાથે પત્રવ્યવહાર ચ-

લાવ્યાથી, તેણે એના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરીને ટીપુને હરાવી માર્યો; એ વાત પાછળ આવી છે.

મરેઠી રાજ્ય. ૫. આ પછી તેણે મરેઠાને અંગ્રેજી સહાયકારી સૈન્ય રાખવાને લખ્યું. એ સમયે મરેઠી રાજ્યની મુખ્ય પાંચ શાખા હતી. ગુજરાતમાં ગાયકવાડ, મહારાષ્ટ્રમાં પેશ્વા, મધ્યપ્રાંતોમાં ભોંસલે ને માળવામાં સિંધીઆ ને હોલ્કર. એ વખતે મરેઠી રાજ્યોમાં ચતુર પુરુષ નાનાફડનવિસ જીવતો હતો. અંગ્રેજી સહાયકારી સૈન્ય રાખવું એ મરેઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતા ખોવા બરાબર છે, એમ તે સમજતો હતો; તેથી મરેઠાએ વેલસ્લીની માગણી સ્વીકારી નહિ, પણ સન ૧૮૦૦ માં નાનાના મરણ પછી વેલસ્લીને પોતાની ઉમેદ બર લાવવાનો યોગ મળ્યો.

વગર લઢાઇએ રાજ્યપ્રાપ્તિ. ૬. સન ૧૭૯૯ માં તંજાવરનો રાજા તુળજાજી મરણ પામ્યો. તેને એક અમરસિંહ નામે ઔરસ ને સરફોજી નામે દત્તપુત્ર હતા. અંગ્રેજે અમરસિંગને ગાદી આપી; પણ તે તેમની સલાહ પ્રમાણે નહિ ચાલ્યાથી તેને ઉઠાડી સરફોજીને વર્ષાસન બાંધી આપી તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૧૭૯૯. એજ સાલમાં સુરતનો નવાબ મરણ પામ્યો; તેથી તેના વારસ મીર નાસરૂદ્દીનને એક લાખ રૂપિયાની નિમણુંક બાંધી આપી તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ટીપુ સાથે લઢાઇ ચાલી, ત્યારે કર્ણાટકના નવાબ ઉમદતઉલ ઉમરાવે તેને સહાય કરી, એવું એના ઉપર આળ આવતાં તેની તપાસ ચાલી. ઈ. સ. ૧૮૦૦. પણ સન ૧૮૦૧ માં તે મરણ પામ્યાથી તેનો પુત્ર અલીહુસેન ગાદીએ બેઠો. તેને વર્ષાસન લેઇ રાજ્યાધિકાર છોડવાને કહ્યું; પણ તે કબુલ નહિ કર્યાથી તે નવાબનો પુત્રજ નથી એમ ઠરાવી, ઉમદતઉલ ઉમરાવના ભાઇ અજીમઉદ્દવલાને ગાદી આપી. તેણે ખર્ચ જતાં બાકી રહે તેટલી ઉપજનો ⅕ વર્ષાસન કબુલ કરી કર્ણાટકનું રાજ્ય અંગ્રેજને સ્વાધીન કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૦૧. એજ પ્રમાણે ફરૂકાબાદના નવાબનો ૧૦॥ લાખ રૂપિયાની ઉપજનો મુલક ખાલસા કરી ન-

વાબને ૮૦ હજાર સાલીઆણું બાંધી આપ્યું. ૧૮૦૧. અયોધ્યાન નવાબને આપેલું સહાયકારી સૈન્ય સારી સ્થિતિમાં નહોતું; તેથી એ સૈન્યના ખર્ચ બદલ નવાબે અંગ્રેજને હાલ જેને વાયવ્ય પ્રાંતે કહે છે તેનો ઘણોખરો ભાગ આપ્યો. વળી નિજામને આપેલા સહાયકારી સૈન્યના ખર્ચ બદલ ટીપુ પાસેથી નિજામને મળેલો મુલક અંગ્રેજે લીધો.

મરેઠી ખટપટ ને વસાઇનો તહ. ૭. મરેઠી રાજ્ય દિલ્હીથી કાવેરી ને ઓઢીઆથી ગુજરાત સુધીમાં હતું; પણ તેમના બળને એકત્ર કરનાર નાનાફડનવિસ જેવો ચતુર પુરુષ કે બાજીરાવ, માધવરાવ કે મહાદજી જેવા શૂરા સરદારો તે વખતે નહોતા. તુકાજીના મરણ પછી હોલ્કરની ગાદીએથી તેના ઔરસ પુત્ર કાશીરાવને ઉઠાડી અનૌરસ પુત્ર જશવંતરાવ ગાદીએ બેઠો. સિંધીઆ તથા પેશ્વા કાશીરાવના પક્ષમાં હતા; તેથી ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં જશવંતરાવ ને સિંધીઆ વચ્ચે ઇંદુર આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં હોલ્કર હાર્યો. બીજે વરસે હોલ્કરે લશ્કર જમાવી પુના ઉપર સ્વારી કરી બાજીરાવને નસાડયો, ને તેની જગાએ તેના ભત્રિજાને બેસાડયો, તથા પોતે પુના લૂટીને પાછો ગયો. આ તરફ બાજીરાવ નાસીને વસાઇ આવ્યો. ત્યાં રહી તેણે ગાદી મેળવવા માટે અંગ્રેજની સહાય માગી. ઇ. સ. ૧૮૦૨. અંગ્રેજ સાથે તહ થયો તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે બાજીરાવે અંગ્રેજી ૬ પલટણ પુનામાં રાખી તેના ખર્ચ બદલ ગુજરાત કે કર્ણાટકમાંથી ૨૬ લાખની ઉપજનો મુલક આપવો, અંગ્રેજની રજા વગર કોઈ સાથે લઢાઈ કે સંધી કરવી નહિ, સુરત ઉપરનો દાવો છોડવો, ને નિજામ તથા ગાયકવાડ સાથેની તકરારનો નિકાલ અંગ્રેજ મારફતે કરાવવો; એના બદલામાં અંગ્રેજે તેને પુનાની ગાદી અપાવવી. એ સંધીની રૂએ આર્થર વેલસ્લીએ પુને જઈ બાજીરાવને ગાદીએ બેસાડયો. ઇ. સ. ૧૮૦૩.

મરેઠા સાથે બીજો વિગ્રહ. ૮. વસાઇ મુકામે બાજીરાવે

જે સલાહ કરી તે સઘળા મરેઠા સરદારોએ માન્ય કરી નહિ. તેમણે વાંધો ઉઠાવ્યો કે બાજીરાવ મરેઠી રાજ્યનો ઉપરી છે, માલિક નથી; તેથી તેને મરેઠીરાજ્યની સ્વતંત્રતા વેચવાનો ને મરેઠી સરદારોની રજા વગર મરેઠીરાજ્યના કારભારમાં ત્રાહિતને ભેળવવાનો તેને હક્ક નથી; તેમ અગ્રેજને વચ્ચે આવવાની જરૂર નથી. અમારી ભાંજગડ અમેજ કરીશુ. અમને બાજીરાવનુ કરેલું માન્ય નથી, માટે અગ્રેજી સૈન્યે પુના છોડી ચાલ્યા જવું. સિંધીઆ ને ભોસલે, અંગ્રેજ સૈન્ય પુના છોડીને ન જાય તો તેમને જોરાવરીથી કહાડવાને તૈયાર થયા. તેમની સામે થવાને ચારે તરફથી અગ્રેજી સૈન્યને ચઢવાને ગવર્નરજનરલે હુકમ કર્યો. આર્થર વેલસ્લી મહીસૂરનુ ૯૦૦૦ સૈન્ય લેઇ અહમદનગર આગળ પડયો, નિજામનુ ૮ હજાર સૈન્ય ગોદાવરી ઉપર આવ્યુ, મદ્રાસનુ ૭૮૦૦ લશ્કર કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રા વચ્ચે આવી પહોચ્યુ, ગુજરાતમાં ૭ હજાર, બુન્દેલખંડમા ૩૫૦૦ ને કટક ભણી ૫ હજાર લશ્કર તૈયાર રાખ્યુ, કાનપુર આગળ ૧૦૫૦૦ લશ્કર લેઇ જનરલ લેક આવ્યો. આ પ્રમાણે આખા મરેઠીરાજ્યને ચારે તરફથી અગ્રેજી લશ્કરે ઘેરી લીધુ હોલ્કર આ વખતે ત્રાહિતની માફક જોઇ રહ્યો. લોર્ડ લેકે દિલ્હી લીધુ ને શાહઆલમ પાદશાહને સિંધીઆના કબજામાંથી છોડાવ્યો. ત્યાથી આગ્રા જીતી રજપૂતસ્થાનમાં આવ્યો, ને લાસવારી આગળ સિંધીઆની કવાયતી પલટણોને હરાવી. દક્ષિણમાં આર્થર વેલસ્લીએ અહમદનગર જીતી વસાઇ આગળ સિંધીઆને અને આરગામ આગળ ભોસલેને હરાવ્યા. આ વખતે મુઠીભર અગ્રેજોથી ડરીને હજારો કવાયતી લશ્કર છતાં દોલતરાવ સિંધીઆ ને રાઘોજી ભોંસલે નાશી ગયા. નાયકો નાઠા, તોપણ તેમની કવાયતી પલટણો બહાદુરીથી લઢી, પણ અંતે તેમની હાર થઇ. ગુજરાતના લશ્કરે ભરૂચ ને પાવાગઢ જીત્યાં, ને ગોદાવરી પરના લશ્કરે જાલના લીધુ; વેલસ્લીએ આસીરગઢ ને બરાનપર જીત્યાં, કટકવાળા સૈન્યે કટક, ને બુંદેલખંડના લશ્કરે બુંદેલખંડ હાથ કર્યું. આ પ્રમાણે ચારે તરફ અગ્રેજ કંપનીને વિજય મળવાથી પ્રથમ

દેવગામ આગળ ભોંસલેએ સલાહ કરી. તેમાં કટક ને બાલાસોર અગ્રેજને તથા વરાડપ્રાંત નિઝામને આપ્યો. વળી નિઝામ ને પેશ્વા સાથે જે વાંધા હોય તે અંગ્રેજ આરસ્પત પતાવવા, તથા કોઇ બીજા યૂરોપિયન નોકર રાખવા નહિ એવો ઠરાવ થયો. ઇ. સ. ૧૮૦૩. તે પછી તરતજ એજીનઘાટ મુકામે સિંધીઆએ પણ સલાહ કરી. તેમાં ગગા ને જમના વચ્ચેનો મુલક ને ભરૂચ અંગ્રેજને મળ્યાં. એજીનઘાટથી ગોદાવરી સુધીનો મુલક નિઝામને તથા અહમદનગર પેશ્વાને આપ્યાં; વળી તેણે શાહઆલમ, પેશ્વા, નિઝામ ને ગાયકવાડ ઉપરના દાવા છોડવા, ને બીજા કોઈ યૂરોપિયનને નોકરીમાં રાખવા નહિ એમ કબુલ કર્યું. આ રીતે મરેઠાના બીજા વિગ્રહનો અંત આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૩.

હોલ્કર સાથે લઢાઇ. ૯. લાર્ડ વેલસ્લીની સહાયકારી સૈન્ય આપવાની રાજનીતિ હજુ હોલ્કરે કબુલ કરી નહોતી. તે હજુ ઉત્તર હિંદમાં લૂટફાટ કરતો હતો. જ્યારે અગ્રેજો સિંધીઆ ને ભોસલે સાથે લઢવામાં રોકાયા હતા, ત્યારે હોલ્કર રજપૂસ્થાનમાં ચોથ ઉઘરાવતો હતો. તે વખતે રજપૂતો બળહીન થએલા હતા, તેથી તેઓ હોલ્કરની સામા થઈ શકે તેમ નહોતું. રજપૂતરાજ્યો સાથે અગ્રેજોએ સંધી કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લીધા હતા, તેથી વેલસ્લીએ રજપૂતસ્થાનમાં લૂટ નહિ ચલાવતાં પોતાના રાજ્યમાં પાછા જવાને હોલ્કરને લખ્યુ, પણ હોલ્કરે તે નહિ માન્યાથી તેની સાથે લઢાઇ થઇ. અગ્રેજ સરદાર મોનસન તેની પાછળ પડયો. ૧૮૦૪. માળવામાં આવતાં કોટાની દક્ષિણે તેનુ બધું લશ્કર ઘેરાઈ ગયુ ને પોતે મહા મુશ્કેલીથી બચ્યો. હોલ્કર આ વિજય મેળવી દિલ્હી ઉપર ચઢયો, પણ ત્યાં તે હાર્યો. પછી જનરલ લેક સાહેબે ફરૂકાબાદ આગળ ને મોનસન તથા ફ્રેઝરે દીગ આગળ તેને હરાવ્યો. ભરતપુરનો રાજા હોલ્કરના પક્ષમાં હોવાથી લેક સાહેબે ભરતપુરને ઘેરો ઘાલ્યો. અગ્રેજી લશ્કરના સઘળા હલ્લા રાજાએ પાછા હઠાવ્યા, તેથી એ કિલ્લો લેવાયો નહીં, પણ અતે

રાજાએ ૨૦ લાખ રૂપિયા આપી અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરીને હોલ્કરનો પક્ષ તજ્યો. ઈ. સ. ૧૮૦૫.

વેલસ્લી વિલાયત જાયછે. ૧૦. હોલ્કર સાથે યુદ્ધ પૂરૂં થયું નહોતું, તેવામાં વેલસ્લી વિલાયત ગયો. એ બહુ બહાદુર અને દ્રઢ મનનો હતો. એણે અંગ્રેજી રાજ્યમાં ઘણો વધારો કર્યો, તથા મરેઠા, નિજામ ને અયોધ્યાના નવાબને તાબેદાર બનાવ્યા.

લોર્ડ કાર્નવાલસ. ૧૧. લોર્ડ વેલસ્લીએ હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યનુ ગૌરવ વધાર્યું; પણ તેથી ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધ્યુ, લ-ઢાઇઓ ચાલી, કંપનીનું રાજ્ય જોખમમાં આવી પડયું. હોલ્કર હજુ લઢતો હતો ને સિંધીઆ તેની કુમકે ચઢવાની તૈયારી કરતો હતો, તેથી ઇંગ્લાંડમાં કંપનીના ડિરેક્ટરોને વેલસ્લીનાં મહાન કૃત્યો પસંદ પડયાં નહિ; તે કારણથી લાર્ડ કાર્નવાલિસને સઘળાં દેશી રાજ્યો સાથે સંધી કરી લઢાઈ પતાવી દેવા મોકલ્યો. તે કલકત્તે આવી જનરલ લેકની છાવણીમાં આવવાને નીકળ્યો. રસ્તામાં આ-વતાં ગાજીપુરમાં તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૫.

સર જ્યોર્જ બાર્લો. ૧૨. કાર્નવાલિસના મરણથી સર જ્યોર્જ બાર્લો તેનું કામ જોવા લાગ્યો. તેનો વિચાર પણ લાર્ડ કાર્નવાલિસ જેવોજ હતો; તેથી તેણે લોકની મરજી વિરૂદ્ધ સિંધીઆ સાથે સંધી કરી, તેમાં એવું ઠરાવ્યું, કે ગ્વાલિયર ને ગોહદ સિંધીઆને આપવાં, તથા બીજો જે મુલક સન ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજે લીધો હતો તે પાછો આપવો; પણ તેના બદલામાં સિંધીઆએ દર સાલ ત્રણ લાખ રૂપીઆ કંપનીને આપવા. સન ૧૮૦૫. તે પછી એક મહિનામાં હોલ્કર સાથે પણ સલાહ કરી. તેમાં એવો ઠરાવ કર્યો, કે ચંબલ નદીની ઉત્તરનો મુલક, બુંદેલખંડ ને પુના એ ત્રણ ઉપરનો દાવો હોલ્કરે છોડવો તથા અંગ્રેજી રાજ્યને ઉપદ્રવ કરવો નહિ. આ રીતે ત્રીજા મરેઠી વિગ્રહનો અંત આવ્યો. પરંતુ બાર્લોની ઢીલી રાજ્યનીતિથી સિંધીઆ ને હોલ્કર રજપૂત રાજ્યોમાં લૂંટ કરી ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યા.

વેલોરનું બંડ. ૧૩. સન ૧૮૦૬ માં મદ્રાસની દેશી પલટણોને હુકમ કર્યો કે તેમણે અમુક પ્રકારની પાઘડી બાંધવી, તથા દાઢી આટલી લાંબી રાખવી. આથી આપણને ખ્રિસ્તિ કરવાના છે એવી બૂમ ચાલતાં વેલોરની દેશી પલટણોએ બંડ કરી ૧૧૩ અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાંખ્યા. આ વાત અર્કાટ પહોંચતાંજ જનરલ ગિલેસ્પી ત્યાંથી ૪૦૦ માણસોનું લશ્કર લેઇ આવ્યો ને તેણે બંડ સમાવ્યું. આ બંડમાં ટીપુના છોકરા સામેલ હોવાનો શક જવાથી તેમને કલકત્તે કેદમાં રાખ્યા.

લાર્ડ મિન્ટો. ૧૪. સન ૧૮૦૭ માં લાર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જનરલ થઇને કલકત્તે આવ્યો. એ બહુ ચતુર ને દીર્ઘદર્શી પુરુષ હતો. એના સમયમાં નિજામના રાજ્યમાં ચદુલાલ કરીને હિસાબી ખાતાનો દિવાન પોતાના કામમાં હોંશિયાર હતો. એણે અંગ્રેજોની સાથે સંબંધ કરી લશ્કરનો પગાર બરાબર ચુકાવી સારો બંદોબસ્ત રાખ્યો. એ બહુ પુણ્યશાળી ને કાબુવાળો હતો.

પરદેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ. ૧૫. એ સમયે ફ્રેંચ લોક ભરતખંડ ઉપર ચઢાઈ કરશે એવી ધાસ્તી પેઠાથી, મિન્ટો સાહેબે ઇરાનના શાહને ત્યાં માલ્કમને એલચી તરીકે મોકલી ઠરાવ કર્યો, કે અંગ્રેજી દુશ્મનને પોતાના મુલકમાં થઇને આવવા દેવા નહિ. તેજ પ્રમાણે પંજાબના બળવાન શીખ રાજા રણજીતસિંગના દરબારમાં મેટકાફને તથા કાબુલના અમીરને ત્યાં એલફિન્સ્ટનને મોકલી બંદોબસ્ત કર્યો વળી સિંધના અમીરો સાથે પણ એજ મતલબની મધી કરી તથા સતલજ ને જમનાની વચ્ચેનાં શીખ સંસ્થાનોને અંગ્રેજોનાં આશ્રિત બનાવી લુધિયાણામાં અંગ્રેજી લશ્કરનુ થાણું મૂકયુ સન ૧૮૦૯. એજ સાલમાં ત્રાવણકોરના દીવાને બંડ કર્યું ને કેટલાક અંગ્રેજોને દરિયામાં ડુબાડયા; તેથી અંગ્રેજી લશ્કર ત્રાવણકોર ઉપર ચઢયુ. દીવાન હાર્યો ને આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. અંગ્રેજોએ એ દેશ તાબે કર્યો, છતાં સન ૧૮૧૩ મા એ રાજ્ય ત્યાંના રાજાને પાછુ આપ્યુ. બુંદેલખંડનાં દેશી રાજ્યો પણ માહોમાહે લઢી મરવાથી અવ્યવસ્થા થઇ, તે મટાડવાને લાર્ડ મિન્ટોએ લશ્કર મોકલી બંદોબસ્ત કર્યો. સન ૧૮૦૯.

ફ્રેંચ થાણાં જીતી લેવાં. ૧૬. એ વખતે યૂરોપમાં ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ વચ્ચે લઢાઈ ચાલતી હતી. ફ્રેંચ રાજા નેપોલિયન બોનાપાર્ટે હાલાંડ ને પોર્તુગાલ દેશો જીત્યા, તેથી એ દેશોના તાબાનો એશિઆ ખંડનો મુલક પણ ફ્રેંચના તાબામાં આવ્યો હતો; તથા જાવા, બુર્બો, મોરીસ વગેરે બેટો તેમને તાબે હતા લાર્ડ મિન્ટોએ મોરીસ ને બુર્બો સન ૧૮૧૦ માં, ને જાવા સન ૧૮૧૧ માં જીતી લીધા. તેમાથી મોરીસ આજ પર્યંત અંગ્રેજને તાબેછે.

કંપનીની સનંદ. ૧૭. સન ૧૮૧૩ માં કંપનીના પટાની મુદ્દત પૂરી થઇ, તેથી એ સાલમાં નવી સનદ મળી. તેમાં એવો ઠરાવ કર્યો કે હિંદમા કોઇપણ અંગ્રેજ વેપારીને વેપાર કરવાની છૂટ છે. કંપની માત્ર ચીન સાથેજ વેપાર કરે, પરતુ એ છૂટનો લાભ અંગ્રેજ વેપારીઓ ઝાઝો લેઇ શકયા નહિ. કેમકે પહેલાંનો એક હુકમ એવો

હતો કે કોઈ પણ અંગ્રેજે ભરતખંડમાં કંપનીની રજા વગર રહેવું નહિ.

લાર્ડ મિન્ટોની વિદાયગીરી. ૧૮. મિન્ટો સન ૧૮૧૩ માં વિલાયત ગયો; તે પહેલાં હોલ્કરનો સરદાર અમીરખાન લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો ને પિંઢારા લોકોનો જમાવ કર્યો. વળી નેપાળી લોક ગોરખપૂર વગેરે ઠેકાણાની અંગ્રેજી પ્રજાને લૂંટીને દુઃખ દેવા લાગ્યા; તેમનો બંદોબસ્ત કરવાનો વિચાર મિન્ટોએ કર્યો. એવામાં તે વિલાયત જવાથી બંધ રહ્યું. આ દેશને ખર્ચે હિંદમાં ખ્રિસ્તિ પાદરીની નિમણુંક એના વખતમાં થઇ. એની જગાએ લાર્ડ હેસ્તિંગ્સ આવ્યો. સને ૧૮૧૪.

પ્રકરણ ૧૯ મું

સન ૧૮૧૪ થી ૧૮૩૫ સુધી.

૧. લાર્ડ હેસ્તિંગ્સ. ૨. નેપાળ સાથે લઢાઇ. ૩. પિંઢારા. ૪. પિંઢારાનો નાશ. ૫. મરેઠા સાથે ચોથો વિગ્રહ. ૬. પેશ્વાઇનો અંત ૭. ભોંસલે સાથે લઢાઇ. ૮. હોલ્કર સાથે લઢાઇ. ૯. રજપૂતરાજ્યો સાથે તહ. ૧૦. કચ્છ સાથે સંધી. ૧૧. અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો. ૧૨. લાર્ડ આમહર્સ્ટ. ૧૩ બ્રહ્માલોક સાથે લઢાઇ. ૧૪. ભરતપુરની જીત. ૧૫. લાર્ડ વિલિયમ બેંટિક. ૧૬. લાર્ડ બેંટિકની રાજનીતિ. ૧૭. કાચર ને કુર્ગ ખાલસા થયાં. ૧૮. મહીસૂર ઉપર જપ્તી બેઠી ૧૯. નાના નાના બળવા. ૨૦. ખર્ચમાં ઘટાડો. ૨૧. સુધારા. ૨૨. ઠગલોકનો બંદોબસ્ત. ૨૩. વિલાયત જવાનો માર્ગ. ૨૪. વાયવ્ય પ્રાંતો. ૨૫. સિંધ ને પંજાબ. ૨૬. કંપનીનો નવો પટો. ૨૭. બેંટિકની વિદાયગીરી.

લાર્ડ હેસ્તિંગ્સ. ૧. લાર્ડ હેસ્તિંગ્સ બહુ હોશિયાર, બહાદુર, દઢ મનનો, દયાળુ ને અનુભવી હતો. તેના વખતમાં મુખ્ય ત્રણ બનાવ બન્યા. ૧. નેપાળની લઢાઇ. ૨. પિંઢારાનો નાશ. ૩. મરેઠા સાથે ચોથો વિગ્રહ.

નેપાળ સાથે લઢાઇ. ૨. નેપાળમાં ગુરખા નામના બહાદુર લઢવૈયા લોક રહેછે. તેમનો રાજા રજપૂત જાતનો છે. એ પહાડી રાજાએ અંગ્રેજી થાણાં મારીને તથા સીકીમનારા જાને ઉપદ્રવ કરીને અંગ્રેજ સરકાર સાથે લઢાઈ જોડી. ઇ. સ. ૧૮૧૪. ગવર્નર જનરલે લગભગ ૪૦ હજાર લશ્કર જમાવી તેની ચાર ટોળી કરી, ચાર જગાએથી એકી વખતે નેપાળ ઉપર હુમલો કર્યો. ગુરખા લોક બહાદુરીથી અંગ્રેજ સામે મેદાનમાં ઉભા રહી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એ લશ્કરની એક ટોળીનો સરદાર વેલોરનું બંડ સમાવનાર જનરલ ગિલેસ્પી હતો. તે જૈતકનો કિલ્લો જીતવા જતાં મરાયો. બીજી બે ટોળીઓને પણ કાંઈ જય મળ્યો નહિ, પણ પશ્ચિમ ભણીથી હુમલો લાવનાર જનરલ આકટરલોનીએ ગુરખાને હરાવી તેમના કિલ્લા લેવા માંડયા; તેથી એ લોક નરમ પડયા, ને સન ૧૮૧૬ માં તેમણે સંધી કરી. તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે સરહદના જે મુલક માટે ટંટો થયો હતો તે, તથા લઢાઈમાં જીતેલો મુલક અંગ્રેજને આપી કાળી નદી નેપાળના રાજ્યની પશ્ચિમ હદ ઠરાવી. સીકીમના રાજાને ગુરખા લોકોએ ઉપદ્રવ કરવો નહિ, તથા બીજા યૂરોપિયન કે અમેરિકન લોકોને નોકરીમાં રાખવા નહિ. આ લઢાઈમાં નેપાળ પાસેથી અંગ્રેજોને મળેલા કુમાઉનપ્રાંતમાં સીમલા આવેલું છે.

પિંઢારા. ૩. કોળો, ભીલ, રજપૂત, ગોસાંઈ, બહારવટીઆ વગેરે લૂંટારા લોક કોઇ અમુક સરદારના હાથ નીચે રહી લૂંટફાટ ને મારફાડ કરતા. એ લોકનુ રહેઠાણ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં હતું. તેમને પિંઢારા કહેતા. તેઓ દશરા પછી ટોળીઓ બાંધી ગામડાં લૂંટવાને નીકળતા. લોકોને મોંઢે રાખના તથા મરચાંના તોબરા બાંધીને તથા માણસને શરીરે તેલમાં બોળેલાં ચીથરાં વીંટીને સળગાવી ધન મનાવતા, ગામડાં બાળતા અને લોકોને અનેક તરેહથી પીડતા. સિંધીઆ ને હોલ્કર તેમને આશ્રય આપતા હતા. લાર્ડ હેસ્તિંગ્સના વખતમાં તેઓ અંગ્રેજી મુલકમાં પણ લૂંટવા લા-

આ, ને ગંતુર ને મચ્છલીપટ્ટણ સુધી ફરી વળ્યા. એ લોકના સરદારોમાં અમીરખાન, કરીમખાન, ચીતુ ને વસીલમહમદ મુખ્ય હતા.

પિંઢારાનો નાશ. ૪. નેપાળની લઢાઈમાં અંગ્રેજી સેનાની હાર થવાથી પિંઢારા લોક બહુ જોર પર આવ્યા. તેમણે એટલો તો ત્રાસ વરતાવ્યો કે નેપાળનું યુદ્ધ સમ્યા પછી તરતજ તેમનો બંદોબસ્ત કરી પ્રજાને તેમની પીડામાંથી મુક્ત કરવાનો દયાળુ વિચાર ગવર્નર જનરલે કર્યો. હેસ્તિંગ્સે ૧૧૬૦૦૦ સૈન્ય ને ૩૦૦ તોપ જમાવી તે લશ્કરના ભાગ પાડી જુદા જુદા સરદારોના હાથ નીચે ગ્વાલિયર, બુંદેલખંડ, કટક, ગુજરાત, ખાનદેશ, વરાડ ઇત્યાદિ ઠેકાણે મોકલ્યું. પુના, નાગપુર, હૈદરાબાદ વગેરે ઠેકાણાના લશ્કરને પણ તૈયાર રાખ્યું હતું. ગવર્નર જનરલે પંડે ગ્વાલિયર આવી લઢાઈની યોજના કરી તથા સિંધીઆને દાબમાં રાખ્યો. સઘળું લશ્કર પિંઢારાને ચારે બાજુએથી ઘેરી દબાવતું ચાલ્યું. સન ૧૮૧૭. તેથી લાચાર થઈ અમીરખાન શરણે આવ્યો. તે વખતે હોલ્કરનું લશ્કર માહીદપુરમાં જમા થએલુ હતું, તેમાં ચીતુ મળી ગયો. વસીલમહમદ સિંધીઆને અને કરીમખાન અંગ્રેજોને શરણે આવ્યા. એ રીતે પિંઢારાનું મૂળ નીકળી ગયું; ને તેઓ લોકને પીડતા બંધ પડયા. તેઓ ખેતી કરવા લાગ્યા તેથી રૈયતને નિરાંત વળી. ઈ. સ. ૧૮૧૮.

મરેઠા સાથે ચોથો વિગ્રહ. ૫. નેપાળની હારથી મરેઠાએ પિંઢારાને બહેકાવ્યા હતા, એટલુ જ નહિ પણ પોતે લઢાઈની તૈયારી કરતા હતા. પેશ્વા બાજીરાવે લાચારીથી વસાઇની સલાહ કરી હતી, પણ તે અંગ્રેજના કબજામાંથી છૂટવાને છુપી તૈયારી કરવા લાગ્યો; ભોંસલે ને હોલ્કર તેને સહાય કરવાને ઉભા થયા. ગોવિંદરાવ ગાયકવાડે અંગ્રેજ સાથે મિત્રતા બાંધ્યાથી, તે એ એકયમાં સામેલ થયો નહિ. ગુજરાતના મહેસૂલ સંબંધી પેશ્વાને તેની સાથે ટંટો ચાલતો હતો, તેનો નિકાલ કરવાને અંગ્રેજની બાંહેધરીથી ગાયકવાડે પોતાના દિવાન ગંગાધરશાસ્ત્રીને પુને મોક-

લ્યા. બાજીરાવના બદસલાહકાર ત્રીંબકજી ડેંગલેએ બાજીરાવની સલાહથી શાસ્ત્રીને પઢરપુરમાં મરાવી નાંખ્યો. સન ૧૮૧૫. તે વખતે પુનામાં અંગ્રેજનો રેસીડેંટ એલફિન્સ્ટન હતો, તેણે બાજીરાવને ઘણી તાકીદ કરી ત્યારે ત્રીંબકજીને સ્વાધીન કર્યો. તેને થાણામાં કેદ કર્યો. તે ત્યાંથી નાઠો ને લશ્કર જમાવવા લાગ્યો. બાજીરાવ તેને ધનની મદદ કરતો, તેથી એલફિન્સ્ટને ૧૭૧૭ ના જુનમાં નવી સંધી કરી પેશ્વાની સ્વતંત્રતા કમી કરી, તથા તેની પાસેથી કેટલોક મુલક ને કિલ્લા કબજે લીધા.

પેશ્વાઇનો અંત. ૬. હવે બાજીરાવને ખુલ્લા મેદાનમાં પડયા વગર છૂટકો રહ્યો નહિ; તેથી તેણે નવેમ્બરની શરૂઆતમાં પુના પાસે ખડકીની અંગ્રેજી છાવણી ઉપર હલ્લો કર્યો. તેમાં પેશ્વાનું લશ્કર દશગણું હતું, તોપણ તે હાર્યો ને નાઠો. કોરેગામ આગળ બીજી લઢાઇ થઈ, તેમા તેનુ સૈન્ય ત્રીસગણું હતું તોપણ એ નાઠો. તેનો સરદાર બાપુ ગોખલે બહુ બહાદુર હતો. મરેઠા યોદ્ધામાં છેલ્લો વીરપુરુષ એ હતો. તે બાજીરાવના બાયલાપણાથી કંટાળી ગયો, તેથી આસ્ટા આગળ પેશ્વા નાઠો; તોપણ પોતાનાં ૩૦૦ માણુસો સાથે લઢીને મરણ પામ્યો. સન ૧૮૧૮. બાજીરાવ માળવામા જતો હતો ત્યાં સર જાન માલકમના સૈન્યથી ઘેરાઇ તેને શરણે આવ્યો. માલકમે તેની સાથે સંધી કરી ૮ લાખનું વર્ષાસન બંધાવી આપી તેને બિથુરમાં રાખ્યો. સન ૧૮૧૮. હવે પેશ્વાનુ રાજ્ય અંગ્રેજને મળ્યુ, તેથી ગુજરાતનો પેશ્વાઇ ભાગ પણ અગ્રેજને કબજે થયો. અગ્રેજે પેશ્વાના સરદારોના હક્ક કાયમ રાખ્યા, તથા સતારાનો રાજા જે પેશ્વાની કેદમાં હતો તેને છોડાવી ૧૫ લાખની ઉપજનો મુલક આપી સતારાની ગાદીએ બેસાડયો. ત્રીંબકજી ડેંગલેને પકડીને ચુનારગઢમા કેદ કર્યો, તે ત્યાંજ મરણ પામ્યો. એલફિન્સ્ટને રૈયતનો સારો બંદોબસ્ત રાખીને તથા પેશ્વાએ આપેલી ધર્માદા, દેવસ્થાન વગેરે જાગીરો કાયમ રાખીને લોકોને શાંત પાડયા.

ભોંસલે સાથે લઢાઇ. ૭. નાગપુરનો રાઘોજી ભોંસલે સન ૧૮૧૬ માં મુઆથી તેનો પુત્ર પરસાજી ગાદીએ બેઠો. તે હોલેદિલ હોવાથી તેનો સગો આપાસાહેબ કારભાર કરતો હતો; તેણે પરસાજીનો ઘાત કરાવી સન ૧૮૧૭ માં ગાદી લીધી, ને તે બાજીરાવ સાથે બળવો કરવામાં સામેલ થયો. બાજીરાવે બંડ કર્યું તેજ મહિનામાં એણે પણ બંડ કરીને નાગપુરની અંગ્રેજી છાવણી ઉપર હલ્લો કર્યો પણ તે હાર્યો ને શરણે આવ્યો. અંગ્રેજે રાઘોજીની દીકરીના દીકરા બાજીરાવને બીજો રાઘોજી નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો. આપાસાહેબને કેદ કરી અલ્હાબાદ લેઈ જતા રસ્તામાંથી તે નાસી ગયો, ને પંજાબમા થઈ જોધપુર આવી ત્યાંજ તેણે પોતાનુ આયુષ્ય પૂરૂં કર્યું.

હોલ્કર સાથે લઢાઇ. ૮. યશવતરાવ હોલ્કર ગાંડો થઈ મરણ પામ્યાથી તેનો બાળકુંવર મલાવરાવ ગાદીએ બેઠા, ને યશવંતરાવની રાણી તુળસીબાઇ કારભાર કરવા લાગી. હોલ્કરનુ ૨૦ હજાર કવાયતી લશ્કર હતું તે સિવાય તેમા ઘણા પિંઢારા પણ સામેલ થએલા હતા. અમીરખાન પિંઢારો એ રાજ્યમાં કરતો કારવતો હતો. બાજીરાવ પેશ્વાએ હોલ્કરને પોતાના બંડમાં સામેલ થવાને લખ્યુ. તુળસીબાઇ અંગ્રેજ પક્ષની હતી, પણ ઘણા સરદારો બાજીરાવના પક્ષમાં હોવાથી તેમણે તેને મારી નાંખી. હોલ્કરના સૈન્યનો પડાવ ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે માહીદપુરમાં હતો, ત્યાં ચીતુ પિંઢારો પણ આવી મળ્યો. બાજીરાવના બંડની શરૂઆત પછી એક મહિને અંગ્રેજી સૈન્યની ને હોલ્કરના સૈન્યની માહીદપુર આગળ લઢાઇ થઈ; તેમાં હોલ્કરની બહેન ભીમાબાઇએ બહાદુરી બતાવી, પણ અંતે હોલ્કરની હાર થવાથી અંગ્રેજે તહ કર્યો. અમીરખાનને ટોંકની તથા તેના ભત્રિજા ગફુરખાનને જાવરાની જાગીર આપી. બાળહોલ્કરને ગાદી આપી સંધી કરી, તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે હોલ્કરે પિંઢારાને આશ્રય આપવો નહિ, રજપૂતસ્થાન ઉપરના સઘળા દાવા છોડવા, તથા સાતપુડાની દક્ષિણનો મુલક અંગ્રેજને આપવો. ૧૮૧૮.

રજપૂતરાજ્યો સાથે તહ. ૯. રજપૂતસ્થાનમાં મરેઠા લૂંટ-ફાટ કરતા હતા, તેમ રાજાઓ માંહોમાંહે લઢી પાયમાલ થતા હતા, તેથી અંગ્રેજે ઉદેપૂર, જોધપૂર, જેપૂર, બુંદી, કોટા, વગેરે રાજ્યસ્થાનનાં સર્વે રાજ્યો સાથે સંધી કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લેઈ રક્ષણ કર્યું. સન ૧૮૧૬–૧૮૧૮. કાઠિયાવાડના રાજારજવાડા સાથે પણ એજ સમયમાં સધી થઈ.

કચ્છ સાથે સંધી. ૧૦. કચ્છના રાવ બહાદરમલજીએ લધુભાને મારી નંખાવ્યાથી તેની સ્રી અંગ્રેજ સરકારને આશ્રયે આવી; તેથી સન ૧૮૧૯ માં અંગ્રેજી સૈન્ય કચ્છમાં પેઠું. તેમણે બહાદરમલજીને પદભ્રષ્ટ કરી તેના નામથી દિવાનને રાજ્ય ચલાવવાનું કામ સોંપ્યુ, ને કચ્છ સાથે સલાહ કરી.

અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો. ૧૧. આજ સુધી મુબઇ ને તેની પાસેના થોડાક મુલક સિવાય પશ્ચિમ હિંદમાં અંગ્રેજોને તાબે ઘણો મુલક નહોતો. લાર્ડ હેસ્તિંગ્સે પેશ્વાનું રાજ્ય જીતીને તથા હોલ્કર ને ભોંસલે પાસેથી કેટલોક મુલક લેઈ પશ્ચિમ હિંદના અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો કર્યો. તેમાં ગુજરાત, ખાનદેશ, મહારાષ્ટ્ર ને કોકણ એ મુખ્ય છે. આ નવા જીતેલા મુલકનો હેસ્તિંગ્સે ડહાપણુથી ને ઉદારતાથી લોકોનાં મન સંતોષી બંદોબસ્ત કર્યો. નિશાળો સ્થાપી પ્રજાને કેળવણી આપવાનો પ્રથમ બંગાળામાં પાયો નાખ્યો. આ દેશમાં પહેલ વહેલું વર્તમાનપત્ર પણ એનાજ વખતમાં કલકત્તામાં શરૂ થયું. લાર્ડ હેસ્તિંગ્સ સન ૧૮૨૩ માં વિલાયત ગયો.

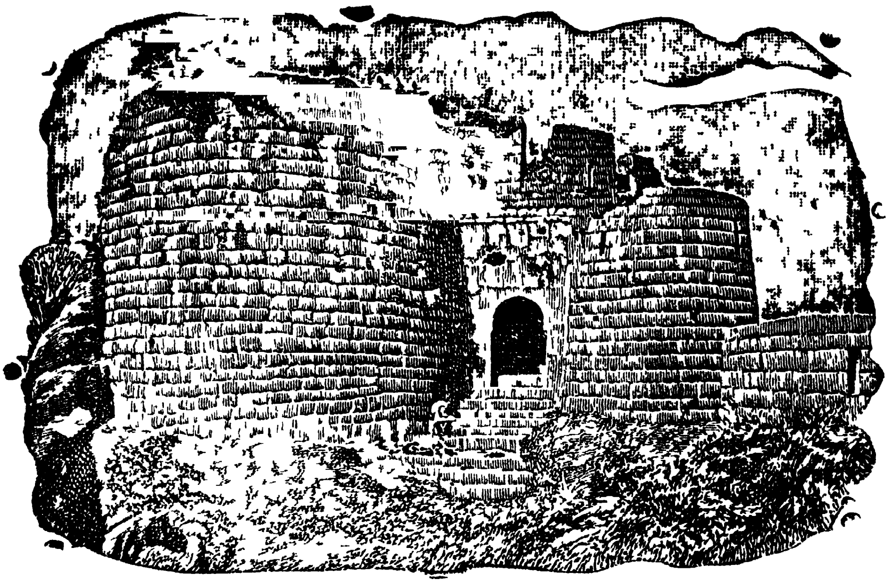
લાર્ડ આમહર્સ્ટ. ૧૨. હેસ્તિંગ્સ પછી લાર્ડ આમહર્સ્ટ ગવર્નર જનરલ થઇને આવ્યો. સન ૧૮૨૩. તેના વખતમાં મુખ્ય બે બનાવ બન્યા. બ્રહ્મી લોક સાથે લઢાઇ, ને ભરતપુરની જીત.

બ્રહ્મીલોક સાથે લઢાઇ. ૧૩. બ્રહ્મી લોકે આસામપ્રાંત જીત્યાથી તેમનું રાજ્ય અંગ્રેજીરાજ્યની નજીક આવ્યું. બ્રહ્મી લોકના જુલમથી નાસીને ત્યાંની પ્રજા અંગ્રેજીરાજ્યમાં આવી તેને એ લોક પાછી માગવા લાગ્યા; પણ અંગ્રેજોએ આપી નહિ. વળી

બંગાળાની પૂર્વનો પ્રાચીન આરાકાનના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ બ્રહ્મી રાજા દાવો કરી માગવા લાગ્યો, તે પણ ન આપ્યાથી અંગ્રેજ અને બ્રહ્મી વચ્ચે વૈર વધ્યું. બ્રહ્મી લોકે લઢાઇની પહેલ કરી આરાકાન પાસેના શાહપુરી બેટ નજીકના અંગ્રેજી વહાણપર હલ્લો કરી કેટલાંક માણુસ માર્યા, તથા કેદ કર્યા. અંગ્રેજી લશ્કરે એ બેટ ફરીને જીતી લીધો. વળી બ્રહ્મી લોકે કાચરના રાજ્ય ઉપર હલ્લો કર્યો, તેમને સજા કરવાને આમહર્સ્ટસાહેબે અંગ્રેજી લશ્કર જમાવી કેમ્બેલના ઉપરીપણા નીચે બ્રહ્મદેશ ઉપર મોકલ્યું. સન ૧૮૨૩. તે લશ્કરે રંગુન જીત્યું તથા કાચર ઉપર ગયેલા લશ્કરે બ્રહ્મીલશ્કર પાછું કહાડયુ. એવામાં ચોમાસું બેઠું ને અંગ્રેજી સૈન્યમાં મંદવાડ ચાલી ઘણાં માણુસ મરણ પામ્યાં; તેથી હિંદીસૈન્ય બેદિલ થયુ. બ્રહ્મી લોકને જાદુ આવડે છે તેથી તેમના દુશ્મનો માર્યા જાય છે, એવો તેમનામાં વહેમ પેઠો; આ કારણથી બરાખપુરની ૪૭ મી દેશી પલટણે બ્રહ્મદેશ ઉપર જવાની ના પાડી બંડ કર્યું. અંગ્રેજે તે લશ્કર ઉપર તોપો ચલાવી કેટલાકને માર્યા, કેટલાકને ફાંસી દીધા ને કેટલાકને બરતરફ કર્યા. સન ૧૮૨૪ માં અંગ્રેજી લશ્કરે આરાકાન, માર્ટાબાન, વગેરે જીત્યાં. ૧૮૨૫ માં આસામ ને તીનાસરીમ જીત્યાં તથા બ્રહ્મી સરદાર મહાબંધુલા માર્યો ગયો. સન ૧૮૨૬ માં આવાની નજીક પાગામ આગળ અંગ્રેજી સૈન્યે બ્રહ્મી રાજાને હરાવી સલાહ કરી; તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે લઢાઇના ખર્ચ બદલ બ્રહ્મી રાજાએ એક કરોડ રૂપિયા તથા આસામ, આરાકાન ને તીનાસરીમ પ્રાંતો અંગ્રેજને આપવા તથા આરાકાનનો ડુગર બન્ને રાજ્યની હદ સમજવી.

ભરતપુરની જીત. ૧૪. બ્રહ્મી લઢાઇ ચાલતી હતી તેવામાં સન ૧૮૨૫ માં ભરતપુરનો રાજા બળદેવસિંગ મરણ પામ્યો, તેથી ત્યાંના રેસિડંટ આક્ટરલોનીએ તેના બાળકુંવરનો હક્ક ગણી તેને ગાદી આપવાનો ઠરાવ કર્યો; પણ તેના પિત્રાઇ દુર્જનસાલે એ બાળકને ઉઠાડી ગાદી લીધી, ને અંગ્રેજ સાથે લઢવાની તૈયારી

રી. આકટરલોની પણ બાળરાજાની સહાયે આવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો; પણ ગવર્નર જનરલે વચ્ચે પડવાની મના કરી તેથી તેને માઠુ લાગવાથી તેણે રાજીનામુ આપ્યું. તેની જગાએ

ભરતપુરનો કિલ્લો

મેટકાફ રેસિડંટ નીમાયો. આગળ જતા ગવર્નર જનરલને પોતાની ભૂલ જણાયાથી તેણે મેટકાફને લખ્યુ કે બળદેવસિંગના બાળકુવરની વહારે જવુ, ને એ કામ પાર પાડવાને લાર્ડ કોમ્બરમિયરને ૨૦ હજાર સૈન્ય સાથે ભરતપુર મોકલ્યો. સન ૧૮૨૫. તેણે એ સાલમા ભરતપુરનો અજીતગઢ જીત્યો ને બાળરાજાને ગાદી આપી રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાની ગોઠવણ કરી, તથા દુર્જનસાલને અલ્હાબાદમાં કેદ કર્યો. સન ૧૮૨૬. વર્ષમાં થોડા દિવસ સીમલામા રહેવાનો રિવાજ લાર્ડ ઍામહર્સ્ટના વખતથી પડયો. તે સન ૧૮૨૮ માં વિલાયત ગયો. તેની જગાએ લાર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક ગવરનર જનરલ થઇને આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૨૮.

લાર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક. ૧૫. વેલોરના બળવા વખતે એ મદ્રાસમા ગવરનર હતો. એના સમયમા કુર્ગ ખાલસા થયુ, મહીસૂરના રાજ્ય ઉપર જપ્તી બેઠી, ખર્ચ ઘટાડી ઉપજ વધારવાની યુક્તિ યોજાઈ, કાચરનુ રાજ્ય ખાલસા થયુ; ટલાક નાના બળવા બેસી ગયા, દેશી લોકોને મોટા હોદ્દા મળે તેમ થયુ, સતિ, મનુષ્યવધ, ઠગાઈ, દીકરીઓની હત્યા વગેરે બધ થયુ, તથા દેશીઓને અગ્રેજી કેળવણી મળે તેવા ઉપાય લેવાયા.

વિલિયમ

લાર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંકની રાજ્યનીતિ ૧૬ એના સાત વર્ષના અમલમાં નાના ઝઘડા થયા, તે સિવાય રાજ્યમાં શાંતિ ચાલી એણે નવાં રાજ્ય જીતીને રાજ્ય વધારવાની લાલચ રાખી નહિ; પરતુ જીતાયલા રાજ્યમા શાતિ રાખી રાજ્ય આબાદ કરી રૈયતને સુખી રાખવાને મહેનત કરી, તો પણ પોતાના રાજ્યમાં હાનિ થાય, ને તાબાના રાજાઓની પ્રજા પીડાય તો તેનો બદોબસ્ત રાખવાને તે બેદરકાર રહ્યો નહિ.

કાચર ને કુર્ગ ખાલસા થયાં. ૧૭ બંગાળાની પૂર્વે આવેલા કાચરનો રાજા અપુત્ર મરી જવાથી ત્યાંની પ્રજાની માગણીથી એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સન ૧૮૩૨. કુર્ગનો રાજા પોતાનાં સગાંવહાલાંને મારી નાંખી તથા પ્રજાને અત્યત દુઃખી કરી ઉન્મત્તપણે વર્તવા લાગ્યો; તેથી બેન્ટિકે તેના ઉપર સૈન્ય મોકલી તેને

ઠરાવ્યો ને કુર્ગની પ્રજાની રાજીખુશીથી એ રાજ્ય પણ ખાલસા કર્યું. ૧૮૩૪.

મહીસૂર ઉપર જપ્તી બેઠી. ૧૮. મહીસૂરનું રાજ્ય લાર્ડ વેલસ્લીએ હૈદર ને ટીપુના પ્રધાન પુર્ણિયાના વહીવટમાં ને અંગ્રેજ અધિકારીઓની દેખરેખ નીચે મૂકયુ હતું, પણ ઉમ્મર લાયક થયા પછી રાજાએ રાજ્ય પોતાને સ્વાધીન લીધુ ને પુર્ણિયાને કહાડી મૂકયો; તેથી રાજ્યમાં અંધેર ચાલીને મહીસૂરમાં બળવો ઉઠયો. લાર્ડ બેન્ટિકે લશ્કર મોકલી બળવો સમાવ્યો ને મહીસૂરના રાજ્ય ઉપર જપ્તી બેસાડી. ઇ. સ. ૧૮૩૨.

નાના નાના બળવા. ૧૯. બંગાળાના નૈઋત્ય કોણના ડુંગરમાં કોલ વગેરે અનાર્ય લોકો રહે છે, તેઓ બરાબર ખેતી કરતા નહોતા, તેથી ત્યાંના જમીનદારોએ પોતાની ઉપજ વધારવાને બહારના મહેનતુ લોકોને વસાવી તેમની જમીન લેઈ લીધી; તેથી એ લોકોએ સન ૧૮૨૨ માં બંડ કર્યું. પણ લાર્ડ બેન્ટિકે એ બંડ સમાવી તેમની અરજ સાંભળી બંદોબસ્ત કર્યો. ૨. સૈયદ અહમદ નામે પંજાબી મુસલમાને બંગાળામાં ૧૮૨૨ માં એક નવો ધર્મ ચલાવ્યો હતો. એ ધર્મના લોકો તોફાન કરવા લાગ્યાથી હિંદુ જમીનદારોએ તેમનો દંડ કર્યો; તેથી ટીટૂમીરની સરદારી નીચે તેમણે બંડ કર્યું. બેન્ટિકે તે બંડ સમાવ્યું. ૩. જોધપુરનો રાજા માનસિંગ ગાંડો થવાથી પટાવતોએ એને ગાદીએથી ઉઠાડયો; તે ફરીને ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે પટાવતો ઉપર વેર લેવા લાગ્યો, તેથી પટાવતો પોતાનું લશ્કર જમાવી જોધપુર ઉપર ચઢયા, ત્યારે માનસિંગે અંગ્રેજની સહાય માગી; તેથી તેઓ પાછા ગયા. વળી રાજાએ ગાંડાઇનાં કામ કરવા માંડયાં ને ગવર્નર જનરલને અપમાન આપ્યું, ત્યારે અંગ્રેજી સૈન્ય મોકલવાનો હુકમ થવાથી રાજા તાબે થયો. સન ૧૮૩૪. જેપુરનો રાજા, બાળક હોવાથી તેની મા કારભાર કરતી હતી. તેણે વાણીઓ દીવાન રાખ્યો, તેથી પટાવતોએ ગુસ્સે થઈ એક રજપૂતને દીવાન નીમ્યો. રાણી તેના

કામમાં આડે અવી કારભાર ચાલતા દેતી નહિ. તે વખતે અંગ્રેજ રેસીડેંટ આકટરલોની હતો, તેણે વચ્ચે પડી વાણીઆને બોલાવ્યો. આગળ જતાં પટાવતો ટટો કરવા લાગ્યા, એ ટંટો રેસિડેંટ મેટકાફે વચ્ચે પડી પતાવ્યા; તોપણ ખરેખરૂં સમાધાન તો આગળ જતાં રાજારાણી મરણ પામ્યાં ત્યારે થયું. ૫. ભોપાળની સિંકંદર બેગમને તેના જમાઇ સાથે અણબનાવ થયો, તેથી જમાઇએ બંડ કર્યું, પણ તે હારીને નાઠો. પરંતુ ગવર્નર જનરલે વચ્ચે પડી સમાધાન કરાવ્યું. તેની દીકરીને ગાદીએ બેસાડી બેગમને જાગીર આપી. એ નવી બેગમે હોંશિયારીથી રાજ્ય ચલાવ્યું.

ખર્ચમાં ઘટાડો. ૨૦. પાછલા ગવર્નર જનરલોના વખતમાં મોટી મોટી લઢાઇઓ ચાલી રાજ્યમાં ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધી ગયું હતું, તેથી લાર્ડ બેન્ટિંકે ખર્ચ કમી કરવાની યોજના કરી. સરકારી મોટા હોદ્દાના પગારદારોનો પગાર ઘટાડયો, કેટલાંક મોટાં ખાતાં બંધ કર્યાં, કેટલાક અમલદારોને બે કામ સોંપી ખર્ચ ઘટાડયું, લશ્કરી અમલદારોને છાવણીમાં પણ પૂરૂં ભથ્થું મળતું તે અર્ધું મળે એવો ઠરાવ કર્યો, એ રીતે વરસે દોઢ કરોડ રૂપીઆનું ખર્ચ તેણે ઘટાડયું, તેમજ માળવાના અફીણ ઉપર જકાત નાંખીને ઉપજ વધારવાનું એક નવું દ્વાર ઉઘાડયું.

સુધારા. ૨૧. ૧. વળી એણે ઈન્સાફ જલદી મળે એવો ન્યાય ખાતામાં સુધારો કર્યો. જડજથી ઉતરતા દરજ્જાની સદર, અમીન, મુનસફ વગેરેની કોર્ટો કાઢી, તે જગા દેશીઓને આપવાનું ઠરાવ્યું. ૨. તેમજ કોર્ટોમાં ફારસી ભાષામાં કામ ચાલતું તે અટકાવી, સ્થાનિક દેશી બોલીમાં કામ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો. ૩. દેશીઓને કેળવણી આપવા માટે સંસ્કૃત કોલેજો કહાડી હતી તે સાથે લાર્ડ બેન્ટિંકે દેશીઓને અંગ્રેજી ભાષાની કેળવણી આપી તેની મારફત યૂરોપની વિદ્યાનું જ્ઞાન આપવાનો ઠરાવ કર્યો, તેથી અંગ્રેજી સ્કુલો તથા વૈદક શિખવવાની પાઠશાળાઓ સ્થપાઇ. એણે સતિ થવાનો ધારો બંધ કર્યો. ઓઢિયાના કંધ લોકમાં નરમેધ કરવાનો

રિવાજ હતો તે અટકાવ્યો. વળી રજપૂતો ને તેમાં વિશેષે કરીને જાડેજામાં દીકરીઓને દુધ પીતી કરવાનો રિવાજ હતો તે અટકાવ્યો.

ઠગ લોકનો બંદોબસ્ત. ૨૨. મધ્યહિંદમાં ઠગ લોક રહેતા હતા, તે જાત્રાળુઓને અને મુસાફરોને ઠગી મારી નાંખતા ને તેમનુ સર્વસ્વ લેઇ લેતા તેઓ વેષ બદલી મુસાફરો સાથે મળી જતા ને લાગ સાધી તેમને મારી નાખતા. આ નિર્દય વાત કપ્તાન સ્લીમાનની મારફતે લોર્ડ બેન્ટિંકના જાણવામાં આવ્યાથી તેણે તેજ કપ્તાનને ઠગ લોકની તપાસ કરવાનુ કામ સોંપ્યુ. તેણે સન ૧૮૩૦ થી તેમની શોધ કરવા માંડી ને ત્રણ ચાર વર્ષમાં તેમનો બંદોબસ્ત કર્યો પછી એ ઠગ લોકોને જબલપુરમાં તણુ વણુવાનું કામ શીખવી ઉધમે લગાડયા.

વિલાયત જવાનો માર્ગ. ૨૩. લાર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકના વખત પહેલાં યૂરોપમાં જવાનો માર્ગ કેપ આવ ગુડ હોપને ફરીને હતો. એ રસ્તે ઇંગ્લાડ પહોંચતાં ચાર પાંચ માસ થતા. લાર્ડ બેન્ટિકના વખતમા આગબોટથી મિસરને માર્ગે યૂરોપ જવાનો માર્ગ નીકળ્યાથી એક માસમા ઇંગ્લાડ જવાય એવું થયું.

વાયવ્યપ્રાંત. ૨૪ એણે વાયવ્ય પ્રાંતોમાં જમીનદારીમાં નવી ગોઠવણ કરી ત્રીસ વર્ષ માટે ગામવારીની રીત દાખલ કરી, તે હજુ ચાલે છે. વળી એ પ્રાતોનો વહિવટ કરવાને વાયવ્ય પ્રાંતોનો એક નવો ઇલાકો કરી સર ચાર્લ્સ મેટકાફને આગ્રાનો ગવર્નર ઠરાવ્યો. ૧૮૩૩.

સિંધ ને પંજાબ. ૨૫ સન ૧૮૦૯–૧૦ માં હિંદ ઉપર ફ્રેંચ હુમલાની દહેશત હતી. હાલમાં તે ભય મટીને રૂશ લોકના હુમલાનો ડર પેઠો. રૂશ લોકે મધ્ય એશિઆમાં પોતાના રાજ્યનો વધારો કર્યો તથા તેઓ કાબુલમાં ખટપટ કરવા લાગ્યા, તેથી ગવર્નર જનરલે પજાબમાં જઇ ત્યાંના શીખ રાજા રણજીતસિંગ સાથે મિત્રતા બાંધી. વળી મેજર પોટીંજરને સિંધના અમીરો સાથે સલાહ કરવાને મોકલ્યો. સિંધુ નદીને માર્ગે વેપારીનાં વહાણો જવા

દેવાની એ સંધી હતી. એ સલાહ કરવાની અમીરોની ઈચ્છા નહોતી, પરંતુ અંગ્રેજ એલચીના ઉપદેશથી તેમણે તે માન્ય કરી.

કંપનીનો નવો પટો. ૨૬. સન ૧૮૧૩ માં કંપનીને વીશ વર્ષની સનંદ મળી હતી, તેની મુદ્દત સન ૧૮૩૩ માં પૂરી થયાથી નવો પટો મળ્યો. એ સનંદ ૨૦ વર્ષની હતી. તેમાં કંપનીને વેપાર કરવાની બિલકુલ બધી કરી, ચીનનો વેપાર પણ સર્વ પ્રજાને માટે ખુલ્લો મૂકી કંપનીને માત્ર હિંદનુ રાજ્ય ચલાવવાની પરવાનગી મળી.

લાર્ડ બેન્ટિંકની વીદાયગીરિ. ૨૭ એ રીતે લાર્ડ બેન્ટિક દેશીઓનો વહાલો થઈ, રાજ્યમાં શાંતિ કરી, ઉપજમાં વધારો ને ખર્ચમાં ઘટાડો કરી સન ૧૮૩૫ માં વિલાયત ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

अंग्रेजी राज्यनो वधारो.

સન ૧૮૩૫ થી સન ૧૮૪૪ સુધી.

૧. સર ચાર્લ્સ મેટકાફ. ૨. લાર્ડ આકલાંડ. ૩. સતારાના રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવો. ૪. કાબુલનું રાજ્ય. ૫. કોહિનૂર. ૬. શાહસુજા ફરીને કાબુલ જીતેછે. ૭. રણજીતસિંહ પેશાવર જીતેછે. ૮. ઇરાની લશ્કર હિરાત ઉપર ચઢેછે. ૯. કાબુલ ઉપર ચઢાઇનું કારણ. ૧૦. સિંધના અમીરો સાથે નવી સંધી. ૧૧. ખીલાતના ખાન સાથે સલાહ. ૧૨. શાહસુજા કાબુલની ગાદીએ બેસેછે. ૧૩. ખીલાત જીતવું. ૧૪. દોસ્તમહમદ શરણે થાયછે. ૧૫. કાબુલમાં બળવો. ૧૬. હારનો બદલો લેવાનો ઠરાવ. ૧૭. ચીન સાથે લઢાઇ. ૧૮. લાર્ડ એલનબરો. ૧૯. કાબુલની હારનો બદલો વાળવો. ૨૦. સિંધપ્રાંત ખાલસા થયો. ૨૧. સિંધીઆના રાજ્યનો બંદોબસ્ત. ૨૨. લાર્ડ એલનબરોની વિદાયગીરિ.

સર ચાર્લ્સ મેટકાફ. ૧. લાર્ડ બેન્ટિંક વિલાયત ગયો ત્યારે વાયવ્યપ્રાંતોનો ગવર્નર સર ચાર્લ્સ મેટકાફ સર્વે વાતે બેન્ટિંકના

અભિપ્રાયને અનુસરનાર હોવાથી ડિરેક્ટરોએ તેને ગવર્નર જનરલ બનાવ્યો. તેણે સન ૧૮૩૫ માં છાપખાનાને છૂટ આપી પોતાના વિચાર દર્શાવવાની સ્વતંત્રતા બક્ષી એવામા ઇંગ્લાડમાં પ્રધાનમંડળ બદલાયાથી નવા મડળે છાપખાનાને છૂટ આપ્યાનુ સર મેટકાફનું કામ નાપસંદ કરી તેની જગાએ લાર્ડ આકલાંડને ગવર્નર જનરલ નીમીને મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૬.

લાર્ડ આકલાંડ. ૨. લાર્ડ આકલાડના વખતમાં ત્રણ બનાવ બન્યા. ૧. સતારાના રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવો. ૨. અફઘાનિસ્તાન સાથે યુદ્ધ. ૩. ચીન સાથે લઢાઇ.

સતારાના રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવો. ૩. સતારાનો રાજા પ્રતાપસિંગ અંગ્રેજ સરકાર સામે બંડ કરવાની તૈયારી કરતો જણાવાથી ગવરનર જનરલે તેને પદભ્રષ્ટ કરી તેની ગાદી તેના ભાઇ આપાસાહેબને આપી તેને કાશીમા કેદ કર્યો. ૧૮૩૯.

કાબુલનું રાજ્ય. ૪. અહમદશાહ અબદલ્લીનું રાજ્ય બહુ જોરાવર થયું ને તેના તાબામાં અફઘાનિસ્તાન સિવાય કાશ્મીર, બલ્ખ, સિંધ ને હિરાતના મુલક આવ્યા. અહમદશાહનો વંશજ ઝમાનશાહ હિંદ ઉપર ચઢવાને આવ્યો હતો, એ વાત પાછળ આવી ગઈ છે. તેની પછી શાહસુજા નામે કાબુલમાં રાજા થયો. તેની પાસેથી તેના ભાઇ મહમદે પોતાના વજીર ફતેહખાનની સહાયથી કાબુલનુ રાજ્ય જીતી લીધુ, તેથી શાહસુજા હિંદમાં નાસી આવી અંગ્રેજને આશ્રયે લુધીઆણામાં રહેવા લાગ્યો. આગળ કાબુલમાં ફતેહખાનને મહમદે મરાવી નાખ્યાથી તેના વીશ ભાઇઓએ મહમદનું રાજ્ય જીતીને તેને કાઢી મૂક્યો. તે હિરાત જઇ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ફતેહખાંએ અને તેના ભાઇઓએ કાબુલનું રાજ્ય વહેંચી લીધુ, તેમાં કાબુલ ને ગીજની દોસ્તમહમદને ભાગ આવ્યા.

કોહિનૂર. ૫. આ પ્રખ્યાત હીરો દિલ્લીનુ રાજ્ય પઠાણોએ જીત્યુ ત્યારે તેમના હાથમા આવ્યો. તે પછી તે મોગલોના તા-

બામાં આવ્યો. જ્યારે મોગલ ખજાનો લૂંટીને નાદીરશાહ ઇરાન ગયો, ત્યારે એ હીરો ત્યાં ગયો. નાદીરના મરણ પછી તે હીરો અહમદશાહ અબદલ્લી પોતાની સાથે કાબુલ લાવ્યો. તેના વંશજ શાહસુજાએ હિંદમા આણ્યો. શાહસુજા પાસેથી પંજાબના શીખ રાજા રણજીતસિંગે લીધો, પણ પંજાબ અંગ્રેજોએ જીત્યુ ત્યારે તે અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યાથી હાલ તે ઈંગ્લાંડના રાજાના તાજમાં બિરાજેછે.

શાહસુજા ફરીને કાબુલ જીતેછે. ૬. શાહસુજાએ સને ૧૮૩૩માં રણજીતસિંગ સાથે સલાહ કરી, તેની મદદથી તે કાબુલ જીતવા ચાલ્યો. સિંધ કાબુલનુ ખંડીઊં હતું, તેથી ત્યાંના અમીરો પાસેથી પાછલી ચડેલી ખંડણીની તેણે માગણી કરી. અમીરોએ ત્રણ લાખ રૂપીઆ આપી તેનુ મન મનાવ્યુ. શાહસુજા ત્યાંથી કંદહાર ઉપર ચઢયો ને તે જીત્યુ. ઇ. સ. ૧૮૩૪. પણ એજ સાલમા દોસ્તમહમદે તેને હરાવીને કાઢી મૂક્યો, તેથી તે ખીલાતના ખાન મહેરાબખાનનો આશ્રય મેળવી લુધીઆણે પાછો આવ્યો. સન ૧૮૩૫.

રણજીતસિંગ પેશાવર જીતેછે. ૭. દોસ્તમહમદ કંદહાર ઉપર ચઢયો, તે તકનો લાભ લઇ રણજીતસિંગે પેશાવર જીતી લીધુ. દોસ્તમહમદ ૬૦ હજાર લશ્કર જમાવી પેશાવર પાછું લેવાને આવ્યો, પણ તે હારીને પાછો ગયો. સન ૧૮૩૫. લાર્ડ આકલાંડ આવ્યા પછી તેણે પેશાવર પાછુ આપવાની સરતે અંગ્રેજ સાથે સંધી કરવાનુ કબુલ કર્યુ, પણ ગવર્નર જનરલે ના પાડયાથી તેણે ઇરાનના શાહની મદદ માગી, ને સન ૧૮૩૭ માં પોતાના દીકરા અકબરખાનને સૈન્ય આપી પેશાવર જીતવાને મોકલ્યો. તેણે શીખ સરદારને હરાવી માર્યો, પણ રણજીતસિંગે તરતજ નવું લશ્કર મોકલી અફઘાનોને મારી કાઢયા.

ઇરાની લશ્કર હિરાત ચઢેછે. ૮. સન ૧૮૩૭ માં રૂશિયન લોકોની શિખવણીથી ઇરાનના શાહે હિંદની કુંચી હિરાત લેવા માટે લશ્કર મોકલ્યુ. તેમણે પાંચ માસ સુધી હિરાતને ઘેરો ઘાલ્યો. એવામાં મેજર પોટિંજર મધ્ય એશિઆમાં શોધ કરવા ગયો હતો, તે હિરાત આવી પહોંચ્યો. હિરાત ઈરાનીઓના હાથમાં જશે તો રૂશિયાને હિંદ જીતવું સહેલુ પડશે એવું તે માનતો, તેથી સ્વમતથી સ્વરાજ્યના રક્ષણાર્થે તે સ્વદેશાભિમાનથી હિરાતના શાહમહમદ પાસે જઇને નોકર રહ્યો. તેની હોંશિયારી, બહાદુરી, દૃઢતા હીંમત ને આગ્રહથીજ હિરાત બચ્યુ ને ઇરાનીઓ થાકીને પાછા ગયા. ઇ. સ. ૧૮૩૮.

કાબુલ ઉપર ચઢાઇનું કારણ. ૯. સન ૧૮૩૭ માં રૂશિયાએ એક એલચીને કાબુલના અમીર પાસે મોકલ્યો. દોસ્તમહમદ રૂશિયાના પક્ષમાં જશે તો રૂશિયા હિંદ ઉપર ફાવી જશે, એવા ડરથી અમીરને પોતાના પક્ષમાં લેવાને તેની સાથે સંધી કરવાને બર્ન્સ નામે અંગ્રેજી વકીલને કાબુલ મોકલ્યો. દોસ્તમહમદે તેને કહ્યુ કે જો તમે પેશાવર પાછુ અપાવો તો રૂશિયાની કે કોઇની દરકાર નહિ કરતાં હુ તમારો સાચો મિત્ર થવા રાજી છુ. પણ ગવર્નર જનરલથી તેમ બને તેમ નહોતું, તેથી બર્ન્સ પાછો આવ્યો, ને દોસ્તે રૂશિયા સાથે દોસ્તી કરી. લાર્ડ આકલાડે મેકનાટનને પંજાબ મોકલી રણજીતસિંગ સાથે મળીને શાહસુજાને કાબુલની ગાદીએ બેસાડવાને ત્રિપુટી સંધી કરી. સન ૧૮૩૮. એ રીતે શાહસુજાની મદદે જવાને એક લશ્કર બંગાળેથી ને એક મુબઇથી રવાના કરવાનો હુકમ થયો.

સિંધના અમીરો સાથે નવી સંધી. ૧૦. શાહસુજાએ સન

૧૮૩૩ માં સિંધના અમીરો પાસેથી ત્રણ લાખ રૂપિયા લેઈ પાછલી ખંડણીનું રાજીનામુ આપ્યુ હતું, તોપણ તેણે પાછલી ૨૫ લાખ રૂપિયાની ખડણી આપવાની ફરીને માગણી કરી તથા અમીરો સાથે નવી સંધી કરી; તેમાં એવું ઠરાવ્યુ કે અમીરોએ અંગ્રેજનુ ઉપરીપણું કબુલ કરવું, ને ૪ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર રાખી તેના ખર્ચ બદલ ત્રણ લાખ રૂપિયા દર સાલ આપવા. આ નવી સંધી કરવાને અમીરો રાજી નહોતા, પણ મુબઇનું લશ્કર લઇ મી. કીન કરાંચી આવ્યો, ને તે જીતીને હૈદરાબાદ ઉપર ચઢયો; ત્યારે અમીરોએ સંધી ઉપર સહી કરી.

ખીલાતના ખાન સાથે સલાહ. ૧૧. મુમઇનું ને બંગાળાનું લશ્કર શીકારપુર આગળ એકઠું થઇ બોલનઘાટમાં પેઠું. ત્યાં ઘાસપાણી વગર ઉટ અને ભારબરદારી જાનવરો મરવા માંડયાં, ખોરાક પાછળ રહ્યો હતો તે બલૂચી લૂંટારા લૂંટવા લાગ્યા, તેથી લશ્કરને હેરાનગતી ભોગવવી પડી. એ સર્વનો બંદોબસ્ત કરવાને ખીલાતના ખાન મહેરાબખાન સાથે સંધી કરવા સારૂ બર્ન્સને મોકલ્યો. એ સંધીમાં એવું ઠર્યુ કે મહેરાબખાને લશ્કરને ખોરાક પૂરો પાડવો, તથા હવે પછી આવતી ખોરાકી સલામત પહોંચાડવી.

શાહસુજા કાબુલની ગાદીએ બેસેછે. ૧૨. અંગ્રેજી સૈન્યે ૧૮૩૯ માં કંદહાર જીતી ગીજની લીધુ, ને ત્યાંથી તે કાબુલ ઉપર ચઢયું. ખૈબરને માર્ગે શાહસુજાનો દીકરો તૈમુર તથા શાખલશ્કર પણ આવી પહોંચ્યું. દોસ્તમહમદ નાસી ગયો ને સન ૧૮૩૯ માં શાહસુજા કાબુલની ગાદીએ બેઠો. કાબુલ, કંદહાર, ગીજની ને જલાલાબાદ વગેરે સ્થળે શાહના રક્ષણાર્થે ૧૦ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર રાખી બાકીનું લશ્કર હિંદમાં આવ્યુ.

ખીલાત જીત્યું. ૧૩. મુંબઇનું લશ્કર પાછું લઇ જનાર જનરલ વીલ્ટશાયરને હુકમ કર્યો હતો કે ખીલાતના મહેરાબખાને ખોરાકી બરાબર પહોંચાડી નહિ તથા બલુચી લૂંટારાને અટકાવ્યા નહિ, માટે પાછા વળતાં તેને સજા કરવી. તેથી તેના ઉપર અંગ્રેજી સૈન્ય ચઢયું, ને સન ૧૮૩૯ માં મહેરાબખાનને મારી ખીલાત લીધુ ખીલાતની ગાદી મહેરાબના એક સગાને આપી તેના રાજ્યમાંથી ત્રણ ફળદ્રુપ પ્રાંતો શાહસુજાના રાજ્યમાં જોડી દીધા.

દોસ્તમહમદ શરણ થાયછે. ૧૪. અંગ્રેજી લશ્કરે કાબુલ જીત્યું ત્યારે દોસ્ત ઉત્તરમાં નાશી ગયો ને લશ્કર જમાવ્યું સર રાબર્ટ સેલ તેની પાછળ પડયો. તેમની પરવાન આગળ સન ૧૮૪૦ માં લઢાઈ થઈ, તેમાં દોસ્તમહમદ જીત્યો. તોપણ તેને કાબુલ જીતવાની આશા નહિ પડવાથી તે અંગ્રેજને

દોસ્તમહમદ.

શરણે આવ્યો. દોસ્તને બે લાખ રૂપિયાનુ વર્ષાસન આપી તેના કુટુંબ સાથે કલકત્તે મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૮૪૦.

કાબુલમાં બળવો.—૧૫. અફઘાન લોકોને પોતાનો દેશ ફિરં-ગીઓની સત્તામાં રહે તે પસંદ પડતું નહોતું, તેથી સન ૧૮૪૧ માં તેમણે બંડ કરવા માંડયાં પ્રથમ ગીલજાઈ લોકે બળવો કરી સર રાબર્ટ સેલને જલાલાબાદ જતા હેરાન કર્યો. પછી કાબુલમાં બળવો થયો, તેનો આ-ગેવાન દોસ્તમહમદનો દીકરો અકબરખાન હતો, તેણે દગાથી મેકનાટન તથા બર્ન્સ વગેરેને માર્યા. અંગ્રેજી સૈન્ય ગભરાયુ. સેનાપતિ એ-

અકબરખાન.

લફિન્સ્ટન ઘરડો ને બારિક સમય માટે અયોગ્ય હતો. તેણે અં-ગ્રેજના નામને શરમ પમાડનારી સરત* કરી હિંદમાં પાછા જવાનુ કબુલ કર્યું. એલફિન્સ્ટન, લેડી મેકનાટન, લેડી સેલ વગેરેને બાંહે-ધરીમાં આપી સૈન્ય આગળ ચાલ્યુ. ૫દર હજારમાંથી માત્ર ડાક્ટર બ્રાઇડોન એકલોજ જલાલાબાદ જઈ પહોંચ્યો. બાકીનુ સૈન્ય બરફ, ભૂખ, થાક ને દુશ્મનના મારથી મરણ પામ્યુ. જલાલાબાદમાં સર રાબર્ટ સેલ, ને કંદહારમાં જનરલ નાટ બહાદુરીથી પોતાનો બચાવ કરી રહ્યા. બંડખોરોએ શાહસુજાને મારી નાંખ્યો. સન ૧૮૪૧.

---

* કાબુલ, કંદહાર, ગીજની ને જલાલાબાદ ખાલી કરી જવું, દોસ્ત મહમદને છૂટો કરવો, શાહસુજા લાખ રૂપિયા વર્ષાસન લઇ કાબુલમાં રહે કિવા હિંદમા જાય, ને તેના બદલામા અકબરખાને ખોરાકી ને ઘોડા આપી અંગ્રેજી લશ્કરને હિંદમા વગર હરકતે જવા દેવું.

હારનો બદલો લેવાનો ઠરાવ. ૧૬. કાબુલની હારનો બદલો વાળવાનો ઠરાવ ગવર્નર જનરલે કરીને ખૈબરને માર્ગે જનરલ પોલોકને અને બોલાનને માર્ગે જનરલ ઇંગ્લાડને જવાનો હુકમ કર્યો. જાનેવારી ૧૮૪૨. પણ આકલાંડ સાહેબના એ કામથી ઇંગ્લાડના અધિકારીઓ નાખુશ થયાથી તેમણે એલનબરો સાહેબને તેમની જગાએ ગવર્નર જનરલ ઠરાવી ગોકલ્યો; તેથી સન ૧૮૪૨ ના ફેબ્રુઆરીમા તે હિંદમાં આવ્યો.

ચીન સાથે લઢાઇ. ૧૭. લાર્ડ આકલાંડના સમયમાં ચીન સાથે લઢાઇ થઇ. ચીનમા હિંદનુ અફીણ જતું, તે ખાઇને ત્યાંના લોક પાયમાલ થતા, તે જોઇ ચીનના પાદશાહે પોતાના દેશમાં અફીણ લાવવાની મના કરી, તોપણ હિંદી વેપારીઓ ને ચોરીથી લાવવા લાગ્યા. કંતાનના સુબાએ એ ચોરીના માલની તપાસ કરાવી તેનો નાશ કરાવ્યો; તેથી વેપારીઓને નુકસાન થયુ. તેનો બદલો લેવાને તેમણે અંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી, તેથી લોર્ડ આકલાંડે હિંદમાંથી જનરલ ગાફની સરદારી નીચે લશ્કર મોકલ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૦. તેણે ચીનના શાહને હરાવી સંધી કરવાની જરૂર પાડી. તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે ચીનના શાહે "હાંગકાંગ અંગ્રેજોને આપવો ને ચીનનાં ચાર બંદરોમાં વેપાર કરવાની રજા આપવી." સન ૧૮૪૨.

લાર્ડ એલનબરો. ૧૮. એલનબરોના વખતમાં ત્રણ બનાવ બન્યા. ૧. કાબુલની હારનો બદલો વાળવો. ૨. સિંધ જીતવું. ૩. ગ્વાલિયરના રાજ્યનો બંદોબસ્ત.

કાબુલની હારનો બદલો વાળવો. ૧૯. ખાઇબિરને માર્ગે પોલોકને, અને બોલાનને માર્ગે ઇંગ્લાંડને લશ્કર તથા ખોરાકી આપીને અફઘાનિસ્તાન ઉપર મોકલ્યા. પોલોકે જલાલાબાદ જઈ સર રાબર્ટ સેલના લશ્કર સાથે મળી કાબુલ ઉપર ચઢાઇ કરી. જનરલ ઇંગ્લાડ કંદહાર પહોંચ્યો, એટલે નાટનું લશ્કર ગીજની ઉ-

પર ચઢયું; ને તે જીતી કાબુલ ભણી ચાલ્યું. બંને તરફથી લશ્કર આવતું સાંભળી અકબરખાન નાશી ગયો, ને અંગ્રેજ કેદીઓને તુર્કસ્તાન ભણી મોકલી દીધા. જેના કબજામાં એ કેદીઓ હતા તેણે લાંચ લઇ તેને અંગ્રેજી લશ્કરને સોંપ્યા. અંગ્રેજ લશ્કરે કાબુલના બજારનો નાશ કર્યો, શહેર લૂંટયું ને તેને આગ લગાડી પોતાની હારનો બદલો લીધો. પછી તેઓ સર્વે હિંદમાં આવ્યા ને દોસ્તમહમદને છૂટો કરી કાબુલ મોકલ્યો.

સિંધપ્રાંત ખાલસા થયો. ૨૦. સિંધ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયલું હતું, ને તેમાં જુદા જુદા અમીરો રાજ્ય કરતા હતા. ઉપલા સિંધમાં ખૈરપુરનો અમીર મીર રૂસ્તમ મુખ્ય હતો. તે સિવાય મીરજાપુર, હૈદરાબાદ ને તેમના પેટામાં ઘણા અમીરો સ્વતંત્ર હતા, ને તે દરેક સાથે ૧૮૩૯ માં જુદી જુદી સંધી થઇ હતી. સન ૧૮૪૨ માં સિંધના અંગ્રેજ અમલદારોએ એકની ભૂલના જવાબદાર સઘળા અમીરોને ગણવાનો ઠરાવ કર્યો. ત્યાંના અંગ્રેજ અધિકારી આઉટરામે તેમાંના બે કે ત્રણ અમીર ઉપર કાબુલની હાર પછી અંગ્રેજ સામી દુશ્મનાવટ ધરાવેછે એવું તહોમત મૂક્યું. ગવર્નર જનરલે સર ચાર્લ્સ નેપિયર નામે યોદ્ધાને તેની તપાસ કરવા મોકલ્યો. તે ઇંગ્લાંડથી નવો આવેલો હતો. તેને હુકમ કર્યો કે ઉપલા તહોમત બાબત તપાસ કરવી પણ ખાતરી થયા સિવાય તેમની વિરૂદ્ધ કાઇપણ પગલુ ભરવું નહિ. પરતુ આ દેશના લોકોની ખટપટથી, રીતભાતથી ને ભાષાથી અજાણ્યા નેપિયરે ત્રણે અમીર ઉપર તહોમત સાબિત ગણી તેમની વિરૂદ્ધ પગલું ભર્યું, તથા તેમના મુલકનો ભાગ જપ્ત કરીને તેમને મળવાને બોલાવ્યા. તેઓ ડરીને નાસી ગયા, ને હૈદરાબાદમાં આઉટરામ નવી સધી કરવામાં રોકાયો હતો તેની પાસે ગયા. તેમણે તેને કહ્યું કે અમારા ઉપરનું તહોમત ખોટું છે. આઉટરામે નવી સંધી ઉપર સહી કરવાને કહ્યું. તેમાં તેમની ટકશાળ બંધ પાડવાનુ, લશ્કરના ખર્ચ બદલ મુલક આપવાનું ને એકના ગુન્હા બદલ સઘળાને જવાબદાર રહેવાનું હતું.

આ સરતો અમીરોને પસંદ નહોતી. તેમણે કહ્યું કે અમારો અંગ્રેજ સામે થવાનો ઇરાદો નથી, અમે ગુન્હો કર્યો નથી ને કરવાની અમારી તાકાદ પણ નથી, છતા વગર કારણે અમને આ નવી સંધી ઉપર સહી કરવાને શા માટે ફરજ પાડોછો ? છેવટે આઉટરામના આગ્રહથી તેમણે સહી કરી પછી તેમણે કહ્યું કે હૈદરાબાદમાં બલુચીઓ હથિયારબધ એકઠા થયાછે, તે કોઇના કબજામાં નથી, માટે તમે સલામત જગાએ જાઓ, નહિ તો તેમના કામના જવાબદાર અમે રહીશુ નહિ પરતુ તેમની માગણી ઉપર તેણે લક્ષ આપ્યુ નહિ. સધી ઉપર સહી થયા પછી ત્રીજે કે ચોથે દિવસે પેલા બલુચીઓએ આઉટરામ ઉપર હુમલો કર્યો. તેથી આઉટરામ નાસીને નેપિયરના લશ્કરમા જઇ મળ્યો. સન ૧૮૪૩ મા મીઆણી આગળ ને હૈદરાબાદ આગળ બલુચીઓ હાર્યા, તેથી એ પ્રાંત તેજ સાલમાં ખાલસા કરવામા આવ્યો ખૈરપુરનો અમીર અલીમુરાદ જે તેના ભાઇ મીર રૂસ્તમ અને બીજા અમીરોના નાશનુ મૂળ હતો, તેનો જ મુલક માત્ર રહ્યો. ભાવલપુરનો નવાબ જે અગાઉથી અંગ્રેજ પક્ષમા હતો, તેને અમીરોના મુલકમાથી થોડો ભાગ આપીને નવાજ્યો.

સિંધીઆના રાજ્યનો બંદોબસ્ત. ૨૧. દાલતરાવ સિંધીઆ સન ૧૮૨૭ માં મરણ પામ્યાથી તેની સ્ત્રીએ જનકોજીને દત્તક લીધો હતો, તે સન ૧૮૪૩ મા મરણ પામ્યો. જનકોજીની સ્ત્રીએ જીઆજીરાવને દત્તક લીધો. તે આઠ વર્ષનો હોવાથી જનકોજીનો મામો કારભાર કરવા લાગ્યો, પણ દાદા ખાસજીવાળાએ રાણીને કબજે લેઇ મામાને કાઢી મૂકી કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. દાદા અંગ્રેજની વિરૂદ્ધ પક્ષનો હતો, તેણે સિધીઆના કવાયતી લશ્કરને કબજે લીધુ. ગવર્નર જનરલે દાદાને કાઢી મૂકવાને લખ્યુ, એ કાગળ દાદાએ રાણીને બતાવ્યોજ નહિ. રાણીએ દાદાને કાઢી મૂકવા કબુલ કર્યું, ત્યારે ગવર્નર જનરલે તેને પોતાને કબજે માગ્યો; તે ના આપવાથી અંગ્રેજી લશ્કર લેઇ એલનબરો પડે ગ્વાલિયર

આવવાને નીકળ્યો; ત્યારે રાણીના ત્રણ ઉમરાવો ગવર્નર જનરલ પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે રાણી ને રાજા આપની મુલાકાતે આવે છે, તે આવે ત્યાં સુધી અંગ્રેજી લશ્કર અમારા રાજ્યમાં આવતું અટકાવો, આપ કહેશો તે પ્રમાણે કરવાને અમો તૈયાર છીએ. પણ એ વાત નહિ માનતાં ગવર્નર જનરલે લશ્કરની કુચ જારી રાખી. સિંધીઆનું લશ્કર શહેર બહાર અંગ્રેજને અટકાવવા ચાલ્યું, ને વગર સરદારે મહારાજપુર ને પનીઆર આગળ બહાદુરીથી લઢ્યુ, પણ તે હાર્યાથી ગવર્નર જનરલે ગ્વાલિયર આવી સિંધીઆ સાથે નવી સંધી કરી. તેનુ ૪૦ હજાર લશ્કર હતું તે ઘટાડી ૯ હજાર કર્યું, ગ્વાલિયરમાં અંગ્રેજી લશ્કર રાખી તેનુ ખર્ચ સિંધીઆ આપે એવું ઠરાવ્યુ, અને રાણીને ત્રણ લાખનુ વર્ષાસન બાંધી આપ્યુ. ૧૮૪૪.

લાર્ડ એલનબરોની વિદાયગીરિ. ૨૨. સિંધ ને ગ્વાલિયરની લઢાઇઓ ઇંગ્લાંડમા પસંદ પડી નહિ, ને તેથી લાર્ડ એલનબરોને વિલાયત પાછો બોલાવી લીધો, ને તેની જગાએ લાર્ડ હાર્ડિંજને ગવર્નર જનરલ ઠરાવીને મોકલ્યો! સન ૧૮૪૪. લાર્ડ એલનબરોના વખતમાં સન ૧૮૪૩ મા ગવર્નર જનરલની કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલના મી. બર્ડ નામે મેમ્બરે હિંદમાં ગુલામનો ધંધો કરવાની બંધીના કાયદાનો ખરડો કર્યો, તે ગવર્નર જનરલે મંજુર કરી એ વેપાર અટકાવ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

શીખરાજ્ય.

સન ૧૮૦૦ થી ૧૮૪૯ સુધી.

૧. રણજીતસિંગ. ૨. રણજીતસિંગ શીખ લશ્કરને કવાયત શીખવેછે. ૩. રણજીતસિંગના રાજ્યનો વધારો. ૪.

શીખલશ્કર યૂરોપિયન કવાયત શિખેછે. ૫. વહાબીપંથ. ૬. રણજીતસિંગ પેશાવર જીતેછે. ૭. રણજીતસિંગના રાજ્યનો મધ્યાહ્‌ન. ૮. રણજીતસિંગનું ભવિષ્ય. ૯. રણજીતની રાજ્યપદ્ધતિ. ૧૦. શીખરાજ્યમાં કુસંપ. ૧૧. સૈન્ય–રાજ્ય. ૧૨. શીખ સાથે ૧ લું યુદ્ધ. ૧૩. શીખ સરદારોનો બળવો. ૧૪. શીખ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૧૫. મુલતાન જીતવું. ૧૬. બળવાનો અંત. ૧૭. શીખ રાજ્યની આખર.

રણજીતસિંગ. ૧. બંધુના મૂઆ પછી પણ શીખ લોકોનો લડાયક જુસ્સો નરમ પડ્યો નહોતો એ લોકનુ પ્રબળ પંજાબમાં વધારે હતું. એ પથ માનનાર નાના નાના જાગીરદારો પંજાબમાં વધારે હતા, તેમાંના મહાસિંગ નામે સરદારને રણજીતસિંગ નામે પુત્ર થયો. બાપના મરણથી બાર વર્ષની બાળવયે રણજીતસિંગ ગાદીએ બેઠો. સન ૧૭૯૨. બાળપણામા બળીઆ નીકળ્યાથી એની આંખ ગઈ હતી. હૈદર કે શિવાજીની માફક એ પણ કાંઇ વિદ્યા શિખ્યો નહોતો, છતાં એ બંનેના જેવા રાજ્યસ્થાપક ગુણો એ-નામાં હતાં. તે વખતે પંજાબ કાબુલના દુરાનીરાજાના તાબામાં હતું. જ્યારે કાબુલના ઝમાનશાહે હિંદ ઉપર સ્વારી કરી, ત્યારે રણજીતસિંગે તેને સહાય કરી, તેના બદલામાં શાહે તેને લાહોર ઇનામમાં આપ્યુ; ને પોતાની તરફથી તેને પંજાબનો સુબો ઠરાવ્યો. સન ૧૮૦૧. તે પછી કાબુલમાં દુરાની ભાઇઓ માંહોમાંહે લડીને નબળા થયા ત્યારે રણજીતસિંગ સ્વતંત્ર થયો. શીખલોક બહાદુર ને લડવૈયા છે. તેમનું મન મેળવી લેઇ તેણે સતલજ સુધીનો મુલક જીતીને તાબે કર્યો. સતલજ ને જમના નદીની વચ્ચે સરહિંદપ્રાંત છે, તેમાં નાના નાના શીખ સરદારો રાજ્ય કરતા હતા. રણજીતસિંગે તેમના ઉપર ઉપરીપણાનો દાવો કર્યાથી તેમણે અંગ્રેજોની સહાય માગી. અંગ્રેજોએ તેમની સાથે સંધી કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લીધા, તેથી રણજીતસિંગ તે તરફ આગળ વધતો અટક્યો.

રણજીતસિંગ શીખ લશ્કરને કવાયત શિખવેછે. ૨. સન ૧૮૦૯ માં મેટકાફ રણજીતસિંગ સાથે સંધી કરવાને લાહોર આવ્યો, ત્યારે તેના લશ્કરની ટુકડીની કવાયત જોઈ રણજીતસિંગ ચકિત થયો ને તેણે પોતાના લશ્કરને કવાયત શિખવવાનું ધાર્યું. પ્રથમ તેના લશ્કરે પોતાની જૂની રીત છોડી કવાયત શિખવાને આનાકાની કરવા માંડી, પણ રણજીતસિંગે તેમને પગાર વધારવાની લાલચ આપીને, તેમની કવાયત ઉપર પોતે ધ્યાન

રણજીતાસિંગ.

આપીને, તથા પોતે કવાયત કરવા માંડીને લશ્કરીઓને કવાયત ઉપર ધ્યાન આપતા કર્યા. એ રીતે નિરતર ધ્યાન આપ્યાથી એનું લશ્કર કવાયતી બન્યુ, તથા તેનુ તોપખાનું વખાણવા જોગ થયુ.

રણજીતસિંગના રાજ્યનો વધારો. ૩. સન ૧૮૦૯ સુધીમાં એણે સઘળા શીખ સરદારોને તાબામાં આણી પોતાનુ રાજ્ય ફેલાવવા માંડ્યુ. તે સમયે મુલતાન કાબુલના અમીરના તાબામાં હતું, તેના ઉપર સ્વારી કરીને બે લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. સન ૧૮૧૦. સન ૧૮૧૩ માં એણે કાબુલના વજીર ફતેહખાન સાથે સંધી કરીને કાશ્મીર જીતવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ વજીર એકલાએ તે જીત્યાથી રણજીતને તેમાં ભાગ મળ્યો નહિ, તેથી તેણે અટકનો કિલ્લો ને તેની પાસેનો મુલક ફતેહખાનને હરાવીને લીધો; અને સિંધુ સુધી પોતાના રાજ્યની હદ વધારી. કાબુલનો શાહ-

સુજા એને આશ્રયે આવી રહ્યાથી તેની પાસેથી રણજીતે કોહિનુર પડાવી લીધો. તેથી શાહ અંગ્રેજને આશ્રયે લુધીઆણામાં આવી રહ્યો. સન ૧૮૧૮ માં કાબુલના અમીર મહમદના દાકરા કામરાને ફતેહખાન વજીરને મારી નાંખ્યાથી તેના વીશ ભાઇઓએ મહમદને હિરાત નસાડી મૂકી, અફઘાનિસ્તાનનો કબજો લીધો. એ ગડબડનો લાભ લેઈ રણજીતે સન ૧૮૧૮ માં મુલતાન ને ૧૮૧૯ માં કાશ્મીર જીતી લીધાં, તથા સન ૧૮૨૧ સુધીમા સુલેમાન ને સિંધુ નદીની વચ્ચેની સિંધ સુધીની પટી જીતી લીધી.

શીખ લશ્કર યૂરોપિયન કવાયત શિખેછે. ૪. સન્ ૧૮૨૨ માં નેપોલિયન બોનાપાર્ટના સરદાર કર્નલ એલાર્ડ અને વેનચુરા તેના લશ્કરમાં નોકર રહ્યા. તેમણે તથા તે પછી જનરલ કોર્ટને આવીટેબાઇલે શીખ લશ્કરને યૂરોપિયન લઢાઇની કવાયત તથા કળા શિખવી, તેથી એનુ લશ્કર ને તોપખાનુ હિંદમા સર્વ દેશી રાજ્યો કરતાં ચઢીઆતું થયુ.

વાહબીપંથ. ૫. અમીરખાન પિંઢારાના લશ્કરમાં સૈયદ અહમદ નામે એક નાનો સરદાર હતો, તેણે અમીરખાનનુ લશ્કર વેરાયા પછી એક નવો ધર્મ ચલાવ્યો. તેને વાહબીપથ કહેછે. અહમદ સન ૧૮૨૨ માં બંગાળામાં ગયો, ત્યા એના ઘણા શિષ્ય થયા. એ અહમદે સન ૧૮૨૭ મા બળવો કરીને પેશાવર ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ તે હાર્યો. ફરીથી સન ૧૮૩૦ માં હલ્લો કરીને તેણે પેશાવર જીત્યું, પણ તે ફરીને હાર્યો ને કાશ્મીરમા નાસી ગયો. ત્યાં એનો શિષ્ય ટીટુમીર હતો. તેણે બંગાળામા જઇને બળવા કર્યો, એ વાત પાછળ આવી ગઇછે. ટીટુના બળવાની પૂર્વે અહમદને રણજીતના લશ્કરે મારી નાખ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૧.

રણજીત પેશાવર જીતેછે. ૬ સન ૧૮૨૩ માં રણજીતે પેશાવર ઉપર ચઢાઇ કરી, પણ નોશેરા આગળ એનુ લશ્કર હાર્યાથી વધારે લશ્કર લાવીને એણે પેશાવર જીત્યુ ને દોસ્તમહમદના ભાઈ યારમહમદને ખંડણી આપવાની સરતે પાછુ સોપ્યું. આગળ જતાં જ્યારે દોસ્તમહમદ શાહસુજા પાસેથી પાછળ કહ્યા પ્રમાણે

કંદહાર પાછું લેવાને ગયો, ત્યારે રણજીતે પેશાવર ઉપર હલ્લો કરીને જીતી લીધુ ને પોતાના રાજ્યમાં મેળવી જનરલ આવીટેબાઇલને ત્યાંનો સુબો ઠરાવ્યો. એ પ્રમાણે રણજીતસિંગે પરદેશીઓનો વિશ્વાસ કરી પોતાના લશ્કરના જનરલ બનાવ્યા, એટલુજ નહિ પણ તેમને પોતાના રાજ્યમા સુબેદાર ઠરાવ્યા દોસ્તમહમદ પેશાવર જીતવાને આવ્યો પણ હારીને પાછો ગયો ઇ સ ૧૮૩૫.

રણજીતના રાજ્યનો મધ્યાહ્ન. ૭. સન ૧૮૩૫ સુધીમાં રણજીતસિંગે એક નાની ઠકરાતમાંથી તાતારથી સિંધ સુધી ને સતલજથી સુલેમાન સુધીનુ વિસ્તીર્ણ રાજ્ય બનાવ્યુ. એના રાજ્યની ઉપજ અઢી કરોડ રૂપિયા ને લશ્કર એક લાખ માણસનુ હતું. એના રાજ્યની પૂર્વ હદ ઉપર અંગ્રેજ ને તેમના મિત્રોનો મુલક હતો, ને સન ૧૮૦૯ ની સંધી પ્રમાણે એ મુલક ઉપર તલપ મારવાની મના હતી; તેથી એના સરદારોનો આગ્રહ છતાં એણે મરતાં સુધી તે તરફ દૃષ્ટિ કરી નહિ. દક્ષિણ તરફ સિંધ જીતવાની એને ઇચ્છા હતી, પણ અંગ્રેજો વચ્ચે પડવાથી એ વાત એણે બંધ રાખી. પશ્ચિમ તરફ ખૈબરઘાટમા જવાની એના લશ્કરની મરજી નહોતી, તેથી હવે એના રાજ્યની હદ આવી રહી સન ૧૮૩૯ માં રણજીતસિંગ મરણ પામ્યો, ત્યારે એના ખજાનામા બાર કરોડ રૂપિયા સિલક હતી.

રણજીતસિંગનું ભવિષ્ય. ૮. એણે પોતાના એક સરદારના પુત્રને અંગ્રેજી ભણવા મોકલ્યો હતો. તે આવ્યો ત્યારે હિંદનો નકશો પથરાવીને લાહોરનુ રાજ્ય બતાવવા કહ્યું. તે પછી એણે પૂછ્યુ કે હિમાચળથી લંકા સુધી આ લાલ લીટીની હદ શાનીછે? છોકરે કહ્યુ એ તો અંગ્રેજી રાજ્યની હદ છે. એ સાંભળી એણે નકશાને લાત મારી કહ્યું, કે "આ બધો લાલ થઈ જશે." મતલબ કે આખુ હિંદ અંગ્રેજી થશે. તે પછી દશ બાર વર્ષમાં તો એનુ રાજ્ય અંગ્રેજીમાં જોડાયુ.

રણજીતની રાજ્યપદ્ધતિ. ૯. રણજીતસિંગ ભણેલો નહોતો, તથાપિ એના કારભારીઓ કાગળપત્રો લાવે, તે સાંભળી તે ઉપર

પોતાના અભિપ્રાય આપતો. એણે જાત મહેનતથી મુલકો જીત્યા ને જય મેળવ્યા, તોપણ તે લખાણમાં ને બોલવામા પોતાને શીખ સમાજના મુખી તરીકે ગણુતો; રાજા તરીકે નહિ. શીખ સમાજને "ખાલસા" કહેતા ને એનુ લશ્કર ખાલસાનું લશ્કર કહેવાતું, ને "ખાલસાનો જય" એમ બોલતા. એથી સરદાર, સિપાઈ ને લોક એની સાથે પૂજ્ય ભાવથી વળગી રહેતા. સઘળા વિજયો ને પરાક્રમો પરમેશ્વરને નામે ગુરુ ગોવિંદની ખાતર અને ખાલસાની કીર્તિની ખાતર હતા, એમ સમજાવી એણે સર્વનો પ્રેમ મેળવ્યો હતો. તે સન ૧૮૩૯ માં ૫૯ વર્ષની ઉમ્મરે ૪૭ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. અંગ્રેજો એને પજાબનો સિંહ કહેતા.

શીખરાજ્યમાં કુસંપ. ૧૦. રણજીત પછી તેનો પુત્ર કરકસિંગ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પણ રાજ્યની ખરી સત્તા કરકસિંગના પુત્ર નાઓનિહાલસિંગના હાથમાં હતી ને તેનો કારભાર જામુભાઇઓમાંનો ધ્યાનસિંગ કરતો હતો. રણજીતસિંગના સમયમાં ગુલાબસિંગ નામે રજપૂત તેના પાયદળ લશ્કરમાં હતો, તેની હોંશિયારીથી તે આગળ જતાં સરદાર થયો. રણજીતે તેને જામુની જાગીર આપી હતી. એ ત્રણ ભાઇ હતા. તેમાં ગુલાબસિંગ મોટો હતો. સન ૧૮૪૦ માં કરકસિંગ મરણ પામ્યો, ને તેજ દિવસે તેનો પુત્ર નાઓનિહાલ પણ મુઓ, તેથી રણજીતનો કુંવર શેરસિંગ ગાદીએ બેઠો, ને ધ્યાનસિગ કારભારી થયો. એવામાં ગુલાબસિગે ચીનાઇ ટીબેટ જીતવાનો વિચાર કર્યો પણ અંગ્રેજોએ વચ્ચે પડી લાસા દરબાર સાથે સધી કરાવી. આગળ પજાબ દરબારમાં ખટપટ ચાલી, તેમા શેરસિગ ને ધ્યાનસિગ મરાયા, તેથી રણજીતનો પાંચ વર્ષનો કુવર દુલિપસિગ ગાદીએ બેઠો. તેનો કારભાર તેનો મામો જુવાહિરસિંગ તથા લાલસિગ નામે બ્રાહ્મણ કરવા લાગ્યા.

સૈન્યરાજ્ય. ૧૧. હવે રાજ્યની સઘળી સત્તા સૈન્યના હાથમાં આવી. તેઓ ચાહે તેને ઉઠાડે ને ચાહે તેને બેસાડે, એવું થયુ. તેમણે ગુલાબસિંગને નમાવી ૬૮ લાખ, ને મુલતાનના સુબા

મૂળરાજને નમાવી ૧૮ લાખ રૂપિયા લીધા તથા જવાહિરસિંગને મારી નાંખ્યો; તેથી લાલસિંગ દીવાન ને તેજસિંગ સેનાપતિ થયો. જનરલ કોર્ટ નાસી ગયો ને જનરલ આલીટિબાઇલ જલાલાબાદ જતો રહ્યો. દુલિપસિંગની મા, લાલસિંગ ને તેજસિંગ પણ પોતાની સલામતી માટે લશ્કરથી ડરવા લાગ્યાં. તેઓ લશ્કરના હાથમાં રમકડા જેવા થયાં.

શીખ સાથે ૧ લું યુદ્ધ. ૧૨. શીખ રાજ્યની આવી અસ્થિર હાલત જોઇને ગવર્નર જનરલે પોતાના રાજ્યની સલામતી માટે સતલજની પૂર્વે ફીરોજપુરની આસપાસ ૪૦ હજાર લશ્કર જમાવેલું હતું. લાહોરના લશ્કરને કાંઇ કામ ન હોવાથી તે બે કેદ થયુ, તેથી કારભારીઓ ડરવા લાગ્યા, ને તેઓ લશ્કરનો નાશ થઅલો ઇચ્છવા લાગ્યા. અંગ્રેજો સિવાય તેમનો દોર નરમ પાડે તેવું કોઈ ન હોવાથી છેવટે તેમણે પોતાના લશ્કરને સતલજની પૂર્વના મુલક ઉપર હલ્લો કરવાને મોકલ્યું, તેથી ૬૦ હજાર શીખ લશ્કર જબરા તોપખાના સાથે સતલજ ઓળંગી આ પાર આવ્યુ. ફીરોજપુરમાં ૧૦ હજાર લશ્કર હતું, પણ લાલસિંગે ને તેજસિંગે લઢાઇ ન કરતાં આગળ ચાલી ફીરોજશહેર આગળ છાવણી નાંખી. સન ૧૮૪૫. ફીરોજપુરના લશ્કર ઉપર શીખ લશ્કરે હલ્લો કર્યો હોત, તો તેનો નાશ કરી શક્યા હોત, પણ શીખ સરદારો શીખ લશ્કરની જીતથી ડરતા હતા, તેથી તેઓ તેમની જીત કરતાં તેમનો નાશ વધારે ઇચ્છતા હતા. એવામાં કમાન્ડર ઇન ચીફ ગાફ તથા ગવર્નર જનરલ હાર્ડીંજ આવી પહોંચ્યા. વીશ હજાર લશ્કર લેઇ લાલસિંગે મુડકી આગળ અંગ્રેજી લશ્કર ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ લાલસિંગ નાસી ગયાથી શીખ લશ્કર હારીને પાછું છાવણીમાં આવ્યુ. ત્યાં આગળ ગાફે શીખ લશ્કર ઉપર હલ્લો કર્યો. અંગ્રેજ લશ્કરે છાવણી લેવાને ઘણો યત્ન કર્યો, પણ તે લેવઇ નહિ, ને બંને લશ્કર પોતપોતાની જગોએ રહ્યાં. સવારમાં લાલસિંગ નાસી ગયાથી શીખ લશ્કર પાછુ ફર્યું. એ લઢાઇથી અંગ્રેજનો લડાઇનો સામાન ખુટી ગયો હતો; એવામાં તેજસિંગ તાજું લશ્કર લઇને

આવ્યો; પણ તે લઢાઈ કર્યા વગરજ ચાલ્યો ગયો. તેથી અંગ્રેજી લશ્કરનો નાશ થતો બચ્યો. જેના સરદાર આંધળા તેનુ લશ્કર કુવામાં પડે તેમા નવાઈ નથી. નવો સામાન ને લશ્કરની સહાય આવતા સૂધી અંગ્રેજ લશ્કર આગળ નહિ વધ્યાથી શીખ સરદાર રણજોરસિંગે અદીવાળ આગળ અગ્રેજ સરદાર હારીસ્મીથ ઉપર હલ્લો કરીને તેને હરાવ્યો, પણ એજ સરદારે અલીવાલ આગળ રણજોરને હરાવી પોતાની ગએલી આબરૂ પાછી મેળવી. સન ૧૮૪૬. લાલસિંગની નાલાયકી જોઈ ગુલાબસિંગને દીવાન ઠરાવ્યો. તેણે સલાહનુ કહેણ ચલાવ્યુ, પણ ગવર્નર જનરલે શીખ લશ્કરના હથિયાર લઇ લેવાની માગણી કરી તે ગુલાબસિંગના હાથમાં નહિ હોવાથી સંધી થઈ નહિ શીખ લશ્કરે સોબ્રાઓન આગળ છાછણી નાખી.. અંગ્રેજી લશ્કરે આગળ વધી, છાવણી ઉપર હલ્લો કર્યો. શીખ સરદાર લાલસિંગે શીખની નબળી જગા અગ્રેજને બતાવ્યાથી, લાલસિંગ ને તેજસિંગ નાસી જવાથી અને તેજસિંગે જતી વખતે સતલજ ઉપરનો પુલ તોડાવી નાંખ્યાથી શીખ હાર્યા. શીખ સરદાર સ્યામસિંગે મરતા સુધી બહાદુરીથી લઢાઈ કરી. બાકીના મરાયા, કે નદીમા ડુબી ગયા. એ યુદ્ધમાં ૮ હજાર શીખ મૂઆ, ને અગ્રેજી લશ્કરમાથી સુમારે ૨૪૦૦ માણસ મરાયા ઈ સ. ૧૮૪૬. આ જય મેળવી અગ્રેજી લશ્કર લાહોર આવ્યુ, ત્યાં સલાહ થઇ, તેમાં એવુ ઠર્યુ કે "સતલજ ને બીઆ નદી વચ્ચેનો દોઆબપ્રાત તથા લઢાઇના ખર્ચ બદલ દોઢ કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજોને આપવા, ૩૨૦૦૦ લશ્કર રાખી બાકીના શીખ લશ્કરને રજા આપવી, મહારાજા મોટા થતા સુધી પચથી રાજ્ય કારભાર ચલાવવો, ને લાહોરમા અંગ્રેજ રેસિડેંટ રાખવો" લઢાઇના ખર્ચના રૂપિયા આપવાના ખજાનામાં ૫૦ લાખથી વધારે નહિ હોવાથી એક કરોડ રૂપિયા ગુલાબસિંગે આપ્યા, તેના બદલામાં અંગ્રેજે તેને કાશ્મિર ને જમુનો સ્વતંત્ર રાજા બનાવ્યો. રાજાની માગણીથી થોડુ અંગ્રેજી લશ્કર પણ રાજ્યના બંદોબસ્ત માટે પજાબમાં રાખ્યુ. એ રીતે શીખની ૧ લી લઢાઇનુ છેવટ આવ્યુ. ઇ. સ. ૧૮૪૬.

શીખ સરદારોનો બળવો. ૧૩. સન ૧૮૪૮ માં લાર્ડ હાર્ડિંજ વિલાયત ગયો, ને તેની જગોએ લાર્ડ દલહૌસી ગવર્નર જનરલ થયો. મુલતાન જીત્યા પછી રણજીતે મૂકેલો સુબો ૧૮૪૪ માં મરણ પામ્યાથી તે સુબાનો પુત્ર મૂળરાજ સુબો થયો, તેની સુબાગીરિ ઉપર કાયમ થવાને દીવાન લાલસિંગે કરોડ રૂપિયા માગ્યા, પણ છેવટે ૧૮ લાખ નક્કી થયા. તે પછી શીખ દરબારમાં કુસપ પેઠાથી તેણે તે આપ્યા નહિ, પણ અંગ્રેજે સ્વસ્થતા કર્યા પછી એ રૂપિયાની ફરી માગણી થયાથી મૂળરાજ લાહોર આવ્યો, તે ૧૮ લાખ રૂપિયા આપીને તેણે રાજીનામુ આપ્યુ, તે સ્વીકારી તેની જગાએ ખાનસિંગને સુબો ઠરાવ્યો. તે તથા કેટલાક અંગ્રેજ અધિકારી થોડુ લશ્કર લેઇ મૂળરાજ પાસેથી કબજો લેવાને મુલતાન ગયા. સન ૧૮૪૮. તેણે પાછલા છ વર્ષનો હિસાબ માગ્યો, પણ ચાલુ હિસાબ આપી પાછલો હિસાબ આપવાની ના પાડી. કબજો લેનારાએ તે માન્યુ નહિ, તેથી તેની ઉશ્કેરણીથી તેના લશ્કરે અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાખ્યા, તથા તેમની સાથે ગએલુ લશ્કર પણ ફરી જઇ મૂળરાજને મળી ગયુ. એ રીતે મૂળરાજે પંજાબમા બંડનો પાયો નાંખ્યો. તે વખતે બનુમા લેફટેનન્ટ એડવર્ડસ હતો, તેણે લશ્કર જમાવ્યુ, તથા ભાવલપુરના નવાબને મદદે બોલાવ્યો. તેથી તેની પાસે ૧૮ હજાર લશ્કર જામ્યુ તે વડે તેણે મૂળરાજને કિનેરી ને સદુસેન આગળ હરાવ્યો એવામા જનરલ વ્હીશ લશ્કર લઈ તેની મદદે આવ્યો, ને તેની સાથે શેરસિંગ નામે સરદાર શીખ લશ્કર લેઇને આવ્યો; તેમણે મુલતાનને ઘેરો ઘાલ્યો એ જોઇ દુલિપસિંગની મા અંગ્રેજને કાઢવાની ખટપટ કરવા લાગી. એ ખટપટમાં મુલતાનનો નવો સુબો ખાનસિંગ પણ સામેલ થયો વળી સરદાર શેરસિંગનો બાપ છત્રસિંગ જે હજારાનો સુબો હતો તેણે પણ બળવો કર્યો, ને તેના પુત્રને તેમાં સામેલ થવાને તે ઉશ્કેરવા લાગ્યો. એવામા શેરસિંગને બળવો કરવાનુ કારણ મળ્યુ. જનરલ વ્હીશે મૂળરાજને હુકમ કહાવ્યો, કે " મહારાણી વિકટોરિઆને નામે મુલતાન ખાલી ક-

રવું." એ ઉપરથી સર્વે શીખ સરદારોને ભય લાગ્યો કે પંજાબ અંગ્રેજો લેઇ લેવાનુ ધાર્યુંછે; એથી શેરસિંગ પણ ફરી ગયો, ને મૂળરાજને જઇ મળ્યો, તથા આખી પ્રજાને બંડ કરવાને ઢંઢેરો પીટાવ્યો. પેશાવરનુ લશ્કર છત્રસિંગને મળી ગયુ તથા દોસ્તમહમદે શીખની વહારે આવવાને કબુલ કર્યું. એ રીતે થોડી મુદતમાં આખા પંજાબમાં એ બળવો ફેલાયો. સન ૧૮૪૮.

શીખ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૧૪. મુંબાઇના લશ્કરની મદદ આવતાં સુધી જનરલ વ્હીશ ઘેરો ઉઠાલી દૂર છાવણી નાંખીને પડ્યો ને શેરસિંગ મુલતાનથી બહાર નીકળ્યો. તેની સામો સેનાપતિ ગાફ આવી પહોંચ્યો ને રામનગર આગળ લઢાઇ કરી, પણ તેમાં અંગ્રેજને નુકસાન થયુ. આ વખતે શેરસિંગે ગવર્નર જનરલને બળવાનું કારણ લખ્યુ કે અંગ્રેજે શીખને હલકા ગણી ગુલાબસિંગ રજપૂતને ચઢાવ્યો, મુસલમાનોનુ માન વધાર્યું, અમારી મહારાણીને કાશીમાં કેદ કરીને શીખ ધર્મ વિરૂદ્ધ પંજાબમાં ગૌવધ ચલાવ્યો તેથી બળવો થયો છે, પણ જો તે તમે અટકાવો તો અમે તાબે થવાને તૈયાર છીએ. પણ તે માત્ર બહાનુ હતું. એના લશ્કરમાં વધારો થયાં જતો હતો. સાદુલાપુર આગળ બીજી એક નાની લઢાઈ થઈ, પણ તેમા કોઇની હાર જીત થઇ નહિ. શેરસિંગ આગળ ચાલ્યો ને તેણે ચિલિયનવાલા આગળ જનરલ ગાફ સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં શીખની બાર તોપો અંગ્રેજને હાથ આવી, અંગ્રેજની ચાર તોપ ને ત્રણ પલટણના વાવટા શીખને હાથ આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૪૯.

મુલતાન જીતવું. ૧૫. શેરસિંગના ગયા પછી થોડી મુદતમાં મુંબઇનુ લશ્કર જનરલ વ્હીશને આવી મળ્યુ; તેથી તેણે મુલતાન જીત્યુ, ને ચિલિયનવાલાની લઢાઈ પછી એક માસમાં તો તે ગાફને આવી મળ્યો.

બળવાનો અંત. ૧૬. શીખ લશ્કર શેરસિંગની સરદારી નીચે ગુજરાત આગળ છાવણી નાંખી પડેલુ હતું, ત્યાં વ્હીશનુ લશ્કર આવ્યા પછી ગાફે હલ્લો કર્યો, તેમાં શીખ હાર્યા ને શેરસિંગ ના-

શા ગયો. એની મદદમાં દોસ્તમહમદના ૧૫૦૦ સ્વારો આવ્યા હતા, તે પણ નાઠા. આખરે શેરસિગ, છત્રસિગ ને બીજા સરદારો તથા લશ્કર હથિઆર મૂકી અંગ્રેજને શરણે આવ્યા. શીખની પહેલી લઢાઇમાં શીખ સરદારો બાયલા હોવાથી નાશી જતા; તે વખતે લઢાઇનો ઉત્સાહ લશ્કરમાંજ હતો, પણ આ વખતે જેવું શીખ લશ્કર બહાદુર ને ઉત્સાહી હતું, તેવાજ તેમના સરદારો હોવાથી તેમને હરાવતા પહેલી વખત કરતાં અંગ્રેજોને વધારે મહેનત પડી ને નુકસાન પણ વધારે થયુ.

શીખ રાજ્યની આખર. ૧૭. હવે પજાબના શીખ રાજ્યની આખર આવી. ગવર્નર જનરલના હુકમથી દુલીપસિગને પાંચ લાખનુ વર્ષાસન બાધી આપ્યુ, ને રણજીતસિંગનુ રાજ્ય તેના કહેલા ભવિષ્ય પ્રમાણે પદર વર્ષમાં તો અગ્રેજી રાજ્યમાં જોડાયું. મૂળરાજને જન્મકેદ કર્યો, તથા બીજા બંડખોર સરદારોની જાગીરો લેઇ તેમને વર્ષાસન બાધી આપ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૪૯. રણજીતસિગે મરતી વખતે કોહિનૂર જગન્નાથજીને આપવાનુ કહ્યુ હતું, તે મહારાણીશ્રીના તાજમા શોભવા માટે ઇંગ્લાંડ ગયો. હવે હિદનાં સર્વ દશી રાજ્યો અગ્રેજના તાબામા આવ્યાં.

પ્રકરણ ૧૦ મુ.

अंग्रेजी राज्यनी पूर्णकळा ने बळवो.

૧૮૪૪ થી ૧૮૬૨ સુધી.

૧. લાર્ડ હાર્ડિંજ. ૨. લાર્ડ દલહોસી. ૩. શીખ રાજ્યનું ખાલસા થવું. ૪. બ્રહ્મદેશ સાથે લઢાઇ. ૫. બીનવારસી રાજ્યોનું ખાલસા થવું ૬. વર્ષાસન મળતાં બધ કર્યા. ૭. વરાડપ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. ૮. અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૯. કંપનીના પટામાં ફેરફાર. ૧૦ લોકોપયોગી કામો. ૧૧. લાર્ડ કાનિંગ. ૧૨. ઇરાન સાથે લઢાઇ. ૧૩. ચીન સાથે લઢાઇ. ૧૪. સિપાઇઓનો બળવો. ૧૫. બળવાનાં કારણ. ૧૬ બળવાની શરૂઆત. ૧૭. બળવાનુ

શાંત થવું. ૧૮. બંડખોરનું પકડાવું. ૧૯. ઢંઢેરો. ૨૦. હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા.

લાર્ડ હાર્ડિંજ. ૧. લાર્ડ હાર્ડિંજ ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં ગવર્નર જનરલ થઇને આવ્યો. તે પછીનાં બે વર્ષ પંજાબના વિગ્રહમાં ગયાં. પંજાબનો વહીવટ કરવાને પંચ નીમ્યા પછીનાં બે વર્ષ સલાહશાંતિમાં ગયાં એ બે વર્ષમાં એણે દેશસુધારાનાં દયાળુ કામ કર્યાં. પાછલા આઠ વર્ષ લઢાઇમાં ગયાથી લાર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંકે સતી થવાની, દૂધપીતી કરવાની, ને નરમેધ કરવાની બંધી કરી હતી, તથા ઠાસિયાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો, તેનો બરોબર અમલ થયો નહોતો, તેથી હાર્ડિંજે તેનો બરોબર બંદોબસ્ત કરીને એ ક્રૂર ક્રિયાઓ થતી અટકાવી, તથા રાહદારી દાણ લેવાનું બંધ કરી વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. લાર્ડ હાર્ડિંજ સન ૧૮૪૮ માં વિલાયત પાછો ગયો ને તેની જગાએ લાર્ડ ડલહૌસી ગવર્નર જનરલ થઇને આવ્યો.

લાર્ડ ડલહૌસી. ૨. એના વખતમાં પાંચ મોટા બનાવ બન્યા. ૧. પંજાબ સાથે લઢાઇ ને એ રાજ્ય ખાલસા કરવું ૨. બ્રહ્મદેશ સાથે લઢાઇ. ૩. બીનવારસી દેશી રાજા અને જેને રાજ્ય ચલાવતાં ન આવડે એવા રાજાઓના રાજ્યનું ખાલસા થવું ૪ કંપનીના પટામાં ફેરફાર. ૫. રેલવે, તાર, પૂલ વગેરે બંધાવવાં અને કેળવણીને ઉત્તેજન આપવું.

લાર્ડ ડલહૌસી.

શીખ રાજ્યનું ખાલસા થવું. ૩. ગુજરાતની લઢાઇમાં શીખને હરાવ્યા

પછી એ રાજ્ય ખાલસા કરી તેનો વહીવટ કરવાને સર જાન લારેન્સને નીમ્યો; તેણે શીખ લોકનાં હથિયાર લેઈ લીધાં ને જમાબંધી નક્કી કરી જમીનવેરો કમી કર્યો, સડકો ને નહેરો બંધાવી આબાદી કરી, સમજ ન લાગે એવો દિવાની ફોજદારી કાયદો ચલાવી લોકનાં મન શાંત પાડયાં.

બ્રહ્મદેશ સાથે લઢાઇ. ૪. બ્રહ્મદેશનો રાજા ઉદ્ધત થવાથી તેના કારભારીએ રગુનના અંગ્રેજી વહાણના કપ્તાનનુ અપમાન કર્યું, તથા ગવર્નર જનરલે તેનો જવાબ માગ્યો તે ઉન્મત્તાઇથી આપ્યો, તેથી બ્રહ્મદેશ સાથે બીજીવારની લઢાઇ કરવાની જરૂર પડી. ઈ. સ. ૧૮૫૨. અંગ્રેજી સેના બ્રહ્મદેશ ઉપર ચઢી ને માર્ટાબાન, રગુન, બેસીન (વસાઈ), પેગુ વગેરે જીતી લીધાં. એવામા બ્રહ્મદેશના રાજાને પદભ્રષ્ટ કરીને તેનો ભાઇ ગાદીએ બેઠો. તેણે અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરી. તેમા પેગુપ્રાંત અગ્રેજને મળ્યો. સન ૧૮૫૩. આ સિવાય બંગાળામાં લેણદારોના જૂલમથી સન ૧૮૫૫ માં સતાલલોકે બળવો કર્યો, પણ તે તરતજ સમાવી દેઈ તે લોકનુ સમાધાન કર્યું.

બીન વારસી રાજ્યોનું ખાલસા થવું. ૫. બીનવારસી રાજ્યોમાં પ્રથમ સતારાના રાજાએ લીધેલો દત્તક નામન્જુર કરી એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સન ૧૮૪૯. ૨ ઝાંસીના રાજાના દત્તપુત્રને પણ નામન્જુર કરી ત્યાંનો રાજા સન ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યાથી તે ખાલસા કર્યું. ૩. નાગપુરનો રાજા એજ સાલમાં અપુત્ર મૂઆથી તેને પણ દત્તક નહિ લેવા દેતાં એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૪. એ પ્રમાણે સંબલપુરનુ રાજ્ય પણ ખાલસા થયુ.

વર્ષાસન મળતાં બંધ કર્યાં. ૬. એ સાલમાં બાજીરાવ પેશ્વા, કર્ણાટકનો નવાબ, ને તંજાવરનો રાજા મરણ પામ્યા. તેઓ અપુત્ર હોવાથી તેમને અપાતાં વર્ષાસન ગવર્નર જનરલે તેમના વારસને આપવાની મના કરી. બાજીરાવના દત્તપુત્ર થાના સાહેબે વિલાયત સુધી ફરિયાદ ચલાવી, પણ તેમાં એનુ કાંઇ વળ્યુ નહિ. કર્ણાટકના નવાબનાં સગાંને કાંઈક જીવાઈ બાંધી આપી.

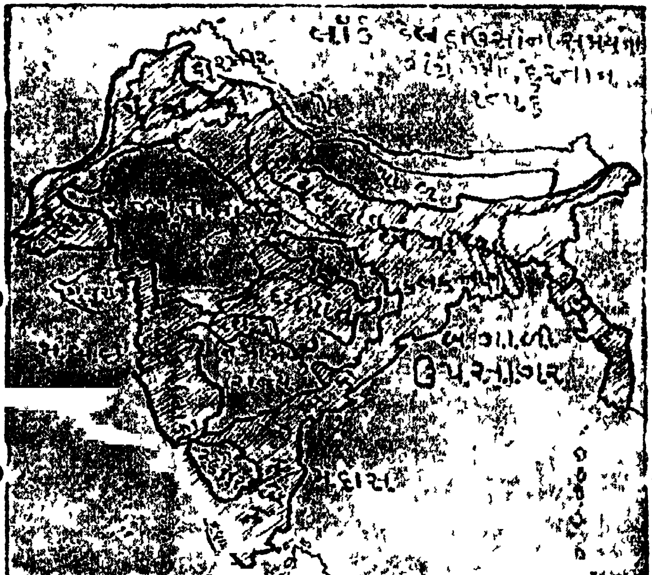
વરાડપ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. ૭. નિઝામના રાજ્યમાં કં-પનીનુ જે કટીજટ લશ્કર હતું, તેના ખર્ચ બદલ નિઝામ ઉપર લહેણું ચઢ્યું હતું, તેથી ગવર્નર જનરલે તે વસુલ કરવા સન ૧૮૦૩ માં નાગપુરના રાજા પાસેથી નિઝામને અપાવેલો વરાડ પ્રાંત કંપની સરકારને અપાવ્યો. એ પ્રાંતમાથી ખર્ચ જતાં બાકી વધે તે નિઝામને આપવાનું ઠરાવ્યુ. ઇ. સ. ૧૮૫૩.

અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૮. અયોધ્યાના નવાબના રાજ્યમાં ઘણું અંધેર ચાલતું હતું, તેથી તેનુ રાજ્ય સુધારવાને પાછલા ગવર્નર જનરલ લાર્ડ બેન્ટિંક અને હાર્ડિંજે સૂચના આપી હતી, તોપણ તે ઉપર લક્ષ નહિ આપ્યાથી રૈયત પીડાતી હતી. તેથી દલહૌસીએ તેમને દુઃખમાંથી છોડવવાને નવાબને દર વર્ષે ૧૨ લાખનુ વર્ષાસન બાંધી આપી અયોધ્યાનુ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. જનરલ ઔટ્રામને પંજાબના જેવો વહીવટ ચલાવવાનુ કામ સોંપ્યુ. એ પ્રમાણે લાર્ડ દલહૌસીએ પંજાબ ને પેગુ પ્રાંતો લઈને, નાગપુર, સતારા, સંબલપુર ને ઝાંસી બીનવારસી ખાલસા કરીને, વરાડ પ્રાંત નિઝામ પાસેથી ને અયોધ્યા પ્રાંત નવાબ પાસેથી લેઇને કંપનીનુ રાજ્ય પૂર્ણકળાએ પહોંચાડ્યુ; તથા બાજીરાવ, તંજાવરનો રાજા ને કર્ણાટકના નવાબનાં પેનશન બંધ કરીને કંપનીના ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો

કંપનીના પટામાં ફેરફાર. ૯. સન ૧૮૩૩ માં થએલા કં-પનીના પટાની મુદત સન ૧૮૫૩ માં પૂરી થવાથી એ સાલમાં નવો પટો કર્યો. તેમાં કંપનીનો વહીવટ કરનારા ૨૪ ડિરેક્ટરો હતા તે ઘટાડીને ૧૮ કર્યા, તથા તેમાંના ૬ ડિરેક્ટર ઇંગ્લાંડનો રાજા નીમે એવું ઠરાવ્યું. બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ પ્રાંતનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર જુદો ઠરાવ્યો, ને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા ઠરાવી, તે પરીક્ષા આપવાની સર્વ પ્રજાને છૂટી આપી.

લોકોપયોગી કામો. ૧૦. એ ગવર્નર જનરલના વખતમાં લોકોપયોગી કામો ઘણાં થયાં. હિંદમાં રેલવે ને તારની શરૂઆત પ્રથમ એના વખતમાં થઇ. સન ૧૮૫૩. વળી એણે કેળવણી

ખાતામાં પણ સુધારો તથા વધારો કર્યો. ગૌશીતળા કાઢવા માટે

લાર્ડ દલહૌસીના વખતનુ હિંદુસ્તાન.

એક નવું ખાતું કાઢી, આ દેશની પ્રજાને શીતળાની પીડાથી મુક્ત કરવાની યોજના કરી તેમજ સડક, પુલ, કનાલ, બરાકો (લશ્કરી સોલજરોને રહેવાની જગા) અને સરકારી ઇમારતો બાંધવાનો ઠરાવ કરી પબ્લિકવર્ક્સ (ઇજનેર ખાતું) કાઢ્યુ વળી એના વખતમા ટપાલખાતુ નવુ કહાડ્યુ. આ સુધારાથી આગળ જતાં ભરતખંડમાં રેલવે પથરાઈ ગઇ, તેથી એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં મુસાફરીની ને માલ લાવલેઇજા કરવાની સુગમતા થઇ દેશપરદેશ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં સમાચાર તાર મારફતે ને કાગળપત્રો ટપાલ મારફતે જવા લાગ્યા છાપખાનાં ને કેળવણી આપવાની શાળાઓ વધ્યાથી પુસ્તકો ને વર્ત્તમાનપત્રો દ્વારા લોકોને જ્ઞાન મેળવવાના સાધનો વધ્યાં. હજારો મૈલની સડકો થવાથી અને કનાલો બંધાવાથી દેશમાં વેપારરોજગાર અને ખેતીવાડીને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યુ. એ ગવર્નર ઇ. સ. ૧૮૫૬મા વિલાયત ગયો.

લાર્ડ કાનિંગ. ૧૧ લાર્ડ દલહૌસી પછી લાર્ડ કાનિગ ગવર્નર જનરલ થયો. એના વખતમા ત્રણ મોટા બનાવ બન્યા ૧. ઈરાન ને ચીન સાથે લઢાઇ. ૨. દેશી સિપાઇઓનો બળવો ૩ બળવાનુ શાંત પડવું અને હિદીરાજ્ય કપની પાસેથી મહારાણીશ્રીએ પોતાને સ્વાધિન લેવું.

લાર્ડ કાનિંગ.

જનરલ ઓટ્રામ.

ઇરાન સાથે લઢાઇ. ૧૨. ઈરાનના શાહે પ્રથમ કરેલી સરત નહીં પાળતાં હિરાત ઉપર સ્વારી કરી તે ગઢ લીધો. સન ૧૮૫૬. તેમાં રૂશીઆની ઉશ્કેરણી હોવી જોઇએ, એમ માનવામાં આવ્યું; તેથી હિંદથી જનરલ ઓટ્રામને ઇરાન ઉપર મોકલ્યો. સન ૧૮૫૬. તેણે કરકબેટ તથા બુશેર બં-

દર જીતીને સન ૧૮૫૭માં ઇરાની લોકોને હરાવી સંધી કરી. તેમાં ઇરાની શાહે હિરાત તથા અફઘાનિસ્તાન પરનો દાવો છોડી દીધો.

ચીન સાથે લઢાઇ. ૧૩ કંતાનના ગવર્નરે અંગ્રેજી માલને નુકસાન કરી ખલાસીઓને કેદ કર્યા તેથી ચીન સાથે લઢાઈ ઉઠી; તેથી લાર્ડ એલ્જીનને ઇંગ્લાંડથી લશ્કર આપી ચીન ઉપર મોકલ્યો. સન ૧૮૫૭. આ સમયે ફ્રેંચ લોક પણ અંગ્રેજની કુમકે આવ્યા હતા. બંને સરકારોનાં લશ્કરે કંતાન જીતીને ત્યાના ગવર્નરને કેદ કરી, કલકત્તે મોકલી દીધો. કંતાનથી આગળ વધી એ લશ્કરે તીનસીન શહેર જીતી પેકીન ઉપર કુચ કરી, ત્યારે ચીનના શાહે ભયભિત થઇ સંધી કરી; તેમાં હાંગકાંગ અંગ્રેજને આપ્યુ આથી યૂરોપની મુખ્ય પ્રજાને ચીનમાં વ્યાપારાર્થે આવવાની છૂટી મળી. ઇ. સ. ૧૮૬૦.

સિપાઇઓનો બળવો. ૧૪. ઉપરની બંને લઢાઇઓ હિંદ બહારના દેશોમાં ચાલી; પણ ચીન સાથે લઢાઈ ચાલતી હતી તેવામાં હિંદના અંગ્રેજી સૈન્ય પૈકી દેશી પલટણોએ સન ૧૮૫૭ માં બળવો કર્યો. એ બળવો મુખ્યત્વે પલટણોનો હોવાથી એને સિપાઇઓનો બળવો કહેછે.

બળવાનાં કારણ. ૧૫. દેશી રાજાઓ અપુત્ર મરે કે નઠારી વર્ત્તણુંક ચલાવે, તેનાં રાજ્ય લાર્ડ દલહૌસીએ ખાલસા કર્યાથી બીજા રાજારાણા ને હિંદીપ્રજાને ભય પેઠો. ૨. દેશી લશ્કરને જ્યાં મોકલે ત્યાં જઈ નોકરી કરવાની સરતે લશ્કરમાં ભરતી કરવા માંડી. પહેલાં માત્ર હિંદમાજ નોકરી કરવાની હતી. ૩. રાઇફલ નામે નવી બંદુક સિપાઈઓને આપવામાં આવી. એ બંદુકમાં દારૂગોળી નાંખવાને બદલે તોટીઓ નાંખવાની હતી. એક હાથમાં બંદુક ઝાલી બીજે હાથે તોટી પકડી દાંતવડે તોડીને તે તોટી બંદુકમાં નાંખવાની હતી. અંગ્રેજી રાજ્ય ઉપર નારાજ થયેલા લોકોએ

એવી વાત ઉડાવી, કે એ તોટીઓની એક તરફ ગાયની ને બીજી તરફ ડુક્કરની ચરબી લગાવેલી છે, કે જે કરડવાથી હિંદુ મુસલમાન બંને પોતાના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય. સિપાઇઓએ એ વાત ખરી માની. લૂટ મળવાની લાલચે કેટલાક કમાઇ વગરના માણસો, તથા રાજ્ય ખોનારા ને પેનશન બંધ થએલા, એ સર્વ સિપાઇઓને બળવો કરવા માટે ઉશ્કેરવા લાગ્યા. ૪. દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી આવી રીતે ગભરાયલા સિપાઇઓને શાંત પાડે, એવા અમલદારોનો પણ એ સમયે તોટા હતો, કેમકે એ માણસો પંજાબ, અયોધ્યા, પેગુ, નાગપુર વગેરે ઠેકાણે રોકાઇ ગયા હતા. તેથી સિપાઇઓ કબજે રહી શક્યા નહીં. ૫ હિંદમા તાર ને આગગાડી નવા થયાં હતા. આજ સુધી નહીં થયેલા ને ન જોએલા એવા અદ્ભુત કાર્યો જોઇને અજ્ઞાન લોકો એવુ સમજ્યા કે, અંગ્રેજ આપણને ખ્રિસ્તિ કરી વિલાયત લઈ જશે, ને તેજ માટે એવા કાર્ય આરંભ્યાંછે. ૬. પાછલા ગવર્નર જનરલના વખતમાં કેળવણી ખાતામાં વધારો થયો હતો. એ કેળવણી આપનારી શાળામાં કેટલીક ખ્રિસ્તિશાળા પણ હતી. અભ્યાસ ઉપરાંત એ ખ્રિસ્તિશાળામાં ખ્રિસ્તિધર્મનો ઉપદેશ થતો હતો તેથી તથા સરકારી શાળામાં કેટલીક વિદ્યાનાં તત્વો હિંદીપ્રજા પ્રાચીન કાળથી માનતી હતી તેથી ઉલટાં હતાં. એ સર્વ કારણોથી લોકના મન અંગ્રેજીરાજ્ય તરફ શકમંદ થયાં હતા. ૭. વળી સન ૧૭૫૭ ની પ્લાસીની લડાઇને સન ૧૮૫૭ મા બરાબર સો વર્ષ થયા હતા, અને કેટલાક ગ્રહોના યોગની ગણતરી ઉપરથી કેટલાક જોશીઓ કહેતા હતા, કે કંપનીનુ રાજ્ય સો વર્ષ ચાલવાનુ છે, તેથી ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં એ રાજ્ય જશે. એ સાલ પણ આવ્યાથી લોકોનાં મન ખળખળી રહી નવા ફેરફારની રાહ જોવા લાગ્યાં.

બળવાની શરૂઆત. ૧૬. બળવાની પ્રથમ શરૂઆત બંગાળામાં આવેલા બરાનપુર ને બરાકપુરમાં થઇ. એ બંને જગાના દેશી સિપાઇઓએ રાઇફલ લેવાની ના પાડી, તેથી તેમનાં હથિ-

ચાર લેઈ લઇ રજા આપી. આ સિપાઇઓએ પોતાની નોકરી છોડવાના કારણમાં રાઈફલની કાટ્રીજ (તોટી)ની વાત સઘળે ફેલાવી દીધી. એ વખતે મીરતમાં લશ્કરની મોટી છાવણી હતી. તા. ૧૦ મે સન ૧૮૫૭ ને રોજ ત્યાંના દેશી સિપાઇઓએ બંડ કરી યૂરોપિયન અમલદારને મારી નાંખ્યા. ત્યાં યૂરોપિયન પલટણ હતી, પણ તેનો ઉપયોગ નહીં કર્યાથી દેશી પલટણો વધારે હીંમતવાન થઇ દિલ્લી ગઈ, ને તે જીતી લીધુ. દિલ્લીમાં દારૂગોળાનો મોટો ભંડાર હતો તે ત્યાંના યૂરોપિયન અધિકારીઓએ પોતાના જીવની દરકાર નહીં કરતાં સળગાવી મૂક્યો કે દુશ્મનોને હાથ જતો અટકે. દિલ્લીનો પાદશાહ તથા તેનો શાહજાદો એ બંડખોરના આગેવાન થયા. કાનપુરની દેશી પલટણો પણ ફરી ગઇ. તેમનો આગેવાન બાજીરાવનો દત્તપુત્ર નાનાસાહેબ થયો. તેણે યૂરોપિયન અમલદારો, મડમો, ને બાળકોને અલ્હાબાદ સલામત પહોચાડવાનુ વચન આપી, વિશ્વાસઘાત કર્યો, ને તેમને ક્રૂરપણે મારી નાખ્યા! લખનોરમાં અયોધ્યાના નવાબની મા હતી, તેણે ત્યાંની પલટણોની આગેવાન થઇને બંડ કર્યું. ગ્વાલિયરમાં કટીજટ લશ્કર હતું તે ફરી ગયુ ને ઝાસીની રાણી તથા તાતીઓટોપી તેમનાં આગેવાન થયાં. સિંધીઆ ડરીને બળવામાં નહીં ભળતાં આગ્રે નાસી ગયો. એ પ્રમાણે અંગ્રેજી લશ્કરની ૮૦ પલટણો ફરી ગઈ. એ બંડખોરની સાથે લૂટની લાલચ રાખનારા બીજા કેટલાક લોક સામેલ થયા; તેથી બળવાખોરની સંખ્યા વધી. એ બળવો જમના નદીથી અયોધ્યા સુધી ફેલાયો હતો, પણ લાર્ડ કાનિંગે ધીરજ, આગ્રહ ને ડહાપણથી તથા અગ્રેજી અમલદારોએ બહાદુરી ને નિડરતાથી ચપળતા વાપરી સમાવી દીધો.

બળવાનું શાંત થવું. ૧૭. બંડખોરનુ મુખ્ય સ્થળ દિલ્લી હતું. પન્જાબમાં કેટલીક પલટણોએ બંડની નિશાની જણાવી હતી; તેનો બંદોબસ્ત કરીને તથા જૂના શીખ સિપાઇઓને હથિયાર આપીને સર જાન લારેન્સે નવી પલટણો ઉભી કરી, તથા પતિયાળા વગેરે

શીખ સંસ્થાનિકોએ પોતાની શક્તિ મુજબ સૈન્ય મદદે આપ્યું, તે સર્વ સૈન્ય દિલ્હી ઉપર મોકલ્યુ. એ સૈન્યની સહાયતાથી અંગ્રેજોએ દિલ્હી લેઈ ત્યાંનુ બંડ સમાવ્યુ. સન ૧૮૫૭. જનરલ હેવલોકે નાનાસાહેબને કાનપુર આગળ હરાવીને નસાડયો. હવે બંડના મુખ્ય સ્થાન લખનોર ને ઝાંસી થયાં. જનરલ હેવલોક કાનપુરથી લખનોર ગયો. ત્યાં જનરલ ઔટ્રામ વગેરેને બંડખોરના ઘેરામાંથી છોડાવ્યા. આ સમયે લાર્ડ એલ્જીને ચીનમા જય મેળવી પોતાનું કેટલુક સૈન્ય હિંદના ગવર્નર જનરલની માગણીથી હિંદના અગ્રેજોની કુમકે મોકલ્યુ. તેમણે લખનોર જીતીને. ત્યાંનું બંડ સમાવ્યુ. મુબઇનુ લશ્કર લેઇ સર હ્યુ રોઝ મધ્યપ્રાંતોમાં પઇ બુદેલખંડમાં આવ્યો, તેણે તાતીઆટોપીને હરાવી ગ્વાલિયર જીત્યુ, ને સિંધીઆને આગ્રેથી પાછો બોલાવી ગાદીએ બેસાડયો. ઝાસીની રાણી ગ્વાલિયર આગળ બહાદુરીથી લઢતાં રણમાં પડી, ને તાતીઓ નાસીને ગુજરાતમાં આવ્યો. સન ૧૮૫૮. તે વખતે અમદાવાદની પલટણોએ પણ બળવો કરવાની પેરવી કરી હતી, પણ તે અમલમાં આવતા પહેલાંજ બળવાખોર પકડાઇ ગયા ને સજા પામ્યા.

બંડખોરનું પકડાવું. ૧૯. દિલ્હીનો પાદશાહ પકડાયો તેને રંગુનમાં કેદ કર્યો. તે ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યો. નાનાસાહેબ નેપાળ ભણી નાઠો ને ત્યાંજ મરી ગયો. તાતીઓટોપી ગુજરાતમાં છોટાઉદેપુરની હદમાં પકડાયો. તેણે અંગ્રેજોનાં ખૂન કર્યા હતાં, તેથી તેને ફાંસી દીધી. અયોધ્યાની બેગમ પણ પકડાઇ ને કેદમાં પડી. એ પ્રમાણે હિંદનું રક્ષણ કરવાને વિલાયતથી લશ્કર નીકળ્યુ હતું, તે હિંદમાં આવતા પહેલાંજ આ દેશના અંગ્રેજોએ ચતુરાઇ, હોંશિયારી, ચંચળાઇ, સમયસૂચકતા ને બહાદુરીથી આ ભયંકર બળવો સમાવ્યો. તેમના આગેવાન પકડાયા, મરાયા ને નાઠા. પછી ગવર્નર જનરલે મહારાણીશ્રીને નામે એક જાહેરનામુ કાઢી તા. ૧ લી નવેમ્બર સન ૧૮૫૮ ને રોજ ગામેગામ વંચાવ્યું.

ઢઢેરો. ૧૯. એ ઢંઢેરામાં લખ્યુ હતું કે જેમણે અંગ્રેજાનાં ખૂન કર્યાં છે, તેમનેજ માત્ર ખૂનની સજા થશે, સિવાય જેઓ બીજાઓની ઉશ્કેરણીથી બળવામાં સામેલ થયા હશે, તેઓ જો લડાઈ છોડી શરણે આવશે, કિવા ઘેર જઈ ધંધે વળગશે, તેમને માફી આપવામાં આવશે. એથી ઘણા બંડખોર ઘેર જઇ પોતપોતાને ધંધે વળગ્યા. એ રીતે ૧૬દમાં એ વર્ષની અંદર ફરીને શાંતિ થઇ. ઈ. સ. ૧૮૫૯. વળી એ ઢઢેરામાં મહારાણીશ્રીએ જાહેર

મહારાણી વિક્ટોરીઆ.

કર્યું હતું, કે હિંદનુ રાજ્ય કંપની પાસેથી પોતાને હસ્તક લીધું છે, ને આજથી મહારાણીશ્રી વચન આપે છે, કે સર્વ પ્રજાને સમાન ગણવામાં આવશે; ધર્મની બાબતમાં સરકાર વચ્ચે પડશે નહીં; તથા સરકારી નોકરીમાં કાળાગોરાનો તફાવત ગણવામાં આવશે

નહીં; જમીન સંબંધી કે વારસા સંબંધી હિંદના પ્રાચીન હક્ક, રિવાજ, ધારા ને અધિકાર ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવશે. આ જાહેરનામાની અસર થઈ ભરતખંડીઓ એ ઢંઢેરાને પોતાના હક્કપત્ર તરીકે ગણેછે. એ વગર વળી જે રાજાઓ એ બળવામાં સામેલ થયા નહોતા, તેમને દત્તક લેવાની મહારાણીશ્રીએ સનંદ આપી.

હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૨૦. કંપની પાસેથી મહારાણીશ્રીએ હિંદીરાજ્ય પોતાને હસ્તક લેઇ ગવર્નર જનરલને પોતાનો પ્રતિનિધિ કે વાયસરાય ઠેરાવ્યો, તથા તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાને બ્રિટિશ રાજ્યના પ્રધાનમંડળમા એક જણને સેક્રેટરી નીમી તેને સલાહ આપવાને પંદર કૌન્સિલરો નીમ્યા. એ પંદરમાંના આઠ જણ ભરતખંડમાં નોકરી કરી આવેલા અનુભવી જોઇએ એવો ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવની રૂઇએ પહેલો વાયસરાય લાર્ડ કાનિંગ થયો. સન ૧૮૫૮. એણે રેલવે તથા નહેરો વધારી, તથા નવો ફોજદારી કાયદો ચલાવ્યો. બળવામાં ૪૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયુ હતું, માટે પ્રજા ઉપર ઉપજવેરો નામે કર નાખ્યો, અને કાગળની નોટો ચલાવી. સન ૧૮૬૧ મા જમના ને સતલજ વચ્ચેના મુલકમાં દુકાળ પડયો, તેમાં પાચ લાખ માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યાં. એજ વાયસરાયના સમયથી જેને દેશનિકાલની સજા થાય તેને આન્દામાન બેટમાં મોકલવા માડયા. લાર્ડ કાનિગ સન ૧૮૬૨ માં વિલાયત ગયાથી લાર્ડ એલ્જીન વાયસરાય થયો. ઈ. સ. ૧૮૬૨

પ્રકરણ ૧૧ મું

સન ૧૮૬૨ થી સન ૧૯૧૨ સુધી.

૧. લાર્ડ એલ્જીન. ૨ લાર્ડ લારેન્સ. ૩. લાર્ડ મેયો. ૪. લાર્ડ નાર્થબ્રુક. ૫. લાર્ડ લીટન. ૬. અફઘાન સાથે

બીજી લઢાઇ. ૭. કાબુલમાં બંડ. ૮. લાર્ડ રીપન. ૯. અફ્ઘાન લઢાઇનો અંત. ૧૦. લાર્ડ રીપનની રાજ્યનીતિ. ૧૧. લાર્ડ ડફરીન. ૧૨. ખર્ચનો વધારો ને નવા કર. ૧૩. દેશીરાજ્યોમાં બનાવ. ૧૪. ઇંગ્લાંડ પ્રત્યે હિંદની વફાદારી. ૧૫. લાર્ડ લેન્સડાઉન. ૧૬. લાર્ડ એલ્જીન. ૧૭. લાર્ડ કર્ઝન. ૧૮. લાર્ડ મિંટો. ૧૯. લાર્ડ હાર્ડિંજ.

લાર્ડ એલ્જીન. ૧. એ વાયસરાય સુમારે દોઢ વર્ષ હિંદમા રહ્યો. ઇંગ્લાડની પાર્લામેન્ટે સન ૧૮૬૧ મા કાયદા કરનારી કૌન્સિલનો ધારો મન્જુર કર્યો હતો, તેની રૂએ તેણે કાયદા કરવાને કૌન્સિલ ઠરાવી, ને તેમાં ત્રણ ભરતખંડના, ને ત્રણ અગ્રેજ વેપારીઓ મેમ્બર કર્યા. હિંદની વાયવ્ય કોણમા વહાબી નામે મુસલમાની પંથ નીકળ્યો હતો, તેના આગેવાનોએ ત્યાના પહાડી લોકોને ઉશ્કેરી બળવો કર્યો એ પહાડી લોકને હરાવી તાબે કરતાં અગ્રેજી લશ્કરને બહુ મહેનત પડી સન ૧૮૬૦ મા અમેરિકાના સ્વતત્ર સસ્થાનોમાં ગુલામોને સ્વતત્રતા આપવાના સબંધમાં ઉત્તર ને દક્ષિણ સસ્થાનો વચ્ચે ભારે જગ મચ્યો, તેથી ત્યાંનુ રૂ વિલાયત જતુ અટક્યુ, એ કારણથી હિદના રૂની ખપત વધી ને તેનો ભાવ એકદમ આઠ ઘણો ચઢી ગયો. એ રૂની કીંમત બદલ વિલાયતથી સોનુ-રૂપુ ઘણું આવ્યુ, તેથી નાણાંની છત વધી ને મજુરી, દાણા ને બીજી જણસો ઘણી મોંઘી થઇ. નાણાની છત વધ્યાથી મુબઇ, અમદાવાદ, સુરત, વગેરે ઠેકાણે ઘણી કંપનીઓ થઈ સન ૧૮૬૨-૬૩. લાર્ડ એલ્જીન સન ૧૮૬૩ માં હિંદમાંજ મરણ પામ્યાથી તેની જગાએ લાર્ડ લારેન્સ (સન જાન લારેન્સ) વાયસરાય થયો. સન ૧૮૬૪.

લાર્ડ લારેન્સ. ૨. આસિસ્ટંટ કલેકટરની પાયરીથી ચઢતાં ચઢતાં પોતાની હોંશિયારી વડે તે વાયસરોય થયો હતો. એણે પંજાબની હાકમી ઉપર ઘણું વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. ૧. એણે પંજાબના શીખ રાજાઓને એકઠા કરી, તેમને અંગ્રેજી રાજ્યના સુધારા પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવાનો બોધ કર્યો. સન ૧૮૬૪. ૨. એજ સાલમાં અંગ્રેજ સરકારને ભૂતાનના રાજા સાથે લઢાઈ ઉઠી. આશામની તળેટીમાં દોઆબ પ્રગણું છે તે ઉપર એ રાજા દાવો કરતો હતો, ને ત્યાંની રૈયતને લૂંટતો ને પીડતો હતો, તેથી અંગ્રેજી સૈન્ય તેના ઉપર ચઢયું; પણ ત્યાંના જંગલનાં ખરાબ હવાપાણીથી લશ્કરની ખરાબી થઇ; તેથી દર વર્ષ ૨૫ હજાર રૂપીઆ આપવા ઠરાવી સંધી કરી. ૩. અમેરિકાની લઢાઇથી હિંદમાં નાણાંની રેલછેલ થઈ હતી, પણ તે થોડીજ મુદ્દત ચાલી. એ લઢાઇ પત્યા પછી હિંદી રૂનો ભાવ બેસી ગયો તેથી ઘણા વેપારીઓ ને લોકો પાયમાલ થઇ ગયા. સન ૧૮૬૫. ૪. સન ૧૮૬૬ માં ઓઢિયામાં, ને સન ૧૮૬૮ માં વાયવ્ય પ્રાંતોમાં દુષ્કાળ પડયાથી લાખો માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યાં. ભૂખમરાથી બચાવવાનું જોખમ સરકારી

લાર્ડ લારેન્સ.

અમલદારોને માથે નાખવામાં આવ્યું. દુષ્કાળથી લોકનું રક્ષણ થવા માટે તેમને મજુરીએ વળગાડવા સારૂ તળાવ અને નહેરો ખોદાવવા માંડી, તથા રેલવેનો વધારો કરવા માંડયો. ૫. કાબુલનો અમીર દોસ્તમહમદ સન ૧૮૬૩ માં મરણ પામ્યાથી એ રાજ્ય મેળવવા એના દીકરા માંહોમાંહે લઢી મૂઆ. અંતે તેનો એક દીકરો શેરઅલી અમીર થયો. ઇ. સ. ૧૮૬૮. સન ૧૮૬૭ માં અંગ્રેજને આબીસિનીઆ સાથે લઢાઇ થઈ, ત્યાં હિંદનુ લશ્કર મદદે ગયું. દ્વારકાંની આસપાસ વાઘેર નામે બળવાન જાત રહેછે, તેઓના કેટલાકે નારાજ થઈ બળવો કર્યો, તે ઘણા વર્ષ ચાલી સન ૧૮૬૮ માં સમાવવામાં આવ્યો. મહારાણીશ્રીના રાજ્યમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે ગવર્નર ને વાયસરાયે પોતાની હાકમી પાંચ વર્ષ ચલાવવી. તે ઠરાવ પ્રમાણે સન ૧૮૬૯ માં લાર્ડ લારેન્સ સાહેબની હાકમીને પાંચ વર્ષ પૂરાં થવાથી તે વિલાયત ગયો.

લાર્ડ મેયો. ૩. સન ૧૮૬૯ માં લાર્ડ મેયો વાયસરાય થયો. ૧. તેણે કાબુલના અમીર શેરઅલીને અંબાલામાં દરબાર ભરી દર વર્ષે બાર લાખ રૂપીઆ આપવા ઠરાવી પોતાના પક્ષમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૮૬૯. ૨. એજ વર્ષની આખરે મહારાણીશ્રીના બીજા કુંવર ડયુક આવ એડીનબરો આ દેશમાં પધાર્યા. દેશી રાજાપ્રજાએ તેમને આદરમાન આપી રાજ્યભક્તિ બતાવી. ૩. વાયસરાયે ખેતીવાડીનું ખાતું કાઢયું. મીઠા ઉપરની જકાતમાં સુધારો કર્યો, તથા સડક, રેલવે, ને નહેરોનો પુષ્કળ વધારો કર્યો. બંગાળી અખાતના આન્દામાન બેટમાં કાળેપાણીએ મોકલવામાં આવતા કેદીઓનો હાલત તપાસવાને લાર્ડ મેયો ગયો, ત્યાં કોઇ શેરઅલી નામે કેદીએ તેનો ઘાત કર્યો. સન ૧૮૭૨.

લાર્ડ નોર્થબ્રુક. ૪. સન ૧૮૭૨ માં એ વાયસરોયે હિંદમાં આવી હિંદી રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી. ૧. સન ૧૮૭૪ માં બંગાળામાં દુષ્કાળ પડયો, તેમાં ગરીબ લોક ભૂખમરાના ભોગ ન થાય માટે તેમને મજુરીએ વળગાડવાને નહેર, સડક, તળાવ વગેરે લોકોપયોગી કામો ચાલુ કર્યા. વાયસરાયે પડે એ કામમાં મહેનત લેઇને ગરીબોના જીવ ઉગાર્યા. ૨. એ વર્ષના છેલ્લા ભાગમાં મલ્હારરાવ ગાયકવાડ ઉપર વડોદરાના રેસિડેંટ કર્નલ ફેરને ઝેર દેવાનુ તહોમત આવ્યુ. તેની તપાસ ત્રણ યૂરોપિયન ને ત્રણ દેશી* અધિકારીઓનુ કમીશન નીમીને કરાવી. યૂરોપિયનોએ તહોમત સાબિત ગણ્યુ, ને દેશીઓએ નાસાબિત ગણ્યુ, તોપણ એમને રાજ્ય ચલાવતાં આવડતું નથી ને રાજયમા ઘણું અંધેર ચાલેછે એવું તહોમત મૂકી એમને પદભ્રષ્ટ કરી મદ્રાસમાં કેદ કર્યા. તે ત્યાંજ મરણ પામ્યા. વડોદરાની ગાદીએ ગાયકવાડના વશજ હાલના મહારાજા સયાજીરાવને ખંડેરાવ મહારાજાનાં વિધવા રાણી જમનાબાઇએ દત્તક લેઇ ગાદી આપી. સન ૧૮૭૫ માં મહારાણીશ્રીના પુત્ર પ્રિન્સ આવ વેલ્સ હિદમાં પધાર્યા તે વખતે હિંદી રાજપ્ર-

*મહારાજા જીઆજીરાવ સિંધીઆ, જેપુરના મહારાજા રામસિંગ, ને રાજા સર દિનકરરાવ એ દેશી મેમ્બરો હતા.

જાએ તેમનો બહુ આદરસત્કાર કર્યો, ને વફાદારી બતાવી. એ સાલમાં વિલાયતનુ પ્રધાનમડળ બદલાયાથી લાર્ડ નાર્થબ્રુક પાંચ વર્ષ થતા પહેલાંજ રાજીનામુ આપી વિલાયત ગયો, ને તેની જગાએ લાર્ડ લીટન વાયસરાય થયો. સન. ૧૮૭૬.

લાર્ડ લીટન. ૫. પાર્લામેંટની મન્જુરીથી આપણાં મહારાણી સાહેબે સન ૧૮૭૭ ના જાનેવારીની ૧ લી તારીખે દિલ્લીમાં એક દરબાર ભરી હિંદનાં શહેનશાહ બાનુ અથવા "કૈસરે-હિંદ" પદ ધારણ કર્યું. ૨ એજ સાલમા પાછલા વર્ષમા વરસાદની તાણને લીધે દક્ષિણ હિંદમા ભારે દુષ્કાળ પડયો. અગાઉ કોઈ વાર નહીં પડેલો એટલા મોટા વિસ્તાર ઉપર મુબઈ ને મદ્રાસ ઇલાકામા એ દુષ્કાળ ફેલાયો. સરકારે અને પ્રજાએ એ દુષ્કાળના ભૂખમરામાં મરતાં કગાળોને બચાવવા માટે ઘણી મહેનત કરી, તોપણ ૫૧ાા લાખ માણસ એ દુષ્કાળનાં ભોગ થઇ પડયાં. એ દુષ્કાળમાં ૧૧ કરોડ રૂપીઆ ખર્ચ થયુ એ ખોટ પૂરવા માટે તથા હવે પછી પડતી દૈવિક આફતથી બચાવ કરવા માટે સરકારે લાઇસેન્સ ટાક્સ એટલે ધધા રોજગાર ઉપર વેરો નાખ્યો, તથા મુબઈ ને મદ્રાસ ઇલાકામાં મીઠાની જકાતમાં વધારો કર્યો. દારૂ, તાડી, અફીણ ને જંગલના કાયદા કરી સરકા-

લાર્ડ લીટન.

રની ઉપજમાં વધારો કર્યો. આ વાયસરાયના સમયમાં બે મહત્વનાં કામ થયાં. ૧. દેશીભાષામાં છપાતાં વર્ત્તમાન પત્રોને લાર્ડ મેટ્‌કાફના વખતમાં જેટલી સ્વતત્રતા મળી હતી તેમાં ઘટાડો થયો. ૨. દેશીઓને હથિયાર નહિ રાખવા દેવાનો કાયદો પણ એજ વર્ષમાં કર્યો. સન ૧૮૭૮.

અફગાન સાથે બીજી લઢાઇ. ૪. દક્ષિણનો દુષ્કાળ હજુ તો સમ્યો નહોતો, એવામાં દર વર્ષે હિંદના બાર લાખ રૂપીઆ ખાઈ જનારો કાબુલનો અમીર શેરઅલ્લી અંગ્રેજ પક્ષમાંથી ફરી જઈ, રૂશના વકીલને આદરમાન સાથે કાબુલમાં બોલાવી તેની સાથે મસલત કરવા લાગ્યો; એટલુંજ નહિ, પણ અહીંના વકીલને અફઘાનિસ્તાનમાં પેસવા દીધો નહિ, તેથી લાર્ડ લીટનને તેની સાથે લઢાઇમાં ઉતરવાની જરૂર પડી. ૧૮૭૮. ખૈબર, કુરમ, ને બોલાનને માર્ગે અંગ્રેજી સૈન્ય કાબુલ ઉપર ચઢયુ. તેણે કંદહાર, ગીજની, જલાલાબાદ ને કાબુલ જીતી લીધાં. શેરઅલ્લી તુર્કસ્તાન ભણી નાઠો ને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. શેરઅલ્લી નાઠાથી તેનો વડો દીકરો યાકૂબખાન અમીર થયો, તેની સાથે સંધી કરી. એ સંધીની રૂએ કુરમ ને બોલનના ઘાટોની અંદરના ભાગનો કબજો અંગ્રેજને મળ્યો, તથા કાબુલમાં અંગ્રેજ રેસિડેંટ રાખવાની પરવાનગી મળી. તે પ્રમાણે સર લુઈ કાવેનરીને રેસિડેંટ બનાવી ત્યાં રાખ્યો.

કાબુલમાં બંડ. ૭. જે ભૂલ સન ૧૮૩૯ માં થઈ હતી તે ભૂલ આ બીજીવાર થઈ. અફઘાનો પરદેશીઓને પોતાના મુલકમાં સત્તાધારી જોઇ શકતા નથી; તેથી સન ૧૮૪૧ માં મેકનાટનનુ ખૂન થયુ, ને હજારો અંગ્રેજ સૈન્ય કપાઇ ગયું; તેજ પ્રમાણે આ વખતે પણ રેસિડેંટ તથા તેના માણસોને મારી નાંખ્યા; તેથી અંગ્રેજસૈન્ય ફરીને અફઘાન મુલક ઉપર ચઢ્યુ. યાકૂબખાન શરણે આવ્યો તેને કેદ કરીને હિંદમાં રાખ્યો, તથા અંગ્રેજી લશ્કરે કાબુલ ને કંદહાર કબજે રાખ્યાં. પણ અફઘાનો ફરીને લઢવા ઉઠયા.

એવામાં વિલાયતનુ *કાનસરવેટીવ પ્રધાનમંડળ બદલાયું ને લીબ-
રલ પ્રધાન થયા; તેથી લાર્ડ લીટન રાજીનામું આપી સ્વદેશ ગયો
ને લોર્ડ રીપન વાયસરાય થયો. ઇ. સ. ૧૮૮૦.

લાર્ડ રીપન. ૮. એજ સાલમાં યાકૂબખાનનો ભાઇ અયુબ-
ખાન જે હિરાતનો સુબો હતો તેણે બળવો કર્યો ને કંદહાર ઉપર
સ્વારી કરી. તેને અટકાવવાને કંદહારી લશ્કર સામુ ગયુ. એ લ-
શ્કરને હેલમન નદી આગળ મૈવંદના મેદાનમાં અયુબખાને હરાવી
કંદહારને ઘેરો ઘાલ્યો; એ સમાચાર સાંભળી સેનાપતિ સર રાબ-
ર્ટસે કાબુલથી કંદહાર આવી અયુબને હરાવી નસાડયો ને અફઘા-
નો ઉપર અંગ્રેજી સત્તાનો ફરીને દાબ બેસાડયો.

અફઘાન લઢાઇનો અંત. ૯. લાર્ડ રીપનનો વિચાર લાર્ડ
લીટનથી ઉલટો હતો. જેમ બને તેમ અફઘાનિસ્તાનથી આબરૂ-
ભેર પાછા આવી હિંદની રૈયતને ધનની ને માણસની ખુવારીમાં
પડતી બચાવવી એ વિચારનો તે હતો, તેથી અયુબને નસાડયા
પછી દોસ્તમહદના વડા પુત્રના વંશજ અબદરરહેમાનને બોલાવી
કાબુલની ગાદી આપી, ને સન ૧૮૮૧ માં અફઘાનિસ્તાનમાંથી
સઘળું અંગ્રેજીસૈન્ય હિંદમાં પાછું બોલાવી લીધુ. આ નાશકારક
લઢાઇથી હિંદને કરોડો રૂપિયા ખર્ચ થયુ, ને હજારો માણસ મ-
રણ પામ્યાં. અંગ્રેજીસૈન્ય હિંદમાં આવ્યા પછી અયુબે ફરીને કં-
દહાર ઉપર સ્વારી કરી જીતી લીધુ, પણ અબદરરહેમાને તેને હ-
રાવીને નસાડયો. તે ઇરાનમાં કેદ પકડાયો, ત્યાંથી તે સન ૧૮૮૭
માં નાશી ગયો. પણ અફઘાનો તેના પક્ષમાં નહિ આવ્યાથી અં-
ગ્રેજ સરકારને શરણે આવ્યો. સન ૧૮૮૮.

* રાજ્ય કારભાર ચલાવવામા રાજ્યનું હિત સાચવનારા પક્ષને કા-
નસરવેટીવ, ને પ્રજાનું હીત સાચવનારા પક્ષને લીબરલ કહેછે.

લાર્ડ રીપનની રાજ્યનીતિ ૧૦. પરદેશી રાજ્યોની ખટપ-
ટમા જેમ બને તેમ માથુ નહિ મારતાં, દેશીઓની સ્થિતિ સુધારી, દેશી લોકોની વફાદારી મેળવી હિંદનુ અંગ્રેજી રાજ્ય મજબુત કરવું, એવા વિચારનો લાર્ડ રીપન હતો, તેથી ૧. લાર્ડ લીટનના વખતમાં વધારેલો મીઠાનો કર તેણે ઘટાડયો. ૨. " ગેગિંગ આકટ અથવા છાપખાનાની બધીનો ધારો રદ કરી વર્તમાનપત્રોને

લાર્ડ રીપન.

છૂટી આપી. ૩. દેશીઓનો ઇનસાફ જ્યુરીના મારફત કરવાની પરવાનગી આપી ૪. ખાનગી શાળાઓ ચલાવનારને સરકાર તરફથી નાણાની મદદ આપી, ખાનગી સહાસને ઉત્તેજન આપ્યુ. ૫. હિંદની પ્રજા ઘણા વર્ષથી પારકાના કારભારમાં દોરાએલી હોવાથી તથા કારભાર કરવાની મોટી જગા નહિ મળવાથી તે શક્તિ ગુમાવતી ચાલી હતી, તે શક્તિ લાવવા માટે લાર્ડ રીપને+ લોકલ-

---

ખુન વગેર મોટા ગુન્હાનો ન્યાય કરવા માટે ગામના આબરૂદાર વિદ્વાન પુરુષોને પંચ નીમેછે તેને જ્યુરી કહેછે

+ રસ્તા, તળાવ, નિરાળો, વગેરે સાર્વજનિક ઉપયોગી કામો કરવા માટે અંગ્રેજ સરકારે જમીનની મહેસુલ ઉપર રૂપીએ એક આનાનો વધારો કરી જે ફંડ કર્યું છે, તેને લોકલફંડ કહેછે

૫૩ અને મ્યુનિસિપાલિટીનો વહીવટ દેશીલોક તરફથી નીમાયલા પ્રતિનિધીઓની મારફત ચાલે એવો "લોકલસેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ" ચલાવવાનો ધારો તા. ૧૮ મી મે સન સન ૧૮૮૪ ને રોજ કર્યો. એ ધારા પ્રમાણે હજુ વહીવટ ચાલેછે. ૬. મહીસૂરનું રાજ્ય જે લાર્ડ બેન્ટિંકના સમયથી અંગ્રેજ કમિશનર મારફત ચાલતું હતું; તે રાજ્ય મહારાજાની પુખ્ત વય થયાથી તેને સન ૧૮૮૧ માં પાછું સોંપ્યું. લાર્ડ રીપન ૧૮૮૫ ની આખરે વિલાયત ગયો, ત્યારે હિંદની આભારી પ્રજા તરફથી એને ઘણું માન આપી નિવાજ્યો.

લાર્ડ ડફરીન. ૧૧. લાર્ડ રીપનની જગાએ લાર્ડ ડફરીન વાયસરાય થયો. ૧. તેણે ૧૮૮૭ ની શરૂઆતમા રાવળપીડીમા દરબાર ભરી કાબુલનો અમીર અબદરરહેમાન પોતાના પક્ષમાં રહે માટે તેને દર વર્ષે બાર લાખ રૂપીઆનુ સાલીઆણુ ચાલતું કર્યું. ૨. બ્રહ્મદેશનો રાજા થીબો સાથે વાંકુ પડવાથી અંગ્રેજો લઢાઇમાં ઉતર્યા. થોડી મુદ્દતમાં લડાઇ વગર થીબો અંગ્રેજને શરણ આવ્યો. તેને રત્નાગિરીમાં કેદ રાખી ઉપલો બ્રહ્મદેશ હિંદી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. બળવા પછી અફઘાનિસ્તાનનો થોડો ભાગ હિંદી રાજ્યમાં ઉમેરાયા ઉપરાંત બ્રહ્મદેશ ખાલસા થયાથી એ રાજ્ય પૂર્ણકળાએ પહોંચ્યુ એ વખતનો નકશો આ પ્રકરણમાં આપ્યોછે.

ખર્ચનો વધારો ને નવા કર. ૧૨. કાબુલના અમીરને આપણા પક્ષમા લીધો, તોપણ પાછલા અમીરોની પેઠે એ પણ ફરી નહિ જાય, તેની કાંઇ જામીનગીરી ન હોવાથી સરહદ ઉપર બચાવનાં બાંધકામ કરવાનો આ વાયસરાયે આરંભ કર્યો; તેથી ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધી પડયુ. તે પૂરૂ પાડવા માટે કરજમા વધારો કર્યો. લાર્ડ રીપને ઘટાડેલો મીઠા ઉપરનો કર વધાર્યો, લૈસન્સટાક્સને બદલે ઇન્કમટાક્સ અથવા ઉપજવરો નાંખ્યો, તથા કેટલાક સરકારી ખાતામાં ખર્ચ કમી કર્યું.

---

* મ્યુનિસિપાલિટીની તથા લોકલફંડની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રજા તરફના તથા સરકાર તરફના નીમાયલા માણસો જે કારભાર ચલાવેછે તેને લોકલસેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ કહેછે,

દેશીરાજ્યોમાં બનાવ. ૧૩. સન ૧૮૮૬ માં તુકાજી હોલ્કર ને જીઆજીરાવ સિંધીઆ મરણ પામ્યા. હોલ્કરની ગાદીએ તેમનો પાટવી કુવર બાળાસાહેબ થયો. સિંધીઆનો પાટવી કુંવર નાનો હોવાથી પંચની મારફત રાજ્ય વહીવટ ચલાવ્યો. આ વાયસરાયે દેશીરાજ્યોમા અંગ્રેજ દીવાન રાખવાની છૂટ આપ્યાથી ભોપાળમાં અંગ્રેજ દીવાન થયો.

ઇંગ્લાંડ પ્રત્યે હિંદની વફાદારી. ૧૪. સન ૧૮૮૭ માં આપણાં કૈસરેહિંદને ઇંગ્લાંડમાં રાજ્ય કરતાં ૫૦ વર્ષ થયાથી તા. ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૭ ને રોજ હિદમાં ગામેગામ અંગ્રેજી ને દેશીરાજ્યોમાં **જ્યુબીલી મહોત્સવ** કરવામા આવ્યો. તે સમયે હિંદના રાજા અને પ્રજાએ કૈસરેહિદ પ્રત્યે પોતાનો અપૂર્વ પ્યાર ને વફાદારી બતાવી ઉત્સાહથી એ ઉત્સવ ઉજવ્યો. એ પ્રસંગની યાદગીરી માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચાયા, લાખો રૂપીઆના લોકોપયોગી કામો થયા. એ મહોત્સવ ઇંગ્લાડમા જુન માસમાં ઉજવવામાં આવ્યો, તે વખતે પણ હિદના ઘણા રાજારાણાઓએ મહારાણીશ્રીના માનાર્થે ઇંગ્લાડ જઈ પોતાની વફાદારી બતાવી. લાર્ડ ડફરીને સરહદના બાધકામ આરભ્યાં હતાં, તેમા પણ ઘણું કરીને હિંદના સર્વે રાજારાણાએ માણુસની ને ધનની સહાય કરવાની ઇચ્છા જણાવી. લાર્ડ ડફરીન પોતાની મુદ્દત પૂરી થતા પહેલાં સન ૧૮૮૮ ની આખરે વિલાયત ગયો; તેથી નવો વાયસરાય લાર્ડ લેન્સડાઉન થયો. સન ૧૮૮૮.

લાર્ડ લેન્સડાઉન. ૧૫. એમના અમલના ૧ વર્ષમાં કાશ્મીરના મહારાજાને કેટલીક રાજ્ય ખટપટથી પદભ્રષ્ટ કર્યો, ને તેનો રાજ્ય કારભાર પચ મારફત ચલાવવા માંડયો. ૧૮૮૯. સન ૧૮૯૧ માં મણિપૂરમાં તોફાન થઇ ત્યાંના રાજાએ બ્રિટિશ રેસિડેંટ વગેરેને મારી નાખ્યા; તેથી તે રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી જીતી લીધું; પરંતુ તેને ખાલસા કરવાને બદલે મણિપૂરના રાજાના પીતરાઇઓમાંથી એક પાંચ વર્ષના છોકરાને ગાદીએ બેસાડી, તેનો વહીવટ એક અંગ્રેજ વહીવટદારને હાથે ચલાવવાનો ઠરાવ કર્યો. એજ

સાલમાં લાર્ડ લેન્સડાઉનની સરકારે સંમતિવયનો* કાયદો પસાર કર્યો. મદ્રાસ ઇલાકામાં ને મુબઇ ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં, તથા બંગાળા ને અજમેરમાં વરસાદની તાણને લીધે દુષ્કાળ પડયો, તેથી સરકારે એ દુઃખમાંથી લોકોને બચાવવા માટે દુષ્કાળનાં બાંધકામ કરાવ્યાં. એ સાલમાં ઇંગ્લાડની પાર્લામેન્ટમા હિંદવાસી દાદાભાઇ નવરોજજી મેમ્બર થયા. સન ૧૮૯૩ માં આ દેશની મુખ્ય અને ઇલાકાની કાયદા બાધનારી સભામા કેટલાક પ્રજા તરફના મેમ્બરો નીમવાનો ઠરાવ થયાથો તેવા મેમ્બરો નીમાવા લાગ્યા. કાબુલનો અમીર અબદરરહેમાન ગાદીએ બેઠો ત્યારથી એને આપણી સરકાર તરફથી બાર લાખ રૂપીઆ વર્ષાસન તરીકે મળતા હતા, તે વધારીને સન ૧૮૯૩ થી અઢાર લાખ રૂપીઆ આપવા ઠર્યા. એ વાયસરાય ૧૮૯૪ ની શરૂઆતમાં વિલાયત ગયો.

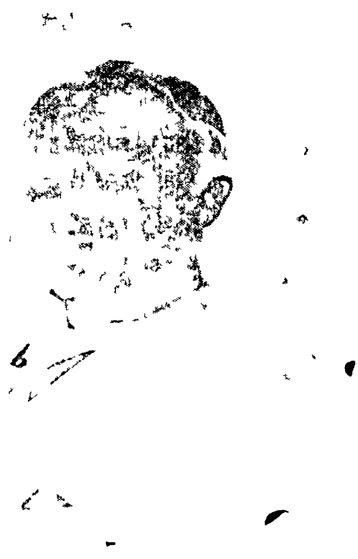
લાર્ડ એલ્જીન. ૧૬. સન ૧૮૬૨ માં થઈ ગએલા ગવર્નર જનરલનો પુત્ર લાર્ડ એલ્જીન વાયસરાય થયો. એણે સન ૧૮૯૪ ની શરૂઆતમાં આવીને આ દેશની હાકુમી હાથમાં લીધી. એના વખતમાં સન ૧૮૯૬ ની સાલમાં જેવો જોઇએ તેવો વરસાદ નહિ પડવાથી મોટા વિસ્તારમાં હિંદમાં દુષ્કાળ પડ્યો; તેથી દુકાળીઆંના જીવ બચાવવાને સરકારે ઠામઠામ દુષ્કાળનાં બાંધકામ ઉઘડાવી ત્યાં તેમને કામે લગાડયાં. વળી ગાંઠીઓ તાવ એ નામના મરકીના રોગની શરૂઆત પ્રથમ મુબઇમાં થઇ, ને ત્યાંથી પુના, થાણા, સુરત, કરાંચી, કલકત્તા, લાહોર વગેરે સ્થળે ફેલાઇ. આપણાં કેસરેહિંદ મહારાણીશ્રીને રાજ્ય કરતાં ૧૮૯૭ માં સાઠ વર્ષ થયાથી આ દેશમાં ને ઇંગ્લાંડમાં "**ડાયમંડ જ્યુબીલી**" નો મહોત્સવ પાળ્યો. હિંદની સરહદ ઉપરના પહાડી લોકોએ એ વર્ષના પાછલા ભાગમાં બળવો કર્યાથી સરકારે તેમને વશ કરવાને એક જબરૂં લશ્કર મોકલ્યું, તેમાં એ બંડખોર લોક તાબે થયા,

---

* સ્ત્રીની બાર વર્ષની ઉમ્મર થયા પહેલાં જો તે સ્ત્રી સાથે તેનો પતિ સંસાર માંડે, તો તે ગુન્હો ગણીને સજા કરવાનું ઠરાવ્યું. આ કાયદાને સંમતિ વયનો કાયદો કહેછે,

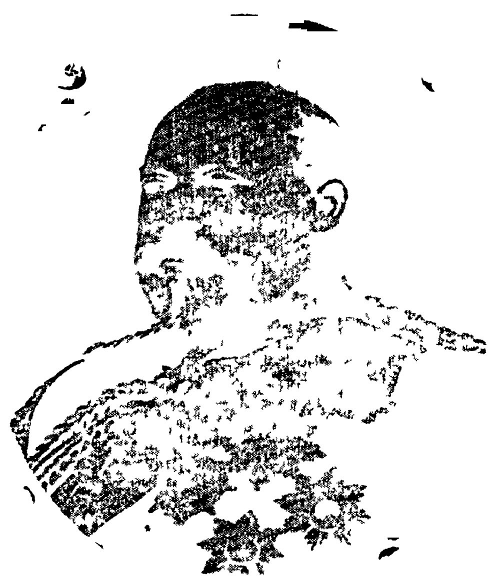
પણ તેથી હજારો માણસો મરણ પામ્યાં ને હિંદને માથે કરોડો રૂપિયાનું ખર્ચ થયું. સન ૧૮૯૮ માં વર્તમાનપત્રની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મુકનારો કાયદો થયો. આ વાયસરાય સન ૧૮૯૯ માં વિલાયત ગયો.

લાર્ડ કર્ઝન. ૧૭. એ વાયસરાય સન ૧૮૯૯ ના જાન્યુઆરી માસમાં હિંદમાં આવ્યો. એ વર્ષના ચોમાસામાં મુખ્યત્વે હિંદના પશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદ નહિ વરસવાથી, આગલા દુષ્કાળ કરતાં વધારે વિસ્તારમાં સખત દુષ્કાળ પ્રસર્યો; તેથી અસંખ્ય ઢોર તથા માણસો મરણ પામ્યાં. લાર્ડ કર્ઝને દુષ્કાળવાળા ભાગોમાં જાતે ફરી દુષ્કાળની ભયકર સ્થિતિ જોઇ. સરકારે દુકાળીઆંના જીવ બચાવવા ઠેકાણે ઠેકાણે બાંધકામ ઉઘડાવી, દુષ્કાળથી પીડિત લોકને ત્યાં કામે લગાડયાં. સન ૧૯૦૦. જેઓ કામ કરવાને અશક્ત હતા તેમને માટે **પુઅર હાઉસ** ઉઘડાવી ત્યાં મફત ખવરાવી પોષણ કર્યું. હિંદમાં યૂરોપથી આવતી ખાંડ ઉપર જકાત નાખી આ દેશની ખાંડના ઉદ્યમને ઉત્તેજન આપ્યુ. ઈંગ્લાંડને આફ્રિકામાંના ટ્રાન્સવાલના સ્વતંત્ર રાજ્ય સાથે લઢાઈ શરૂ થવાથી આ દેશમાંનુ કેટલુક લસ્કર ત્યાં મોકલવામાં આવ્યુ, તેમજ ચીનમાં ખ્રિસ્તિ લોકોની કતલ કર્યાથી

લાર્ડ કર્ઝન.

યૂરોપીરાજ્યોનાં લશ્કર ચીન ઉપર ચઢયાં, તેમા હિંદથી પણ કેટલુક લશ્કર ગયુ. સન ૧૯૦૦ ના ચોમાસામા ગુજરાતમાં થોડા વરસાદની ખામી રહેવાથી પાછલા વરસના દુષ્કાળ પીડિત લોકોને નવી સાલમા પણ દુષ્કાળ રહ્યો. આપણાં કેસરેહિંદ મહારાણી શ્રી ૧૯૦૧ ના જાન્યુઆરીની તા. ૨૩ માએ સ્વર્ગવાસી થયા તેથી તેમના જ્યેષ્ટ પુત્ર પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ **એડવર્ડ ૭ મા** એ નામથી હિંદના શહેનશાહ થયા. સન ૧૯૦૧ ના ચોમાસામા થોડો વરસાદ થયો, તેથી ખેતી થોડી થઇ, ને જે થઇ તે અગાઉ કોઇવાર નહિ પડેલા એટલા ઉંદર નીકળ્યા તે ખાઇ ગયા, તેથી ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં તો એ સાલમાં પણ દુષ્કાળ હતો સન ૧૮૯૬ ની સાલમા શરૂ થએલા ગાંઠીઆ તાવનો રોગ હજુ સુધી ચાલુજ હતો. તા. ૯ મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૨ ના રોજ શહેનશાહ ૭ મા એડવર્ડને ઇંગ્લાંડમાં રાજ્યભિષેક થયો. આ શુભ કામમાં ભાગ લેવા દુનીઆના ઘણા ભાગના લોક ઇંગ્લાંડ ગયા હતા. તે શુભ અવસરે હિંદના ઘણા રાજારાણા ને સંભાવિત ગૃહસ્થો પણ ગયા હતા. ઇંગ્લાંડની સરકારને આફ્રિકાના ટ્રાન્સવાલના લોકો સાથે ચાલતી લઢાઇનુ બંને બાજુને સંતોષકારક રીતે

શહેનશાહ ૭ મા એડવર્ડ

સમાધાન થવાથી એ દેશના લોકોએ પણ આ મહોત્સવમાં ભાગ લીધો હતો. સન ૧૯૦૩ ના જાનેવારીની તા. ૧ લીને રોજ ભરતખંડના રાજારાણા અને દુનીઆનાં ઘણાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની સમક્ષ દિલ્હીમાં ભવ્ય દરબાર ભરી આપણા પાદશાહ ૭ મા એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકનુ જાહેરનામુ પ્રસિદ્ધ કર્યું; તેમાં હિંદની પ્રજા પ્રત્યેની ભલી લાગણી તથા પોતાનાં માતુશ્રી મહારાણી શ્રી વિકટોરીઆને પગલે ચાલવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. શહેનશાહ એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકની ખુશાલીમાં મીઠા ઉપરના કરમાં ઘટાડો કર્યો તથા આજ સુધી પાંચસેં રૂપીઆની ઉપજ ઉપર કર લેવાતો તે ફેરવીને એક હજાર રૂપીઆની ઉપજ ઉપર કર લેવાનુ ઠરાવ્યું. સન ૧૯૦૩ ના અકટોબરમાં તીડ પડવાથી ગુજરાતના ઘણા પાકનું નુકસાન થવાથી ગરીબોને હાની પહોંચી. સન ૧૯૦૪ ના જાનેવારીમાં લાર્ડ કર્ઝનને પાંચ વરસ થવાથી તેમણે હિંદના કરેલા વહિવટમાં કેટલાંક કામ અધુરાં હોવાથી, તે પૂર્ણ કરવાને તેમની મુદતમાં બીજાં બે વરસનો વધારો કર્યો. એજ સાલમાં તીબેટની સરકાર સાથે વેપારનો બંદોબસ્ત કરવા માટે તીબેટમાં કમીશન મોકલ્યું તથા ઇરાન સાથે બંદોબસ્ત કરવાને લાર્ડ કર્ઝન પોતે ગયા ને ત્યાંથી પાછા આવી પોતાની તબીયત સુધારવા વિલાયત ગયા. સન ૧૯૦૪ ની આખરે લાર્ડ કર્ઝન હિંદની હાકમી ઉપર પાછા આવ્યા. તીબેટમાં ગયેલા લશ્કરે જય મેળવી હિંદ સાથેના વેપારને અનુકૂળ પડતી સરતો કરાવી લીધી. સન ૧૯૦૪ માં જાપાન ને રૂશિયા સાથે લઢાઇ શરૂ, થઇ હતી, તેમાં સન ૧૯૦૫ માં જાપાને રૂશિયાને નમાવી પોતાને ફાવતી સરતોથી સલાહ કરી. સન ૧૯૦૫ ના આખરે પાર્લામેન્ટના હિંદખાતાના પ્રધાન વચ્ચે હિંદની લશ્કરી વ્યવસ્થાના સંબંધમાં લાર્ડ કર્ઝનને મતભેદ પડયાથી તે રાજીનામુ આપી પાછા ગયા. તેમણે જતાં જતાં બંગાળા ઇલાકાના બંગાળા ને પૂર્વબંગાળા એવા બે ભાગ પાડી બંનેના બે લેફટેનન્ટ ગવર્નરો ઠરાવ્યા.

લાર્ડ મિંટો. ૧૮. લાર્ડ કર્ઝનની જગાએ લાર્ડ મિંટો વાયસરાય થયા. ૧૯૦૬. એ વાયસરાય પહેલાં થએલા એજ નામના ગવર્નર જનરલના વશજ છે. એમની હાકમીની શરૂઆતમાં આપણા પાદશાહના પાટવી કુંવર પ્રિન્સ આવ વેલ્સ અને તેમનાં ધર્મપત્ની આ દેશમાં પધાર્યાં. તેઓ આ દેશમાં ફરી ઠેક ઠેકાણે રાજાપ્રજા તરફથી સન્માન પામ્યાં, તથા આ દેશની પ્રજાએ તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ બતાવી લાખો રૂપીઆનાં સ્મરણાર્થ કાર્ય કર્યાં. ૧૯૦૬. સન ૧૯૦૭ માં પાર્લામેન્ટના હિંદી પ્રધાનની કોંસિલમાં આ દેશના બે મેમ્બરો નીમવામાં આવ્યા; તથા હિંદના રાજ્યવહિવટમાં કેવા પ્રકારનો સુધારો ને ફેરફાર કરવો તેની તપાસ કરવાને એક પાદશાહી કમીશન નીમ્યું. સન ૧૯૦૯ માં આ દેશના વહિવટમાં હિંદી પ્રજા ભાગ લેતી થાય તે સારૂ ઇલાકાની ને મુખ્ય સરકારની કોંસિલોમાં વધારે સલાહકારો નીમવાનો હિંદીપ્રજાને હક મળે એવો કાયદો વિલાયતની પાર્લામેંટમાં મંજુર થયો. ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં ઉપરના કાયદાની રૂએ મૂખ્ય સરકારની અને ઈલાકાની કૌન્સિલોમાં વધારાના સલાહકારો નીમાયા, તથા વાઇસરાયની કૌન્સિલમાં એક દેશીમેંબર નીમાયો. એજ સાલમાં આપણા લોકપ્રિય શહેનશાહ ૭ મા એડવર્ડ સ્વર્ગવાસી થવાથી તેમની જગાએ એમના પાટવી

લાર્ડ મિંટો.

પુત્ર, ૫ મા જ્યોર્જના નામથી ગાદીએ બેઠા લાર્ડ મિંટોની કારકીર્દિને પાચ વરસ પુરા થવાથી ઈ સ. ૧૯૧૧માવિલાયતગયા.

લાર્ડ હાર્ડિંજ. ૧૯ લાર્ડ મિન્ટોની જગાએલાર્ડ હાર્ડિંજઆવ્યા. એ સાલ હિંદના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મર્ણીય થઇ. સન ૧૮૫૮ પહેલાં હિંદમાં ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીનુ રાજ્ય હતું, તે એ સાલથી ઇંગ્લાંડના રાજાના તાબામાં લીધુ ત્યારથી હિંદમાં ઈંગ્લાંડના રાજાનુ રાજ્ય થયુ ખરૂ પણ કોઇ રાજા આ દેશમાં આવીને દીલ્હીની ગાદીએ બેઠા નથી. માત્ર ઇંગ્લાંડના રાજાનો પ્રતિનિધિ (વાયસરાય) ઇંગ્લાંડના રાજાનીવતી આ

લાર્ડ હાર્ડિંજ

મહારાજા શહેનશાહ ૫ મા જ્યૉર્જ.

દેશમાં રાજ્ય ચલાવતા. મહારાજા ૫ મા જ્યોર્જ જ્યારે એમના પિતાના સમયમાં પાટવીપુત્ર તરીકે હતા, ત્યારે સન ૧૯૦૫ માં આ દેશમાં પધારી આ દેશની સર્વ પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો, અને એમને પણ આ દેશની પ્રજા ઉપર મમતા બંધાઈ હતી; તથા પોતે ઇંગ્લાંડના ગાદીએ બેઠા, ત્યારથી તેમણે આ દેશમાં આવી દિલ્હીમાં ગાદીએ બેસવાની ઇચ્છા બતાવી હતી; એ ઇચ્છા અનુસાર તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બર સન ૧૯૧૧ ને રોજ દિલ્હીમાં દરબાર ભરી ગાદીએ બેસવાનું ઠર્યું. તેથી આપણા પાદશાહ પાંચમા જ્યોર્જ મહારાણી મેરી સાથે લાંબી મુસાફરી, અને અનેક અગવડો વેઠી તા. ૨ જી ડિસેમ્બરને રોજ મુંબઇ પધાર્યા. ત્યાં દેશાગમનમાં અપૂર્વ સત્કાર પામી, તા. ૭ મી ડિસેમ્બરે દિલ્હી પહોંચ્યા. ત્યાં દિલ્હીમાં રાજારજવાડા, અમીરઉમરાવો, ને સંભાવિત સદ્ગૃહસ્થોના મેળાવડા સન્મુખ એક ભવ્ય દરબારમાં તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બર સને ૧૯૧૧ ને રોજ આપણા લોકપ્રિય પાદશાહ મહારાણી મેરી સહિત પધાર્યા, અને ભરતખંડના ચક્રવર્તિ મહારાજા તરીકે ગાદીએ બેઠા.

આ માંગલિક અવસરે આપણા પ્રજાપ્રિય પાદશાહે આ દેશના લોકોનું કલ્યાણ થાય, અને તેમનાં મન સંતોષાય એવી અપૂર્વ બક્ષિસો આપી. તેમાં, આ દેશમાં લોકોમાં કેળવણીનો પ્રસાર વધારે થવા માટે કેળવણીના ખર્ચમાં ૫૦ લાખ રૂપીઆ દરવરસ વધારે આપવાનો હુકમ કર્યો. લાર્ડ કર્ઝનના સમયમાં બંગાળા ઇલાકાના બે ભાગ પાડ્યા તેથી બંગાળી પ્રજાનાં મન દુભાયાં હતાં, માટે બંગાળી ભાષા જેટલા ભાગમાં બોલાય છે તે સર્વ એકત્ર કરી તેનો એક ઇલાકો કરી, મુંબઇ ને મદ્રાસના માફક તેના ઉપર એક ગવર્નર ઠરાવ્યો, તથા બિહાર, ઓરીસા ને છોટાનાગપુરનો ભાગ જુદો પાડી તેના ઉપર એક લેફટેનન્ટ ગવર્નર નીમવાનો અને આસામનો જુદો પાડી એક ચીફ કમીશનર નીમવાનું ઠરાવ્યું. જે દેશીનામાં રાજ્યો પાસે સરકારનું લેણું હોય, તે માફ કરવું; અને જે

કરજદાર કેદીઓ ગરીબાઇને લીધેજ કેદમાં પડયા હોય, તેવા સો રૂપીઆ સુધીના કરજદાર કેદીઓનું કરજ સરકારે પતાવી તેમને છોડી મૂકવાનું, એ વગેરે ઘણી બક્ષિસો કરી; પણ એ સર્વમાં વધારે મહત્વની ને અગત્યની વાત તો એ બની, કે આજ સુધી હિંદની રાજધાની કલકત્તા હતી, તે ફેરવીને હિંદની પુરાતન રાજધાની દિલ્હીમાં આણી. કલકત્તા એક બાજુએ હોવાથી ઘણાઓને એ રાજધાની અવઘડવાળી લાગતી. દિલ્હી મધ્યમાં હોવાથી લોકોની એ અવઘડતા ટળશે. વળી સીમલાની નજીકમા દિલ્હી હોવાથી ખર્ચમાં બચાવ થશે. બંગાળાના ભાગ કાઢી નાખ્યાથી આખા હિંદની પ્રજા સંતોખાઈ. એ પ્રમાણે આપણા પ્રજાપ્રિય પાદશાહે આ દેશની પ્રજા ઉપર દયાની લાગણીનો વરસાદ વરસાવ્યાથી સર્વ પ્રજા એક સરખી રીતે રાજી રાજી થઈ ગઈ; અને તે લાગણી આખા ભરતખંડની પ્રજાએ ઉત્સાહથી બતાવી. આ મહોત્સવમાંજ સન ૧૯૧૧ ની સાલ પુરી થઇ. ઇશ્વર મહારાજા ૫ મા જ્યૉર્જને દીર્ઘાયુષી કરો, હિંદની વફાદાર પ્રજા તેઓ પ્રત્યે પૂર્ણ વફાદાર રહો, અને બ્રિટિશ રાજ્ય ચિરકાળ રહો.

પ્રકરણ ૬૨ મું.

મ તરખંડના અંગ્રેજી [illegible]જ્યની [illegible]ળનાં સ્થિતિ અને રાજ્યવ્યવસ્થા.

વેપાર. ૧. ભરતખંડમાં યૂરોપી લોક વેપાર માટે આવવા લાગ્યા, તે પહેલાં દક્ષિણના મલબાર કાંઠાનાં બંદરોમાં આરબ ને મુસલમાન લોક આવી દરિયામાર્ગે આ દેશનો માલ લેઈ જઇ પરદેશોમાં વેંચતા. બાકીનો ઘણો માલ તો જમીન માર્ગે જતો હતો; પણ યૂરોપી લોક આ દેશમ વેપાર કરવાને આવ્યા, ત્યારથી આ દેશનો ઘણો માલ દરિયામાર્ગે યૂરોપમાં જવા લાગ્યો; તેથી આ

દેશમાં પરદેશથી ઘણું ધન આવવા લાગ્યું. સુમારે દોઢસો વરસપર ઈંગ્લાંડમાં વરાળયંત્રની શોધ થઈ. ઇંગ્લાંડમાં આ દેશના નમુના જેવો માલ વરાળયંત્રથી થવા લાગ્યો તે, હાથની મેહેનતથી થતા માલ કરતાં ઘણો સસ્તો થવાથી વેપારની દશા બદલાઇ ગઇ. આ દેશ માલ વેચનાર હતો તે ખરીદનાર થયો; અને પરદેશી કરોડો રૂપિયાનો તૈયાર માલ આ દેશમાં ખરીદાવા લાગ્યો; અને આ દેશનો કાચો માલ પરદેશોમાં જવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૯૧૦–૧૧ માં એક અબ્જ ૬૯ કરોડ રૂપીઆનો માલ આ દેશમાં આવ્યો હતો; અને ૨ અબ્જ ૧૬ કરોડ રૂપીઆનો માલ આ દેશમાંથી પરદેશોમાં ગયો હતો.

લોકસ્થિતિ. ૨. ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં આ દેશનુ રાજ કંપની પાસેથી મહારાણી શ્રી વિકટોરિયાએ પોતાને હસ્તક લીધું, ત્યારે મહારાણીશ્રીએ આ દેશના લોકોને હક્કપત્ર આપ્યુ; તેની રૂએ આ દેશના લોકોની સ્થિતિ સુધારવાને હિંદના અંગ્રેજ અમલદારો વિશેષ યત્ન કરવા લાગ્યા અને તેને પરિણામે આ દેશમાં રેલવે, ટપાલ, નહેરો, ઇન્જિનેરીખાતું, ખેતીવાડીખાતું, તાર, દવાખાનાં, કેળવણી વગેરે લોકોપયોગી ખાતાં નીકળ્યાં; અને દેશીલોક એ ખાતાઓમાં નોકરી કરવાને યોગ્ય થાય તેવી કેળવણી આપવાને તેવા પ્રકારની સ્કુલો કહાડી. તેમાં કેળવણી લેઈ આ દેશના ઘણા લોક સરકારી નોકરીઓમાં જોડાયા. એ નોકરી આપવામાં નાત જાતનો કે ધર્મનો ભેદ રાખવામાં આવતો નથી. અસલના વખતમાં આ દેશનો સોનુ, લોઢું, કોયલા વગેરે ખનીજ માલ ઘણોખરો ભોંયમાં દટાઇ રહેતો, તેપણ આ રાજ્યના પ્રતાપે ખોદી કાઢવામાં આવેછે; તથા આ દેશમાં વરાળયત્રની મદદથી રૂ, સણ, ઉન વગેરેની સુતર–કાપડની મીલો નીકળ્યાથી પણ આ દેશના વેપારમાં પુષ્કળ વધારો થયોછે. દેશની સ્થિતિ સુધારવામાં કન્યાઓને કેળવણી આપવાની જરૂર જણાયાથી ઠેકઠેકાણે કન્યાશાળાઓ પણ ઘણી કહાડવામાં આવીછે. મુસલમાની ને મરાઠી રાજ્ય અમલમાં

દેશમાં મારામારી, ને ધાડફાડ બહુ થતાં તે અંગ્રેજી અમલમાં બંધ પડ્યાથી, ન્યાય કોર્ટો સ્થાપ્યાથી, અને રેલવે, તાર ને ટપાલ ખાતાં નીકળ્યાથી એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવામાં, માલ મોકલવામાં, ખબર મંગાવવામાં ને બીજી અનેક રીતે સુગમતા થવાથી દિન પર-દિન દેશમાં સુલેહશાંતિ ને આબાદી વધતી જાયછે. વળી જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં નદીઓમાંથી નેહેરો કહાડી, મોટાં તળાવો કરાવી તથા પાતાળકુવા કરાવી ખેતીને પાણીનાં સાધન પુરાં પડે તેવા યત્ન કરવાથી, તથા ખેડુતોને ખેતીમાં સુધારો કરવાના ઉપાયો દૃષ્ટાંતથી બતાવ્યાથી, ખેતીમાં વધારો થઇ ખેડુતોની સ્થિતિ પણ સુધરતી જાયછે. ઈ. સ. ૧૯૧૦–૧૧ સુધીમાં હિંદમાં કુલ લગભગ ૩૧૦૦૦ મૈલ રેલવે ખોલીછે, અને ૭૫૦૦૦ મૈલ તારનાં દોરડાં નાંખ્યાંછે. વળી ખેતીને ઉપયોગી નહેરો કરીછે, તે લગભગ ૩૬ હજાર ચોરસ મૈલ જમીનને પાણી પાઇ શકેછે. અંગ્રેજી રાજ્ય થતા પૂર્વે હિંદમાં એકપણ ટપાલ ઑફીસ નહોતી તે આજે ૭૦ હજાર ટપાલ ઑફીસો ને પેટીઓ થઇછે.

રાજ્યવ્યવસ્થા. ૩. મહારાણી વિકટોરિયાએ હિંદનુ રાજ્ય કંપની પાસેથી પોતાને હસ્તક લીધુ ત્યારે આ દેશનુ રાજ્ય ચલાવવાને પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવા માંડયો તે હિંદનો વાયસરાય કહેવાયછે. ઈંગ્લાંડમાં હિંદના વહિવટ ઉપર દેખરેખ રાખવાને એક સેક્રેટરી અને પંદર સભાસદોની એક કૌન્સિલ નીમી; એ સભાને "ઇંડિઆ કૌન્સિલ" અને સેક્રેટરીને "સેક્રેટરી આવ સ્ટેટ" કહે છે; ને તે વાયસરાયને સલાહ અને હુકમ આપેછે.

હિંદી રાજ્યનો વહિવટ ચલાવવાને વાયસરાયના હાથ નીચે એક કૌન્સિલ છે, તેમાં સેનાધિપતિ સહિત નવ મેમ્બરો હોયછે, એ નવમાં એક દેશી મેમ્બર નીમાયછે. એ દરેકજણ પોતપોતાના ખાતાનું કામ કરેછે. એ સિવાય વાયસરાયનાં હાથ નીચે એક કાયદા બાંધનારી સભા છે, તેમાં વાયસરાય, ઉપરના નવ મેમ્બર

અને વાયસરાયના નીમેલા ૩૫ અને લોકો તરફથી નીમાયલા ૨૧ સભાસદો મળી ૭૦ સભાસદો હોયછે.

દેશના ભાગ પાડી વાયસરાયના હાથ નીચે નીમેલા અમલદારો પોતપોતાના ભાગનો વહિવટ કરેછે; તેમાં મુંબઇ, મદ્રાસ ને બંગાળા ઇલાકાના મુખ્ય અમલદારને તે તે ઇલાકાનો ગવર્નર કહેછે. બહાર ને ઓઢીઆ, સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ ને બ્રહ્મદેશના ઉપરી અધિકારીને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર કહેછે; આસામ, મધ્યપ્રાંતો, સરહદ પરનો વાયવ્ય પ્રાંત, અજમેર, કુર્ગ, અંદામાન, ને બલુચીસ્તાનના ભાગ ઉપર ચીફ કમીશનર હોયછે.

ત્રણે ગવર્નરોના હાથ નીચે વહીવટ કરનારી અને કાયદા બાંધનારી એવી બબે સભાઓ હોયછે. વહિવટ કરનારી (એકઝીકયુટીવ) કૌન્સિલમાં ગવર્નર સિવાય ત્રણ મેમ્બરો હોયછે, તેમાં એક દેશી ગૃહસ્થ હોયછે. કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલમાં ઉપરના ત્રણ સાથે ૪૮ મેમ્બરો હોયછે, તેમાં પ્રજાના નીમેલા ૨૧ ને બાકીના સરકારી અમલદારો અને સરકારના નીમેલા હોયછે, બબે વરસે તે બધા બદલાયછે. લેફ્ટેનંટ ગવર્નરને પણ ઉપરની બંને એકઝીક્યુટિવ અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલ હોયછે. એ એકઝીક્યુટિવ કૌન્સિલરોની સલાહ પ્રમાણે પોતપોતાના તાબાના મુલકનો વહિવટ ચાલેછે અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાયદા બંધાયછે. ચીફ કમીશનરોને કૌન્સિલો આપેલી ન હોવાથી તે પોતે વહિવટ કરેછે.

દરેક ઇલાકામાં પ્રાંતો હોયછે. એ પ્રાંતોના ભાગને જીલ્લા કહેછે. તે જીલ્લાનો ઉપરી તે કલેકટર અને જીલ્લાના ભાગને તાલુકા કહેછે. તેનો ઉપરી મામલતદાર હોયછે. કલેક્ટરને મદદ કરવા અને તાલુકાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાને ડેપ્યુટી કલેકટર કે આસિસ્ટંટ કલેકટરો હોયછે. એ મામલતદાર, ડેપ્યુટી કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ ક-

લેક્ટર અને કલેકટરોને ફોજદારી ગુન્હા સાંભળવાનો અધિકાર હોયછે. એ અધિકારી માજીસ્ટ્રેટ કહેવાયછે. કલેકટરો ઉપર દેખરેખ રાખવાને ગવર્નરના હાથ નીચે કમીશનરો હોયછે. એ પ્રમાણે મુલકના વહીવટનો બંદોબસ્ત કરેલોછે. લૂંટ, ચોરી, ખૂન, ધાડ વગેરે અટકાવવાને પોલીસ રાખેલી હોયછે. એ પોલીસનો જીલ્લાનો ઉપરી પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ છે. એના હાથ નીચેના મોટા અમલદારો હોયછે, આખા ઇલાકાની પોલીસનો ઉપરી પોલીસ કમીશનર કહેવાયછે, એ પોલીસ પોતાના તાબામાં બનતા ગુન્હાની તપાસ કરી ગુન્હેગારને પકડી માજીસ્ટ્રેટ પાસે મોકલી ઇન્સાફ કરાવેછે. આ સિવાય જંગલખાતું, આપકારી ખાતું, કેલવણી અને ખેતીવાડી ખાતું વગેરે ખાતાનો વહિવટ ગેવર્નરના હાથ નીચે તે તે ખાતાના નાના મોટા અધિકારીઓ મારફતે ચલાવવામાં આવેછે.

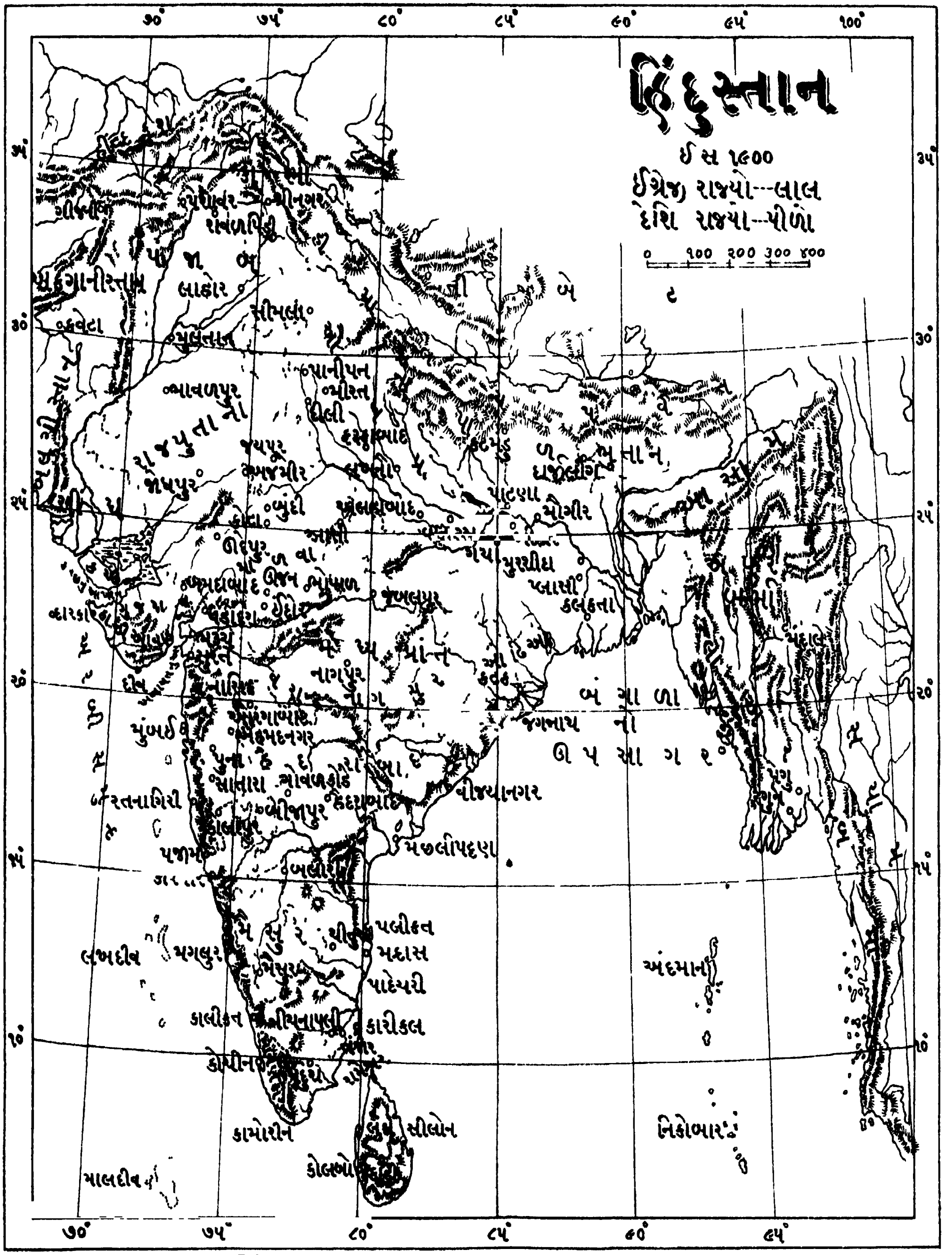
દરેક ઇલાકામાં ન્યાય ખાતાનો વહિવટ એક એક હાઇકોર્ટ સ્થાપી ચલાવેછે. એ હાઇકોર્ટના જડજોમાં દેશી જડજો પણ નીમાય છે. એ જડજોના તાબામાં જીલ્લા જડજો અને તેમના તાબામાં સબ જડજો કે મુનસફો હોયછે. એ મુનસફો દીવાની દાવા સાંભળેછે; અને તેમના ઉપરની અપીલ જીલ્લા જડજને ત્યાં ને ત્યાંની અપીલ હાઇકોર્ટમાં થાયછે. જીલ્લાના માજીસ્ટ્રેટના ઠરાવ ઉપર અપીલ જીલ્લા જડજને ત્યાં ને ત્યાંની અપીલ પણ હાઇકોર્ટમાં થાયછે. હાઇકોર્ટ ઉપરની કે ગવર્નમેંટ ઉપરની અપીલ પ્રીવીકૌન્સિલમાં કે સેક્રેટરી આવ સ્ટેટને ત્યાં થાયછે.

લાર્ડ રીપનના સમયમાં આ દેશના લોકોને વહિવટ ચલાવવાની માહીતિ મળે તે માટે મ્યુનિસિપાલીટી અને લોકલબોર્ડનો વહિવટ પોતાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા ચલાવવાને આપેલી સત્તાથી, ઇલાકાની ને વાયસરાયની કૌન્સિલમાં પ્રજાના નીમેલા મેમ્બરોનુ તત્વ દાખલ કર્યાથી, તથા સરકારી અમલદારો પ્રજાના સંસર્ગમાં વધારે આવવાથી, પ્રજામત સુધરતું જાયછે ને રાજ્ય તરફની પ્રજાની વફાદારી સુદઢ થઇછે.

હિંદનાં અંગ્રેજી રાજ્યના તાબાનાં દેશીરાજ્યો ઉપર દેખરેખ રાખવાનો પણુ બંદોબસ્ત કરેલોછે. કેટલાંક મોટાં રાજ્યો વાયસરાયના સીધા તાબામાં છે અને ત્યાં એક રેસિડેંટ રહેછે. કેટલાંક નાનાં નાનાં રાજ્યોના સમુહ ઉપર જે દેખરેખ રાખનાર હોયછે તે એજંટ ટુ ધી ગવર્નર કહેવાયછે. એકાદ નાનુ રાજ્ય જીલ્લાની હદમાં હોય તેના ઉપર દેખરેખ તે જીલ્લાનો કલેકટર રાખેછે. એ બધાં નાનાં રાજ્યો ગવર્નરના તાબામાંછે. હિંદમાં પહેલા વર્ગનાં તાબાનાં રાજ્યોમાં હૈદ્રાબાદ, કાશ્મિર, વડોદરા, ગ્વાલિયર ને મહીસૂર છે. હિમાલયની તળેટીમાં આવેલાં નેપાળ ને ભૂતાનનાં રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્યનાં મિત્રરાજ્ય ગણુાયછે.

અંગ્રેજી રાજ્ય બંધારણુના ખર્ચના નિભાવ માટે સરકાર જુદી જુદી રીતે ઉપજ લેછે. એ ઉપજ જમીનવેરો, રેલવે, જકાત, આપકારી, અફીણુ, મીઠું, નેહેરો, સ્ટાંપ, જગલખાતું, ટપાલ, ટંકશાળ, તાર ને ઉપજવેરામાંથી થાયછે. લઢાઇ, રેલવે, નેહેરો વગેરે ખાસ કારણુથી ઉપજ કરતાં વધારે ખર્ચ કરવાનુ હોય, ત્યારે સરકાર કરજે નાણું લેછે. એ કરજ ઘણું ખરૂં વિલાયતના લોકોએ આપેલુંછે ને તેનુ વ્યાજ તેમને મળેછે. ઉપજમાંથી જે ખર્ચ થાયછે તેમાં લશ્કર, રેલવે, પોલીસ, વહિવટી ખાતું, ઉધરાતખાતું, નેહેરો, ટપાલ, તાર, ટંકશાળ, ન્યાય વગેરે મૂખ્ય છે. દુષ્કાળ માટે દર વરસે ઉપજમાંથી દોઢ કરોડ રૂપીઆ અનામત રાખવામાં આવેછે, તેમાંથી દુષ્કાળ વખતે લોકોના બચાવ માટે ખર્ચ કરવામાં આવેછે. હિંદના અંગ્રેજી રાજ્યનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન લગભગ સવા અબજ રૂપીઆ ને ખર્ચ પણુ સુમારે તેટલુંજ થાયછે.

સમાપ્ત

HATE & CO GIRGAUM BOMBAY